

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ**

ISSN 2219-2654

**ТЕОРЕТИЧНІ І ПРИКЛАДНІ
ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ
ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ**

Збірник наукових праць

**№ 3(56) 2021
Том 2**

Сєвєродонецьк 2021

**ТЕОРЕТИЧНІ І ПРИКЛАДНІ
ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ ТА
СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ**

№ 3(56) 2021 Т.2

Збірник наукових праць

Засновано у 2001 році

Засновник:

**Східноукраїнський національний
університет**

імені Володимира Даля

Збірник зареєстровано

Міністерством юстиції України

Свідоцтво про державну реєстрацію

серія КВ №24831-14771ПР від 05.05.2021

**THEORETICAL AND APPLIED
PROBLEMS OF PSYCHOLOGY
AND SOCIAL WORK**

№ 3(56) 2021 Т.2

Collection of scientific works

It was founded in 2001

The founder is

**Volodymyr Dahl East-Ukrainian
National University**

Registered by the Ministry of
justice of Ukraine

Registration certificate

КВ №24831-14771ПР

dated 05.05.2021

Збірник наукових праць включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») за спеціальністю 053 Психологія (з 2020 р.). У науковому виданні можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата психологічних наук (доктора філософії, доктора наук з психології). Наказ МОН України від 29.06.2021 № 735 (Додаток 3)

Збірник включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus

Збірник має наступний DOI: <https://doi.org/10.33216/2219-2654>.

Голова редакційної колегії збірника: *Завацька Н.Є.*, д.психол.н., проф., Заслужений діяч науки і техніки України.

Редакційна колегія збірника: Блинова О.Є., д.психол.н., проф.; Борисюк А.С., д.психол.н., проф.; Бочелюк В.Й., д.психол.н., проф., Заслужений діяч науки і техніки України; Вержибок Г.В., к.психол.н., доц. (Білорусь); Генкова П., д.психол.н., проф. (Німеччина); Завацький В.Ю., д.психол.н., доц.; Ковальчук З.Я., д.психол.н., проф.; Окулич-Казарин В.П., д.пед.н., проф. (Польща); Панов М.С., д.психол.н., доц.; Пілецька Л.С., д.психол.н., проф.; Чавдарова В.А., д.психол.н., проф. (Болгарія); Шевяков О.В., д.психол.н., проф. (заступник голови); Щербак Т.І., к.психол.н., доц.

Відповідальний секретар: Завацький Ю.А., д.психол.н., доц.

Статті рецензовано членами редакційної колегії.

Рекомендовано до друку Вченою радою Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (протокол № 12 від 28 травня 2021 р.).

Матеріали друкуються мовою оригіналу в авторській редакції.

© Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, 2021

© Volodymyr Dahl East-Ukrainian National University, 2021

ЗМІСТ

<i>Чиханцова О.А.</i> ЖИТТЄСТІЙКІСТЬ ЛЮДЕЙ З ІНВАЛІДНІСТЮ В ПРОЦЕСІ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ.....	5
<i>Родченкова І.В.</i> СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ СМИСЛОЖИТТЄВИХ ОРІЄНТАЦІЙ ТА САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ ПРАЦІВНИКІВ СФЕРИ УПРАВЛІННЯ.....	15
<i>Тязур Л.М.</i> ОСОБЛИВОСТІ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ ВИКЛАДАЧІВ ЗАКЛАДІВ ФАХОВОЇ ПЕРЕДВИЩОЇ ОСВІТИ З РІЗНИМИ РІВНЯМИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА.....	26
<i>Гоян І.М.</i> СПЕЦИФІКА САМООРГАНІЗАЦІЇ МОЛОДІ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ.....	42
<i>Семиліт М.В.</i> ЗАКОНОМІРНОСТІ ГРУПОВОЇ ДИНАМІКИ ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ У ПСИХОЛОГІЧНОМУ ЗАХИСТІ ОСОБИСТОСТІ.....	54
<i>Білоусенко М.В.</i> ПАТОГЕНЕЗ ТА ЛІКУВАННЯ НЕВРОЗІВ: НОВІ МОЖЛИВОСТІ МОРИТА-ТЕРАПІЇ.....	64
<i>Блінов О. А.</i> ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ БОЙОВОГО СТРЕСУ І ПОСТТРАВМАТИЧНИХ СТРЕСОВИХ РОЗЛАДІВ У РІЗНИХ КАТЕГОРІЙ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ.....	77
<i>Бойко-Бузиль Ю.Ю.</i> ПРОФЕСІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНА КОМПЕТЕНТНІСТІТЬ ЯК ІНДИКАТОР ПРОФЕСІОГЕНЕЗУ ФАХІВЦЯ СИСТЕМИ МВС.....	89
<i>Бохонкова Ю.О., Пелешенко О.В., Сербін Ю.В., Леліва В.С.</i> ПРОБЛЕМА ЗАЛЕЖНОСТІ ВІД СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖ ЯК СУЧАСНОГО ВИДУ СОЦІАЛЬНИХ ВІДНОСИН В ЮНАЦЬКОМУ ВІЩІ.....	101
<i>Бохонкова Ю.О., Лосієвська О.Г., Хунов Ю.А., Сербін Ю.В., Кобиляцька М.В.</i> СТРАТЕГІЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ В КОНФЛІКТНИХ СИТУАЦІЯХ.....	113
<i>Бочелюк В.Й., Панов М.С.</i> ПСИХОКОРЕКЦІЯ РОЗЛАДІВ АУСТИЧНОГО СПЕКТРУ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ.....	122
<i>Варварук Х.П.</i> СТРУКТУРА КОНФЛІКТОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ПЕДАГОГА.....	136
<i>Волченко Л.П.</i> ЕМПІРИЧНІ ВИМІРИ УЯВЛЕНЬ ДІВЧАТ І ЮНАКІВ ПРО СОЦІАЛЬНІ КОНФЛІКТИ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ.....	149
<i>Гарькавець С.О.</i> ПРОБЛЕМА ПСИХОЛОГІЧНОГО ВТРУЧАННЯ У СОЦІАЛЬНЕ НАСИЛЛЯ: ВИМІРИ ШКОЛИ ТА РОДИНИ.....	159
<i>Копнісенко В.В.</i> КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСНОВ РОЗВИТКУ РЕАБІЛІТАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ.....	169
<i>Марійчин А.А.</i> СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКИ МІЖ СКЛАДОВИМИ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СПОРТСМЕНІВ-ГІРСЬКОЛИЖНИКІВ.....	180
<i>Мілорадова Н.Е.</i> ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ФЕНОМЕНІВ ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА.....	195
<i>Пілецька Л.С.</i> АСЕРТИВНА ПОВЕДІНКА ЯК ЧИННИК РЕАБІЛІТАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ ТА ПРОЄКТУВАННЯ МАЙБУТНЬОГО.....	208
<i>Пілецький В.С.</i>	

АКМЕОЛОГІЧНА МОДЕЛЬ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА.....	216
<i>Сашуріна О.Ю.</i>	
ПСИХОЛОГІЧНІ РЕСУРСИ ОСОБИСТОСТІ ПРАЦІВНИКІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ЕФЕКТИВНОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	227
<i>Слурденко Д.О.</i>	
ТРАВМАТИЧНІСТЬ ДОСВІДУ, ЯК УМОВА РОЗБУДОВИ І РЕАЛІЗАЦІЇ ЗДАТНОСТІ ДО САМОВРЯДУВАННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ НГУ.....	240
<i>Талдонова Л.О.</i>	
ВИХОВАННЯ ДУХОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ В НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ СУЧАСНОЇ ШКОЛИ.....	255
<i>Танасійчук В. І.</i>	
ОСОБЛИВОСТІ РЕГУЛЯТИВНО-ПОВЕДІНКОВОГО КОМПОНЕНТУ ЛІДЕРСЬКОЇ ПОЗИЦІЇ ФАХІВЦІВ СОЦІАЛЬНИХ СЛУЖБ.....	266
<i>Турбан В.В.</i>	
КУЛЬТУРНИЙ КОНТЕКСТ ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ.....	280
<i>Турбан В.В.</i>	
ПСИХОЛОГІЧНА КАРТИНА СВІТУ: ЧАС, ПРОСТІР ТА ЖИТТЄДІЯЛЬНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ.....	290
<i>Худавердова А.О.</i>	
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ УЯВЛЕННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ПРО ЗЛОЧИН І ЗЛОЧИНЦЯ.....	300
<i>Чудакова В. П.</i>	
НАУКОВО-МЕТОДИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ І ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ «ПСИХОЛОГО-ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ ТЕХНОЛОГІЇ ФОРМУВАННЯ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ КОНКУРЕНТОЗДАТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ІННОВАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ».....	311
<i>Швець Д.В., Расторгусва Н.О.</i>	
ПРАВА ЛЮДИНИ ТА ПІДГОТОВКА ПОЛІЦЕЙСЬКОГО В АСПЕКТІ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ.....	326
<i>Шевченко В.В.</i>	
МЕТОДОЛОГІЯ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ УКРАЇНИ.....	343
<i>Яремко Р.Я.</i>	
ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ МОТИВАЦІЇ МАЙБУТНІХ РЯТУВАЛЬНИКІВ.....	354
<i>Яремчук В.В.</i>	
ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЛЬОВИХ ОЧІКУВАНЬ ПОДРУЖНИХ ПАР.....	363
<i>Глушко Л.Ф.</i>	
ПЕРЕЖИВАННЯ ОСОБИСТІСНОЇ КРИЗИ В ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У ВІЦІ РАННЬОЇ ДОРОСЛОСТІ.....	377
<i>Федик О.В.</i>	
ПСИХОЛОГІЯ РОЗВИТКУ ЦІННІСНИХ ЯКОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ СІМ'ї.....	387
<i>Блискун О.О., Завацька Н.Є., Савчук О.А., Бровендер О.О., Шелест О.В.</i>	
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ПРОЦЕСУ РЕІНТЕГРАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЙНОГО СОЦІУМУ.....	394
<i>Завацький Ю.А., Завацька Н.Є., Федорова О.В., Царенок Л.Б., Волох К.О.</i>	
ВПЛИВ СІМ'ї НА РЕЗИЛЬЄНТНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ У КРИЗОВІ ПЕРІОДИ ЖИТТЯ.....	404
<i>Михайлишин У.Б., Завацька Н.Є., Тоба М.В., Смирнова О.О., Горобець А.І.</i>	
ВПЛИВ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ НА ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ТА РОЗВИТОК ЇЇ РЕАБІЛІТАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ.....	411

ЖИТТЄСТІЙКІСТЬ ЛЮДЕЙ З ІНВАЛІДНІСТЮ В ПРОЦЕСІ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ

ORCID: 0000-0002-2661-3265

У статті розглянута проблема життєстійкості людей з інвалідністю в процесі реабілітації. Відмічено зв'язок факторів зовнішнього середовища і життєстійкості, як інтегральної властивості особистості. Розглянуто взаємозв'язок між якістю життя людей з інвалідністю і їх психологічними характеристиками. Проаналізовано, що життєстійкість багатоаспектна і включає необмежено широке коло функцій. Тому, більше уваги слід було б приділяти розвитку навичок: самовладання, орієнтації, спілкування, контролю за своєю поведінкою, пересування, здатності до навчання і трудової діяльності, що впливає на життєстійкість особистості з інвалідністю. Зазначено, що життєстійкість розглядається як адаптаційний механізм особистості, дозволяє моделювати життєві цілі людей з інвалідністю після реабілітації, бачити майбутні перспективи в сьогоденні. Визначено, що для успішного проходження соціальної реабілітації людей з інвалідністю в першу чергу потрібно враховувати їх життєві інтереси і домагання, а також внутрішню мотивацію до діяльності. Значення соціальної реабілітації для людей з інвалідністю пов'язано з можливостями, які людина має право реалізувати чи ні. Доведено, що життєстійкість виявляється ключовою особистісною змінною, яка опосередковує вплив стресогенних факторів на соматичне здоров'я, а також на успішність діяльності. Для успішного проходження соціальної реабілітації людей з інвалідністю в першу чергу потрібно враховувати їх життєві інтереси і домагання, а також внутрішню мотивацію до діяльності, що б вони могли позитивно оцінювати зміни в житті після участі в програмі реабілітації.

Ключові слова: *життєстійкість людей з інвалідністю, адаптація, реабілітація, особистість.*

Постановка проблеми. Вивчення життєстійкості є важливим напрямком соціально-психологічних досліджень. Все частіше можна почути запитання про якість життя людей з інвалідністю, їх задоволеність собою, своєю роботою та сім'єю. Увага концентрується на вивченні ключових передумов, що дозволяють підтримувати ефективну взаємодію зі значимими людьми, досягати

успіху в житті, бути щасливими навіть при наявності несприятливих зовнішніх обставин.

Зазначимо, що життєстійкість розглядається як особистісний ресурс особистості, що дозволяє моделювати життєві цілі людей з інвалідністю після реабілітації, бачити майбутні перспективи в сьогоденні. Життєві домагання, вимоги, очікування, бажання і надії щодо свого життя і майбутнього на шляху самореалізації особистості вимагають від людини з інвалідністю використання всіх особистісних ресурсів і адаптаційних механізмів.

Життєстійкість реалізується завдяки механізмам оцінки життєвих змін як менш стресових; створення мотивації до трансформаційного подолання (відкритість новому, готовність до дій у стресовій ситуації); посилення імунної реакції; посилення відповідальності щодо власного здоров'я та ведення здорового способу життя; пошук активної соціальної підтримки, що сприяє трансформаційному доданню. Життєстійкість окремої людини пов'язана з життєстійкістю суспільства, де відбувається збагачення смислами, які циркулюють у суспільстві. У свою чергу, стійкість функціонування суспільства пов'язана з готовністю людини вирішувати глобальні і миттєві соціальні завдання, поєднувати особисті інтереси з інтересами суспільства, і в цьому відчувати моральну та психологічну опору (Фоминова, 2012). Стреси у соціальному житті людини пов'язані не тільки з технологічними змінами та економічними кризами, але і гострими питаннями соціального розшарування суспільства, професійними кризами. Ці процеси відображаються на особистісних змінах людей.

Сьогодні особливої актуальності набуває не тільки проблема збереження фізичного здоров'я та працездатності людей з інвалідністю, а й проблема їх соціально-психологічної реабілітації та адаптації в суспільстві. Різноманітні фактори зовнішнього середовища, психології життя, індивідуальні особливості психіки, специфіка ситуацій взаємодії людини з інвалідністю зі світом сприяє або не сприяє розвитку і прояву життєстійкості. Саме життєстійкість визначає здатність людей протистояти стресам. Напрямок соціального життя людини в Україні багато в чому пов'язана з гострими питаннями соціальної реабілітації. Соціальна реабілітація як технологія соціальної роботи – це відновлення соціального статусу людини, втраченого або зниженого через проблеми, які створили в їх житті важку ситуацію. До таких проблем ми відносимо як вроджену, так і набуту інвалідність, що дуже актуально для українців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ситуація інвалідності ставить людину в особливі умови життя, що вимагають мобілізації всіх її психічних і фізичних сил. Часто людина з інвалідністю не може самостійно

впоратися з цим станом. Слід зазначити, що результатом прояву життєстійкості є позитивне світовідчуття, осмисленість життя, підвищення його якості, ефективна саморегуляція та самореалізація через адаптацію до соціуму, а також здатність та готовність витримувати стресову ситуацію не знижуючи успішності діяльності (Горностаї, Титаренко, 2001).

Результати численних досліджень, спрямованих на пошук психологічних чинників успішного протистояння стресу свідчать про існування такої особистісної особливості як життєстійкість (Леонтьєв Д., 2002; Maddi, Harvey, Khoshaba, Lu, Persico, 2001). Показником життєстійкості може виступати якість життя, яка суттєво не погіршується під час пристосування до труднощів і соціальних змін. Ми погоджуємося з думкою А. Фоминої, що роль культурного середовища в розвитку життєстійкості людини пов'язана зі створенням значущих цінностей, ідеалів, які є зовнішньою і внутрішньою опорою в рішенні життєвих завдань людиною. А щоб включити цінності та ідеали у свої внутрішні опори, важливо, щоб людина мала можливість до них долучитися, щоб з'явилася можливість повноцінного розвитку особистості (Фоминова, 2012).

Відповідно, одним із пріоритетних завдань психологічної науки є надання комплексної психологічної допомоги людям з інвалідністю, а також розробка і наукове обґрунтування соціально-психологічних реабілітаційних програм (Костенко, Урезков, 2000).

Проблемою дослідження реабілітації та адаптації людей з інвалідністю в нових соціально-економічних умовах і аналізом різних підходів до визначення життєстійкості особистості займалися такі вчені: О. Купреєва, Л. Сердюк, О. Чиханцова, I. Baranauskienė, A. Valaikiene.

На думку С. Рубінштейна, соціокультурне середовище відіграє важливу роль у розвитку особистісних якостей дитини. І те, як вона їх зможе реалізувати, якою особистістю стане, залежить від суспільства і його культури, системи виховання і навчання (Рубінштейн, 2004). Життєстійкість є системою переконань, що сформувалися в людини, про саму себе, про навколишній світ і взаємини з ним. Система переконань утворює особливий профіль стійкої особистості, що містить у собі три компоненти: залученість, контроль і прийняття ризику (Maddi, Harvey, Khoshaba, Lu, Persico, 2001).

Варто зауважити, що вчені відносять до показників життєстійкості особистості ряд факторів соціальної адаптації, а саме: вміння володіти собою, стресостійкість, самооцінку, здатність до саморегуляції і саморефлексії, рівень адаптаційного потенціалу, мобілізаційний потенціал, поведінкову регуляцію, ціннісні орієнтації та ін.

Залежно соціальних чи особистісних проблем людей з інвалідністю, застосовуються такі основні види соціальної реабілітації:

- соціально-медична – це відновлення або формування у людини нових навичок повноцінного життя і допомоги по організації побуту і ведення домашнього господарства, також включає в себе відновлюючу і реконструктивну терапію.

- соціально-психологічна – це відновлення психічного і психологічного здоров'я суб'єкта, оптимізації внутрішньогрупових зв'язків і відносин, виявлення потенційних можливостей особистості та організації психологічної корекції, підтримки і допомоги.

- соціально-педагогічна – це організація і здійснення педагогічної допомоги при різних порушеннях здатності людини з інвалідністю до отримання освіти, певна робота по створенню адекватних умов, форм і методів навчання, а також, відповідних методик і програм.

- професійна і трудова – формування нових або відновлення втрачених людиною з інвалідністю трудових і професійних навичок, а згодом і працевлаштування людей з інвалідністю.

- соціально-середовищна – відновлення у людини з інвалідністю почуття соціальної значущості всередині нового для неї соціального середовища.

Мета статті – дослідити проблему життєстійкості людей з інвалідністю в процесі соціальної реабілітації.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. При зміні звичних умов життя з'являються фактори, які певним чином вносять дезорганізацію в психічну діяльність, яка регулює поведінку людей з інвалідністю. Виникає необхідність у нових психічних реакціях на нові подразники, що є зміненими умовами для найбільш оптимальної взаємодії особистості з цим середовищем і ефективної діяльності відповідно до відбулися зовнішніми змінами. Відносна дезорганізація психічних функцій в даному випадку є сигнал для включення механізму регуляції і компенсації, кінцевим результатом дії якого є організація нового рівня психічної діяльності відповідно до умов, що змінилися середовища. Тобто включається механізм переадаптації.

Адаптаційні можливості людей з інвалідністю піддаються оцінці через оцінку рівня життєстійкості. Чим вище рівень життєстійкості, тим вище ймовірність успішної реабілітації та адаптації людини і тим значніше діапазон факторів зовнішнього середовища, до яких вона може пристосуватися.

Для діагностики показників життєстійкості ми використали методика «Тест життєстійкості» (адаптація Д. Леонтьєва, О. Рассказової). Ця методика є модифікацією англомовного варіанту тесту життєстійкості С. Мадді та містить

45 пунктів. Чотири показники методики включають загальний бал життєстійкості та бали за трьома субшкалами: залученість (установка на участь у подіях, що відбуваються), контроль (установка на активність по відношенню до подій життя) і прийняття ризику (установка по відношенню до важких або нових ситуацій, коли останні розглядаються як виклики, а також до можливості отримати новий досвід).

У дослідженні взяли участь 268 людей з інвалідністю: 150 осіб з інвалідністю, що проходили реабілітацію у Всеукраїнському центрі професійної реабілітації інвалідів в с. Лютіж (Україна), які є різні за віком та мають різну спеціалізацію та робочий стаж і 118 студентів з інвалідністю різних курсів кафедри психології Університету «Україна». Характеристику вибірки за нозологіями подано у табл. 1.

Таблиця 1

Види захворювань досліджуваних з інвалідністю (у %)

Захворювання органів зору	Захворювання органів слуху	Загальні захворювання	Захворювання серцево-судинної системи	Захворювання опорно-рухового апарату	Захворювання на цукровий діабет	Дитячий церебральний параліч	Захворювання нервової системи
10,5%	11,2%	31,9%	4,2%	18,5%	2,9%	11,3%	9,5%

Описову статистику показників життєстійкості людей з інвалідністю подано у табл. 2.

Таблиця 2

Середні показники життєстійкості людей з інвалідністю

	Min.	Max.	Ср. знач.	Ст. відх.
Загальна життєстійкість	36	122	76,57	7,337
Залученість	14	50	32,62	8,452
Контроль	14	49	28,49	6,385
Виклик	6	24	15,47	4,706

Прикладний аспект життєстійкості людей з інвалідністю обумовлений тією роллю, яку ця особистісна змінна відіграє в успішному протистоянні особистості стресовим ситуаціям. Як вже зазначалося, життєстійкість виявляється ключовою особистісною змінною, яка опосередковує вплив стресогенних факторів (у тому числі хронічних) на соматичне і душевне здоров'я, а також на успішність діяльності.

Аналіз отриманих результатів привів до висновку про те, що рівень життєстійкості досліджуваних з інвалідністю характеризується як середній (див. рис. 1).

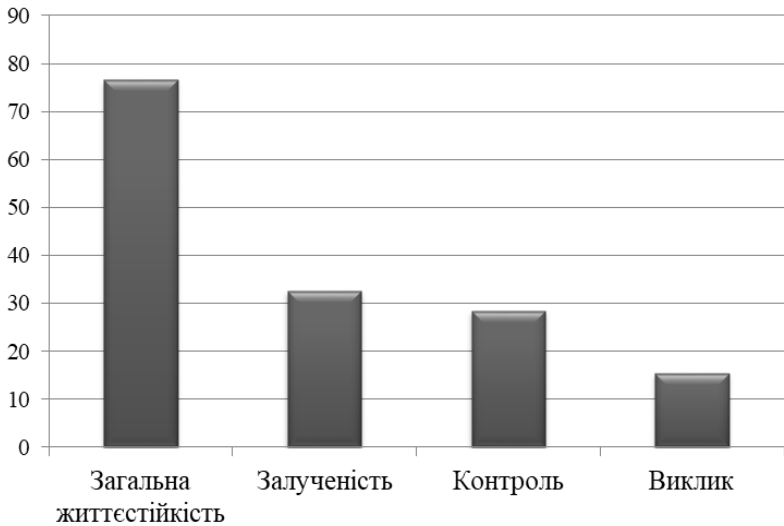

Рис. 1. Рівень життєстійкості людей з інвалідністю

Ефективні способи протистояння життєвим труднощам, особистісна адаптація, раціональна когнітивна та поведінкова стратегії, обумовлені життєстійкістю людей з інвалідністю як ресурсом особистості. Тобто, життєстійкість визначається прийняттям кожною людиною з інвалідністю своєї вразливості, її здатністю перетворювати зміни на можливості, активною, свідомою та цілеспрямованою реалізацією накопиченого нею досвіду. Життєстійкість людей з інвалідністю служить віддзеркаленням життєвої сили, яка дозволяє кожному взаємодіяти з середовищем і сприяє виникненню у неї суб'єктивного відчуття особистого благополуччя.

Але, на жаль, в процесі опитування після проходження соціальної реабілітації не було виявлено формування нових смислів, цілей і особистісних якостей. Аналізуючи три види особистісних криз людей з інвалідністю (матеріальна, соціальна і духовна), можна відзначити характерні переживання (див. рис. 2). Із відповідей досліджуваних ми встановили, що майже кожна друга людина з інвалідністю відчуває несправедливість, а майже кожен третій досліджуваний відчуває відчай.

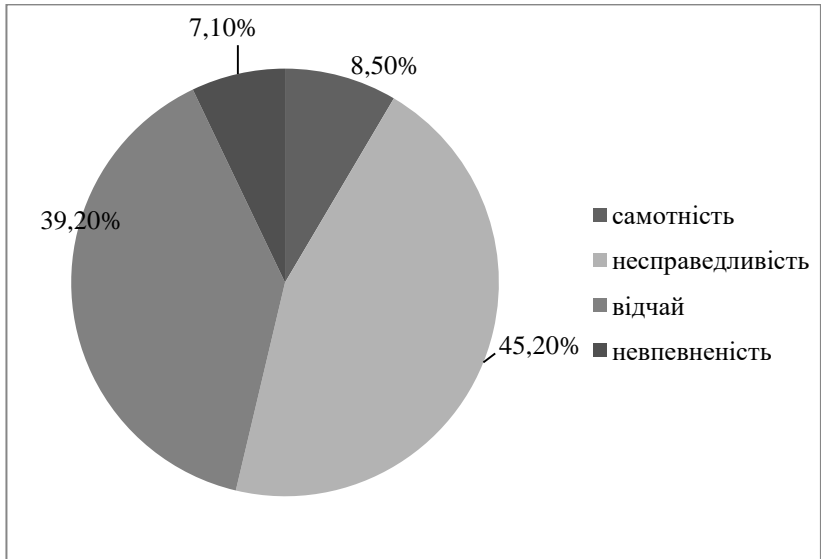

Рис. 2. Переживання людей з інвалідністю щодо свого стану.

Слід підкреслити, що під час проходження інвалідами реабілітації в Центрі особливе значення приділялося такому обмеженню життєдіяльності людини як втрати працездатності. Але життя людини не може і не повинно розглядатися тільки крізь призму її здатності чи нездатності працювати. Життєдіяльність багатоаспектна і включає необмежено широке коло функцій. Тому, як було відзначено, більше уваги слід було б приділяти розвитку навичок: самовладання, пересування, орієнтації, спілкування, контролю за своєю поведінкою, здатності до навчання та трудової діяльності.

Використовувався також соціально-психологічний вид соціальної реабілітації, оскільки психологічна сторона життєстійкості передбачає, що змінюється характер відносин між людьми. Їх відкритість підвищує здатність відчувати любов, встановлювати здорові відносини з іншими. Люди розуміють, як вони можуть отримати підтримку від інших. Збільшується інтерес до світу в цілому і оточуючим людям зокрема. Все це розширює межі буття і підвищує життєстійкість.

Висновки. Таким чином, значення соціальної реабілітації для людей з інвалідністю пов'язано з можливостями, які людина має право реалізувати чи ні. Доведено, що життєстійкість виявляється ключовою особистісною змінною, яка опосередковує вплив стресогенних факторів на соматичне здоров'я, а також на успішність діяльності.

Для успішного проходження соціальної реабілітації людей з інвалідністю в першу чергу потрібно враховувати їх життєві інтереси і домагання, а також внутрішню мотивацію до діяльності, що б вони могли позитивно оцінювати зміни в житті після участі в програмі реабілітації.

Література

1. Костенко М., Урезков А. *Психосоциальная работа с участниками локальных боевых действий*. Москва. 2000.
2. Леонтьев Д. *Личностное в личности: личностный потенциал как основа самодетерминации*. Ученые записки кафедры общей психологии МГУ им. М. В. Ломоносова. 2002, Вып. 1. Москва: Смысл.
3. *Психологические теории и концепции личности* / Под ред. П.П. Горностая, Т.М. Титаренко. Київ : Рута, 2001.
4. Рубинштейн С.Л. *Основы общей психологии*. Москва: Педагогика, 2004.
5. Сердюк Л.З., Купреєва О.І. Особистісний ресурс життєстійкості студентів із соматичними захворюваннями. *Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. Київ, 2015. Том IX, Вип. 7. С.311-317.
6. Фоминова А.Н. *Жизнестойкость личности*. Москва : МПГУ, Прометей, 2012.
7. Barauskienė I., Valaikiene A. Modelling of Prevocational Education of Students with Special Educational Needs: Situation and Opportunities. *Society, Integration, Education: Proceedings of the International Scientific Conference* (с. 150-163). Rēzekne: Rēzeknes Augstskola. 2013.
8. Chykhantsova O., Barauskienė I., Malinovska N. The Role of Vocational Rehabilitation for People with Disabilities. *Development prospects of the system of*

vocational rehabilitation of people with disabilities. Experience of Lithuania and Ukraine (c. 60-68). Siauliu: Šiaulių Universitetas. 2015.

9. Maddi S., Harvey R., Khoshaba D., Lu J., Persico M. The personality construct of hardiness. *Journal of Research in Personality*. 2001. №36, P. 72–85.

References

1. Kostenko M., Urezkov A. *Psichosotsyalnaya rabota s uchastnykami lokalnykh boevnikh deystviy*. Moskva. 2000. [in Russian].

2. Leontev D. *Lychnostnoe v lychnosti: lychnostnyy potentsyal kak osnova samodeterminatsyy*. *Uchenye zapyski kafedry obshchey psikhologiiy MHU im. M. V. Lomonosova*. 2002, Vyp. 1. Moskva: Smysl. [in Russian].

3. *Psikhologicheskiye teoryy y kontseptsyy lychnosti* / Pod red. P.P. Hornostaya, T.M. Tytarenko. Kyiv : Ruta, 2001. [in Russian].

4. Rubynshteyn S.L. *Osnovy obshchey psikhologiiy*. Moskva: Pedahohyka, 2004. [in Russian].

5. Serdyuk L.Z., Kupryeyeva O.I. Osobystisnyy resurs zhyttestiykosti studentiv iz somatychnymy zakhvoryuvannyamy. *Aktualni problemy psikhohiyi: zbirnyk naukovykh prats' Instytutu psikhohiyi imeni H.S. Kostyuka NAPN Ukrayiny*. Kyiv, 2015. Tom IX, Vyp. 7. S.311-317. [in Ukrainian].

6. Fomynova A.N. *Zhynestoykost' lychnosti*. Moskva : MPHU, Prometey, 2012. [in Russian].

7. Baranauskienė I., Valaikiene A. Modelling of Prevocational Education of Students with Special Educational Needs: Situation and Opportunities. *Society, Integration, Education: Proceedings of the International Scientific Conference* (c. 150-163). Rēzekne: Rēzeknes Augstskola. 2013. [in English].

8. Chykhantsova O., Baranauskienė I., Malinovska N. The Role of Vocational Rehabilitation for People with Disabilities. *Development prospects of the system of vocational rehabilitation of people with disabilities. Experience of Lithuania and Ukraine* (c. 60-68). Siauliu: Šiaulių Universitetas. 2015. [in English].

9. Maddi S., Harvey R., Khoshaba D., Lu J., Persico M. The personality construct of hardiness. *Journal of Research in Personality*. 2001. №36, P. 72–85. [in English].

Chykhantsova O.

People with disabilities hardiness in the process of social rehabilitation

The article considers the problem of hardiness of people with disabilities in the process of rehabilitation. The connection between environmental factors and hardiness as an integral property of personality is noted. The relationship between the quality of life of people with disabilities and their psychological characteristics is

considered. It is analyzed that the hardiness is multifaceted and includes an unlimited range of functions. Therefore, more attention should be paid to the development of skills: self-control, orientation, communication, control over their behavior, movement, ability to study and work, which affects the hardiness of individuals with disabilities. It is noted that hardiness is seen as an adaptive mechanism of personality, allows you to model the life goals of people with disabilities after rehabilitation, to see future prospects today. It is determined that for the successful completion of social rehabilitation of people with disabilities, first of all, it is necessary to take into account their vital interests and aspirations, as well as intrinsic motivation to work. The importance of social rehabilitation for people with disabilities is related to the opportunities that a person has the right to realize or not. Sustainability has been shown to be a key personality variable that mediates the impact of stressors on physical health as well as performance. For the successful social rehabilitation of people with disabilities, first of all, it is necessary to take into account their vital interests and aspirations, as well as intrinsic motivation to work, so that they could positively assess changes in life after participating in the rehabilitation program.

Key words: *hardiness of people with disabilities, adaptation, rehabilitation, personality.*

Чиханцова Олена Анатоліївна – кандидат психологічних наук, доцент, старший науковий співробітник лабораторії психології особистості імені П.Р. Чамати, Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, м. Київ.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ СМИСЛОЖИТТЄВИХ ОРІЄНТАЦІЙ ТА САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ ПРАЦІВНИКІВ СФЕРИ УПРАВЛІННЯ

ORCID: 0000-0002-8255-6728

У статті показано, що суттєвими аспектами смисложиттєвих орієнтацій працівників управлінської сфери є соціальна взаємодія, ціннісне самоперетворення, взаємопроникнення процесів життєпроекткування індивіда в його соціально-психологічний світ.

Доведено, що уособлюючими для понять «смисложиттєві орієнтації» й «самоактуалізація» є цінності та цілі. Саме система цінностей визначає життєві цілі особистості й, власне, життєвий стиль опредмечує смисл життєдіяльності, механізмом реалізації смисложиттєвих орієнтацій є життєві плани та стратегії.

Розкривається взаємозв'язок зазначених властивостей з самоактуалізацією й спрямованістю до саморозвитку, й виокремлюються соціально-психологічні параметри смисложиттєвих орієнтацій та самоактуалізації, висвітлюється їх змістовно-критеріальні принципи у працівників сфери управління.

Смисложиттєві орієнтації розглядаються як складні психологічні утворення, що є підґрунтям міжособистісних взаємовідносин; превалюючи вектори самореалізації особистості; результат узгодження життєвих цілей та системи цінностей.

Доведено, що саме система особистісних смислів сприяє самоактуалізації менеджера. Тобто, власне, ресурс, процес та результат є провідними складовими самоактуалізації фахівця управлінської сфери. Так, ресурс розподіляється на: особистісні ресурси (особистісно-професійний потенціал: спрямованість, здібності, риси характеру, креативність тощо); управлінські ресурси (компетентність, управлінський досвід, управлінська позиція, задоволеність управлінською діяльністю, стиль управління тощо); організаційні ресурси (сфера діяльності організації, цілі, організаційна культура, психологічний клімат тощо); суспільні ресурси (умови розвитку суспільства, специфіка ринку праці тощо). У структурі процесу виокремлюються етапи від самовизначення й самовираження до особистісної самоактуалізації впритул до «акме». Здобутком самоактуалізації є

особистісна й професійна зрілість; ефективність управлінської моделі й соціально-корисний результат організаційної політики компанії.

Таким чином, самоактуалізація розглядається, як спрямованість працівника сфери управління щодо вдосконалення, реалізацію власних здібностей в процесі активності та діяльності, сприяє оформленню автентичності й цілісності особистості через її розкриття, усвідомлення та єдність усіх складових власної індивідуальності. Відповідно, процес становлення самоактуалізації особистості працівника сфери управління здійснюється завдяки набуттю статусу суб'єкту індивідуального та соціального розвитку впродовж усього життєвого шляху.

Ключові слова: *життєвий шлях особистості, працівники сфери управління, самоактуалізація, самореалізація, смисложиттєві орієнтації.*

Постановка проблеми. Соціально-психологічні трансформації, котрі відбуваються у країні й спрямовують спільноту на демократичний курс, сприяють самоорганізації фахівців та їх самоактуалізації. Власне, смисложиттєві орієнтації працівників сфери управління є тим стрижнем, що уособлюють їх самоактуалізацію.

Смисложиттєві орієнтації є суб'єктивними складовими сенсу життя (Титаренко, 2003). І «сєнс життя», і «смисложиттєві орієнтації» – феномени, актуальні як для суспільства в цілому, так і для окремого індивіда зокрема. Поняття «смисложиттєві орієнтації» конкретизує ту діяльність, яка здатна коригувати спрямованість особистості, сприяє у мобілізації життєвих ресурсів. Смисложиттєві орієнтації працівників сфери управління, їх життєві перспективи, плани є проекцією духовного життя суспільства, формуються під впливом суспільних впливів, обумовлені системою виховання і навчання, певною структурою суспільних відносин. Можна стверджувати, що смисложиттєві орієнтації працівників сфери управління являють собою динамічну проекцію смисложиттєвих концепцій особистості на конкретні умови її повсякденного життя.

Смисложиттєві цінності людини зумовлені сенсом життя. Відповідно до теорії Д. Леонтьєва (Леонтьєв, 2002), смисложиттєві орієнтації (як мета) формуються на базі вищих мотивів і, в свою чергу, породжують певний спосіб дій і операцій, спрямованих на досягнення цілей. Важливого значення набуває те, що професія працівника сфери управління передбачає високий рівень розвитку духовно-моральних цінностей, високий рівень самовіддачі й відданість своїй справі. Водночас для успішного творчого саморозвитку працівників сфери управління необхідна система базових особистісно значимих і професійних ціннісно-смыслових орієнтацій. Л. Михальцова (Михальцова, 2004) виокремлює

особистісні й професійні ціннісно-сміслові орієнтації: гуманно-моральні цінності (внутрішня гармонія, альтруїзм, толерантність, емоційно позитивне ставлення до себе, людей, світу); цінності співробітництва (прагнення до особистісного й професійного саморозвитку, здатність до створення творчого процесу, здатність до навчання новим стратегіям поведінки, прагнення до максимальної реалізації в професійній діяльності, імпровізація, інтуїція і відкритість до спілкування); цінності творчості (стратегія творчого саморозвитку, здатність до генерування нових ідей, цінність творчого саморозвитку внутрішня мотивація на творчий саморозвиток, креативність, цілеспрямованість, автономність мислення, поведінки і діяльності, високий інтелектуальний рівень, наявність досвіду вирішення творчих і дослідницьких завдань); соціальні цінності (здоров'я, свобода як можливість вибору, прагнення до саморозвитку й самовизначення, вміння долати труднощі, лідерство); при реалізації певних методологічних підходів вони сприяють формуванню компетенцій (професійної, комунікативної, ціннісно-сміислової, емоційної, інформаційної, творчої, соціокультурної, міжкультурної, глобалізаційної та ін.).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В працях О. Леонт'єва (Леонт'єв, 2005, 2010) представлено порівняння понять «самореалізація» та «самоактуалізація». Зокрема дослідник зазначав, що поняття «самореалізація» є набагато ширшим за поняття «самоактуалізація», оскільки поняття «самореалізація» не прив'язане до певної теоретичної парадигми і визначає процеси особистісного розвитку і трансляції особистістю себе іншим людям і культурі, через творчі і комунікативні процеси. Поняття «самоактуалізація» О. Леонт'єв, навпаки, визначає як конкретне теоретичне трактування розвитку і самореалізації особистості, що передбачає наявність вродженого потенціалу особливих людських властивостей і характеристик, який повинен за сприятливих умов розвитку, розгортатися, переходячи з потенційної в актуальну. Таке розуміння самоактуалізації та самореалізації обумовлює входження цих понять в коло проблематики самосвідомості особистості (Леонт'єв, 2005).

У визначенні поняття «самоактуалізація», розкривається процес актуалізації людиною власних потенціалів та використання їх, як засобів реалізації сенсу життя. Процес самоактуалізації, на думку вченого, тісно переплітається з процесом життєтворчості, виступаючи часом передумовою, а часом результатом життєтворчості. У цьому контексті, самоактуалізація починає діяти як механізм саморегуляції соціальної поведінки особистості наступним чином.

У процесі самоактуалізації формується та усвідомлюється система ціннісних орієнтацій, що визначають характер змісту та засобів досягнення

провідних життєвих цілей особистості, і тому є основою саморегуляції її соціальної поведінки.

У процесі самоактуалізації розвивається соціально-конструктивна життєва позиція, що передбачає усвідомлення необхідності творчої взаємодії з соціальним середовищем на основі прийняття особистістю відповідальності за побудову власного життя, ставлення до оточуючих як до суб'єктів життя, а не засобів досягнення власних цілей.

У процесі самоактуалізації викристалізовується компетентність особистості в часі. Минуле, у свідомості людини, сприймається як джерело досвіду, майбутнє – лише як сфера цілепокладання, а теперішнє – як єдиний доступний активності часовий вимір.

Отже, одним із результатів самоактуалізації є формування суб'єктивно і об'єктивно узгодженого стилю життя – індивідуально обраної системи засобів взаємодії з соціальним середовищем. Самоактуалізація – це процес, а не мета, як говорить дослідник.

Метою статті є висвітлення соціально-психологічних особливостей взаємозв'язку смисложиттєвих орієнтацій та самоактуалізації працівників сфери управління

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Загальними психологічними критеріями, що обумовили розбудову плану психологічного дослідження є: специфіка зв'язку смисложиттєвих орієнтацій працівників сфери управління та їх особистісних властивостей; особливості співвідношення смисложиттєвих орієнтацій працівників сфери управління та самоактуалізації особистості; характеристика зв'язку професійного досвіду статусу працівників сфери управління та самоактуалізації особистості.

Виходячи з вище зазначених критеріїв нами обрано такі методи та психодіагностичні методики для з'ясування гіпотези та вирішення завдань дослідження. Виявлення смисложиттєвих орієнтацій працівників сфери управління та їх особистісних властивостей уможливується завдяки задіянню таких психодіагностичних методик: СЖО Леонтьєва (з метою виявлення смисложиттєвих орієнтацій спеціалістів та управлінців); САМОАЛ Шострома (з метою виявлення особливостей самоактуалізації працівників сфери управління); тест самоставлення В. Століна (окремі шкали «саморозуміння» та «самоприйняття», як професійно важливі якості працівників сфери управління). Окрім цього нами застосовано математичні методи, а саме: кореляційний аналіз (з метою виявлення статистично значущого зв'язку між смисложиттєвими орієнтаціями та особистісними властивостями працівників сфери управління), факторний аналіз (з метою виявлення зв'язку між певними ознаками та

досліджуваними факторами, а також для встановлення ступеню впливу факторів та їх взаємодії).

Загальна кількість досліджуваних становила 125 респондентів: працівники сфери управління із професійним стажем від 3-ти до 10-ти років – 100 (жінок 44; чоловіків 56); працівники сфери управління вищого рангу 25 (5 жінок, 20 чоловіків).

На основі аналізу емпіричних даних емпіричного дослідження смисложиттєвих орієнтацій та особистісних рис працівників сфери управління виявлено психологічну картину розвитку досліджуваного феномену, а саме: проаналізовано показники смисложиттєвих орієнтацій працівників сфери управління, що уособлюються у ціннісних орієнтаціях, інтелектуально-творчому потенціалі.

Також проаналізовано специфіку смисложиттєвих орієнтацій працівників сфери управління середньої ланки з різним стажем професійної діяльності та працівників сфери управління високого рангу, що розглядається через взаємозв'язок особистісних елементів (відповідні зв'язки утворюють основу смисложиттєвих орієнтацій, а саме: самоактуалізація, ставлення до себе, особливості локус контролю особистості й задоволеності життям та власної ролі. Провідним критерієм, що уособлює смисложиттєві орієнтації працівників сфери управління – ціннісна спрямованість особистості, навпаки, егоїстична спрямованість особистості протидіє смисложиттєвим орієнтаціям.

Найбільш схильними до самоактуалізації є працівники сфери управління високого рангу, а також працівники сфери управління середньої ланки із стажем професійної діяльності до 10-ти років, навпаки, працівники сфери управління середньої ланки із стажем професійної діяльності до 5-ти років, виявили менш результативні показники за даним показником. Виявлено, що найменша частка неохочих до самоактуалізації – це працівники сфери управління середньої ланки із стажем професійної діяльності до 10-ти років (0,4 бали), більш висока частка неохочих до самоактуалізації – це працівники сфери управління високого рангу (6 балів).

В кожній вибірці виокремлено групу працівників сфери управління, що не виявляють схильності до самоактуалізації. Таким групам показано психокорекцію мотиваційної, пізнавальної та афективної складової особистісної сфери. Тому що низький рівень «самоактуалізаційного компоненту» унеможлиблює розвиток смисложиттєвих орієнтацій працівників сфери управління.

Відтак, суттєвими передумовами розвитку смисложиттєвих орієнтацій працівників сфери управління визначено психологічні властивості, що характеризують самоактуалізовану особистість, а саме: підтримка інших,

наявність ціннісних орієнтацій вагомих для самоактуалізованої особистості, сенситивність, спонтанність, уявлення про природу людини, синергія, контактність, пізнавальні потреби, креативність.

Доведено, що вищезазначені властивості сприяють розвитку смисложиттєвих орієнтацій працівників сфери управління, як середньої ланки, так і працівників сфери управління високого рангу. Проте, синергія, пізнавальні потреби й самоактуалізаційний компонент в цілому є найважливішими показниками та чинниками розвитку смисложиттєвих орієнтацій працівників сфери управління.

Суттєвими чинниками, що здійснюють вплив на смисложиттєві орієнтації працівників сфери управління виявлено такі провідні фактори:

Перший фактор F1 має назву самоактуалізаційний поєднує в собі f 13 (,974) пізнавальні потреби, f 2 (,906) орієнтація в часі, f 8 (,827) самоприйняття, f 14 (,820) креативність, f 4 (,588) гнучкість поведінки.

Другий фактор F2 має назву ціннісно-рефлексивний поєднує в собі f12 (,940) контактність, f6 (,899) спонтанність f5 (,821) сенситивність, f4 (,773) гнучкість поведінки.

Третій фактор F3 має назву діяльнісно-адаптивний поєднує в собі f10 (-,967) синергія, f18 (,905) локус-контроль Я, f19 (,904) локус контроль – життя, f16 (,748) процес життя.

Четвертий фактор F4 має назву організаційний поєднує в собі f 17 (,966) результативність життя, f7 (,757) ціннісні орієнтації, f 9 (,741) уявлення про природу людини, f 11 (,738) прийняття агресії.

Окрім цього, визначено чинники, що не є провідними, проте доволі значущими в організації смисложиттєвих орієнтацій працівників сфери управління: пізнавальні потреби (,974), орієнтація в часі (,906), самоприйняття (,827), креативність (,820), гнучкість поведінки (,588), здійснюють вплив на самоактуалізаційний фактор; контактність (,940), спонтанність (,899), сенситивність (,821), гнучкість поведінки (,773), уособлюють ціннісно-рефлексивний фактор; синергія (-,967), локус-контроль Я (,905), локус контроль – життя (,904), процес життя (,748) – утворюють діяльнісно-адаптивний фактор; результативність життя (,966), ціннісні орієнтації (,757), уявлення про природу людини (,741), прийняття агресії (,738), мають вплив на становлення організаційного фактору.

Критерії самоактуалізації працівників сфери управління середньої ланки та працівників сфери управління високого рангу уособлюються у специфіці розвитку смисложиттєвих орієнтацій працівників сфери управління та особистісних рис, що є взаємопов'язаними. Визначено й статистично підтверджено, що саме особливості смисложиттєвих орієнтацій та особистісних

рис представляють складний взаємозв'язок особистісних смислів і таких життєвих подій, які знецінюють або підсилюють якісь із цих смислів та сприяють самоактуалізації особистості працівників сфери управління.

Емпірично виявлено й статистично підтверджено, що поняття «самоактуалізація працівників сфери управління» розгортається як складне багаторівневе утворення, яке утворюють *компоненти-чинники*, а саме: підтримка; орієнтація в часі; ціннісні орієнтації; гнучкість поведінки; сенситивність; спонтанність; уявлення про природу людини; синергія; прийняття агресії; контактність; пізнавальні потреби; креативність, а також найсуттєвіші вагомні *складові* самоактуалізованої особистості: самоповага, самоприйняття. Окрім цього, нами визначено *показники* сформованості самоактуалізованої особистості: цілі в житті; процес життя; результативність життя; локус контроль Я; локус контроль – життя.

Обґрунтовано, що самоактуалізація є психологічною властивістю працівників сфери управління й необхідною професійно значущою властивістю особистості управлінської галузі.

У контексті висловленого необхідно зазначити, що інтегральне утворення смисложиттєві орієнтації складається з таких структурних складових, а саме: усвідомлення життя; процесність життя; мета життя; результативність (самореалізації) життя; задоволеність результатом (самореалізації); специфіка самоконтроль (Локус-контролю).

Таким чином, смисложиттєві орієнтації виступають відповідною системою регуляції життєтворчості й діяльності особистості. Причому усвідомлення специфіки психічної діяльності, суб'єктності сприяє оформленню світоглядної позиції й ставленню до себе, світу та інших. Макро-система смисложиттєвих цінностей уособлює мікро-систему смисложиттєвих орієнтацій особистості.

Звісно, що таким цінностям й орієнтаціям відповідають особистісні властивості та професійні якості, що сприяють особистісній та професійній самореалізації. Окрім цього, за тематизацією нашого дослідження зазначається, що саме смисложиттєві орієнтації сприяють самоактуалізації особистості та її професійної реалізації. Й власне, соціально-психологічний вплив визначає смисложиттєві орієнтації працівників сфери управління, а тому й особливості їх самоактуалізації.

В такий спосіб розвиток смисложиттєвих орієнтації працівників сфери управління здійснюється через взаємодію працівників із соціально-професійною спільнотою завдяки:

- усвідомленню й прийняттю цінностей загальнолюдського й суб'єктивно-значущого виміру;

- організації та самоорганізації власних ціннісних орієнтирів;
- усвідомленню ідентичності та ідентифікації із цінностями та ідеалами професійної спільноти;
- оформлення та реалізація життєво-професійних планів;
- самоактуалізація й мотивація до особистісного та професійного зростання.

Так, процес організації та самоорганізації смисложиттєвих орієнтацій та самоактуалізації працівників сфери управління уможливується завдяки одночасній дії суб'єктивних та об'єктивних чинників.

Тобто, саме особистісні властивості й індивідуальні цінності (особисті смисли, самоставлення, мотивація, локус контролю, задоволеність життям тощо), цінності макро (суспільство) й мікро- соціуму (спільнота, родина, референтні групи), а також соціальні норми, професійні еталони тощо, специфіка соціально-психологічних умов, в яких здійснюється професійна діяльність працівників сфери управління (можливості особистісного та професійного зростання, мікроклімат й психологічна згуртованість групи, цінності, смисли й цілі групи тощо).

Варто відзначити, що феномен смисложиттєвих орієнтацій виступає самостійним соціально-психологічним чинником самоактуалізації працівників сфери управління; завдяки теоретичному аналізу проблеми нами виявлено зв'язок смисложиттєвих орієнтацій з особистісними властивостями, особливостями самоактуалізації, особистісної та професійної самореалізації; також нами визначено специфіку проявів самореалізації в особистісному зростанні (саморозвиток), індивідуальній самореалізації (мобілізація ресурсів), соціальної (взаємостосунки) та екзистенційної (життєреалізування) самореалізації працівників сфери управління.

В статті розкривається взаємозв'язок зазначених властивостей з самоактуалізацією й спрямованістю до саморозвитку, й виокремлюються соціально-психологічні параметри смисложиттєвих орієнтацій та самоактуалізації, висвітлюється їх змістовно-критеріальні принципи у працівників сфери управління.

Поєднуючими для понять «смисложиттєві орієнтації» й «самоактуалізація» є цінності та цілі. Саме система цінностей визначає життєві цілі особистості й, власне, життєвий стиль опредмечує смисл життєдіяльності, а механізмом реалізації смисложиттєвих орієнтацій є життєві плани та стратегії. Мотиваційно-ціннісні, когнітивно-рефлексивні, поведінково-діяльнісні компоненти смисложиттєвих орієнтацій особистості уособлюють її спрямованість й самореалізацію.

Саме система особистісних смислів сприяє самоактуалізації управління. Так, ресурс, процес та результат є провідними складовими самоактуалізації

фахівця управлінської сфери. Ресурс структурується, як особистісний (особистісно-професійний потенціал: спрямованість, здібності, риси характеру, креативність тощо), а також управлінський (компетентність, управлінський досвід, управлінська позиція, задоволеність управлінською діяльністю, стиль управління тощо) й організаційний (сфера діяльності організації, цілі, організаційна культура, психологічний клімат тощо) та суспільний (умови розвитку суспільства, специфіка ринку праці тощо). Виокремлено загальні етапи – від самовизначення й самовираження до особистісної самоактуалізації й до «акме».

У структурі самоактуалізації є такі форми прояву: зовнішня й внутрішня, види проявів (діяльнісна, що має прояв у самовираженні в різних формах діяльності, забезпечує високий рівень професійної компетентності та майстерності; соціальна, спрямована на реалізацію суспільно-корисної місії; особистісна, що сприяє духовному зростанню індивіда).

Висновки. Таким чином, самоактуалізація – основний спосіб реалізації особистості; при цьому актуалізація, напруга й зняття є вагомими фазами самоактуалізації. Самоактуалізація, працівника сфери управління сприяє оформленню його автентичності й цілісності особистості через розкриття, усвідомлення та єдність усіх складових власної індивідуальності. Процес становлення самоактуалізації особистості працівника сфери управління здійснюється завдяки набуттю статусу суб'єктом індивідуального та соціального розвитку впродовж життєвого та професійного шляху.

Смисложиттєві орієнтації є вагомим чинником самоактуалізації, проявом суб'єктної активності у відповідній діяльності, зокрема, в управлінській, а якісним рівнем самоактуалізації виступають показники продуктивності життєвого шляху та успішності професійної діяльності загалом. Встановлено, що смисложиттєвих орієнтацій у контексті смислової сфери особистості, віддзеркалюють її спрямованість, цілі, надають усвідомленості процесу здійснення вибору у різних життєвих і професійних ситуаціях працівників сфери управління.

Література

1. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. 2-е изд., стер. М.: Смысл; Академия, 2005. 345 с.
2. Леонтьев А. Н. Лекции по общей психологии. 5-е изд., стер. М.: Смысл; Академия, 2010. 509 с.
3. Леонтьев Д.А. Самоактуализация как движущая сила личностного развития: историко-критический анализ. *Современная психология мотивации*. М.: Смысл, 2002. 343 с.

4. Михальцова Л.Ф. Ценностные ориентации как основа успешной социализации личности. *Научное творчество молодежи: Материалы VIII научно-практической конференции*. Новосибирск: Изд-во Педуниверситет, 2004. С. 104-106.

5. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. К.: ДП «Либідь», 2003. 376 с.

References

1. Leontev A.N. Deiatelnost. Soznanye. Lychnost. 2-e yzd., ster. M.: Smysl, Akademyia, 2005. 345 s.

2. Leontev A. N. Lektsyy po obshchei psykholohyy. 5-e yzd., ster. M.: Smysl, Akademyia, 2010. 509 s.

3. Leontev D.A. Samoaktualyzatsyia kak dvyzhushchaia syla lychnostnoho razvytiya: ystoryko-krytycheskyi analiz. *Sovremennaiia psykholohyia motyvatsyy*. M.: Smysl, 2002. 343 s.

4. Mykhaltsova L.F. Tsennostnye oryentatsyy kak osnova uspeshnoi sotsyalizatsyy lychnosti. *Nauchnoe tvorchestvo molodezhy: Materyaly VIII nauchno-praktycheskoi konferentsyy*. Novosybyrsk: Yzd-vo Pedunyversytet, 2004. S.104-106.

5. Tytarenko T.M. Zhyttievyi svit osobystosti: u mezhakh i za mezhamy budennosti. K.: DP «Lybid», 2003. 376 s.

Rodchenkova I.V.

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL SPECIFICATIONS IN THE INTERACTIONS OF THE MEDIA

The article notes that the essential aspects of the meaning of life orientations of employees in the management sphere are social interaction, value self-transformation, interpenetration of life processes of the individual in his socio-psychological world.

It is proved that values and goals are personifying for the concepts "meaningful life orientations" and "self-actualization". It is the system of values that determines the life goals of the individual and, in fact, the lifestyle determines the meaning of life, the mechanism of realization of meaningful life orientations are life plans and strategies.

The interrelation of the specified properties with self-actualization and orientation to self-development is revealed, and social and psychological parameters of semantic-life orientations and self-actualization are singled out, their content-criterion principles at workers of sphere of management are covered. Meaningful life orientations are considered as complex psychological formations, which are the basis of interpersonal relationships; prevailing vectors of personal self-realization; the result of reconciling life goals and values.

It is proved that the system of personal meanings promotes self-actualization of the manager. That is, in fact, the resource, process and result are the leading components of self-actualization of the manager in the field of management. Thus, the resource is divided into: personal resources (personal and professional potential: orientation, abilities, character traits, creativity, etc.); managerial resources (competence, managerial experience, managerial position, satisfaction with management activities, management style, etc.); organizational resources (scope of the organization, goals, organizational culture, psychological climate, etc.); social resources (conditions of society development, specifics of the labor market, etc.).

The structure of the process distinguishes the stages from self-determination and self-expression to personal self-actualization close to "acme". The achievement of self-actualization is personal and professional maturity; the effectiveness of the management model and the socially useful result of the company's organizational policy.

Thus, self-actualization is seen as the orientation of the employee in the field of management to improve, realize their own abilities in the process of activity and activity, contributes to the authenticity and integrity of the individual through its disclosure, awareness and unity of all components. Accordingly, the process of formation of self-actualization of the personality of the employee of the management sphere is carried out due to the acquisition of the status of the subject of individual and social development throughout life.

Key words: *life path of a person, employees of the sphere of management, self-actualization, self-realization, meaning-life orientations.*

Родченкова Ірина Валеріївна – здобувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Сєвєродонецьк.

ОСОБЛИВОСТІ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ ВИКЛАДАЧІВ ЗАКЛАДІВ ФАХОВОЇ ПЕРЕДВИЩОЇ ОСВІТИ З РІЗНИМИ РІВНЯМИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

ORCID: 0000-0001-5106-2920

У статті проведено теоретичний аналіз досліджень науковців світу з питань психологічної безпеки освітнього середовища та самоактуалізації пов'язаної з різними сторонами професійної діяльності. Проаналізовано емпіричне дослідження впливу психологічної безпеки освітнього середовища на самоактуалізацію викладачів закладів фахової передвищої освіти в залежності від інших факторів (вік, напрям освіти, кваліфікаційна категорія, місце проживання та сімейний стан). Учасниками цього дослідження були 290 викладачів педагогічних коледжів різних регіонів України. Для визначення рівня самоактуалізації викладачів було використано відомий опитувальник САТ Е. Шострома; рівень психологічної безпеки освітнього середовища визначався за методикою І. Баєвої «Психологічна безпека освітнього середовища», у модифікації О. Бондарчук. В дослідженні виявлено такі результати: освітяни, що мають високий рівень самоактуалізації, але перебувають в умовах низького рівня безпеки психологічного середовища часто знаходять резерви для розкриття внутрішнього потенціалу поза основною професійною діяльністю: в сім'ї, науковій діяльності, на інших видах сумісної роботи. У викладачів з середнім рівнем самоактуалізації низький рівень психологічної безпеки зумовлює залежність від ставлення колег, керівництва, студентів, емоційний дискомфорт, страх можливості висловити свою точку зору і не бути висміяними, несміливе бажання проявляти ініціативу та активність. Кардинально різними виявилися показники в дослідженні відповідності рівнів самоактуалізації рівням психологічної безпеки освітнього середовища у залежності від місця проживання (місто, село) та сімейного стану (заміжні-одружені, незаміжні-неодружені). На підставі дисперсійного аналізу даних зроблено висновок, що значення психологічної безпеки для розкриття внутрішнього потенціалу, становлення самоактуалізації вищого рівня більшою мірою притаманне педагогам: 1) вищої кваліфікаційної категорії, 2) суспільно-гуманітарного напрямку освіти, 3) керівникам академічних груп та респондентам які не є керівниками студентських академічних груп, 4) викладачам вікової категорії від 30 до 40 років, 5) заміжнім (одруженим).

***Ключові слова:** самоактуалізація, психологічна безпека, освітнє середовище, викладачі, заклади фахової передвищої освіти.*

Постановка проблеми. Під впливом глобальних інформаційних перетворень з'являються цілком нові вимоги до педагогічної діяльності та умов праці викладачів закладів фахової передвищої освіти, особливо гостро постає проблема психологічної безпеки освітнього середовища, оскільки задоволення потреби в безпеці сприятиме виникненню потреб вищого рівня, а особливо потреби в самоактуалізації, розкриття внутрішнього потенціалу особистості викладача.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Середовище, в якому люди відчують себе комфортно, беручи на себе позитивні міжособистісні ризики (наприклад, спробувати щось нове), відоме як психологічна безпека. Коли люди відчують психологічну безпеку, вони можуть проявляти свою свободу волі, щоб брати участь у досвіді та взаємодії протягом усього життя, – вважає Шеннон Б. Ванлесс. У статті вона описала існуючі дослідження психологічної безпеки та їх вплив на розвиток людини. Розглядаючи роль психологічної безпеки у дослідженні розвитку, вчена обґрунтовує можливість отримання нового уявлення про способи створення контекстів, які збільшують ймовірність того, що люди почуватимуться психологічно безпечними для залучення в навчання та розвитку (Wanless, 2016).

Дослідження проведене Еммі Едмонсон показує вірність гіпотези психологічної безпеки команди для розуміння колективного навчання як процесу. Наявність психологічної безпеки команди, концептуалізовано як спільне переконання про наслідки міжособистісних ризиків, що на груповому рівні аналізу підтверджується якісними та кількісними даними. Дані також свідчать про те, що психологічна безпека команди – це щось інше, ніж втручання в довіру; Еммі Едмонсон доводить, що послідовне міжособистісне спілкування, клімат усередині кожної групи характеризується відсутністю або наявністю суміші довіри, поваги один до одного, поблажливості та турботи один про одного. І навпаки, відсутність психологічної безпеки, це небажання просити допомоги у вирішенні питань, небажання ставити під сумнів ціль команди через страх санкцій з боку керівництва. Сприяють психологічній безпеці ефективне навчання та керівництво керівника команди, текстова підтримка, наприклад доступ до інформації та ресурсів, але вони не повністю формують середовище в якому члени команди можуть формувати спільні переконання, що добросовісні міжособистісні ризики не будуть каратися, і ці переконання дозволяють учасникам команди активно діяти, орієнтовано на навчання, що, у свою чергу, сприяє ефективній роботі (Edmondson, 1999).

Ізраїльські вчені Авраам Кармелі, Дафна Брюллер та Джейн Е. Даттон зробили припущення, що якість робочих відносин сприяє навчанню поведінці в організаціях через способи, якими саме навчання сприяє психологічній безпеці. Результати їхнього експерименту свідчили, що позитивні робочі відносини є ключовим відносинами, які сприяють психологічній безпеці та навчальній поведінці в робочі організації. Зокрема, обидва показники залежать від високоякісних стосунків та суб'єктивного досвіду людей перебування в цій формі відносин окремо, і в поєднанні були пов'язані з почуттям психологічної безпеки (Carmeli, 2009).

Фатіма Латіф з Сінгапуру вважає, що психологічна безпека – це переконання, коли люди можуть виразити себе, не побоюючись негативних наслідків чи зворотного зв'язку, які може викликати їхня промова, коментар чи дія. Психологічна безпека дуже динамічна і продовжуватиме розвиватися та змінюватись із взаємодією різноманітних зовнішніх та внутрішніх факторів, що впливають на окрему людину, організацію чи спільноту. Вона також тісно пов'язана з культурою в організації, установі чи підрозділі. Новою нормою, особливо у високоорганізованих, високоінтенсивних та високопродуктивних закладах та на робочих місцях, стало, що психологічна безпека має бути загальноприйнятною, а не лише випадковою. Вона також служить основою для ефективного навчання. Коли люди почуваються безпечно і комфортно, вони більш відкриті для розвитку, зростання та прийняття нового (Lateef, 2020).

Українська вчена Бондарчук О.І. також розглядала проблему кореляції між суб'єктивним благополуччям українських вчителів та психологічною безпекою освітнього середовища школи. Бондарчук О.І. до основних умов створення психологічно безпечного освітнього середовища віднесла: моніторинг психологічної безпеки освітнього середовища та учасників навчального процесу; психологічне та управлінське консультування керівників навчальних закладів щодо управління освітнім середовищем у контексті психологічної безпеки; суб'єктивний добробут вчителів загальноосвітніх шкіл як показник організації спеціальної психологічної підготовки учасників навчального процесу; навчання практичних психологів психологічному супроводженню взаємодії учасників освітнього процесу в безпечному освітньому середовищі (Bondarchuk, 2018).

Значну увагу зарубіжні дослідники присвятили проблемі самоактуалізації викладачів та її зв'язку з різними сторонами професійної діяльності.

Індійські вчені Д-р Раджів Прасад та Арпіт Аравінд дослідили рівні самоактуалізації викладачів університету Амріта в Індії, яке дало змогу зробити висновки, що рівень самоактуалізації викладачів впливає на ефективність

навчання студентів. Оцінювалося досконале викладання у комплексі із знаннями і навичками викладача та позитивне ставлення до студентів, з одного боку, та рівні самоактуалізації викладачів, з іншого боку (Aravind, 2016).

Дослідник Р. Гопінатх звернув увагу на позитивну та значущу залежність між п'ятьма вимірами емоційного інтелекту (самосвідомість, управління емоціями, мотивація себе, співпереживання, соціальні навички) та самоактуалізацією викладачів університету Тамілнаду в Індії. Гопінатх виявив залежність самоактуалізації викладачів університету Тамілнаду в Індії від віку, стажу роботи, статі (Gopinath, 2020) та в наступному дослідженні дійшов висновку, що самоактуалізація є життєво важливим чинником у залучення до роботи та впливає на задоволеність роботою (Gopinath, 2020).

Давуд Насері та Мехді Сархош з Урмійського університету Ірану також проводили дослідження, що мало на меті дослідити відносини між критичним мисленням, рівнем самоактуалізації та якістю виконання роботи викладачами. Результати показали, що і критичне мислення, і самоактуалізація позитивно впливають на продуктивність роботи викладача (Nasseri, 2019).

Доктор філософії Кетрін Д. Енніс вивчала ціннісні орієнтації викладачів Університету Меріленду, Коледж-Парк, США, що працювали у навчальних закладах міста та села. Результати показали, що викладачі у міських шкільних округах ставлять на більш пріоритетний напрямок самоактуалізації та соціальної відповідальності, ніж викладачі у сільських шкільних округах. І навпаки, вчителі у сільських шкільних округах надавали більш високий пріоритет дисциплінарному оволодінню та навчальному процесу, ніж їхні колеги у міських школах (Ennis, 2013)

Л. Р. Чжен, Х Чжоу проводили дослідження в Китаї щодо підвищення кваліфікації викладачів коледжу та шляхи самоактуалізації та дійшли до висновку, що для професійного розвитку викладачів коледжу основними існуючими моделями є самоактуалізація, почуття власного професійного розвитку та утвердження професійної самості, можливість навчання на робочому місці та стати кваліфікованим, поміркувати над викладанням та стати рефлексивним практиком, проводити шкільні дослідження та перетворюватися на практика-дослідника (Zheng, 2009).

Українські вчені Л.М. Карамушка та М.Г. Ткалич, у своєму дослідженні звертають увагу на особливості самоактуалізації особистості в професійній діяльності. Вказують на потребу в самоактуалізації як фундаментальну складову зрілої особистості, що сприяє формуванню її професійної зрілості; пов'язують професійну самоактуалізацію з цінностями особистості, з вирішенням особистісних протиріч, зі зміною мотиваційної сфери, з появою внутрішньої

потреби у формуванні певної професійної стратегії, плануванні професійної кар'єри (Карамушка, 2009).

Мета статті – розкрити взаємозв'язок психологічної безпеки освітнього середовища та самоактуалізацію викладачів закладів фахової передвищої освіти.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження.

Методи дослідження. У дослідженні взяли участь 290 викладачів педагогічних коледжів з різних регіонів України, із них за кваліфікаційною категорією: перша та друга – 29,1%, вища – 70,9%; за напрямом освіти: природничо-математичний – 28,3%, суспільно-гуманітарний – 71,7%; керівництво академічною групою: є – 38,1%, немає – 61,9%; за віком: до 30 років – 13,1%, 30-40 років – 22,8%, 40-50 років – 23,6%, 50-60 років – 20,2%, понад 60 років – 20,2%; за сімейним станом: незаміжніх/неодружених – 20%, заміжніх/одружених – 80%.

Для дослідження самоактуалізації викладачів закладів фахової передвищої освіти було використано відомий опитувальник САТ Е. Шострома. Рівень психологічної безпеки освітнього середовища визначався за методикою І. Баєвої «Психологічна безпека освітнього середовища», у модифікації О. Бондарчук. Одержані результати підлягали математико-статистичному аналізу з використанням комп'ютерної програми SPSS (версія 23,0).

Результати попередніх досліджень показали, що лише кожний десятий викладач закладу фахової передвищої освіти характеризується високим рівнем самоактуалізації, а отже, спрямований на професійне зростання, що забезпечить його конкурентоздатність, удосконалення професійних можливостей, опанування нових компетентностей та формування творчої індивідуальності та креативності (Тягур, 2021). Щодо психологічної безпеки освітнього середовища то наші дослідження показали, що від 15,1 % до 39,3 % викладачів педагогічних коледжів не почуваються психологічно захищеними в різних ситуаціях взаємодії в освітньому середовищі (Тягур, 2021).

За результатами дисперсійного аналізу (рис.1) психологічна безпека освітнього середовища впливає на самоактуалізацію викладачів за кваліфікаційними категоріями ($p < 0,05$), більш значущою є у педагогів вищої категорії, бо досягнувши певного рівня викладачі продовжують працювати над розкриттям власного потенціалу, є відкритими до нових ідей та досвіду, віддані своїй справі, усвідомили своє покликання, але, одночасно, викладачі є залежними від ставлення до них колег, керівництва, студентів, емоційного комфорту, можливості висловити свою точку зору і не бути висміяними, хочуть, але бояться проявляти ініціативу та активність.

Високий рівень психологічної безпеки освітнього середовища сприяє високому рівню самоактуалізації викладачів суспільно-гуманітарного напрямку

освіти (рис. 2) ($p < 0,05$). Викладачі цього напрямку є більш чутливими до емоційного комфорту, можливості висловлення своєї точки зору, що заважає професійній самоактуалізації і розкриттю їх творчого потенціалу.

Педагогам природничо-математичного напрямку освіти для високого рівня самоактуалізації достатньо середнього рівня психологічної безпеки освітнього середовища, оскільки їм легше адаптуватися до сьогоденних змін в освіті у зв'язку з вищим рівнем володіння інформаційно-комунікаційними технологіями.

Внаслідок специфіки своєї діяльності респондентам природничо-математичного напрямку освіти більш притаманне системно-алгоритмічне мислення, що також сприяє розкриттю власного потенціалу в діяльності та передбачення наслідків подій незважаючи на зовнішні чинники.

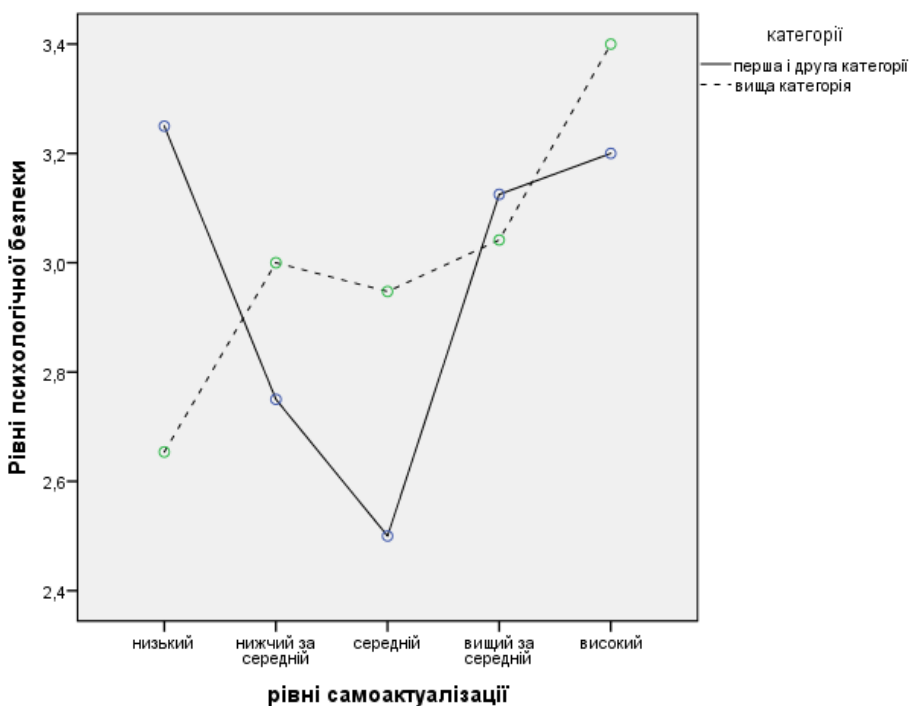

Рис. 1. Відповідність рівнів самоактуалізації рівням психологічної безпеки освітнього середовища у залежності від кваліфікаційних категорій

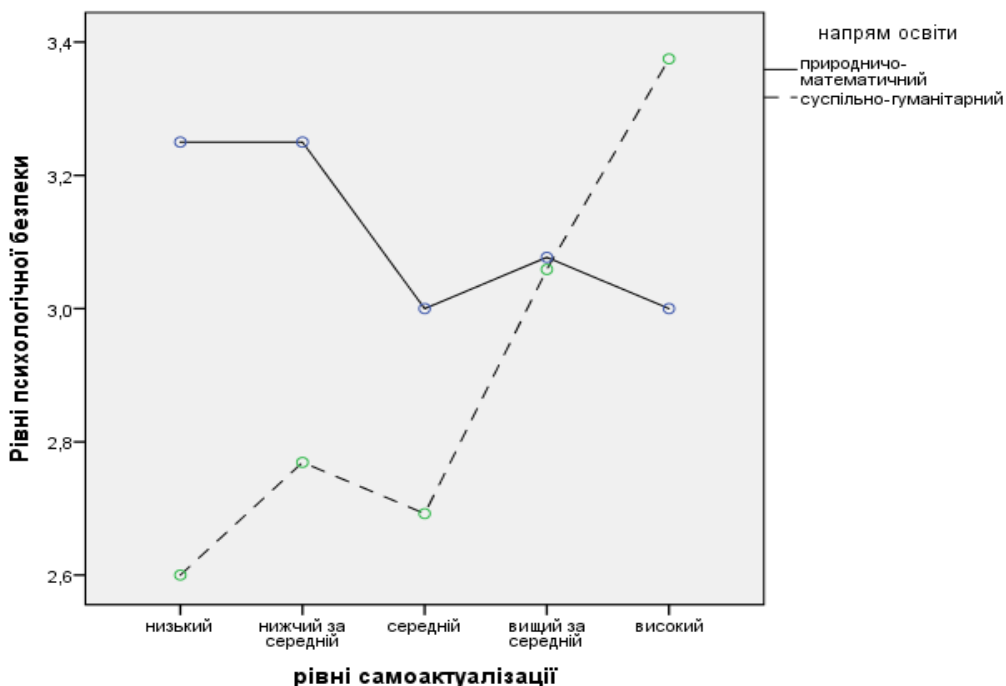

Рис. 2. Відповідність рівнів самоактуалізації рівням психологічної безпеки освітнього середовища у залежності від напрямку освіти

Для викладачів, які є керівниками академічних груп, рівень самоактуалізації буде залежати більшою мірою від психологічної безпеки освітнього середовища, ніж для колег які не є керівниками академічних груп (рис. 3) ($p < 0,05$), адже саме через позитивне спілкування з студентами, прийняття ними запропонованих видів дозволя відбувається самоствердження викладача – керівника академічної групи.

Згідно рис. 3, для представників вищого за середній та вищого рівня самоактуалізації обох категорій психологічна безпека освітнього середовища має значний вплив для розкриття внутрішнього потенціалу особистості.

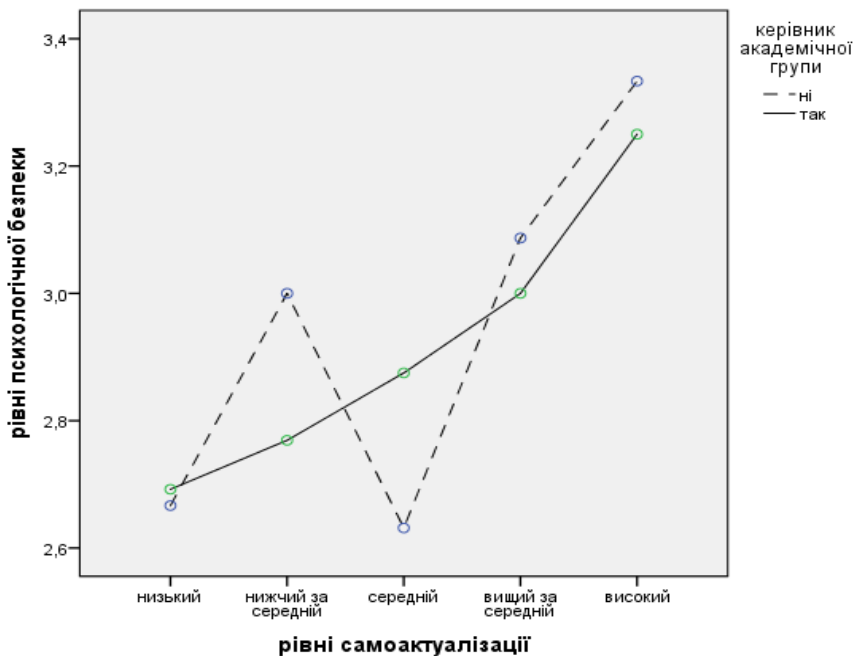

Рис. 3. Відповідність рівнів самоактуалізації рівням психологічної безпеки освітнього середовища у залежності від керівництва академічною групою

Згідно рис. 4, групі викладачів віком від 30 до 40 років з високим рівнем самоактуалізації характерний також високий рівень психологічної безпеки освітнього середовища. Вони є більш амбітними ніж представники інших вікових груп і розкриття власного потенціалу залежить від стосунків з керівництвом, колегами та здобувачами освіти, емоційного комфорту та визнання в колективі, власної захищеності в різних ситуаціях у закладі освіти. В групі працівників коледжу до 30 років (початок трудової діяльності), у зв'язку з адаптацією до нових умов діяльності психологічна безпека освітнього середовища значно варіюється. Для представників груп викладачів від 40 до 50 років, від 50 до 60 років та понад 60 років психологічна безпека освітнього

середовища для самоактуалізації не має принципово важливого значення, так як ці викладачі часто знаходять резерви для розкриття внутрішнього потенціалу поза основною професійною діяльністю: в сім'ї, науковій діяльності, на інших видах сумісної роботи ($p < 0,05$).

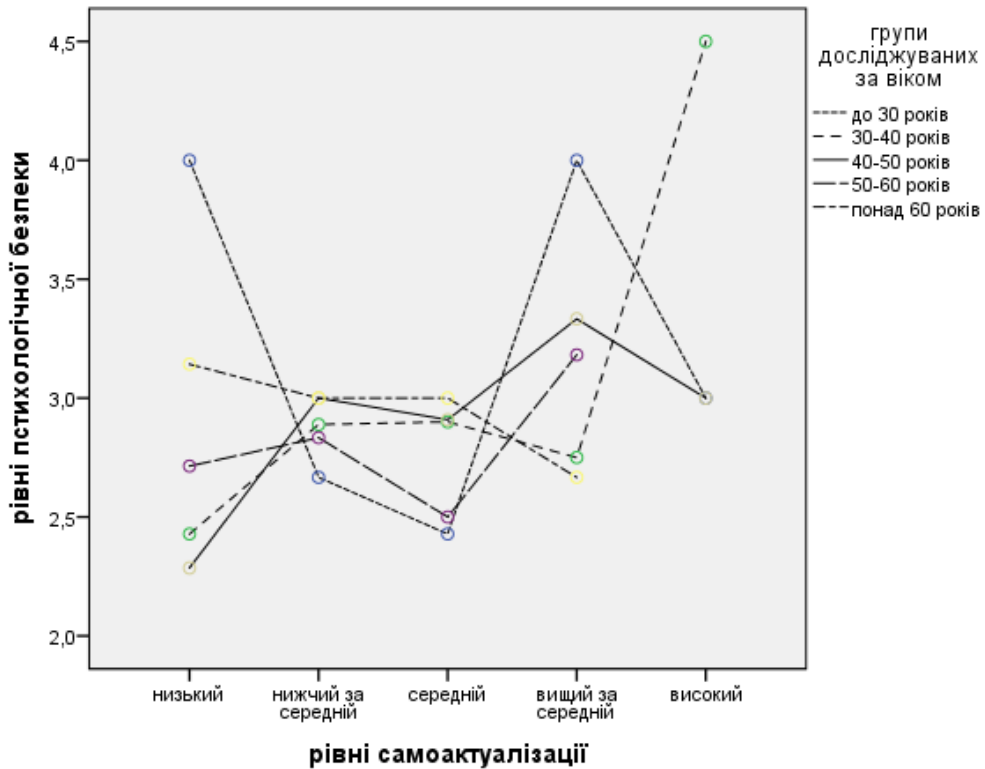

Рис.4. Відповідність рівнів самоактуалізації рівням психологічної безпеки освітнього середовища у залежності від віку викладачів

Для викладачів, які проживають в сільській місцевості, рівень психологічної безпеки освітнього середовища при низькому, нижчому за середній, середньому та вищому за середній рівнях самоактуалізації є значно

вищим ніж для представників міста (рис.5), це відбувається через розширення контактів, зміни середовища викладачів, які проживають в сільській місцевості.

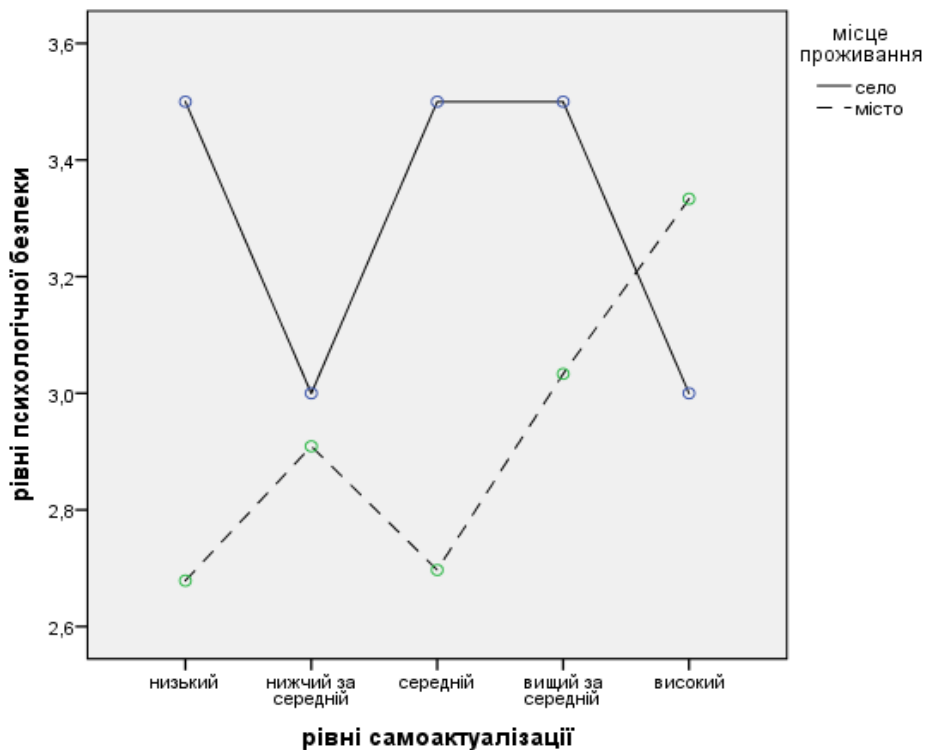

Рис. 5. Відповідність рівнів самоактуалізації рівням психологічної безпеки освітнього середовища у залежності від місця проживання

Для високого рівня самоактуалізації динаміка змінюється: викладачі, які проживають в сільській місцевості, мають нижчий рівень психологічної безпеки освітнього середовища, ніж педагоги, які проживають в місті. Через зайнятість респондентів, що проживають в сільській місцевості, не лише педагогічною діяльністю, а й іншими видами діяльності, їхня самоактуалізація може відбуватися поза межами навчального закладу і не

залежить від психологічної безпеки освітнього середовища педагогічного коледжу. Для викладачів, що проживають в місті, психологічна безпека освітнього середовища закладу фахової передвищої освіти для самоактуалізації набуває більшого значення, у зв'язку з можливістю розкриття свого внутрішнього потенціалу через справу свого життя ($p < 0,05$).

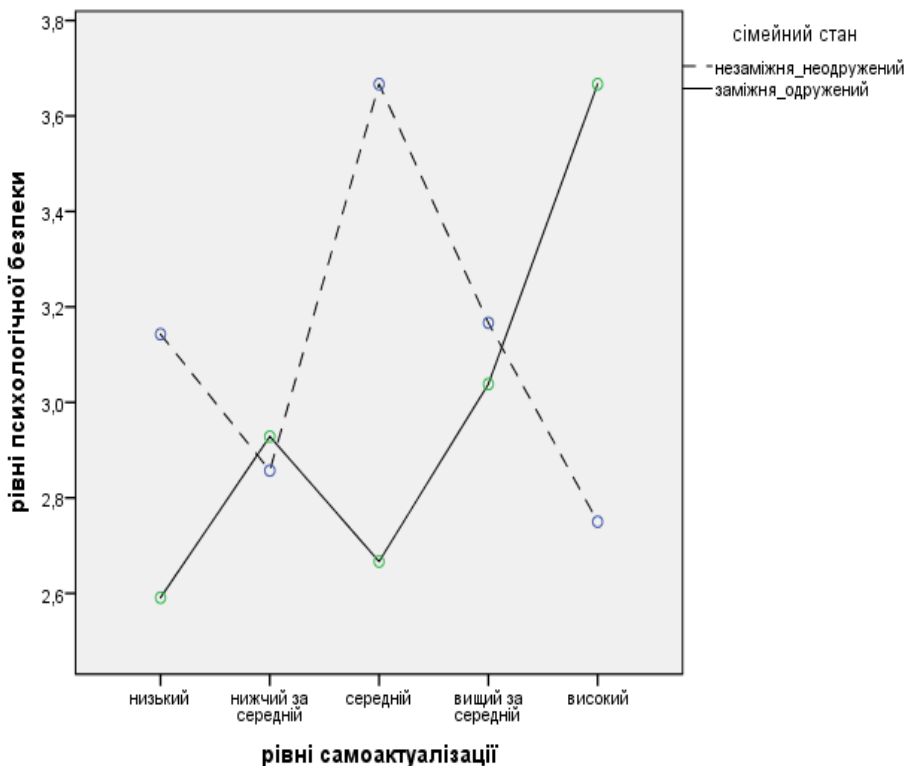

Рис. 6. Відповідність рівнів самоактуалізації рівням психологічної безпеки освітнього середовища у залежності від сімейного стану

Згідно рис.6, можна побачити що відповідність рівнів самоактуалізації рівням психологічної безпеки освітнього середовища у залежності від сімейного

стану кардинально відрізняються у заміжніх (одружених) освітян та незаміжніх (неодружених) ($p < 0,05$).

Незаміжні (неодружені) викладачі, при середньому рівні самоактуалізації мають високий рівень психологічної безпеки, так як часті сумніви щодо правильності вибору, побоювання проявити ініціативу та активність, неможливість обговорити переживання реалізації своїх задумів і планів, тимчасових конфліктів та завдань на роботі з близькою людиною, зумовлюють їх діяти в залежності від ситуації, змінювати плани і цілі, заважають наполегливості у досягненні мети, та сприяють комформній поведінці. Ця тенденція змінюється при вищому за середній та високому рівні самоактуалізації: незаміжні (неодружені) викладачі, маючи більше вільного часу, який не обтяжений сімейними стосунками, можуть повністю віддаватися роботі, більш вільно почуваються в колективі, більше уваги звертають на свій кар'єрний ріст, на планування викладацької роботи і виконання професійних обов'язків часто не звертають уваги на безпечність самого освітнього середовища.

Середній рівень самоактуалізації відповідає низькому рівню психологічної безпеки у заміжніх (одружених) викладачів, такі педагоги бояться висловити свою точку зору, часто їхні особисті проблеми та труднощі не враховуються або ігноруються, це заважає і розвитку здібностей і розкриттю творчого потенціалу викладача. Зміна життєвих пріоритетів, короткочасних та довготривалих цілей, зумовлює підвищення рівня психологічної безпеки освітнього середовища через незалежність викладачів у своїх вчинках і прагнення керуватися в житті власними цілями, переконаннями, установками і принципами. Для заміжніх (одружених) респондентів високому рівню самоактуалізації відповідає високий рівень психологічної безпеки, оскільки в них менше вільного часу, в зв'язку з виконанням сімейних обов'язків, переживання за членів сім'ї, залежність планування свого часу від сімейних обставин, зумовлює необхідність компенсації цих факторів психологічною безпекою освітнього середовища на роботі.

Висновки. Психологічна безпека освітнього середовища має значний вплив на самоактуалізацію викладачів закладів фахової передвищої освіти, адже, коли людина почуває себе комфортно, то вона відкрита для розвитку, зростання та прийняття нового. Аналіз отриманих результатів показав, що рівні самоактуалізації викладачів коледжів змінюються в залежності від рівня психологічної безпеки освітнього середовища та інших факторів (вік, напрям освіти, кваліфікаційна категорія, місце проживання та сімейний стан)

Значення психологічної безпеки для розкриття внутрішнього потенціалу, становлення самоактуалізації вищого рівня більшою мірою

притаманне педагогам: 1) вищої кваліфікаційної категорії, 2) суспільно-гуманітарного напрямку освіти, 3) керівникам академічних груп та респондентам які не є керівниками академічних груп, 4) викладачам вікової категорії від 30 до 40 років, 5) заміжнім (одруженим). Через низький рівень психологічної безпеки освітнього середовища певна частина викладачів можуть знаходити резерви для самоактуалізації поза основною професійною діяльністю.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо розробці програми розвитку самоактуалізації викладачів закладів фахової передвищої освіти в умовах психологічно безпечного освітнього середовища з метою зміни життєвих пріоритетів професійної діяльності.

Література

1. Карамушка Л.М., Ткалич М.Г. Самоактуалізація менеджерів у професійно-управлінській діяльності (на матеріалі діяльності комерційних організацій): монографія. Київ, Запоріжжя: “Просвіта”, 2009. 260 с.
2. Тягур Л.М. Дослідження рівнів самоактуалізації викладачів закладів фахової передвищої освіти. *Вісник післядипломної освіти*. Вип. 17(46) «Серія «Соціальні та поведінкові науки» (психол. 053, економічні 051, держ. управління 281), [17, No. 46](#), 2021. С.89-102
3. Тягур Л.М. Психологічна безпека освітнього середовища для викладачів педагогічних коледжів. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, The journal is published under Creative Commons Attribution License v4.0 100, IX (100), Issue: 256, 2021 Sept. C. 73-76*
4. Aravind A. (2016). A study on the Relationship between Self-Actualization Level of Teachers and their Teaching Effectiveness at a Post Graduate Management Program /A. Aravind, R. Prasad - *Procedia-Social and Behavioral Sciences*.
5. Bondarchuk O. (2018). Subjective well-being of the teachers of secondary schools as an indicator of psychological safety of educational environment. *KULTURA – PRZEMIANY – EDUKACJA. – T. VI. Myśl o wychowaniu. Teorie i zastosowania edukacyjne*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego. P. 228-240.
6. Carmeli A. (2009). Learning behaviours in the workplace: The role of high-quality interpersonal relationships and psychological safety / A. Carmeli, D. Brueller, J. E. Dutton // *Systems Research and Behavioral Science: The Official Journal of the International Federation for Systems Research*, 26(1). P. 81-98.
- Edmondson A. (1999). Psychological safety and learning behavior in work teams. *Administrative science quarterly*, 44(2). P. 350-383.

7. Ennis C., Chen A. (1995). Teachers' Value Orientations in Urban and Rural School Settings / Catherine D. Ennis, Ang Chen. *Research Quarterly for Exercise and Sport*. Volume 66. Issue 1. Published Online: 08 Feb 2013.
8. Gopinath R. (2020). Job Involvement's Mediation Effect On Self-Actualization With Job Satisfactio. *European Journal of Molecular & Clinical Medicine*. Volume 7, Issue 6. P. 2915-2924.
9. Gopinath R. (2020). Study on Relationship between Emotional Intelligence and Self Actualization among Academicians of Tamil Nadu Universities. *International Journal of Psychosocial Rehabilitation*. Vol. 24, Issue 02.
10. Lateef F. (2020). Maximizing Learning and Creativity: Understanding Psychological Safety in Simulation-Based Learning. *Journal of emergencies, trauma, and shock*. 13(1). P. 5–14. https://doi.org/10.4103/JETS.JETS_96_19
11. Nasser D., Sarkhosh M. (2019). The Relationship between EFL Teachers' Critical Thinking, Self-Actualization Level and Quality of Job Performance. *International Journal of English Language & Translation Studies*. 7(1). P. 129-139.
12. Wanless S.B. (2016). The Role of Psychological Safety in Human Development. *Research in Human Development*. 13(1). P. 6-14. 10.1080/15427609.2016.1141283.
13. Zheng L. R., Zhou H. (2009). On professional development of college teachers and ways to self-actualization. *Journal of Henan Polytechnic University (Social Sciences)*.

References

1. Karamushka L.M. Tkalych M.H. (2009) Samoaktualizatsiia menedzheriv u profesiino-upravlinskii diialnosti (na materialii diialnosti komertsiiynykh orhanizatsii): monohrafiia Kyiv. Zaporizhzhia: "Prosvita", 2009. 260 s. [in Ukrainian].
2. Tiahur L.M. (2021) Doslidzhennia rivniv samoaktualizatsii vykladachiv zakladiv fakhovoi peredvyshchoi osvity *Bulletin of Postgraduate education: collection of scientific papers. Series «Social and behavioral sciences» Category "B"* (Vol.17, No. 46) S.89-102. [in Ukrainian].
3. Tiahur L.M.(2021) Psykholohichna bezpeka osvitnoho seredovyshcha dlia vykladachiv pedahohichnykh koledzhiv *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, The journal is published under Creative Commons Attribution License v4.0 100, IX (100), Issue: 256, 2021 Sept., S. 73-76.* [in Ukrainian].
4. Aravind A. (2016). A study on the Relationship between Self-Actualization Level of Teachers and their Teaching Effectiveness at a Post Graduate Management Program /A. Aravind, R. Prasad - *Procedia-Social and Behavioral Sciences*. [in English].

5. Bondarchuk O. (2018). Subjective well-being of the teachers of secondary schools as an indicator of psychological safety of educational environment. *KULTURA – PRZEMIANY – EDUKACJA. – T. VI. Myśl o wychowaniu. Teorie i zastosowania edukacyjne.* Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego. P. 228-240. [in English].
6. Carmeli A. (2009). Learning behaviours in the workplace: The role of high-quality interpersonal relationships and psychological safety / A. Carmeli, D. Brueller, J. E. Dutton // *Systems Research and Behavioral Science: The Official Journal of the International Federation for Systems Research*, 26(1). P. 81-98. [in English].
7. Edmondson A. (1999). Psychological safety and learning behavior in work teams. *Administrative science quarterly*, 44(2). P. 350-383. [in English].
8. Ennis C., Chen A. (1995). Teachers' Value Orientations in Urban and Rural School Settings / Catherine D. Ennis, Ang Chen. *Research Quarterly for Exercise and Sport*. Volume 66. Issue 1. Published Online: 08 Feb 2013. [in English].
9. Gopinath R. (2020). Job Involvement's Mediation Effect On Self-Actualization With Job Satisfactio. *European Journal of Molecular & Clinical Medicine*. Volume 7, Issue 6. P. 2915-2924. [in English].
10. Gopinath R. (2020). Study on Relationship between Emotional Intelligence and Self Actualization among Academicians of Tamil Nadu Universities. *International Journal of Psychosocial Rehabilitation*. Vol. 24, Issue 02. [in English].
11. Lateef F. (2020). Maximizing Learning and Creativity: Understanding Psychological Safety in Simulation-Based Learning. *Journal of emergencies, trauma, and shock*. 13(1). P. 5–14. https://doi.org/10.4103/JETS.JETS_96_19 [in English].
12. Nasser D., Sarkhosh M. (2019). The Relationship between EFL Teachers' Critical Thinking, Self-Actualization Level and Quality of Job Performance. *International Journal of English Language & Translation Studies*. 7(1). P. 129-139. [in English].
13. Wanless S.B. (2016). The Role of Psychological Safety in Human Development. *Research in Human Development*. 13(1). P. 6-14. 10.1080/15427609.2016.1141283. [in English].
14. Zheng L. R., Zhou H. (2009). On professional development of college teachers and ways to self-actualization. *Journal of Henan Polytechnic University (Social Sciences)*. [in English].

Tiahur L.M.

PECULIARITIES OF SELF-ACTUALIZATION OF TEACHERS OF PROFESSIONAL HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS WITH

DIFFERENT LEVELS OF PSYCHOLOGICAL SAFETY OF EDUCATIONAL ENVIRONMENT

The article provides a theoretical analysis of an investigation by world scientists on the psychological security of the educational environment and self-actualization related to various aspects of professional activities. An empirical study of the impact of psychological security of the educational environment on the self-actualization of teachers of professional higher educational institutions depending on other factors (age, field of education, qualification category, place of residence and marital status) is analyzed. The participants of this study were 290 teachers of pedagogical colleges from different regions of Ukraine.

To determine the level of self-actualization of teachers, the well-known questionnaire «The Self-actualization test» by E. Shostrom was used; the level of psychological security of the educational environment was determined by the method of I. Baeva «Psychological security of the educational environment», modified by O. Bondarchuk.

The study found the following results: the educators who have a high level of self-actualization, but are in a low level of psychological environment often find reserves for the disclosure of internal potential outside the main professional activity: in the family, research or in other types of collaboration.

As for the teachers with an average level of self-actualization the attitude of colleagues, of the authorities of the institution, students, emotional discomfort, fear of being able to express their views and not be ridiculed, as well as a timid desire to show initiative and activity leads to a low level of psychological security.

The indicators in the study of the conformity of the self-actualization levels to the levels of psychological security of the educational environment depending on the place of residence (city, village) and marital status (married, unmarried) were radically different. Based on the analysis of variance, it is concluded that the importance of psychological security for the disclosure of internal potential, the formation of higher-level of self-actualization is more inherent in teachers of: 1) higher qualification category, 2) socio-humanitarian education, 3) academic leaders and respondents who are not leaders of academic groups, 4) teachers aged 30 to 40, 5) married ones.

Key words: *self-actualization, psychological security, educational environment, teachers, institutions of professional higher education.*

Тягур Любомира Миронівна – викладач психології відокремленого структурного підрозділу «Гуманітарно-педагогічний фаховий коледж Мукачівського державного університету».

СПЕЦИФІКА САМООРГАНІЗАЦІЇ МОЛОДІ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

ORCID 0000-0003-2548-0488

У статті розкрито соціально-психологічну специфіку процесу самоорганізації молоді, пов'язану з особливостями її готовності до самоорганізації, самооцінкою організованості, соціально-психологічними установками у мотиваційно-потребнісній та ціннісній сферах, інтегральними соціально-психологічними характеристиками за параметрами планомірності, цілеспрямованості, наполегливості, динамічними та особистісно-стильовими якостями саморегуляції, рефлексивності, з урахуванням показників сприйняття часу і стилів діяльності у процесі самоорганізації.

Виокремлено рівні самоорганізації молоді і проведено диференціацію вибірки. Встановлено, що найвищий рівень самоорганізації молоді (рівень майстерності) притаманний досліджуваним, які самостійні у визначенні цілей діяльності; високо мотивовані на навчання і самовдосконалення у професії, з адекватною оцінкою результатів діяльності та високою рефлексивністю. Високий рівень самоорганізації молоді (рівень досвіду) свідчив про автономність досліджуваних в організації діяльності, здатність самостійно і усвідомлено ставити цілі, аналізувати ситуацію, моделювати дії з їх досягнення, виділяти критерії оцінки та контролювати хід виконання проміжних і кінцевих результатів діяльності, адекватно і оперативно реагувати на зміни; здатність компенсувати вплив інтегративних особливостей і якостей, що перешкоджають досягненню мети; опановувати нові види діяльності, впевнено почувати себе у ситуаціях невизначеності; з достатньо розвинутими рефлексивними вміннями. Середній рівень самоорганізації молоді (рівень розвитку) характеризував досліджуваних з ситуативною захопленістю навчально-професійною діяльністю, середньою пізнавальною активністю, труднощами у визначенні причин невдач у реалізації власного розвитку та успішності діяльності, неадекватне його проектування. У молоді з початковим рівнем (рівень становлення) самоорганізації потреба в усвідомленій, самостійній організації діяльності визнана несформованою; можливість компенсації несприятливих для досягнення поставленої мети особистісних особливостей знижена, а успішність оволодіння новими видами діяльності у значній мірі залежить від особливостей конкретного її виду. Низький рівень

(рівень некомпетентності) самоорганізації притаманний респондентів, які покладаються на зовнішню оцінку діяльності, залежні від ситуації і оточуючих, некритично слідуєть їх порадам і настановам; здатність до рефлексії не розвинена.

Підкреслюється, що будь-який рівень самоорганізації молоді має перспективну властивість виступати основою для наступних рівнів, завдяки чому включається у подальший процес самоорганізації, удосконалюється та розвивається.

Ключові слова: *молодь, самоорганізація, соціально-психологічне забезпечення, оптимізація процесу самоорганізації, суспільні трансформації.*

Постановка проблеми. У складних умовах соціально-економічних та суспільно-політичних змін, які відбуваються у сучасному соціумі, актуальним стає визначення концептуальних засад, закономірностей і специфіки процесу самоорганізації особистості, у першу чергу, молоді, адже трансформаційний характер суспільних процесів спричиняє коливання соціальної психіки молоді людини (О. Блискун, Я. Гошовський, С. Максименко та ін.). При цьому питання соціально-психологічної регуляції поведінки, засвоєння соціальних і формування особистісних норм молодих людей мають особливу значущість, оскільки саме молодь представляє найближче майбутнє суспільства, найбільш яскраво виражає як його можливості, так і проблеми, а зазначений віковий період є найбільш чутливим для розвитку здатності до самоорганізації. За цих умов важливим стає відстеження у межах психологічних досліджень основних тенденцій самоорганізації молоді в період суспільних трансформацій [1-5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Встановлено, що у контексті означеної проблеми найбільшу цінність представляють дослідження науковців, які вивчали процес розвитку особистості, закономірності її становлення, умови і механізми формування (Л. Анциферова, Л. Божович, Л. Виготський, Ю. Гіппенрейтер, В. Давидов, Ф. Дайсон, Д. Зіглер, С. Келвін, Г. Ліндсей, С. Максименко, В. Мерлін, Н. Рейнвальд, Р. Тайсон, Ф. Францелла, Л. Хьєлл та ін.), співвідношення особистісного зростання, дозрівання і розвитку (В. Бочелюк, Е. Еріксон, А. Коваленко та ін.). На особливу увагу заслуговують дослідження процесів саморозвитку (С. Архипова, А. Деркач, О. Ємельянова, В. Лузгін та ін.), самоствердження та самовираження (З. Ковальчук, О. Кононенко, І. Тарасова, В. Турбан та ін.), самоідентифікації, самоактуалізації, самовдосконалення та самореалізації (Н. Завацька, В. Москаленко, Л. Пілецька, І. Попович та ін.).

З'ясовано, що у науковому просторі розкрито типологічні особливості самоорганізації діяльності (С. Богомаз та ін.), зокрема психолого-педагогічні особливості самоорганізації навчальної діяльності студентів (С. Котова, О. Шахматова та ін.), а здатність до самоорганізації діяльності розглянуто як критерій особистісного потенціалу і умову досягнення психологічного благополуччя (Ю. Завацький, О. Нос та ін.); визначено компоненти самоорганізації у студентської молоді (сила волі, аналіз умов, самоконтроль тощо) (О. Ішков та ін.), методологічні та методичні проблеми емпіричного дослідження моральної сфери особистості в аспекті її самоорганізації (Н. Апетик, О. Веселова та ін.).

Мета статті – розкрити специфіку самоорганізації молоді: соціально-психологічний аспект.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Для досягнення поставленої мети та розв'язання висунутих завдань використано комплекс методів дослідження: обсерваційних (спостереження, самоспостереження); інтерв'ю; анкетування; метод експертної оцінки; психодіагностичні методики: карта компетенції самоорганізації (І. Георге), адаптована до предмету дослідження, опитувальники «Самооцінка організованості» (Є. Ільїн), «Діагностика особливостей самоорганізації» (О. Ішков); «Опитувальник самоорганізації діяльності» (О. Мандрикова), статоворольовий опитувальник (С. Бем), тест фрустраційної толерантності у сфері мотивації і потреб» (О. Погьомкіна), методика для діагностики навчальної мотивації студентів (А. Реан, В. Якунін, модифікація Н. Бадмаєвої), «Методика вивчення мотивації навчання у вузі» (Т. Ільїна), «Мотивація професійної діяльності» (К. Замфір, модифікація А. Реана), «Семантичний диференціал часу» (Л. Вассерман, О. Трифонова, К. Червинська), опитувальник «Стилі діяльності» (О. Ішков, Н. Милорадова), розроблений на основі методики «Learning Styles Questionnaire» (П. Хоні, А. Мемфорд), опитувальник саморегуляції (О. Осницький), «Методика діагностики рефлексивності» (А. Карпов).

З метою визначення соціально-психологічної специфіки процесу самоорганізації молоді в період суспільних трансформацій було проведено операціоналізацію структурно-функціональної моделі процесу самоорганізації молоді в період суспільних трансформацій за визначеними компонентами (цільовим, змістовним, процесуальним, контрольно-оцінним); визначено та систематизовано критерії і показники самоорганізації молоді в період суспільних трансформацій; розкрито соціально-психологічну специфіку процесу самоорганізації молоді, пов'язану з особливостями готовності молоді до самоорганізації, зокрема у гендерному вимірі, інтегральними соціально-

психологічними характеристиками молоді, з урахуванням показників сприйняття часу і стилів діяльності у процесі самоорганізації; визначено рівні самоорганізації молоді в період суспільних трансформацій і проведено диференціацію вибірки.

Мета першого етапу емпіричного дослідження полягала у виявленні й обґрунтуванні показників оцінки та самооцінки готовності досліджуваних до самоорганізації, зокрема з використанням методики «Самооцінка організованості» (Є. Ільїн) та непараметричного методу порівняння (U-критерій Манна-Уїтні). До структурних компонентів готовності самоорганізації було включені такі вміння, як планування своєї самостійної роботи у режимі рейтингової оцінки, її виконання у встановлений термін (1); вміння проводити самооцінку володіння необхідними компетенціями самоорганізації та формулювати завдання самовдосконалення (2); готовність вибирати та виконувати індивідуальні завдання (3).

Виходячи з виокремлених характеристик, були виділені засоби оцінювання, критерії та показники самооцінки готовності до самоорганізації та представлено результати вимірів. За результатами аналізу статистичних таблиць отримано рівняння множинної регресії: $Y = a \cdot \text{вміння}_1 + b \cdot \text{вміння}_2 + c \cdot \text{вміння}_3 + e^*$, де Y – успішність; характеристики параметрів: вміння_1 (X_1), вміння_2 (X_2), вміння_3 (X_3). Інтерпретація параметрів моделі ($Y = 2,271 + 0,287X_1 + 0,268X_2 + 0,364X_3$; $p \leq 0,01$) показала, що збільшення X_1 на 1 одиницю виміру призводить до збільшення Y в середньому на 0,287 одиниці виміру; збільшення X_2 – на 0,268 одиниці виміру і X_3 – на 0,364 одиниці виміру відповідно. Отже, на показники успішності діяльності впливають вміння проводити самооцінку володіння необхідними компетенціями з урахуванням завдань самовдосконалення, а також готовність досліджуваних обирати і виконувати індивідуальні завдання.

Виявлено, що позитивний кореляційний зв'язок мають вміння (2) та вміння (3) ($p \leq 0,01$). Це означає, що при високому рівні сформованості у респондентів вміння проводити самооцінку володіння компетенціями самоорганізації вони здатні вибирати індивідуальні завдання та успішно виконувати їх. Крім того, виявлена позитивна кореляція всіх трьох умінь із середньою успішністю досліджуваних.

Доведено, що середній і високий ступінь психологічної резистентності, характерний для досліджуваних з андрогінним статеворольовим типом (за С. Бем), позитивно впливає на їх готовність до самоорганізації в період суспільних трансформацій ($p \leq 0,05$).

Мета другого етапу емпіричного дослідження полягала у виявленні та систематизації критеріїв і показників самоорганізації молоді в період суспільних

трансформацій. З метою їх визначення було застосовано кластерний аналіз (K-means), кореляційний аналіз (коефіцієнт рангової кореляції Спірмена), метод кореляційних плед.

Констатовано, що в особистісному вимірі такими критеріями виступили: характер мотиваційно-ціннісної установки на самоорганізацію у діяльності з показниками позитивного/негативного зв'язку самоорганізації діяльності з мотивами та провідними цінностями молоді; сформованість інтегральних властивостей, що сприяють самоорганізації молоді з показниками сформованості/дифузності структури зв'язків між провідними цінностями та особистісними особливостями; реалізованість інтегральних властивостей молоді у діяльності з показниками відповідності/невідповідності змісту інтегральних властивостей діяльності. У діяльнісному вимірі таким критерієм слугувала, зокрема, здатність організовувати свою діяльність з показниками рівнів самоорганізації діяльності. Крім того, з'ясовано, що критерій здатності визначати коло завдань і вибрати оптимальні способи їх вирішення визначають такі показники самоорганізації молоді, як формулювання у межах поставленої мети сукупності взаємозалежних завдань, які забезпечують її досягнення та вибір оптимального способу їх вирішення, виходячи з наявних ресурсів; вирішення конкретних завдань заявленої якості та за встановлений час; предстання результатів вирішення конкретного завдання.

Показано, що критерій здатності керувати своїм часом, вибудовувати та реалізовувати траєкторію самоорганізації на основі принципів освіти протягом усього життя, визначають такі показники самоорганізації молоді, як застосування знань про свої ресурси та їх обмеження для складання ресурсної картки та планування роботи; виконання наміченої роботи з урахуванням власних ресурсів, дотримуючись складеного плану.

Мета третього етапу емпіричного дослідження полягала у встановленні взаємозв'язку між самоорганізацією респондентів та їх інтегральними соціально-психологічними характеристиками і властивостями.

Показано, що психологічні характеристики групи досліджуваних, які успішно втілюють процес самоорганізації, пов'язані з інтегральними властивостями, що описують їх орієнтацію на взаємодію з оточуючими і творчі рішення у ситуації невизначеності. Встановлено, що самоорганізація досліджуваних супроводжується високими рівнями наполегливості ($p \leq 0,03$) та самоконтролю поведінки ($p \leq 0,02$), усвідомленістю життєвих цілей ($p \leq 0,03$), інтернальним локусом контролю ($p \leq 0,04$), відповідальністю ($p \leq 0,02$) (застосовано U-критерій Манна Уїтні).

З'ясовано, що ціннісні орієнтації регулюють самоорганізацію респондентів, спрямовуючи (чи обмежуючи її), що свідчить про наявність у структурі зв'язків

як значимих, так і відхилених цінностей. Значущі цінності дозволяють молоді побудувати процес самоорганізації, використовуючи необхідні якості; відхилені цінності визначають сфери, де самоорганізація може бути ускладнена.

Подальший аналіз був спрямований на визначення психологічних характеристик процесу самоорганізації у підгрупах респондентів з досвідом професійної діяльності та здобувачів вищої освіти, з урахуванням загального сумарного показника самоорганізації діяльності. З цією метою було задіяно, зокрема, методику О. Мандрикової «Опитувальник самоорганізації діяльності».

За допомогою критерію Колмогорова-Смирнова було визначено належність результатів до нормального розподілу (якщо асимптотична значимість більше 0,05, то розподіл вважався нормальним). Оскільки не всі дані мали нормальний розподіл, то для однорідності оцінки було обрано непараметричний U-критерій Манна-Уїтні, за допомогою якого була перевірена статистична розбіжність результатів у вказаних підгрупах респондентів. Констатовано, що за всіма виокремленими показниками, включаючи підсумковий бал самоорганізації діяльності, між підгрупами виявлено достовірні відмінності ($p \leq 0,05$). Респонденти, які мають досвід професійної діяльності, за параметрами планованості, цілеспрямованості, наполегливості, фіксації, самоорганізації, орієнтації на сьогодні, а також загальним сумарним показником самоорганізації діяльності виявили загалом більш високі показники, ніж здобувачі вищої освіти.

На цьому етапі емпіричного дослідження було визначено й показники психологічного часу та сприйняття часу у процесі самоорганізації досліджуваних. Встановлено, що отримані показники відображають різні сторони психологічного часу молоді, як часу життя, і особливості його структурування. Згідно вибірки виявлено, що респонденти здатні поєднувати структурований підхід до організації часу свого життя зі спонтанністю та гнучкістю; вміють цінувати всі складові психологічного часу та отримувати цінний досвід із багатоплановості свого життя. Визначено, що респонденти, які мають досвід професійної діяльності, більш успішні у структуруванні свого часу, більш цілеспрямовані, наполегливі у досягненні своїх цілей, краще планують свій час, меншою мірою орієнтовані на сьогодні і націлені на планування майбутнього, тобто більш активні та успішні в аспекті самоорганізації власної діяльності ($p \leq 0,05$).

З'ясовано, що визначальними чинниками самоорганізації є об'ємність сьогодні, зрозумілість подій і уявлення про своє майбутнє як реалістичний проміжок часу. Відчуття простору необхідне для самореалізації, а об'ємність теперішнього часу надає можливість заповнювати його різними цілями, створюючи тим самим варіативність. Об'ємне сьогодні володіє більшою

місткістю для формування нових цілей, надає свободу для вибору засобів їх реалізації, дозволяє краще розподіляти часові ресурси між цілями. Таке відчуття часу формує у досліджуваних мотиваційний потенціал сьогодення. Час знаходить смислове наповнення, а події, що відбуваються, набувають позитивного характеру. Відчуття ясності, прогнозованості і підконтрольності подій надає молоді можливість об'єктивно сприймати події, що відбуваються, а отже, об'єктивно їх оцінювати і діяти відповідно з ними. Відчуття зрозумілості та оборотності сьогодення формує уявлення про актуальну життєву ситуацію, як про відносно стабільний і безпечний часовий період, а відсутність чітких уявлень про закономірності подій, логічних зв'язків між ними, а також труднощі у самоаналізі можуть проявлятися непослідовністю та імпульсивністю, що знижує здатність до самоорганізації. Реалістичне сприйняття майбутнього часу дозволяє встановити психологічний взаємозв'язок з передбачуваними подіями та довгостроковими планами, тим самим наділяючи їх особистими смислами, що робить цілі більш значущими і відчутними. Відчуття близькості виконання планів формує інтелектуальну і емоційну залученість молодого людини в очікуване майбутнє і в результаті вона позиціонує себе як активного учасника подій. При цьому навіть негативне сприйняття майбутнього може сприяти самоорганізації діяльності, оскільки чим ближче кінцеві терміни, тим реальнішими відчуються наслідки (за умови, що суб'єкт вважає їх значущими для себе), спонукаючи тим самим до створення плану дій і їх реалізації. Отже, перспектива майбутнього важлива для планування і здійснення особистих проєктів і сприяє самоорганізації молодого людини.

Виокремлено основні характеристики, що впливають на самоорганізацію молоді: величина і структура теперішнього часу, а також відчуття майбутнього часу. З'ясовано, що респонденти з низьким рівнем самоорганізації відчувають брак часового простору, що співвідноситься з почуттям внутрішньої скутості, яка призводить до блокування позитивних мотивів особистості. Події сьогодення вбачаються досліджуваним недостатньо впорядкованими, слабо структурованими і невідконтрольними, а майбутні події – недостатньо реалістичними, що може виражатися в імпульсивності поведінки, зниженні значущості подій майбутнього. Це створює у зовнішніх і внутрішніх умовах перешкоди для задоволення актуальних потреб. Така особливість часової перспективи є причиною низького рівня самоорганізації. При цьому, на нашу думку, зміна сприйняття часу дозволить оптимізувати показники самоорганізації молоді.

З'ясовано, що у групі респондентів з низьким рівнем самоорганізації інтегральні властивості мають суперечливий характер. Зокрема, значущі цінності не тільки виключені зі структури зв'язків, а й ускладнюють

самоорганізацію. При цьому зміст інтегральних властивостей замикається на проявах власних переконань та прагненні до зовнішніх атрибутів успіху, що супроводжується ригідністю та нестійкістю самоорганізації.

Встановлена наявність взаємозв'язку між активністю у самоорганізації та такими інтегральними характеристиками і якостями молоді, як відповідальність, суперництво, усвідомленість життєвих цілей та підтверджується доцільністю використання вищенаведених критеріїв самоорганізації: характер ціннісної установки на самоорганізацію, рівень сформованості інтегральних властивостей, що сприяють самоорганізації, реалізованість у діяльності інтегральних властивостей, рівень самоорганізації діяльності.

Мета четвертого етапу емпіричного дослідження полягала у визначенні показників стилів діяльності у процесі самоорганізації молоді.

З'ясовано, що серед здобувачів вищої освіти переважає теоретичний (з абстрактною концептуалізацією у вирішенні будь-яких завдань, схильністю до тривалого аналізу, вибудовування класифікацій; спрямованістю на отримання більш повного знання, цілісного уявлення про явища) і рефлексуючий (з об'єктивністю, інтровертованістю, схильністю фіксуватися на власних почуттях та уподобаннях при виконанні діяльності) стилі діяльності, а серед працюючої молоді встановлено домінування прагматичного (з реалістичними позиціями, практичним підходом у діяльності, ідеями, що втілюються у практиці; цілеспрямованістю, впевненістю у реалізації власних ідей) і діяльнісного (зі схильністю до спонтанності, динамічності, здатністю керувати процесом при втіленні будь-яких завдань) стилів.

Встановлено, що загальний показник рівня самоорганізації (за методикою діагностики особливостей самоорганізації О. Ішкова) є вищим у працюючої молоді. Крім того, порівняльний аналіз рівня самоорганізації у підгрупах з використанням U-критерію Манна-Уїтні дозволив визначити достовірність відмінностей за такими показниками стилів діяльності: прагматичного ($U_{\text{емп.}}=84,1$), рефлексуючого ($U_{\text{емп.}}=12,3$), теоретичного ($U_{\text{емп.}}=91,6$), діяльнісного ($U_{\text{емп.}}=46,9$) при $p \leq 0,01$; $U_{\text{кр.}}=294$.

Порівнюючи результати дослідження між підгрупами за методикою діагностики особливостей самоорганізації виявлено, що за шкалами аналізу результатів ($U_{\text{емп.}}=142,5$), планування ($U_{\text{емп.}}=87,4$), самоконтролю ($U_{\text{емп.}}=184,5$), вольових зусиль ($U_{\text{емп.}}=69,5$), самоорганізації ($U_{\text{емп.}}=26,4$) отримані емпіричні значення перебувають у зоні значущості, тобто різниця між показниками за даними шкалами між двома підгрупами статистично достовірна. При цьому у здобувачів вищої освіти виявлені середні та високі показники цілепокладання, що вказує на достатній рівень розвитку навичок прийняття та утримання цілей за загальною низькою самоорганізованістю. Разом із тим,

самоорганізація працюючої молоді відрізняється вищим самоконтролем, аналізом обставин, суттєвих для досягнення поставленої мети, рівнем планування власної діяльності, розвиненістю вольових якостей.

Висновки. Розкрито соціально-психологічну специфіку процесу самоорганізації молоді, пов'язану з особливостями її готовності до самоорганізації, самооцінкою організованості, соціально-психологічними установками у мотиваційно-потребнісній та ціннісній сферах, інтегральними соціально-психологічними характеристиками за параметрами планомірності, цілеспрямованості, наполегливості, динамічними та особистісно-стильовими якостями саморегуляції, рефлексивності, з урахуванням показників сприйняття часу і стилів діяльності у процесі самоорганізації.

Виокремлено рівні самоорганізації молоді і проведено диференціацію вибірки. Встановлено, що найвищий рівень самоорганізації молоді (рівень майстерності) притаманний досліджуваним, які самостійні у визначенні цілей діяльності; високо мотивовані на навчання і самовдосконалення у професії, з адекватною оцінкою результатів діяльності та високою рефлексивністю. Високий рівень самоорганізації молоді (рівень досвіду) свідчив про автономність досліджуваних в організації діяльності, здатність самостійно і усвідомлено ставити цілі, аналізувати ситуацію, моделювати дії з їх досягнення, виділяти критерії оцінки та контролювати хід виконання проміжних і кінцевих результатів діяльності, адекватно і оперативно реагувати на зміни; здатність компенсувати вплив інтегративних особливостей і якостей, що перешкоджають досягненню мети; опановувати нові види діяльності, впевнено почувати себе у ситуаціях невизначеності; з достатньо розвинутими рефлексивними вміннями. Середній рівень самоорганізації молоді (рівень розвитку) характеризував досліджуваних з ситуативною захопленістю навчально-професійною діяльністю, середньою пізнавальною активністю, труднощами у визначенні причин невдач у реалізації власного розвитку та успішності діяльності, неадекватне його проектування. У молоді з початковим рівнем (рівень становлення) самоорганізації потреба в усвідомленій, самостійній організації діяльності визнана несформованою; можливість компенсації несприятливих для досягнення поставленої мети особистісних особливостей знижена, а успішність оволодіння новими видами діяльності у значній мірі залежить від особливостей конкретного її виду. Низький рівень (рівень некомпетентності) самоорганізації притаманний респондентів, які покладаються на зовнішню оцінку діяльності, залежні від ситуації і оточуючих, некритично слідують їх порадам і настановам; здатність до рефлексії не розвинена.

Підкреслюється, що будь-який рівень самоорганізації молоді має перспективну властивість виступати основою для наступних рівнів, завдяки

чому включається у подальший процес самоорганізації, удосконалюється та розвивається.

Література

1. Білоус Р.М., Охрименко В.О. Вплив часової перспективи на життєстійкість молоді. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015. № 3 (38). С. 46–54.

2. Бочелюк В.Й. Трансформація молоді в період глобальної соціально-економічної кризи. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. Вип. 3. 2019. С. 114–121.

3. Ващенко І.В., Завацька Н.Є. Психологічні технології професійного самозбереження молоді та її соціальної підтримки в епоху суспільних трансформацій. *Розвиток особистості в різних умовах соціалізації: монографія* ; за наук. ред. Л.О. Калмикової, Г.О. Хомич. К.: Видавничий Дім «Слово», 2016. С. 405–421.

4. Гарькавець С.О. Студентська молодь та соціально-психологічні впливи у контексті інсталяції вимог трансформаційного суспільства. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015. № 3 (38). С. 126–134.

5. Завацька Н.Є., Шевченко Р.П. Адаптаційний потенціал особистості: медико-соціальний вимір: монографія. К.: ПВТП «LAT&K», 2019. 239 с.

References

1. Bilous R.M., Okhrymenko V.O. (2015). Vplyv chasovoi perspektyvy na zhyttestiikist molodi. [The impact of time perspective on the viability of young people]. *Teoretychni i prykladni problemy psykhologii: zb. nauk. prats Skhidnoukrainskoho natsionalnoho universytetu imeni Volodymyra Dalia*. Sievierodonetsk: Vyd-vo SNU im. V. Dalia. № 3 (38). S. 46–54. [in Ukrainian].

2. Bocheliuk V.I. (2019). Transformatsiia molodi v period hlobalnoi sotsialno-ekonomichnoi kryzy. [Transformation of youth during the global socio-economic crisis]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Serii: Psykholohichni nauky*. Vyp. 3. S. 114–121. [in Ukrainian].

3. Vashchenko I.V., Zavatska N.Ie. (2016). Psykholohichni tekhnolohii profesiinoho samozberezhennia molodi ta yii sotsialnoi pidtrymky v epokhu suspilnykh transformatsii. [Psychological technologies of professional self-preservation of youth and its social support in the era of social transformations]. *Rozvytok osobystosti v riznykh umovakh sotsializatsii: monohrafiia* ; za nauk. red.

L.O. Kalmykovoi, H.O. Khomych. K.: Vydavnychi Dim «Slovo». S. 405–421. [in Ukrainian].

4. Harkavets S.O. (2015). Studentska molod ta sotsialno-psykholohichni vplyvy u konteksti instaliatsii vymoh transformatsiinoho suspilstva. [Student youth and socio-psychological influences in the context of establishing the requirements of a transformational society]. *Teoretychni i prykladni problemy psykholohii: zb. nauk. prats Skhidnoukrainskoho natsionalnoho universytetu imeni Volodymyra Dalia*. Sievierodonetsk: Vyd-vo SNU im. V. Dalia. № 3 (38). S. 126–134. [in Ukrainian].

5. Zavatska N.Ie., Shevchenko R.P. (2019). Adaptatsiyni potentsial osobystosti: medyko-sotsialnyi vymir: monohrafiia. [Adaptive potential of personality: medical and social dimension]. K.: PVTP «LAT&K». 239 s. [in Ukrainian].

Hoian I.M.

SPECIFICS OF YOUTH SELF-ORGANIZATION: SOCIO-PSYCHOLOGICAL ASPECT

The socio-psychological specifics of the process of self-organization of youth, related to the peculiarities of their readiness for self-organization, self-assessment of organization, socio-psychological attitudes in motivational-needs and values, integrated socio-psychological characteristics in terms of planning, purposefulness, purposefulness and purposefulness. qualities of self-regulation, reflexivity, taking into account indicators of perception of time and styles of activity in the process of self-organization.

The levels of youth self-organization were singled out and the sample was differentiated. It is established that the highest level of self-organization of youth (level of skill) is inherent in the subjects who are independent in determining the goals of the activity; highly motivated for learning and self-improvement in the profession, with adequate assessment of performance and high reflexivity. The high level of self-organization of youth (level of experience) testified to the autonomy of research in the organization of activities, the ability to independently and consciously set goals, analyze the situation, model actions to achieve them, identify evaluation criteria and monitor progress and intermediate results. changes; the ability to compensate for the influence of integrative features and qualities that hinder the achievement of the goal; master new activities, feel confident in situations of uncertainty; with sufficiently developed reflexive skills. The average level of self-organization of youth (level of development) characterized the subjects with situational enthusiasm for educational and professional activities, average cognitive activity, difficulties in determining the causes of failures in their own development and success, inadequate design. In young people with the initial level (level of formation) of self-organization, the need for

conscious, independent organization of activities is recognized as unformed; the possibility of compensating for unfavorable to achieve the goal of personal characteristics is reduced, and the success of mastering new activities depends largely on the characteristics of a particular type. The low level (level of incompetence) of self-organization is inherent in respondents who rely on external evaluation of activities, depending on the situation and others, uncritically follow their advice and guidelines; the ability to reflect is not developed.

It is emphasized that any level of self-organization of youth has a promising property to serve as a basis for the next levels, thus being included in the further process of self-organization, improving and developing.

Key words: *youth, self-organization, social and psychological support, optimization of the process of self-organization, social transformations.*

Гоян Ігор Миколайович – доктор філософських наук, професор, професор кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, здобувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк.

ЗАКОНОМІРНОСТІ ГРУПОВОЇ ДИНАМІКИ ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ У ПСИХОЛОГІЧНОМУ ЗАХИСТІ ОСОБИСТОСТІ

ORCID: [0000-0002-7702-9026](https://orcid.org/0000-0002-7702-9026)

У статті розкрито закономірності групової динаміки та їх використання у психологічному захисті особистості в процесі проектування нею життєвого шляху. Визначено соціально-психологічні засади проектування життєвого шляху особистості, що полягають у виявленні закономірностей, механізмів та психологічних умов зміни ставлення особистості до себе та оточуючих у процесі проектування життєвого шляху особистістю в групі. Встановлено психологічні закономірності проектування життєвого шляху особистості («прискорення» психологічного часу її життя, згортання подій у ситуації страху смерті, «групової ілюзії» як неадекватного очікування щодо можливостей групи, «зростання валентності групи» як прогнозу її позитивної динаміки; залежність процесу квантування життєвого часу від «потенціальних ям» лінії життя, утворених в результаті травматичного досвіду; гендерна обумовленість взаємодії групового тренера з окремими учасниками та групою в цілому. Розроблено семантико-топографічний підхід до проектування життєвого шляху особистості як соціально значущої конструктивно-прогнозуючої діяльності, що спирається на соціогенез, а саме колективні символи-архетипи, родову історію та трансгенераційну активність особистості в групі у процесі проектування життєвого шляху; виявлено умови інтенсифікації проектування життєвого шляху особистості (поляризація простору взаємодії у групі на минуле і майбутнє, використання асоціації «здійснені кроки – прожиті роки», співставлення власного життєвого шляху з життям пращурів); визначено стадії ідентифікації, поляризації, дезінтеграції і інтеграції учасників інтенсивної взаємодії у групі в процесі проектування життєвого шляху особистості. На основі чотирьох показників – повторюваності життєвих подій, наявності цілеспрямованої діяльності, можливості продовження роду та часу життя виявлено варіанти проектування життєвого шляху. В основі емпірично виявлених варіантів проектування життєвого шляху лежать механізми виходу (переривання) з психологічного контакту, що зумовлюють домінуючий вибір і відповідну стратегію поведінки. Катастрофічна сповідь особистості в групі або родині з метою звільнення від затасних подій, відтворення їх у терапевтичних умовах, веде (через відчуття

психологічної смерті, дезінтегрованості) до її інтеграції, зцілення та позитивної трансгенерації – передачі власного успішного досвіду.

З'ясовано, що процес міжособової взаємодії в групі з проектування життєвого шляху проходить певні універсальні стадії розвитку: 1) ототожнення себе з керівником, групою в цілому (ідентифікація), 2) поляризація між двома її соціально-психологічними полюсами – «сильним» і «слабким», 3) дезінтеграція як збільшення відстані між «Я»-реальним і «Я»-ідеальним, 4) інтеграція як зростання цілісності групи й особистості в ній. Група як соціальний організм та особистість у ній може пройти всі ці стадії у випадку опрацювання отриманого в минулому травмуючого досвіду, або зафіксуватись на одній із них, відігруючи, проектуючи «успадковане» й персонально пережиті минуле в майбутні події життєвого шляху.

Ключові слова: особистість, групова динаміка, закономірності групової динаміки, психологічний захист, проектування життєвого шляху.

Постановка проблеми. У контексті сучасного стану соціально значущої прогнозувальної діяльності та новітніх особистісно-орієнтованих психотерапевтичних практик виникає необхідність теоретичного узагальнення проблеми проектування життєвого шляху особистості. Крім того, відбуваються кардинальні соціальні зміни, які потребують суттєвих трансформацій свідомості [1-3]. Це ставить перед соціальною психологією низку нових завдань, артикулює необхідність урахування чинників національного самоусвідомлення у процесі проектування життєвого шляху [4; 5].

З осмисленням проблем минулого і пошуком цінностей, які становлять сенс життя, тісно пов'язане проектування подій майбутнього. При цьому незадоволеність надважливої екзистенційної людської потреби в сенсі життя пояснюється багатьма чинниками: розвитком процесів глобалізації, складністю адаптації до соціально-економічних перетворень; соціальними конфліктами та відсутністю у людей чітких уявлень про свій життєвий шлях; фрустрованістю потреби особистості у позитивних життєвих зразках, зневірою у щасливому майбутньому та ін. Такі чинники можуть послаблюють здатність людини прогнозувати своє майбутнє життя і свідомо ним керувати, а втрата впевненості у своєму майбутньому посилює деструктивні тенденції особистісного розвитку – веде до саморуйнівної поведінки, появи різного роду аддикцій та девіацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Заслуговує на увагу проблема самопроектування особистості в різні періоди життя, що вирішується С. Гуцол, М. Смульсон, Н. Чепелевою. Процес життєпроекування як рефлексія пережитих особистістю подій, етапів розвитку її екзистенційного проекту життя

розглядається в екзистенційному підході (В. Франкл, Н. Чуєва, О. Сапогова, О. Коржова).

У розглянутих підходах до вивчення життєвого шляху (Ш. Бюлер, С. Рубінштейн, Л. Виготський, Б. Ананьєв, Л. Анциферова, Н. Логінова, І. Кон, В. Роменець, Ф. Василюк, Л. Сохань та ін.), виділяючи соціальну детермінацію його розгортання, не вказується на соціально-психологічну травму, що пережило те чи інше суспільство, який вплив вона мала на життєвий шлях особистості та життя наступних поколінь, які саме психологічні механізми лежать в основі проектування життєвого шляху в групі. Залишилась поза увагою дослідників й проблема моделювання та умови прогнозування найімовірнішого розвитку подій життєвого шляху людини.

Мета статті – розкрити закономірності групової динаміки та їх використання у психологічному захисті особистості в процесі проектування нею життєвого шляху.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Соціально-психологічний аналіз подій останніх років вказує на поляризацію у суспільстві, викликану, зокрема, зовнішньою агресією, ментальними конфліктами різних соціальних груп тощо, та свідчить про систему порушених взаємин, які інтроєктуючись у внутрішній зміст особистості, створюють певне розщеплення, дезінтегрованність, недовіру.

Констатовано, що в етнопсихологічній концепції проектування життєвого шляху особистості травма розглядається як подія (втрата), як колективне позасвідоме явище, як усталена стратегія подолання перешкод певним етносом. Розуміння травми як розгортання певного поведінкового патерну, віктимного сценарію найповніше відображає розкриття «Я-образу» проєктанта життєвого шляху, джерела того, звідки особистість «черпає», відшукує певні зразки та образи життя.

Розуміти ці процеси дозволяє теорія колективної травми, в якій, зокрема, аналізуються порушення національної ідентичності (Р. Айерман Дж. Александер, П. Келлерман, А. Нейл, П. Штомпка). Культурна травма стає предметом дослідження А. Аарелайд-Тарт. Соціальні аспекти психотравми, що спричинюють порушення ідентичності, розглядають О. Лещинська, Дж. Пайнз, Ф. Рупперт, Н. Скотна, А. Шутценбергер. П. Горностай практикує вивчення соціальних аспектів психотравми засобами психодрами, встановлюючи її масштаб, глибину опрацювання (вправляння), ставить питання про умови соціального відреагування травми.

Узагальнено, що психотравма – це певний слід («базовий дефект», «відщеплена енергія», «потенційна яма», «розщеплена ідентичність», «деформована суспільна свідомість»), залишений в результаті взаємодії з

об'єктом, подразником, сила якого перевищує можливості захисту людини, результатом чого є «захоплення» особистості іншою особистістю або її життєвим планом. При цьому частина психічної енергії людини гальмується свідомістю, оскільки вона належить інтроєктованому образу «агресора», а не власне їй. Психотравма тісно пов'язана з насиллям, зовнішніми контрагентами, які примушують людину діяти всупереч власним бажанням.

Наголошується, що фіксація особистісної енергії на образах травмуючих об'єктів (агентах) перешкоджає здійсненню процесу квантування життєвого шляху, під яким ми розуміємо диференціювання сенсу її життя на головні та другорядні цінності, визначення послідовності їх досягнення. Зміст квантування включає також наповненість життя подіями, що задовольняють відповідні їм соціальні та індивідуальні потреби і витрати на них енергії та часу. Неможливість квантування життєвого шляху може бути наслідком травматичного досвіду, закоріненого в колективній пам'яті. Аналіз останніх соціальних подій вказує на те, що травма включається в образ ідеалізованого «Я» особистості, стає неодмінним чинником вибору національного лідера (героїчної особистості) й ознакою національної ідентичності. На нашу думку, травмована особистість здійснює вибір із мотивацією не стільки досягнення успіху, скільки уникнення невдачі, що слугує своєрідним ірраціональним способом запобігання повторного травмування.

Назагал життєвий шлях особистості постає єдністю індивідуального та колективного (родового) розвитку, в межах якого він розгортається. Кожна особистість протягом життя взаємодіє з родом, родиною, соціальною групою, які залишають у психіці емоційно заряджений слід. Ці сліди як семантичні коди значущих подій мають рівневу структуру (свідомий та несвідомий, витіснений, замовчуваний рівні), а також невербальні прояви, асоціативні образи (зрізане дерево, вирване коріння, висохла водойма тощо). Події життя, попередньо репрезентовані продуктами уяви, складаються з емоційно заряджених образів-символів, які компенсують незадоволені бажання й часову перспективу, протяжне цілісне уявлення про свій життєвий шлях (гештальт).

Встановлено, що проблема життєвого шляху особистості представлена у різних підходах: еволюційно-генетичному (Ш. Бюлер та П. Жане) соціально-психологічному (С. Рубінштейн, К. Абульханова) культурно-історичному (Л. Виготський), діяльнісному (О. Леонтьєв), сценарному (Е. Берн, К. Штайнер), особистісно-міфологічному (З. Фрейд, О. Ранк, К. Юнг, О. Яремчук), постнекласичному (Т. Титаренко).

Виявлено, що найменше представлена етнопсихологічна точка зору, що потребує принципово іншого методологічного інструментарію, за допомогою якого можливо дослідити трансгенераційну (міжпоколінну) динаміку

моделювання майбутніх подій у соціальній групі та в її контексті – життєвий шлях особистості. Родова свідомість, що лишилася в спадок від попередніх поколінь, впливає на вибір особою життєвого шляху, що свідчить про необхідність застосування психотерапевтичних засобів виходу особистості із під впливу батьківських програм-інтроєктів, що сприяє її звільненню від родинних життєвих сценаріїв та формуванню творчого підходу до проектування власного життєвого шляху.

Авторське бачення процесу проектування життєвого шляху передбачає конструювання у просторі та в часі життєвої перспективи, можливості побудови майбутнього за умови врахування фонових індикаторів завершення його гештальту, наповнення проекту бажаного майбутнього життєствердними подіями тощо.

Наголошується, що під процесом проектування життєвого шляху особистості ми розуміємо розгортання внутрішнього плану життя шляхом його екстеріоризації на рівні міжособистісних взаємин, які об'єктивують ідеальні образи бажаного майбутнього суб'єкта прогнозувальної діяльності. Постає необхідність виділення конкретних етапів проектування майбутнього як проєкції внутрішніх, суб'єктивних параметрів часу і простору на реальний простір малої групи, в якій проєктується життєвий шлях. У групі пробуджується активність учасників до моделювання ще не пережитих ними подій; виявляються особливості попередньо започаткованих планів життя; механізмів, що перешкоджають побудові продуктивних взаємин як середовища фасилітації побудови життєвої перспективи. Також відбувається групова рефлексія адекватності виділених енерго-часових витрат (квантів життя) реальним потребам особистості.

Встановлено, що поляризація у малій групі як наявність у ній протилежних бажань, векторів руху (дезінтеграція) може прискорювати динаміку її розвитку, слугувати пусковим механізмом змін соціальної перцепції, водночас зменшуючи внутрішню особистісну напругу, і приводити в підсумку до статусно-рольової й ціннісно-орієнтаційної інтеграції. Ключовим у цьому процесі є наявність лідера, а якщо говорити загалом про соціум – архетипного національного героя, якості якого дозволяли б інтегрувати полярні вектори суспільного розвитку. Це особливо актуально у світлі останніх суспільних подій, коли спостерігається консолідація громадянського суспільства на засадах патріотичних та гуманістичних цінностей, що сприяє проектуванню цілісної картини власного майбутнього як окремими особистостями, так і народом у цілому.

Показано, що психологічне поняття «цілісність особистості» виходить з розуміння її як ієрархічної «системи ставлень» (В. М'ясищев, О. Бодальов), що

характеризують певний історичний період, епоху суспільного розвитку. Ієрархічність взаємних ставлень дозволяє враховувати їх внутрішній та зовнішній плани, особистісні та соціальні маркери-індикатори у вигляді засвоєних раніше уявлень, цінностей, стратегій взаємодії. Зцілення окремої людини поза зв'язком із суспільством, родиною, родом – мало ймовірно, тому інтегрованість особистості в групі може слугувати надійним показником ефективного проектування майбутнього суб'єктом спілкування та його психічного здоров'я.

У процесі проектування майбутнього існує специфіка вияву захисних механізмів, оскільки індивідуальні проблеми вирішуються публічно, а результат цього процесу є суспільним надбанням (Я. Морено, К. Роджерс). Фіксація на минулому становить ознаку родової свідомості, підпорядкування індивідуального проекту життю колективному архетипу. Тому для особистості важливо знайти розумний баланс між родовим, колективним та індивідуальним.

Психологічні механізми переривання контакту (ретрофлексія, інтроєкція, дефлексія, конфлюєнція, проекція, профлексія та ін.), які є способами фіксації на минулому («життя назад»), демонструють неможливість проживати власне життя відповідно до перебігу психологічного часу, а вимушують особистість повертатись до більш ранніх періодів розвитку. Крім цих способів переривання контакту з реальністю, що є традиційними для теорії гештальт-терапії, ми також розглядаємо інші специфічні способи захисту від майбутнього: фіксація на певному віковому періоді, небажання дорослішати, заперечення скінченності індивідуального життєвого шляху, «гра зі смертю», самообман, потреба в поклонінні старшому представнику роду тощо.

Проблема фіксації-центрації на певному віковому періоді пов'язана не стільки з самими механізмами захисту (вони є в кожній людині), скільки з просторово-часовими порушеннями сприйняття дійсності («зависанням», «застряганням на образі», віктимною поведінкою, деструктивною формою емоційного реагування).

Визначено умови, що сприяють подоланню позиції захисту, переривання психологічного контакту як основних перешкод на шляху до автентичності і відкритості новому досвіду:

- відтворення у просторі комунікативної взаємодії основних фігур, які сприяли формуванню інтроєкта і проявилися в процесі контакту, його актуалізації в ситуації «тут, тепер і вперед», тобто ситуації виявлення власних бажань, моделювання майбутніх цілей життя;

- розмежування власних потягів і бажань проєктанта від інтроєктованих послань, яке відбувається шляхом вербалізованої екстеріоризації образів-фігур у реальному просторі взаємодії;

- представлення в просторі взаємодії групи референтних емоційних взаємин, потягів і прагнень особистості як процес її звільнення від інтроєкта через їх відреагування та заперечення. Це є можливістю для особистості проектування майбутнього як «викиду бажань наперед», що виступає альтернативою стримуванню, «поверненню збудження на себе» і компульсивному повторенню минулих подій, звичних, захисних способів реагування.

З психологічної точки зору цілісність особистості забезпечується прийняттям у собі чоловічого (батьківського) і жіночого (материнського) начал. У працях З. Фрейда, К. Юнга, Е. Берна, В. Сатір підкреслюється факт присвоєння рис протилежної статі: дочкою – переважно батьківських, сином – материнських, як прояву прямої Едіпової залежності. У результаті цього дочка в житті виявляє мужній характер батька, а син – ніжний, чутливий характер матері, що підтверджується проведеними емпіричними дослідженнями. У разі відсутності батька (чоловічого зразка для ідентифікації) у хлопчиків формуються материнські риси характеру.

Показником цілісності «Я»-концепції може бути ставлення особистості до оточуючих людей та до себе, які взаємопов'язані та змінюються в процесі взаємодії людини в групі. Рівень цілісності особистості проявляється в певній формі розгортання психологічного контакту, а саме, в ставленні особистості до себе та інших людей, які в процесі інтеграції її в групі можуть змінюватися: поступально-ступенево (гармонічна форма), дезінтегративно (розщеплена форма), розщеплено-жертвно, критично-катарсично (гостра форма), емоційно-замкнено (аутична форма).

Дослідження життєвого шляху проєктантів показує досить значний вплив на нього знакових історичних подій. Кожна особа належить до певної цілісності: родини, роду, суспільства, й історія її становлення – це розгортання семантичного коду етносу в Я-концепції особистості, що може реалізувати власний проєкт життєвого шляху або запрограмований минулим сценарій-рефрен історичних циклів і подій.

Висновки. Розроблено семантико-топографічний підхід до проектування життєвого шляху, який спирається на досягнення соціальної, трансгенераційної, психодинамічної психології, гештальт-психології та етнопсихології. В основі цього підходу лежить представлення міжособової динаміки взаємодії у формі статус-векторів (квантів), що дає змогу визначати ступінь інтегрованості групи.

Показано, що взаємодія учасників групи з проектування майбутнього з часом веде до вирівнювання соціально-перцептивних статусів учасників, розвиває їх як суб'єктів проектування життєвого шляху, веде до спрощення ієрархічної структури групи і статистично-значущого зростання сили «Я»

учасників. Пережиті психотравми актуалізуються і обумовлюють створення консолідованих угруповань за типом травмуючого об'єкта.

Виявлено три основні стратегії долання особистістю травмувальних ситуацій в процесі міжособової взаємодії: особистісно-розвивальну (рівність статусів, діалог), маніпулятивну (прилаштування «під», спокуса для застосування партнером директивної стратегії), імперативну (відступ від контакту, прилаштування «над іншими», відчуження).

На основі чотирьох показників – повторюваності життєвих подій, наявності цілеспрямованої діяльності, можливості продовження роду та часу життя виявлено варіанти проєктування життєвого шляху. В основі емпірично виявлених варіантів проєктування життєвого шляху лежать механізми виходу (переривання) з психологічного контакту, що зумовлюють домінуючий вибір і відповідну стратегію поведінки. Катарсична сповідь особистості в групі або родині з метою звільнення від затаєних подій, відтворення їх у терапевтичних умовах, веде (через відчуття психологічної смерті, дезінтегрованості) до її інтеграції, зміцнення та позитивної трансгенерації – передачі власного успішного досвіду.

З'ясовано, що процес міжособової взаємодії в групі з проєктування життєвого шляху проходить певні універсальні стадії розвитку: 1) ототожнення себе з керівником, групою в цілому (ідентифікація), 2) поляризація між двома її соціально-психологічними полюсами – «сильним» і «слабким», 3) дезінтеграція як збільшення відстані між «Я»-реальним і «Я»-ідеальним, 4) інтеграція як зростання цілісності групи й особистості в ній. Група як соціальний організм та особистість у ній може пройти всі ці стадії у випадку опрацювання отриманого в минулому травмуючого досвіду, або зафіксуватись на одній із них, відігруючи, проєктуючи «успадковане» й персонально пережите минуле в майбутні події життєвого шляху.

Література

1.Гейко Є.В. Соціально-психологічні особливості прояву цілісності особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2021. № 2 (55). С. 156 – 166.

2.Гейко Є.В. Цілісність особистості з афективними розладами у вимірі системного підходу. *Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. К.; Ніжин: ПП Лисенко, 2018. Т. IX. Вип. 11. С. 56 – 68.

3. Комар Т.В. Інтегративно-цілісний підхід до формування професійної зрілості особистості в системі «людина – людина». *Науковий часопис національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 12*.

Психологічні науки: зб. наук. праць. Вип. 5 (50). К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2017. С. 198 – 204.

4. Комар Т.В. Соціально-психологічні засади особистісно-професійного становлення особистості: аксіологічний аспект. *Теоретичні та методичні аспекти соціальної діяльності: монографія* / відп. ред. Л.О. Данильчук, Л.І. Романовська. Хмельницький: ФОП Цюпак А.А., 2020. Т. 2. С. 134 – 175.

5. Piletska L., Popovych I., Kononenko O., Kononenko A. Research of the Relationship between Existential Anxiety and the Sense of Personality's Existence. *Revista Inclusiones*. 2020. Vol. 7 num Especial. P. 41 – 59.

References

1. Heiko Ye.V. Sotsialno-psykholohichni osoblyvosti proiavu tsilisnosti osobystosti. [Socio-psychological features of the manifestation of the integrity of the individual]. *Teoretychni i prykladni problemy psykholohii ta sotsialnoi roboty: zb. nauk. prats Skhidnoukrainskoho natsionalnoho universytetu imeni Volodymyra Dalia*. Sievierodonetsk: Vyd-vo SNU im. V. Dalia, 2021. № 2 (55). S. 156 – 166. [in Ukrainian].

2. Heiko Ye.V. Tsilisnist osobystosti z afektyvnymy rozladamy u vymiri systemnoho pidkhodu. [Integrity of the individual with affective disorders in measuring the system approach]. *Aktualni problemy psykholohii: zb. nauk. prats Instytutu psykholohii imeni H.S. Kostiuks NAPN Ukrainy*. K.; Nizhyn: PP Lysenko, 2018. Т. ІKh. Vyp. 11. S. 56 – 68. [in Ukrainian].

3. Komar T.V. Intehratyvno-tsilisnyi pidkhid do formuvannia profesiinnoi zrilosti osobystosti v systemi «liudyna – liudyna». [Integrative-holistic approach to the formation of professional maturity of the individual in the system "man - man"]. *Naukovyi chasopys natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova. Seriia 12. Psykholohichni nauky: zb. nauk. prats*. Vyp. 5 (50). K.: NPU imeni M.P. Drahomanova, 2017. S. 198 – 204. [in Ukrainian].

4. Komar T.V. Sotsialno-psykholohichni zasady osobystisno-profesiinoho stanovlennia osobystosti: aksiolohichni aspekt. [Socio-psychological principles of personal and professional development of personality: axiological aspect]. *Teoretychni ta metodychni aspekty sotsialnoi diialnosti: monohrafiia / vidp. red. L.O. Danylchuk, L.I. Romanovska*. Khmelnytskyi: FOP Tsiupak A.A., 2020. Т. 2. S. 134 – 175. [in Ukrainian].

5. Piletska L., Popovych I., Kononenko O., Kononenko A. (2020). Research of the Relationship between Existential Anxiety and the Sense of Personality's Existence. *Revista Inclusiones*. Vol. 7 num Especial. P. 41 – 59. [in English].

Semylit M.V.

REGULARITIES OF GROUP DYNAMICS AND THEIR USE IN PSYCHOLOGICAL PROTECTION OF PERSONALITY

The article reveals the patterns of group dynamics and their use in the psychological protection of the individual in the process of designing his life path. The socio-psychological principles of designing a person's life path are determined, which are to identify patterns, mechanisms and psychological conditions for changing the attitude of the individual to himself and others in the process of designing the life path of the individual in the group. Psychological regularities of designing a person's life path ("accelerating" the psychological time of his life, curtailing events in a situation of fear of death, "group illusion" as an inadequate expectation of group capabilities, "increasing valence of the group" as a forecast of its positive dynamics; dependence of the quantization process The semantic and topographical approach to designing the life path of an individual as a socially significant constructive and predictive activity based on sociogenesis, namely collective symbols-archetypes, ancestral history and transgenerational activity of the individual in the group in the process of projecting the way of life; "Steps taken - years lived", comparison of one's own way of life with the life of ancestors); the stages of identification, polarization, disintegration and integration of the participants of intensive interaction in the group in the process of designing the life path of the individual are determined.

On the basis of four indicators - the recurrence of life events, the presence of purposeful activities, the possibility of procreation and life expectancy identified options for designing a life path. Empirically identified options for designing a life path are based on the mechanisms of exit (interruption) from psychological contact, which determine the dominant choice and appropriate strategy of behavior. Cathartic confession of an individual in a group or family in order to get rid of hidden events, reproduce them in therapeutic conditions, leads (through feelings of psychological death, disintegration) to its integration, healing and positive transgeneration - the transfer of their own successful experience.

It was found that the process of interpersonal interaction in the group of life path design goes through certain universal stages of development: 1) identification with the leader, the group as a whole (identification), 2) polarization between its two socio-psychological poles - "strong" and "weak", 3) disintegration as an increase in the distance between the "I"-real and "I"-ideal, 4) integration as an increase in the integrity of the group and the individual in it. The group as a social organism and a person in it can go through all these stages in the case of elaboration of traumatic experiences, or fixate on one of them, playing, projecting "inherited" and personally experienced past in future life events.

Key words: *personality, group dynamics, regularities of group dynamics, psychological protection, life path design.*

Семиліт Микола Васильович – кандидат психологічних наук, доцент.

ПАТОГЕНЕЗ ТА ЛІКУВАННЯ НЕВРОЗІВ: НОВІ МОЖЛИВОСТІ МОРІТА-ТЕРАПІЇ

ORCID: 0000-0003-3769-5144

Пошук нових форм подолання неврозів різної етіології є дуже актуальним завданням у зв'язку із війною, яка зробила населення країни вразливим для психічних розладів. Дослідники включають до факторів, які викликають неврози, психотравмуючу ситуацію, психопатологічні симптоми, у тому числі, вегетосоматичні, а також особистісні властивості, притаманні їй та розвинуті за час життя здібності протистояти стресу. Темперамент, характер створюють форму протистояння стресогенним впливам, силу опору травмі. Однією з сучасних форм психотерапії, яка спрямована на зміцнення стресостійкості особистості, укріплення характеру, є Моріта-терапія, яка була розроблена у першій половині ХХ ст. у Японії психіатром Ш.Морітою. Він творчо переробив ідеї дзен-буддизму та створив ефективний терапевтичний підхід до психічних розладів, який використовується у різних культурних контекстах та не потребує конкретної форми духовності від пацієнтів. Ця терапія спрямована на те, щоб навчити людину у будь-яких стрес-ситуаціях не боротися зі своїми думками та емоціями, приймати їхні хвили, притоки та відтоки такими, якими вони є. Важливим навчальним фактом для терапії є те, що життя містить страждання, і питання лише в тому, чи приймає їх людина. Прийняття потоку життя у всій її повноті дозволяє людині зосередитися не на боротьбі з психосоматичними симптомами, а на виконанні важливих і корисних справ тут і зараз, незалежно від почуттів. Тим самим у людини з'являється вміння «розчинити» своє Я у виконанні цінних справ, зосередитися на зміні ситуації, на допомозі іншим. Особистість стає більш активною, формується стійкий до стресів, цілеспрямований характер, незалежний від форми акцентуації. Людина стає здібною прийняти і пережити будь-які ситуації і діяти в них активно в теперішньому часі і тому невротична хворобливість практично зникає, йде на задній план життя. У розвитку такого терапевтично-навчального підходу, який пропонує Ш.Моріта, можна побачити один із важливих інструментів подолання Україною стресу воєнного часу.

Ключові слова: *невроз, травматична ситуація, тип особистості, акцентуація характеру, протистояння стресу, Моріта-терапія, стресостійкість, прийняття реальності, емоції, порочне коло неврозу.*

Постановка проблеми. Для України, яка восьмий рік перебуває у стані війни, проблема підтримки психічного здоров'я населення та профілактики психічних розладів є, як ніколи, актуальною. Бойові дії на Сході країни, поява значної кількості біженців, роблять населення країни вразливим для психічних розладів різної етіології та тяжкості (Робертс, Махашвілі, Джавахішвілі, 2017). Неврози, або прикордонні розлади, є одним із найпоширеніших різновидів таких розладів. Кожен третій українець страждає на тривожний розлад, симптоми якого найчастіше можуть бути віднесені до нозологічної форми неврозу (Осипян, 2021). Люди, які страждають на ці хвороби, втрачають соціальну адаптацію, частково або повністю втрачають працездатність, чим викликають додаткове навантаження на бюджет сім'ї та держави. Допомога психіатричної системи для них не завжди ефективна, по-перше, у зв'язку із стигматизацією психіатричних хворих у соціумі, яка викликає небажання звертатися за допомогою до медичної системи і, по-друге, тому, що медикаментозного зниження гостроти невротичних симптомів самого по собі недостатньо для подолання складних обставин та ситуацій, в яких опинилися люди. Що стосується психологічної допомоги, то багато напрямків психотерапії більше схильні до тривалої роботи з травматичним досвідом дитинства клієнтів, але занурення в дитячі спогади часто не є актуальним для подолання багатьох невротичних розладів. Клієнтам необхідні практичні способи вирішення сьогоденних проблем, зміцнення мужності у стресових ситуаціях у поточних обставинах незалежно від того, що було в їхньому минулому. Тому необхідно продовження активної роботи над осмисленням природи неврозів та розробка нових методів їх лікування, які полегшують перебудову особистісних властивостей та програм реагування на стресові ситуації.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На думку В. Мясішева, до основних діагностичних критеріїв неврозів слід відносити такі: 1) психотравмуюча ситуація (конфлікт); 2) нездатність пацієнта в конкретних умовах вирішити конфліктну ситуацію психотравми, що пов'язано з особистісними рисами, 3) помітний взаємозв'язок між характером психотравми та клінічними проявами, а також патологічною фіксацією на переживаннях, з нею пов'язаних (Менделевич, Соколова, 2002:11-12).

Б.Карвасарський, зробивши огляд попередніх йому робіт, також визначає невроз як психогенний (як правило, конфліктогенний) нервово-психічний розлад, який виникає в результаті порушення особливо значущих життєвих відносин людини, проявляється у специфічних клінічних феноменах за відсутності психотичних явищ (Карвасарський, 1990:14). А.Вейн вважає, що виникнення неврозу відображає наявність стресорної ситуації, інтенсивну

емоційну напругу, індивідуально-особистісний патерн реагування та обов'язкову наявність порушень у вегетативної та соматичної сферах (безсоння, запаморочення, головний біль, кардіалгія, спазм стравоходу тощо) (Айрапетянц, Вейн,1982).

К.Ясперс виділяв три основні складові неврозу: психічну травму, клінічні симптоми, що викликаються цією життєвою подією та феномен зникнення невротичних симптомів після зникнення психічної травми або за перебігом часу (Менделевич, Соколова, 2002:103).

Д.Менделевич визначає невроз як сукупність психопатологічних симптомів неспсихотичного рівня, включаючи вегетативну дисфункцію, які виникають внаслідок впливу на особистість актуальної психічної травми та недосконалість механізмів психологічної компенсації та здатності людини прогнозувати власну поведінку в умовах різких, несподіваних змін і підвищеної невизначеності (навичок «антиципації») (Менделевич, Соколова,2002:16). З ним згоден Ю.Александровський, який пише, що «за будь-якого психотравмуючого впливу... насамперед відбувається порушення найскладніших форм соціально-детермінованого адаптованого та відносно стабільного стереотипу реагування людини на навколишнє середовище» (Александровський,2000:20).

Нейробіохімічний напрямок, який впливає з робіт І.Павлова, бачить основу неврозу у порушенні рівноваги процесів гальмування та збудження в нервовій системі, збоях біохімічного балансу або деяких м'яких енцефалопатичних порушеннях мозку (Менделевич, Соколова, 2002:17-19).

Одна з найбільш значущих тем у поясненні неврозів – особистісна схильність. Так, Д.Менделевич зазначає: «Значною для диференціальної діагностики невротичних розладів вважається проблема взаємозв'язку, взаємозалежності чи альтернативності неврозу та невротичного характеру (стилю поведінки, психопатії у старому розумінні)» (Менделевич, Соколова, 2002:13-14). Він вказує на думку К.Хорні про те, що будь-який невроз – характерологічний, що дійсне джерело психічних розладів лежить у порушеннях в області характеру, що ці симптоми є проявом конфліктуючих характерологічних рис і без розкриття та виявлення структури невротичного характеру неможливо вилікувати невроз (Менделевич, Соколова, 2002:13-14).

Ю.Александровський вказує: «Аналіз даних літератури, присвяченої прикордонним психічним розладам, свідчить про те, що найбільш тісні зв'язки між особистісними рисами та клініко-психопатологічними феноменами виявляються насамперед у хворих на неврози та психопатії» (Александровський, 2000:131).

А. Лічко підкреслював значення поняття «акцентуація характеру» для клініки неврозів і наголошував, що від типу акцентуації залежать не лише

особливості клінічної картини невроту, а й вибіркова чутливість до певного роду психогенних факторів, оскільки початок невротичного розладу може бути полегшений психотравматизацією, яка пред'являє надмірні вимоги до «місця найменшого опору» даного типу акцентуації (Менделевич, Соколова, 2002:15).

Л.Собчик перевіряла взаємозв'язок між базовими біологічними властивостями особистості, заданими генетикою (темперамент), та схильністю до тих чи інших розладів. Вона показала на основі дослідження клінічної практики за допомогою батареї психодіагностичних тестів, що форми психічної дезадаптації глибоко пов'язані з особистісною предрисповицією, тобто типом особистості, темпераментом і характером, і типовими реакціями на зовнішні обставини, які народжуються на їх основі (Собчик, 2005:437).

Узагальнюючи думки дослідників, можна визначити неврот як порушення нормального функціонування людини в суспільстві (дезадаптацію) внаслідок травмуючої події, за наявності психосоматичних проявів в основному непсихотичного характеру, які викликають страждання. Одна з основних причин розвитку невроту приховується у преморбідних особливостях особистості. Але, якщо це так, чи можливо і якщо так, то як змінити ті прояви характеру, які ведуть до формування невротів? Чи можна навчити людину долати потенційно невротогенні ситуації та не допускати невротичні реакції? Це можливо, і частина ефективних форм реагування у відповідь на стрес може бути виробленою в ході психотерапії. Одним з її нових дієвих варіантів є Моріта-терапія*.

Мета статті – розкрити патогенез та особливості лікування невротів в аспекті нових можливостей Моріта-терапії.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Моріта-терапія була розроблена в 20-ті роки. XX ст. у Японії психіатром Шьома Морітой (1874-1938), сучасником З.Фрейда, який працював у Медичному університеті Токіо, з урахуванням ідей дзен-буддизму.

Основні ідеї Ш.Моріти зводяться до наступного. Усі явища, у тому числі психічні та тілесні, перебувають у постійному русі: оскільки люди завжди взаємодіють зі своїм середовищем, їхні думки та емоції енергійно змінюються (Morita, 1998), (Ogawa, 2013). Усі емоції є природними, цілісними, законними та неминучими переживаннями. До них можна ставитися як до приємних чи неприємних, бажаних чи небажаних, але не як до позитивних чи негативних (Reynolds, 1991). Усі людські емоційні реакції функціональні, в кінці кінців

* Цей вид психотерапії використовується автором статті у своїй клінічній практиці на протязі кількох років.

тривога і біль необхідні для виживання і дозволяють життю текти збалансованим чином (Morita,1998).

Подібно до світу природи, цими реакціями не можна керувати або маніпулювати волею. Моріта зазначав, що емоції минають, слабшають, заспокоюються природним чином, якщо їх не стимулювати знову і знову. На думку Моріти, оскільки емоції неможливо контролювати, люди не вважаються відповідальними за них. І навпаки, поведінка вважається керованою, і люди відповідальні за дії, які необхідно вони вживають, незалежно від супутніх емоцій (Morita,1998), (Ogawa,2013).

Реальне життя повне стражданнями (Balogh,2020:130). Проте, проблеми найчастіше виникають не з самого страждання, а з фіксації на «негативних» почуттях та опорі стражданню. Саме відсутність природності, неприйняття проблем викликає труднощі. Людина невірно спрямовує свою життєву енергію, марно витрачаючи її на спроби позбутися неприємних думок та емоцій (Morita,1998), (Ogawa,2013).

У цьому процесі виникають два приречені на невдачу особистісні фактори: *торавара* і *хакарай*. Перша – це розумова заклопотаність симптомами («нав'язливі думки», «румінація» або «розумова жуйка»), вона характеризується фіксацією уваги на симптомах, яка призводить до підвищеної чутливості до них у формі іпохондрії та догматичних, нереалістичних роздумів про протиріччя між тим, якими обставини мають бути з погляду людини і тим, які вони є насправді. До неї входить також маркування думок та емоцій як позитивних чи негативних, замість простого процесу проживання їх такими, якими вони є. Хакарай – це сукупність марних спроб контролювати чи усувати ці природні переживання, які у такому разі начебто магнітом привертають увагу людини і цим ще більше посилюються. Ці спроби робляться на когнітивному рівні, наприклад, у формі цілеспрямованих спроб пригнітити емоції, і на поведінковому у вигляді дій, які вживаються для уникнення неприємних емоцій (Ishiyama, 2003), (Ishiyama, 1986). Взаємодія цих двох особистісних факторів – торавару та хакарай – призводить до запуску «порочного кола неврозу».

Однак, згідно з Ш.Морітою, людина, як вчить і дзен-буддизм, має внутрішню силу, яка прихована під покривалом неврозу і яку потрібно прагнути вивести назовні. Її можна назвати життєвою силою чи бажанням життя (*sei-no-йокубо*). Воно – природне і фундаментальне прагнення до самовдосконалення, вроджене прагнення до розвитку та збереження життя. Ця енергія прагне оптимального здоров'я, яке досягається, коли тіло, розум і емоції взаємодіють природним шляхом (Ishiyama,1986), (Ogawa,2013:91-93)

Тому Ш.Моріта пропонує людям вчитися прийняттю реальності такою, якою вона є, що в дзен-буддизмі називається «аругамама». Це означає –

прийняття речей такими, якими вони є, поступаючись потоку реальності і підкоряючись природі, щоб дати місце вільному потоку бажання життя. Прийняття чи аругамама – це не інтелектуально-вольовий стан, а втілений, емпіричний, інтуїтивний стан, у якому людина занурена у дію і тому не усвідомлює себе, втрачає своє Я, яке постійно тривожиться, і, отже, немає самосвідомості і пов'язаних з нею труднощів. Таким чином, справжнє переживання себе приймається як таке без осуду чи опору. Це дає людям можливість спонтанно та гнучко адаптуватися до життя, вживаючи необхідних дій, дозволяючи собі відчувати природні припливи та відливи думок та емоцій.

Всеосяжна мета Моріта-терапії – культивувати аругамаму шляхом усунення спотворення цього відношення, спричиненого порочним колом неврозу. Цей процес відновлює бажання життя: через формування терпимості та прийняття страждання пацієнти переходять до того, щоб перенаправляти свою енергію із захисту себе від «негативних емоцій» на важливі цілеспрямовані дії у зовнішньому світі (Reynolds, 1976), (Krech, 2014).

Коли пацієнти скорочують залучення в порочне коло неврозу і перемикають увагу на повсякденне життя, симптоми природним чином зменшуються, що є позитивним побічним ефектом більш значущого та конструктивного життя. Однак, мета Моріта-терапії не в тому, щоб усунути страждання або неприємні симптоми: враховуючи вищезазначені механізми психопатології, такі спроби контрпродуктивні. На відміну від когнітивно-поведінкової терапії (КПТ), Моріта-терапія не прагне зменшити симптоми за допомогою використання технік або зміни мислення та поведінкових патернів. Метод Моріта-терапії пропонує повне невтручання у симптоми. Будь-які спроби втручання вважаються частиною порочного кола торавари та хакарай.

В цілому Моріта-терапія допомагає пацієнтам відновити контакт з природою, як би вивільняючи їхню власну справжню людську природу з її природними припливами та відливами емоцій. Для цього Моріта-терапевти сприяють розумінню пацієнтами порочного кола неврозу, навчають здатності справлятися з «невротичними емоціями» та залучатися до цілеспрямованих дій.

Демонструючи свою навчальну позицію невтручання, терапевти цього напрямку також застосовують *фумон* – вибіркову відсутність реакції або стратегічну неухважність у відповідь на скарги пацієнтів, намагаючись переключити увагу останніх з симптомів на цілеспрямовані дії. Таким чином, терапевти не зупиняються на симптомах і не намагаються з'ясувати причини страждань, наголошуючи на природності всіх емоцій, пояснюючи те, як діє невротичний порочне коло на людину і допомагаючи виділити конкретні бажання, які лежать в основі страхів. Тим не менш, при амбулаторному лікуванні терапевти спочатку достатньо досліджують симптоми пацієнта, щоб

з'ясувати, як ті входять у своє порочне коло неврозу (Ogawa,2013:138).

Традиційно, Моріта-терапія починається з відпочинку, а в стаціонарному варіанті – з постільного режиму (Reynolds,1991). Терапевти просять пацієнтів «бути з» неприємними думками та емоціями, не намагаючись боротися з ними чи контролювати їх, протягом усього періоду від тридцяти хвилин (у деяких амбулаторних умовах) до приблизно одного тижня (в умовах стаціонару) (Morita,1998).

Усуваючи таким чином зовнішні подразники і необхідність протистояти стражданням, порочне коло неврозу розривається: пацієнти відчують припливи та відливи думок та емоцій, які протікають у їхньому природному руслі. Як це не парадоксально, відпочинок сприймається як початок процесу зменшення егоцентризму та самофокусування: пацієнти зрештою починають відчувати нудьгу і перенаправляють свою увагу з інтроверсії (зацикленість на собі та фіксація на симптомах) на екстраверсію (усвідомлення зовнішнього середовища та цілеспрямовані дії в ньому). Відповідно, спонтанне бажання пацієнта щось робити, мотивоване бажанням життя, посилюється, і на цій стадії пацієнти переходять до дії.

Після відпочинку терапевти допомагають пацієнтам рухатися до іншого відношення до почуттів, проводячи їх через три етапи: спочатку легкі монотонні дії, потім складніша цілеспрямована діяльність і, нарешті, соціальна реінтеграція. У міру проходження етапів спонтанність пацієнтів та їх взаємодія з іншими людьми, речами та природою зростають. Пацієнти переходять на наступний етап відповідно до їхньої готовності виконувати більш складні дії, усвідомлюючи природні припливи та відливи думок та емоцій, а не повторювати порочне коло неврозу (Morita,1998).

Перший етап включає в себе нескладні повторювані завдання (зазвичай легка ручна праця), які поглинають увагу пацієнтів, залучають їх почуття, стимулюють їх прагнення до життя і по можливості залучають до природи. (Напр., в'язання або садівництво, догляд за домашніми тваринами). Другий етап включає цілеспрямовані дії, які є складнішими і практичнішими, включають рухи всього тіла, і розвивають здатність пацієнтів виконувати такі дії навіть за наявності неприємних симптомів. Характер цих дій залежить від того, що потрібно для пацієнтів у їхньому оточенні. Вони можуть включати прибирання, тривалі садові роботи та більш напружені фізичні вправи. Третій етап включає застосування принципів Моріта-терапії до більшої кількості соціальних завдань та більшого кола життєвих подій, такі, як відновлення або зміна роботи, відновлення міжособистісних відносин.

Терапевти, також, спонукають пацієнтів дотримуватися своєї спонтанності та бажань, і робити те, що є негайним і необхідним у їхньому

оточенні. Терапевти можуть спільно з пацієнтами визначати завдання, які відповідають критеріям кожної стадії, але на відміну від когнітивно-поведінкової терапії, вони не є директивними при плануванні діяльності та постановці цілей. Натомість, прийняття дій відбувається природно і спонтанно завдяки вродженій цілеспрямованості та бажанню життя самих пацієнтів. Пацієнтами рухають тут власні бажання вирішувати необхідні завдання в даний момент, а не толерантність до стресу, сформована через звикання до певних умов. Більше того, успіх дії не оцінюється з точки зору його впливу на симптоми: цілеспрямоване життя, незважаючи на симптоми – це успіх сам по собі. Отже, дія – це не засіб досягнення мети, а сама мета (Reynolds, 1991).

Спрямовуючи людину до занурення в поточні дії та переключуючи її увагу на зовнішнє середовище, терапія Ш.Моріти допомагає зменшити до мінімуму суб'єктивне Я, викликаючи стан «розчинення», в якому людина повністю занурена у теперішній момент (Morita, 1998).

Під час терапії пацієнти роблять записи у щоденниках про свої переживання дня, які коментують терапевти (Reynolds,1991). У своїх коментарях, як і на сеансах амбулаторної терапії, терапевти розпізнають симптоми пацієнтів як природні переживання (часто використовуючи метафори природного світу, наприклад, порівнюючи неконтрольований характер коливань настрою з коливаннями погоди), вказують на спроби боротися або контролювати неминучі емоції, та протиріччя між ідеальним та реальним. Вони перефразують неприємні думки, показуючи, що в їх основі лежать законні бажання, і зміцнюють поінформованість пацієнтів про довкілля, а також залученість у дії та природу. Терапевти дотримуються позиції фумона і, таким чином, на відміну від звичайного щоденника когнітивно-поведінкової терапії, не аналізують зв'язок між дією та симптомами, а також впливом дій на настрій.

Мета терапії Ш.Моріти не в тому, щоб пацієнти отримували переконливі консультації, а в тому, щоб у них почав накопичуватися переконливий досвід, який, як вважається, приносить глибший рівень розуміння, ніж інтелектуальне навчання. Моріта-терапія деінтелектуалізує емоції, вважаючи, що саме застосування інтелекту до емоцій увічнює порочне коло неврозу через неправильне тлумачення та надмірний аналіз.

За допомогою процесу, схожого на перенавчання на власному досвіді, пацієнти Моріта-терапії розвивають інтуїтивне, емпірично-засноване та втілене досвідом розуміння природних ритмів та марності опору їм, тобто «якість непротилежності» (Krech,2014:39). Таким чином вони рухаються до аругамами, стану, в якому вони можуть жити в гармонії з природою, включаючи свою справжню людську природу.

Моріта-терапія виявилася досить ефективною в японському культурному

контексті, а дослідження в західних культурах, до яких належить також і Україна, також демонструють обережну позитивну оцінку (Suzuki, Suzuki,1981) (Sugg et al.,2019) (Yong et al.,2018).

Висновки. На основі викладеного можна зробити наступний висновок. Україна зіткнулася з викликами, які зробили її населення вразливим до стресорів, пов'язаних із воєнними діями. Реакцією на них став високий рівень психічних розладів, одним із головних серед яких є неврози різної етіології. При з'ясуванні природи неврозів фахівці виділяють три основні фактори: психотравмуючу ситуацію, психопатологічні симптоми непсихотичного характеру, включаючи вегетативно-соматичні, та особливості особистості (тип особистості, характеру, темперамент, цінності). Останній фактор грає особливо важливу роль, тому що особистісна predisпозиція задає рівень та форму реагування людини на стреси. Зможе впоратися людина зі стресом функціональним чином або розвине невротичну реакцію – залежить від її особистісних моделей поведінки, ставлення до себе і світу, наявного досвіду подолання важких життєвих ситуацій. Тому для подолання неврозів необхідна не стільки робота зі зниження симптомів або тривалий аналіз травм дитинства, скільки програма зміни особистісних моделей реагування на виклики життя, спрямована на роботу у тепер, незалежно від дитячої спадщини. Одним із ефективних варіантів такої програми стає Моріта-терапія.

Моріта-терапія спрямована на те, щоб у будь-яких ситуаціях людина, яка зіткнулася зі стресом, не боролася зі своїми думками та емоціями. Вона вчить тому, щоб приймати їхні хвилі, притоки та відтоки такими, якими вони є, не фокусуючись і не борючись. Людині важливо прийняти той факт, що життя містить обов'язкові страждання, і питання лише в тому, чи приймає вона їх, чи ні. Прийняття потоку життя у всій її повноті (аругамама) дозволяє зосередитися не стільки на своїх психосоматичних симптомах, скільки на виконанні важливих, активних і корисних для неї та інших людей справах тепер, незалежно від почуттів. Тим самим з'являється вміння «розчинити» своє Я в цінних і важливих справах, зосередитися на зміні ситуації, на допомозі іншим, а не на самому собі. Як не парадоксально, з цього виникає активізація особистості, формується стійкий до стресів, цілеспрямований характер, незалежний від predisпозиції (тобто незалежно від того, чи то істероїдний, психастенічний, неврастенічний чи інший тип особистості). Коли людина може прийняти і пережити будь-які свої емоції, не витрачаючи сили на боротьбу з ними, коли вона може прийняти будь-які ситуації і діяти в них активно в теперішньому часі, то невротична хворобливість практично зникає, йде на задній план життя. У розвитку такого терапевтично-навчального підходу, який пропонує Ш.Моріта, можна побачити один із важливих інструментів подолання

Україною стресу воєнного часу.

Література

1. Айрапетянц М., Вейн А. Неврозы в эксперименте и в клинике. М.:Наука, 1982. 272 с.
2. Александровский Ю. Пограничные психические расстройства. М.:Медицина, 2000. 496 с.
3. Карвасарский Б. Неврозы. М.:Медицина, 1990. 576 с.
4. Менделевич В., Соловьева С. Неврология и психосоматическая медицина. М.:МЕДпресс-информ, 2002. 608 с.
5. Осипян А. Первые дни психического здоровья в Украине, последние — карательной психиатрии. *Зеркало недели*. 15 октября 2021. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://zn.ua/HEALTH/pervye-dni-psikhicheskoho-zdorovja-v-ukraine-poslednie-karatelnoj-psikhiatrii.html>
6. Робертс Б., Махашвили Н., Джавахишвили Д. Скрытые последствия конфликта: Проблемы психического здоровья внутренне перемещенных лиц и доступность психологической помощи в Украине. [Электронный ресурс].Режим доступа: https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/ukraine_hiddenburdensconflictids_ru_2017.pdf
7. Собчик Л. Психология индивидуальности. Теория и практика психодиагностики. СПб.:«Речь», 2005. 624 с.
8. Balogh L. The Moral Compatibility of Two Japanese Psychotherapies: An Appraisal of the Ethical Principles of Morita and Naikan Methods. *Vienna Journal of East Asian Studies*. 2020. Vol.12. P.124–148.
9. Ishiyama I. A Bending Willow Tree: A Japanese (Morita Therapy) Model of Human Nature and Client Change. *Canadian Journal of Counseling*. 2003. Vol.37:3. P.216-231
10. Ishiyama I. Morita therapy: Its Basic Features And Cognitive Intervention For Anxiety Treatment. *Psychotherapy*. 1986. Vol.2. P.375-381
11. Krech G. The Art of Taking Action: Lessons from Japanese Psychology. Monkton, VT: ToDo Institute, 2014. 236 p.
12. Morita Sh. Morita-Therapy and The True Nature of The Anxiety-Based Disorders (Shinkeishitsu). USA, State University of New York, 1998. 180 p.
13. Ogawa B. Desire For Life: The Practitioner's Introduction to Morita Therapy for the Treatment of Anxiety Disorders. Bloomington, IN: Xlibris Corporation. 2013. 286 p.
14. Reynolds D. Thirsty: Swimming in the Lake. Essentials of Constructive Living. Quill, 1991. 157 p.

15. Sugg H., Richards D., Frost J. What is Morita Therapy? The Nature, Origins, and Cross-Cultural Application of a Unique Japanese Psychotherapy. *Journal of Contemporary Psychotherapy*. 2020. Vol.50. P.313–322
16. Sugg HVR, Frost J., Richards D. Morita therapy for depression (Morita Trial): an embedded qualitative study of acceptability. *British Medical Journal Open*. 2019. №9. Vol.5. P.1-13
17. Suzuki T., Suzuki R. The effectiveness of In-Patient Morita Therapy. *Psychiatric Quarterly*. 1981. Vol. 53. P.203–213
18. Yong J., Min L., Zhaohua Ch., Lianzhi C., Jinping Z., Yufei L., Minmin L., Feng L., Li Ch. Morita therapy for depression in adults: A systematic review and meta- analysis. *Psychiatry Research*. 2018. №269. Vol.17. P.763-771.

References

1. Ajrapetjanc M., Vejn A. (1982) *Nevrosy v jeksperimente i v klinike [Neurosis in experiments and clinics]*. Moscow: Nauka. 272 p. [In Russian].
2. Aleksandrovskij Ju. (2000) *Pogranichnye psihicheskie rasstrojstva [Borderline mental disorders]*. Moscow:Medicina. 496 p. [in Russian].
3. Karvasarskiy B. (1990) *Nevrosy [Neurosis]*. Moscow:Medicina. 576 p. [in Russian].
4. Mendelevich V., Solovjova S. (2002) *Nevrozologija i psihosomaticeskaja medicina [Nevrosology and psychosomatic medicine]*. Moscow: MEDPress-inform. 608 p. [in Russian].
5. Osipjan A. (2021) *Pervye dni psihicheskogo zdorovja v Ukraine, poslednie – karatelnoj psikiatrii [First days of psychic health in Ukraine, last days of punitive psychiatry]*. Zerkalo nedeli. 15 oktjabrja [Electronic resource]. Access mode: <https://zn.ua/HEALTH/pervye-dni-psikhicheskoho-zdorovja-v-ukraine-poslednie-karatelnoj-psikiatrii.html> [in Russian].
6. Roberts B., Mahashvili N., Dzhavahishvili D. (2017) *Skrytye posledstvija konflikta: Problemy psihicheskogo zdorovja vnutrenne peremeshennyh lic I dostupnosjt psihologicheskoy pomoshi v Ukraine [Hidden effects of conflict: Mental health problems and accessibility of psychological aid in Ukraine]* [Electronic resource]. Access mode: https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/ukraine_hiddenburdensconflictdps_ru_2017.pdf [in Russian].
7. Sobchik L. (2005) *Psihologija individualnosti. Teorija i practica psihodiagnostiki [Psychology of Personality. Theory and practice of psychodiagnostics]*. St.Petersburg: «Rech». 624 p. [in Russian].
8. Balogh L. (2020) The Moral Compatibility of Two Japanese Psychotherapies: An Appraisal of the Ethical Principles of Morita and Naikan

Methods. *Vienna Journal of East Asian Studies*. Vol.12. P.124–148.

9. Ishiyama I. A Bending Willow Tree: A Japanese (Morita Therapy) Model of Human Nature and Client Change (2003) *Canadian Journal of Counseling*. Vol.37:3. P.216-231

10. Ishiyama I. (1986) Morita therapy: Its Basic Features And Cognitive Intervention For Anxiety Treatment. *Psychotherapy*. Vol.2. P.375-381

11. Krech G. (2014) *The Art of Taking Action: Lessons from Japanese Psychology*. Monkton, VT: ToDo Institute. 236 p.

12. Morita Sh. (1998) *Morita-Therapy and The True Nature of The Anxiety-Based Disorders (Shinkeishitsu)*. USA, State University of New York. 180 p.

13. Ogawa B. (2013) *Desire For Life: The Practitioner's Introduction to Morita Therapy for the Treatment of Anxiety Disorders*. Bloomington, IN: Xlibris Corporation. 286 p.

14. Reynolds D. (1991) *Thirsty: Swimming in the Lake. Essentials of Constructive Living*. Quill. 157 p.

15. Sugg H., Richards D., Frost J. (2020) What is Morita Therapy? The Nature, Origins, and Cross-Cultural Application of a Unique Japanese Psychotherapy. *Journal of Contemporary Psychotherapy*. Vol.50. P.313–322

16. Sugg HVR, Frost J., Richards D. (2019) Morita therapy for depression (Morita Trial): an embedded qualitative study of acceptability. *British Medical Journal Open*. 9(5). P.1-13

17. Suzuki T., Suzuki R. (1981) The effectiveness of In-Patient Morita Therapy. *Psychiatric Quarterly*. Vol. 53. P.203–213

18. Yong J., Min L., Zhaohua Ch., Lianzhi C., Jinping Z., Yufei L., Minmin L., Feng L., Li Ch. (2018) Morita therapy for depression in adults: A systematic review and meta-analysis. *Psychiatry Research*. 269(17). P.763-771.

Bilousenko M.V.

PATHOGENESIS AND TREATMENT OF NEUROSIS: NEW POSSIBILITIES OF MORITA-THERAPY

Finding new forms of overcoming of neurosis of different etiology is a very urgent task in connection with the war, which has made the country's population vulnerable to mental disorders. The researchers see the following factors as causing the neurosis: psycho-traumatic situation, psychopathological symptoms, including vegetative and somatic ones and ability to cope with stress which is inherent in the person and developed during life as well. Temperament, character create a form of how to cope with stressful impacts, the strength to resist trauma. One of the modern forms of psychotherapy, which is aimed at strengthening the person's stress resistance, the strengthening of the character, is Morita-therapy, which was developed in the first

half of the twentieth century in Japan by psychiatrist Sh.Morita. He creatively reworked the ideas of Zen Buddhism and created an effective therapeutic approach to mental disorders, which is used in different cultural contexts and does not require a specific form of spirituality in patients. This therapy is aimed at teaching a person in any stressful situation not to fight her thought and emotion, to accept their ebb and flow as they are. An important educational fact for the therapy is that life contains suffering, and the only question is whether a person accepts them. Accepting the flow of life in its entirety allows a person to focus not on struggle against the psychosomatic symptoms, but on performing important activities here and now, regardless of feelings. Thus, a person has the ability to "dissolve" her Self in doing valuable activities, to focus on changing the situation and helping others. The personality becomes more resistant to stress and active character is formed which is independent of the form of accentuation. A person becomes capable to accept and survive any situation and act in the environment actively in the present time and therefore neurotic disorders practically disappear. The development of the therapeutic approach offered by Sh.Morita can be seen as the important tool for overcoming the stress of war in Ukraine.

Key words: *neurosis, traumatic situation, type of personality, character accentuation, coping with stress, Morita-therapy, resistance to stress, acceptance of reality, emotion, vicious circle of neurosis.*

Білоусенко Максим Володимирович – кандидат економічних наук, доцент кафедри соціальної роботи та психології Національного університету «Запорізька політехніка».

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ БОЙОВОГО СТРЕСУ І ПОСТТРАВМАТИЧНИХ СТРЕСОВИХ РОЗЛАДІВ У РІЗНИХ КАТЕГОРІЙ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

ORCID: 0000-0002-9523-0233

У статті вивчаються особливості прояву бойового стресу і посттравматичних стресових розладів у різних категорій військовослужбовців.

Проаналізовано прояви бойового стресу у військовослужбовців, які були встановлені за допомогою опитувальника бойового стресу (ОБСБ). В емпіричному дослідженні прийняли участь 371 військовослужбовець. Були опитані 126 поранених в госпіталі (з них 97 осіб брали участь у бойових діях), військовослужбовці штатних підрозділів (брали участь в бойових діях 84 особи), 127 курсантів (з них 22 особи брали участь в бойових діях).

Доведено прояви ознак посттравматичних стресових розладів у військовослужбовців, які були визначені за допомогою опитувальника ОС ПТСР. Респондентами виступали 435 військовослужбовців. До їх складу входили поранені, які проходили курс лікування в госпіталі (з 203 осіб 123 комбатанта брали участь у бойових діях), військовослужбовці штатних підрозділів (80 осіб брали участь у бойових діях, 24 військовослужбовця там не були), курсанти (з 128 осіб 22 комбатанта брали участь у бойових діях).

Представлено особливості прояву бойового стресу у військовослужбовців, які були мобілізовані на військову службу, добровольців та контрактників.

Вивчено рівень показників бойового стресу у військовослужбовців штатних підрозділів, поранених та курсантів. Окреслено лідируюче положення показника ознак посттравматичних стресових розладів. Друге місце належить ресурсному блоку. Рівні показників безпосереднього та опосередкованого емоційного впливу знаходяться на третій та четвертій місцях.

Встановлено, що найвищий рівень переживання бойового стресу та посттравматичних стресових розладів мають поранені у порівнянні з військовослужбовцями, які проходять службу в штатних підрозділах та були курсантами.

Показано, що переживання бойового стресу та посттравматичних стресових розладів має найвищий рівень прояву у мобілізованих

військовослужбовців, середній рівень мають контрактники, а найменший рівень притаманний добровольцям.

Ключові слова. *Військовослужбовці, учасники бойових дій, курсанти, бойовий стрес, бойові дії, госпіталь, поранені.*

Постановка проблеми. Успішному виконанню бойових та навчально-бойових завдань заважає значна кількість різних факторів. Серед них бойовий стрес займає одне із провідних місць. Бойовий стрес це - стан психічного напруження військовослужбовців у процесі їх адаптації до умов бойової діяльності з використанням ресурсного потенціалу (Блінов, 2019).

Бійці, які зазнали впливу бойового стресу, мають розлади адаптації, які проявляються у значних емоційних переживаннях, порушеннях когнітивної переробки інформації, деформації особистості воїнів та їхніх соціальних зв'язків. Бойовий стрес може спонукати до радикальних змін в афективній, когнітивній, мотиваційній, смисловій та поведінковій сфері комбатантів, здійснювати значний вплив на успішність професійної діяльності.

Обмеженість наукових досліджень бойового стресу взагалі та вивчення його впливу на особистість військовослужбовців зокрема викликана цілим рядом причин серед яких основними є різновекторність уявлень фахівців щодо його феномену, складність вивчення в бойових та клінічних умовах, відсутність психодіагностичного інструментарію бойового стресу.

Результатом впливу бойового стресу є ураження психіки бійців, яка має форму бойової психічної травми. Вона є віртуально-операційною діагностичною категорією, що характеризує нову форму адаптованості бійця до вимог небезпечного середовища та пояснює причини розладів адаптації військовослужбовців. У загальному розумінні це нормальна реакція здорового організму людини на ненормальні обставини зовнішнього середовища.

Ця травма займає значне місце у структурі бойового ураження психіки військовослужбовців: збільшує в 3-4 рази психічну захворюваність в армії та на 10-50% послаблює боєздатність військ (С. Литвинцев, Е. Снедков, А. Резник, 2005). За даними В. Івашкина і В. Новоженова (1995), симптоматику бойових психічних травм (БПТ) різної складності виявляють приблизно у 40% поранених.

Таким чином, бойовий дистрес ініціює негативні процеси в психіці комбатантів, які порушують нормативне виконання воїнами обов'язків за призначенням, сприяє виникненню неспецифічних доклінічних психологічних проявів та поширенню психічних розладів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчив, що світовий сучасний досвід збройної боротьби, а також вибір європейського вектору

розвитку вказують на існування та зростання цінності життя людей, їхнього здоров'я та вимагає від посадових осіб всіх рівнів (як військового, так і цивільного фаху) відповідальних управлінських рішень, людяності та максимально можливого збереження життя та здоров'я воїнів. Але до сьогодні існують значні розбіжності серед різних шкіл науковців щодо феноменології бойового стресу, організації його психодіагностичного визначення та корекції.

На думку І.І. Приходько, бойовий стрес – це процес впливу факторів бойової обстановки на психіку військовослужбовця, що супроводжується зниженням рівня психологічної безпеки особистості та появою неспецифічних доклінічних психологічних проявів, які у сукупності уявляються поняттям «бойова психологічна травма особистості» або сягають специфічних нозологічних ознак психічних розладів, об'єднаних у категорію «бойова психічна травма» (Приходько, 2018).

Під бойовим стресом К. Кравченко, О. Тімченко, Ю. Широбоков (2017) розуміють «переживання, які виникають у військовослужбовців при опосередкованому чи безпосередньому впливі на нього стрес-факторів бойової діяльності та проявляються у вигляді емоційних, інтелектуальних, фізичних та поведінкових реакцій.

На думку фахівців НАТО, бойовим стресом (BSC) є індивідуальне відображення бойової стресової реакції (Standard : NATO – STANAG 2409, 2011).

У дослідженні В. Заворотного (2018) проблем посттравматичного стресового розладу військовослужбовців було встановлено, що патогенна роль належить «бойовому стресу», який є багатокomпонентним впливом за участю бойових (загроза власному життю через обстріли (81,35 %) загибель товаришів по службі (41,4 %)); побутових (недостатня тривалість сну, неповноцінний відпочинок (72,6 %), погана забезпеченість засобами індивідуального захисту та надання першої медичної допомоги (43,9 %)); професійних (недостатній рівень спеціальної підготовки в мирний час (84,7 %)) та інформаційних (впливи гібридної війни (55,4 %)) чинників.

Мета статті полягає у з'ясуванні особливостей переживання бойового стресу та ознак посттравматичних стресових розладів військовослужбовцями штатних підрозділів, курсантів та поранених, які належали до категорій мобілізованих, добровольців і контрактників.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Для встановлення особливостей прояву бойового стресу у військовослужбовців нами було проведено їх опитування за допомогою опитувальника бойового стресу Блінова О.А. (ОБСБ) за категоріями військових – поранені в госпіталі (97 осіб брали участь у бойових діях, 29 там не були), військовослужбовці штатних

підрозділів (84 особи брали участь в бойових діях, 34 там не були) та курсанти (22 особи брали участь в бойових діях, 105 осіб там не були) (Блінов, 2019).

Для встановлення проявів переживань посттравматичних стресових розладів у військовослужбовців було проведено опитування за допомогою опитувальника скринінгу посттравматичних стресових розладів (ОС ПТСР) на основі розподілу за категоріями військових – поранені в госпіталі (123 особи брали участь у бойових діях, 80 осіб там не були), військовослужбовці штатних підрозділів (80 осіб брали участь у бойових діях, 24 там не були) та курсанти (22 особи брали участь у бойових діях, 106 осіб там не були) (Блінов, Максименко, Черненко, 2019).

У військовослужбовців, які брали участь у бойових діях, отримані наступні результати (див. табл. 1).

Таблиця 1

**Результати переживання бойового стресу та ПТСР
групами військовослужбовців,
які брали участь у бойових діях (в балах)**

Групи учасників б/д		ОБСБ	гер_птер	рб	фбев	фоев	ОС ПТСР
Поранені (в госпі- талі)	Середнє	70,88	21,97	16,79	15,53	16,55	3,75
	N	97	97	97	97	97	123
	Стд. Відхилення	14,504	6,473	5,0	4,357	4,143	1,813
Військові	Середнє	66,86	20,86	16,79	14,85	14,62	3,40
	N	84	84	84	84	84	80
	Стд. відхилення	12,996	5,237	4,299	3,642	3,1	1,839
Курсанти	Середнє	62,05	19,73	16,0	13,36	12,95	3,45
	N	22	22	22	22	22	22
	Стд. Відхилення	8,544	4,061	2,795	3,017	3,093	1,683
Усього	Середнє	68,26	21,27	16,7	15,01	15,36	3,60
	N	203	203	203	203	203	225
	Стд. відхилення	13,551	5,785	4,511	3,981	3,826	1,81

*Примітка: ОБСБ - загальний показник опитувальника бойового стресу
О.А. Блінова*

гср_птср - субшкала № 1. Гострі стресові та посттравматичні стресові розлади.

рб - субшкала № 2. Ресурсний блок.

фбев - субшкала № 3. Стрес-фактори, що безпосередньо емоційно впливають на особистість військовослужбовця.

фоев - субшкала № 4. Стрес-фактори, що опосередковано емоційно впливають на особистість військовослужбовця.

б/д - бойові дії.

ОС ПТСР - загальний показник опитувальника скринінгу посттравматичного стресового розладу (Блінов та ін., 2019 р.).

З результатами переживання бойового стресу воїнами, які брали участь у бойових діях можна ознайомитися в рис. 1.

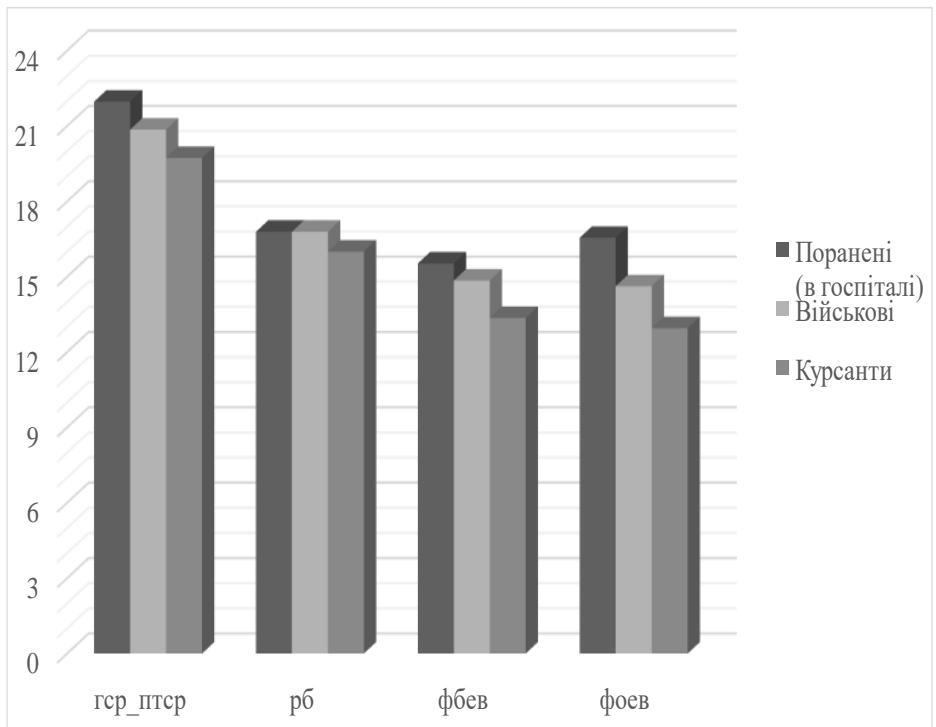

Рис. 1. Рівні переживання бойового стресу учасниками бойових дій, які лікували поранення в госпіталі, військовими штатних підрозділів та курсантами

Проведений аналіз засвідчує, що найвищий рівень переживання бойового стресу мають поранені (70,88 балів). У військовослужбовців штатних підрозділів переживання бойового стресу складає 66,86 балів. Найнижчий рівень серед трьох категорій військових, які нами вивчаються, належить курсантам (62,05 балів).

У військовослужбовців, які не брали участь у бойових діях, отримані наступні результати (див. табл. 2).

Таблиця 2

**Результати переживання бойового стресу та ПТСР
групами військовослужбовців,
які не брали участь у бойових діях (в балах)**

Групи військовослужбовців, що не брали участь в б/д		ОБСБ	гер_птр	рб	фбев	фоев	ОС ПТСР
Лікуються (у госпі- талі)	Середнє	68,93	19,45	17,0	15,9	16,03	3,21
	N	29	29	29	29	29	80
	Стд. Відхилення	15,276	6,283	5,113	4,53	3,868	1,914
Військові	Середнє	62,91	16,88	16,38	15,15	14,35	1,96
	N	34	34	34	34	34	24
	Стд. відхилення	10,373	3,616	3,191	3,815	3,708	1,681
Курсанти	Середнє	58,44	16,38	14,39	14,86	12,98	1,75
	N	105	105	105	105	105	106
	Стд. Відхилення	10,486	4,382	4,004	3,259	3,322	1,308
Усього	Середнє	61,15	17,01	15,24	15,1	13,79	2,33
	N	168	168	168	168	168	210
	Стд. відхилення	12,026	4,737	4,199	3,617	3,668	1,743

З результатами переживання бойового стресу військовослужбовцями, які не брали участь у бойових діях, можна ознайомитися в рис. 2.

Динаміка показників переживання бойового стресу військовослужбовцями, які не брали участь у бойових діях, прослідковується аналогічна, як і у комбатантів (найвищий рівень переживання бойового стресу у поранених (68,93 балів), найменший у курсантів (58,44 балів)).

Рівень інтегрального показника бойового стресу опитувальника ОБСБ у військовослужбовців, які брали участь у бойових діях, складає 68,26 балів, і він вищий аналогічного інтегрального показника у бійців, які не брали участь у бойових діях на 10%.

Аналогічну динаміку має загальний показник травматичного стресу ГСР_ПТСР опитувальника ОБСБ у військовослужбовців учасників бойових дій, що дорівнює 21,27 балів і є вищим на 20% у тих бійців хто там не був.

Показник ресурсного блоку (РБ) у комбатантів (16,7 балів) вищий на 9%, ніж у військовослужбовців, які не брали участь у бойових діях.

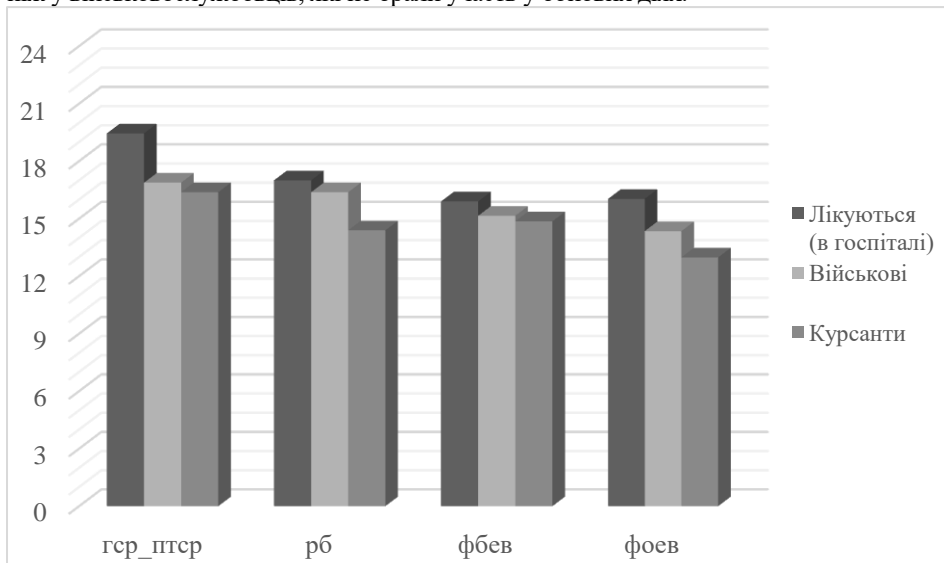

Рис. 2. Рівні переживання бойового стресу військовими, які не брали участь в бойових діях і знаходилися на лікуванні в госпіталі, військовими штатних підрозділів та курсантами

Показник ФБЕВ переживання бойового стресу воїнами учасниками бойових дій дорівнює 15,01 балів, що є менший на 6%, ніж у військовослужбовців, які не брали участь у бойових діях. Аналіз показує, що це досягнуто за рахунок більш високих показників ФБЕВ у поранених, військових штатних підрозділів і курсантів, які не брали участь у бойових діях.

Показник ФОЕВ у військовослужбовців учасників бойових дій складає 15,36 балів, і він вищий на 10% аналогічного показника у бійців, які не брали участь в бойових діях.

Аналіз рівнів переживання ПТСР комбатантами показує, що найвищий рівень мають поранені, які перебувають в госпіталі (3,75 балів). Рівні у військових штатних підрозділів (3,40 балів) і курсантів (3,45 балів) майже однакові. Загальний рівень ознак ПТСР складає 3,60 балів.

У військовослужбовців, які не брали участь у бойових діях і проходять курс лікування у госпіталі, рівень прояву ознак ПТСР дорівнює 3,21 балів. Найменший його рівень встановлений у курсантів (1,75 балів). У військовослужбовців штатних підрозділів та курсантів рівень ПТСР майже вдвічі менший, ніж у аналогічних категорій бійців – учасників бойових дій. Загальний інтегральний показник складає 2,33 балів, що менший на 35% рівня прояву ознак ПТСР у комбатантів.

Для поглибленого аналізу особливостей прояву бойового стресу в учасників бойових дій вони були поділені на групи добровольців, мобілізованих та контрактників (див. табл. 3).

Таблиця 3

**Порівняльний аналіз середніх значень
груп військовослужбовців учасників бойових дій (у балах)**

Групи учасників б/д		ОБСБ	гср_птер	рб	фбев	фоєв	ОС ПТСР
Доброволець	Середнє	63,31	18,65	16,77	14,04	14,04	2,69
	N	48	48	48	48	48	56
	Стд. відхилення	14,644	5,774	4,812	4,068	3,169	1,663
Мобілізований	Середнє	73,22	23,33	16,83	15,89	16,56	4,72
	N	56	56	56	56	56	67
	Стд. відхилення	12,836	5,52	4,287	3,462	2,791	1,338
Контрактник	Середнє	69,22	19,71	17,81	15,35	16,42	3,35
	N	99	99	99	99	99	102
	Стд. відхилення	12,534	3,57	4,743	3,489	3,594	3,594
Усього	Середнє	68,26	21,32	16,74	15,13	15,43	3,60
	N	203	203	203	203	203	225
	Стд. відхилення	13,551	5,766	4,434	3,95	3,778	1,81

З результатами переживання бойового стресу учасниками бойових дій добровольцями, мобілізованими та контрактниками можна ознайомитися на рис. 3.

Порівняльний аналіз середніх значень груп військовослужбовців засвідчив найвищий рівень переживання бойового стресу у мобілізованих військових (73,22 балів). Середній рівень мають контрактники (69,22 балів). Найменший рівень притаманний добровольцям (63,31 балів). Інтегральний показник складає 68,26 балів.

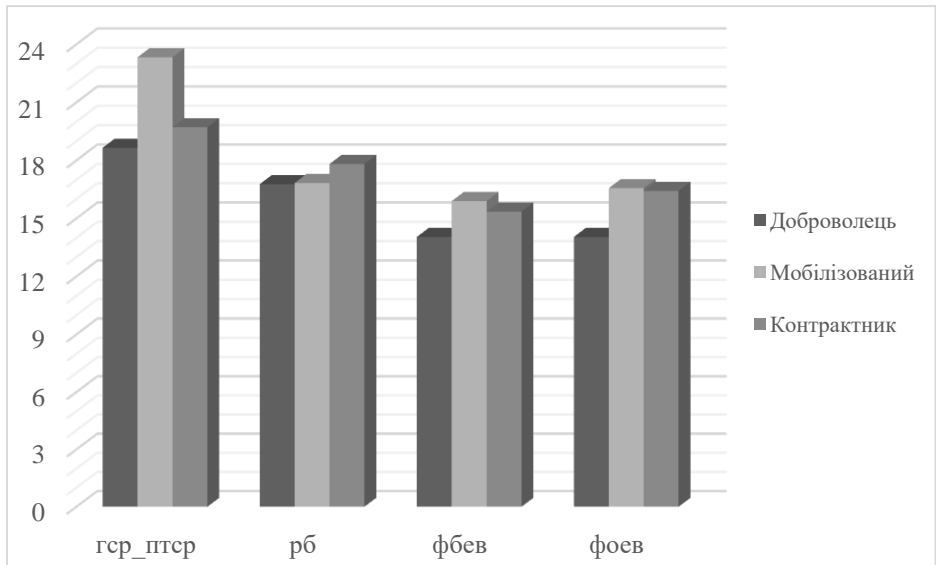

Рис. 3. Рівні переживання бойового стресу військовослужбовцями учасниками бойових дій добровольцями, мобілізованими та контрактниками

Аналіз підсумкових середніх значень показників прояву бойового стресу у добровольців, мобілізованих осіб і контрактників демонструє їх наступну динаміку. Найвищий рівень має показник ГСР_ПТСР з 21,32 балами. Показник РБ складає 16,74 балів і займає друге місце. На третьому місці з 15,43 балами знаходиться показник ФОВ. На четвертому місці – показник ФБЕВ (15,13 балів).

Динаміка показників переживання ПТСР підтверджує загальні тенденції прояву переживань бойового стресу в групах учасників бойових дій –

добровольців, мобілізованих і контрактників. Найвищий рівень переживання ПТСР – у мобілізованих (4,72 балів), на другому місці рівень переживань ПТСР – у контрактників (3,35 балів). Найменший рівень – у добровольців (2,69 балів). Рівень середнього значення разом за три групи складає 3,60 балів.

Висновки. Бойовий стрес це – стан психічного напруження військовослужбовців у процесі їх адаптації до умов бойової діяльності з використанням ресурсного потенціалу. Доведено значні прояви бойового стресу, наявність ознак посттравматичних стресових розладів у різних категорій військовослужбовців.

В результаті емпіричного дослідження бойового стресу встановлено рівні його показників у військовослужбовців штатних підрозділів, поранених та курсантів. Окреслено лідируюче положення показника ознак посттравматичних стресових розладів. Друге місце належить ресурсному блоку. Рівні показників безпосереднього та опосередкованого емоційного впливу знаходяться на третьому та четвертому місці.

Встановлено, що найвищий рівень переживання бойового стресу та посттравматичних стресових розладів мають поранені у порівнянні з військовослужбовцями, які проходять службу в штатних підрозділах та були курсантами.

Показано, що переживання бойового стресу та посттравматичних стресових розладів має найвищий рівень прояву у мобілізованих військовослужбовців, середній рівень мають контрактники, а найменший рівень притаманний добровольцям.

Подальші дослідження ми бачимо у напрямку проведення психопрофілактичної роботи зі всіма категоріями військовослужбовців щодо навчання управління бойовим стресом, здійснення психодіагностики, надання воїнам з бойовими психічними травмами своєчасної психологічної допомоги, проведення заходів психологічної реабілітації, роботи з посттравматичними стресовими розладами, особистісного зростання та ін. Особлива увага повинна приділятися пораненим військовослужбовцям, які стали інвалідами у результаті бойових дій, з внутрішньочерепною травмою: струсом головного мозку (контузією).

Література

1. Бінов О. А. Бойова психічна травма : монографія. Київ : Талком, 2019. 700 с. URL : <https://library.gov.ua/bojova-psyhichna-travma/>
2. Приходько І. І. Система профілактики та контролю бойового стресу у військовослужбовців. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : психологія.* 2018. Вип. 1. URL : http://books.ndcnangu.co.ua/statti_NDL_3/Vnadpn_2018_1_13.pdf
3. Кравченко К. О., Тімченко О. В., Широбоков Ю. М. Соціально-психологічні детермінанти виникнення бойового стресу у військовослужбовців

– учасників антитерористичної операції: монографія. Харків : НУЦЗУ, ФОЛ Мезіна В.В., 2017. 186 с. URL : http://repositsc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/4026/1/%D0%9C%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D0%B8%D1%8F_%D0%9A%D1%80%D0%B0%D0%B2%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE%2C%20%D0%A2%D0%B8%D0%BC%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE%2C%20%D0%A8%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D0%B2.pdf

4. Standard : NATO – STANAG 2409. Glossary of medical terms and definitions AMedP-13(A). Standardization agency (NSA) NATO. 6 May 2011. С. 52.

5. Заворотний В. І. Посттравматичний стресовий розлад у військовослужбовців (клініко-психопатологічні особливості, діагностика, терапія) : автореф. дис. ... канд. мед. наук : 14.01.16. Харків, 2018. 21 с.

6. Блінов О. А. Опитувальник бойового стресу Блінова О. А. (ОБСБ) : наук.-метод. видання. К. : Талком, 2019. 36 с.

7. Блінов О. А., Максименко С. Д., Черненко І. О. Опитувальник скринінгу посттравматичного стресового розладу (ОС ПТСР) : наук.-метод. видання. К. : Талком, 2019. 23 с.

References

1. Blinov O. A. (2019). Boiova psykhichna travma : monohrafiia. K. : Talkom. [in Ukrainian].

2. Prykhodko I. I. (2018). Systema profilaktyky ta kontroliu boiovoho stresu u viiskovosluzhbovtziv. Visnyk Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy. Seriia : psykholohiia. Vyp. 1. Retrieved from : http://books.ndcnangu.co.ua/statti_NDL_3/Vnadpn_2018_1_13.pdf [in Ukrainian].

3. Kravchenko K. O., Timchenko O. V., Shyrobokov Yu. M. (2017). Sotsialno-psykholohichni determinanty vynyknennia boiovoho stresu u viiskovosluzhbovtziv – uchasnykiv antyterorystychnoi operatsii: monohrafiia. Kharkiv : NUTsZU, FOL Mезіна V.V. 186 s. Retrieved from : http://repositsc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/4026/1/%D0%9C%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D0%B8%D1%8F_%D0%9A%D1%80%D0%B0%D0%B2%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE%2C%20%D0%A2%D0%B8%D0%BC%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE%2C%20%D0%A8%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D0%B2.pdf [in Ukrainian].

4. Standard : NATO – STANAG 2409 (2011). Glossary of medical terms and definitions AMedP-13(A). Standardization agency (NSA) NATO. 6 May. S. 52.

5. Zavorotnyi V. I. (2018). Posttravmatychnyi stresovyi rozlad u viiskovosluzhbovtziv (kliniko-psykhopatolohichni osoblyvosti, diahnostryka, terapiia) : avtoref. dys. ... kand. med. nauk : 14.01.16. Kharkiv. 21 s. [in Ukrainian].

6. Blinov O. A. (2019). Opytuvalnyk boiovoho stresu Blinova O. A. (OBSB): nauk.-metod. vydannia. K. : Talkom. 36 s. [in Ukrainian].

7. Blinov O. A., Maksymenko S. D., Chernenko I. O. (2019). Opytuvalnyk skryninhu posttravmatychnoho stresovoho rozladu (OS PTSR): nauk.-metod. vydannia. K. : Talkom. 23 s. [in Ukrainian].

Blinov O.

MANIFESTATION FEATURES OF COMBAT STRESS AND POST-TRAUMATIC STRESS DISORDERS IN DIFFERENT CATEGORIES OF SERVICE MEMBERS

The article examines the features of the manifestation of combat stress and post-traumatic stress disorders in different categories of service members.

The manifestations of combat stress among service members, which were established with the help of the combat stress questionnaire by Blinov O.A. (CSQB), were analyzed. The empirical study involved 371 service members. 126 wounded service members in the hospital were examined (from those, 97 took part in hostilities), service members of regular divisions (84 people took part in hostilities), 127 cadets (from them 22 people took part in combat operations).

Manifestations of signs of post-traumatic stress disorders among service members, which were obtained with the help of the SQ PTSD questionnaire, are proved. Respondents were 435 service members. They included the wounded who underwent treatment in hospital (out of 203 people 123 people took part in hostilities), service members of regular units (80 people took part in hostilities, 24 people were not there), cadets (out of 128, 22 people took part in hostilities).

The peculiarities of the manifestation of combat stress among service members who have been mobilized for military service, volunteers, and volunteer recruits are presented.

The level of indicators of combat stress among service members, wounded, and cadets were studied. The leading position of the indicator of post-traumatic stress disorders is outlined. The second place belongs to the resource block. Levels of direct and indirect emotional impact are in third and fourth place respectively.

It was found that the highest level of combat stress experience and post-traumatic stress disorder have the wounded compared to service members who serve in regular units and were cadets.

It is shown that the experience of combat stress and post-traumatic stress disorders has the highest level of manifestation among mobilized service members, the volunteer recruits have the average level, and the lowest level is a characteristic of volunteers.

Key words : Service members, combatants, cadets, combat stress, hostilities, hospital, wounded.

Блінов Олег Анатолійович – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри соціальних технологій, Національний авіаційний університет.

ПРОФЕСІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНА КОМПЕТЕНТНІСТІТЬ ЯК ІНДИКАТОР ПРОФЕСІОГЕНЕЗУ ФАХІВЦЯ СИСТЕМИ МВС

ORCID 0000-0002-1715-4327

Акцентовано, що успішність функціонування та діяльності системи МВС України забезпечують фахівці, які не лише опікуються державною політикою у секторі безпеки та оборони, а своїми здібностями, надійністю та кваліфікованістю формують професійне ядро органів системи МВС. Підкреслено, що професійно-психологічна компетентність є індикатором професіогенезу фахівця, його вузловою категорією, яка мало досліджена, але перспективна у напрямку покращення кадрового забезпечення та підвищення кадрового потенціалу системи МВС України. Наголошено, що професійно-психологічна компетентність виступає особливим особистісним утворенням, яке визначає ефективність виконання професійної діяльності фахівця та обумовлює успішність його професіогенезу загалом. З огляду на наявний стан теоретичної розробленості обраної проблематики, доповнено праксеологічним підходом існуючі підходи (аксіологічний, компетентнісний, системний, діяльнісний) до вивчення професійно-психологічної компетентності фахівця. Обґрунтовано доцільність виділення когнітивного, мотиваційного, комунікативного та рефлексивного компонентів професійно-психологічної компетентності фахівця. Звернено увагу, що когнітивний компонент професійно-психологічної компетентності є показником теоретичної підготовки фахівця, мотиваційний компонент обумовлює спрямованість до професійної діяльності, комунікативний компонент свідчить про готовність до професійного спілкування та взаємодії, рефлексивний компонент визначає усвідомлення себе як фахівця та професіонала. На базі органів та підрозділів системи МВС України проведено емпіричне дослідження професійно-психологічної компетентності фахівця. Вивчення показників компонентів професійно-психологічної компетентності фахівця здійснено відповідно до таких етапів професіогенезу як: початковий (I етап), кваліфікації (II етап), компетентності (III етап) та професіоналізму (IV етап). За результатами здійсненої роботи підкреслено необхідність розроблення заходів щодо розвитку показників професійно-психологічної компетентності фахівця у відповідності до етапів його професіоналізації.

Ключові слова: професіогенез, професійна діяльність, компетентність, професійно-психологічна компетентність.

Постановка проблеми. Відповідно до Положення про Міністерство внутрішніх справ України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2015 р. № 878, Міністерство внутрішніх справ України (далі – МВС) є центральним органом виконавчої влади. МВС забезпечує спрямування і координацію Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ діяльність Національної поліції, ДСНС, Адміністрації Держприкордонслужби, ДМС, Національної гвардії, що реалізують державну політику у відповідних сферах (далі – органи системи МВС).

Функціональну діяльність МВС забезпечують фахівці, які опікуються державною політикою у сферах: забезпечення охорони прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку, а також надання поліцейських послуг; захисту державного кордону та охорони суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні; цивільного захисту, захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій та запобігання їх виникненню, ліквідації надзвичайних ситуацій, рятувальної справи, гасіння пожеж, пожежної та техногенної безпеки, діяльності аварійно-рятувальних служб, а також гідрометеорологічної діяльності; міграції (імміграції та еміграції), у тому числі протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів та які, відповідно до Стратегії розвитку органів системи Міністерства внутрішніх справ на період до 2020 року, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15 листопада 2017 року 1023-р., формують професійне ядро органів системи МВС й мають бути не лише здібними та надійними, але і кваліфікованими у виконуваний ними професійній діяльності. Саме професійно-психологічній компетентності фахівця МВС і присвячене дане дослідження, позаяк проблема компетентності розроблена не достатньо, однак науковий інтерес викликають питання щодо психології професіогенезу фахівців сектору безпеки та оборони, особливо у напрямку підвищення їх професіоналізму та майстерності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Професійно-психологічна компетентність була та залишається об'єктом наукового пошуку низки авторів. Серед робіт згадаємо праці науковців, які опікуються розкриттям змістовного наповнення професійно-психологічної компетентності психологів (Панасенко, Кучков, 2018), педагогів (Саврасова-В'юн, 2015), держслужбовців (Мудрик, 2011), прикордонників (Горбатько, 2013), працівників правоохоронних органів (Шевцов, 2015) та ін. Згадаємо дослідження щодо теоретико-методологічних

основ розвитку психології професіогенезу фахівця (Гузій, 2010; Цільмак, 2011; Мілорадова, 2017; Швець, 2017 та ін.).

Так, Е. Панасенко, В. Кучков (2018) трактують професійно-психологічну компетентність як систему прикладних психологічних знань про людину як особистість, індивіда, індивідуальності та суб'єкта праці, які дозволяє фахівцеві добре «розбиратися в людях», визначати особистісні та характерологічні особливості, мотиви їхньої поведінки й діяльності, суб'єктивні детермінанти стосунків і на основі пов'язаних із цим умінь здійснювати ефективний вплив на людей. Т. Саврасова-В'юн (2015) переконана, що професійно-психологічна компетентність – це інтегративна якість особистості, яка містить сукупність психологічних знань, умінь, навичок, ціннісних орієнтацій, мотивів, емоційних, вольових процесів, спрямована на ефективне здійснення професійної діяльності та самовдосконалення. А. Мудрик (2011) звертає увагу на те, що професійно-психологічна компетентність є проявом єдності професійної та загальної культури, інтегративною характеристикою фахівця, що визначає його здатність успішно вести професійну діяльність. За К. Горбатько (2013) професійно-психологічна компетентність необхідна не лише для належного виконання професійних завдань, а і продуктивного особистісно-професійного становлення та зростання суб'єкта професійної діяльності. С. Шевцов (2015) стверджує, що професійно-психологічна компетентність визначає адекватну орієнтацію фахівця у професійній діяльності, сформованість професійного самоаналізу та самосвідомості. Автор наполягає на важливості психологічної складової, бо фахівцю важливо знання загальних характеристик особистості, особливостей психологічних процесів, методів психологічного дослідження для вивчення особистості співрозмовника і діагностики його розвитку, уміння переносити психологічні знання у реальну професійну діяльність та володіння способами і прийомами психічної саморегуляції. Таким чином професійно-психологічна компетентність вбачається особливим особистісним утворенням, яке визначає не лише ефективність виконання професійної діяльності фахівця, але і обумовлює успішність його професіогенезу загалом.

Професіогенез – це цілісний неперервний процес становлення особистості фахівця, який розглядається як один з векторів розвитку особистості, як стан, ступень розвиненості професійних якостей для успішного сходження до вершин професіоналізму. Професіогенез співвідноситься із процесами соціалізації та індивідуалізації особистості та є надважливим аспектом життєдіяльності людини, вважає Н. Гузій (2010). О. Цільмак (2011) констатує, що професіогенез як динамічне явище поступово трансформується, модифікується та надає певних якісно-кількісних ознак особистості фахівця,

який від початкового рівня компетентнісного розвитку досягає вершин професіоналізму та стає висококваліфікованим професіоналом певної галузі. Н. Мілорадова (2017) підкреслює, що професіогенез є інтеграцією двох процесів: розвитку особистості в онтогенезі, тобто на всьому життєвому шляху, та професіоналізації особистості з періоду початку професійного самовизначення до завершення активної трудової діяльності. Відтак, професіогенез фахівця нерозривно пов'язаний з його особистісним формуванням і розвитком, а саме ідеєю саморозвитку і самореалізації особистості, де прагнення до самовдосконалення і самореалізації представляють значну самостійну цінність, бо є показниками особистісної зрілості та, водночас, умовою її досягнення (Д. Швець, 2017).

Тож, беручи до уваги подане та те, що професіогенез фахівця охоплює закономірності розвитку особистості в професійній діяльності, ми наполягаємо на тому, що професійно-психологічна підготовка фахівця є необхідною умовою його професіогенезу, а професійно-психологічна компетентність є нічим іншим як індикатором професіогенезу. Позаяк, фахівець має бути не лише професійно компетентним, але і психологічно підготовленим та готовим до здійснення професійної діяльності, тому в даному випадку професійно-психологічна компетентність виступає вузловою категорією професіогенезу фахівця та є індикатором успішності професійного і особистісного становлення й розвитку.

Вище зазначене і обумовило постановку **дослідницького завдання**, а саме розкрити зміст професійно-психологічної компетентності фахівця системи МВС як індикатору (лат. *indicator*, від *indicō* – визначаю) його професіогенезу.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Професіогенез фахівця розглядається нами як процес професіоналізації, що здійснюється постійно і не повинен зупинятись, бо плинність законодавства та наслідки реформування сектору безпеки і оборони й системи органів МВС в цілому потребують від фахівця тримати руку на «пульсі», бути готовим у будь-якій ситуації виконувати професійні завдання на високому рівні (Швець, 2017). Таким чином професіоналізація стає тотожною способу самореалізації фахівця, становлення його суб'єктності, що дозволяє самостійно і творчо будувати й розвивати власну професійну діяльність, формувати стійкість до впливу негативних факторів, саморозвиватися, самоудосконалюватися, самоспрямовуватися, бути професійно затребуваним та головне компетентним.

Зауважимо, що компетентність пов'язана з внутрішніми якостями та здібностями фахівця, вона є надбанням самої особистості, бо визначає якісний рівень засвоєння в наслідок навчання певних знань, умінь та навичок, які фахівець здатний застосувати на основі власного досвіду, в процесі здійснення певної діяльності (Лейко, 2013), особливо професійної. Професійна діяльність

здає напрямок розвитку особистості та як значуща частина життя є своєрідним джерелом. Бо наскільки гармонійно та цілісно включена професійна діяльність в простір життєдіяльності фахівця, настільки залежить як успішність його особистісно-професійного розвитку, так і професіогенез в цілому.

Саврасова-В'юн (2015) досліджуючи підходи до вивчення професійно-психологічної компетентності фахівця в процесі його професіогенезу дійшла висновку про існування: аксіологічного (вивчає професійно-психологічну компетентність фахівця як особистісну якість, здатність, властивість, що забезпечує ефективне виконання завдань у професійній діяльності), компетентнісного (розуміє професійно-психологічну компетентність фахівця як його інтегральну якість, що надає можливість ефективно застосовувати особистісний потенціал для якісного вирішення професійних задач), системного (розглядає професійно-психологічну компетентність фахівця як сукупність знань, умінь, навичок, які допомагають ефективно виконувати професійну діяльність) та діяльнісного (тракує професійно-психологічну компетентність як сукупність умінь, які забезпечують можливість самореалізації фахівця, готовність до діяльності).

Ми ж пропонуємо доповнити перелік праксеологічним підходом, який орієнтований на вивчення діяльності, за якої фахівець має за мету досягнути результативних, ефективних і вдосконалених діянь. Провідна праксеологічна задача полягає в оволодінні фахівцем усіма структурними компонентами своєї діяльності, а також перетворенням потенціалу основних її видів, з метою здійснити професійну діяльність успішно. Підхід допомагає зрозуміти не лише те, як і що робити, але і те, як раціонально думати, щоб працювати добре і бути справжнім професіоналом; дає змогу виявити загальні закономірності й принципи раціональної фахової діяльності, умови підвищення ефективності професійних дій та формує вміння «бути практично успішними» через оволодіння прийомами самопізнання, побудови і корегування своїх професійних планів, орієнтації в складних ситуаціях, прийняття рішень з урахуванням можливих ризиків та оволодіння основними стратегіями діяльності в професійній сфері, в даному випадку системи органів МВС України (Бойко-Бузиль, 2020).

Аналізуючи професійну діяльність фахівців системи МВС загалом та не виокремлюючи відмітну специфіку виконуваних ними обов'язків відповідно до основних завдань органів МВС в питанні забезпечення формування державної політики у секторі безпеки та оборони, ми дійшли висновку про доцільність виділення таких компонентів професійно-психологічної компетентності як: когнітивний, мотиваційний, комунікативний та рефлексивний.

Дослідження проводилося у період з 2020 по 2021 роки на базі органів

та підрозділів системи МВС України (чисельність респондентів – 744 особи, віком від 18 до 45 років). Тестування здійснювалось бланковим методом в групах по 10-12 осіб у першій половині дня. Респонденти вмотивовані попередньою інформацією про психологічне вивчення показників їхнього професіогенезу; результати оброблялись за допомогою «ключів» до методик, аналіз даних проводився за допомогою команди ANOVA (SPSS).

Для коректного представлення компонентів професійно-психологічної компетентності фахівця системи МВС, вивчення показників здійснювалось відповідно до таких етапів професіогенезу: початковий (I етап), кваліфікації (II етап), компетентності (III етап), професіоналізму (IV етап). Детальніше.

Початковий етап передбачає отримання відповідної профільної освіти, формування перспективи спроможності виконання професійної діяльності та попереднє її здійснення. На етапі кваліфікації відбувається безпосереднє входження в професію в системі МВС України, професійна адаптація та формування реального ставлення до обраної професійної діяльності. Етап компетентності характеризується накопиченням професійних знань, умінь та навичок, які визначають здійснення професійної функції. На етапі професіоналізму відбувається стабілізація професіогенезу, готовності та надійності вирішення задач професійної діяльності (Бойко-Бузиль, 2020).

Отримані нами результати засвідчили, що когнітивний компонент професійно-психологічної компетентності є показником теоретичної підготовки фахівця системи МВС, сформованості відповідних знань, їх міцності та лабільності, прикладної спрямованості, усвідомленості та прагнення до задоволеності пізнавального інтересу. Найрезультативнішим методом діагностування даного критерію є оцінювання знань фахівців. Оскільки здійснення оцінювання знань виявилось не можливим, респондентам було запропоновано відповісти на питання експрес-анкети щодо розуміння ними певних понять досліджуваної проблематики. Виявилось, що 21,23% опитаних не змогли дати визначення поняттю професійно-психологічна компетентність, 23,92% респондентів не визначити пріоритетні завдання того органу системи МВС, який вони представляють, 25,4% досліджуваних взагалі поверхнево розуміють функції сектору безпеки та оборони. Тож професійна підготовка фахівців системи МВС не лише потребує свого покращення, але і роботи психологів відділів кадрового забезпечення щодо мотивування фахівців до отримання нових знань, активного саморозвитку та навчання.

Мотиваційний компонент професійно-психологічної компетентності обумовлює спрямованість фахівців до професійної діяльності та вивчений за допомогою опитувальника кар'єрної мотивації Р. Ное, Д. Баххубера в адаптації Е. Могільовкіна. Результати наведені в табл. 1.

Таблиця 1

Середні значення мотиваційного компоненту відповідно до етапу професіогенезу

Показники	I етап	II етап	III етап	IV етап
Інтуїція	19,18 \pm 4,07	19,44 \pm 4,87	20,95 \pm 4,23	23,56 \pm 4,47
Причетність	21,08 \pm 5,03	22,06 \pm 4,79	22,22 \pm 4,26	24,82 \pm 5,37
Стійкість	22,07 \pm 4,8	21,18 \pm 5,47	23,88 \pm 3,26	25,26 \pm 5,93

Отримані дані (табл. 1) свідчать про те, що з часом виконання професійної діяльності у фахівців підвищуються всі показники кар'єрного профілю особистості. Зокрема, зростає кар'єрна інтуїція (від 19,18 \pm 4,07 на I етапі до 23,56 \pm 4,47 IV етапі), підвищуються показники кар'єрної причетності, особливо на IV етапі професіогенезу (24,82 \pm 5,37). Відбувається підвищення показників кар'єрної стійкості, тобто розуміння фахівцями системи МВС необхідності зростання та розвитку. Проте на II етапі професіогенезу помітне певне розчарування в роботі та бажання пошуку варіантів використання особистісних ресурсів, саме цей етап збігається з періодом адаптації фахівця до діяльності, серед проявів якого часто зустрічається розчарування.

Комунікативний компонент професійно-психологічної компетентності, тобто комплекс показників готовності фахівця до професійного спілкування діагностовано методикою вивчення комунікативної і соціальної компетентності В. Куніциної. Усереднений профіль наведено в табл. 2.

Таблиця 2

Середні значення комунікативного компоненту відповідно до етапу професіогенезу

Показники	I етап	II етап	III етап	IV етап
Розуміння ситуації	3,31 \pm 1,34	3,3 \pm 1,34	3,74 \pm 1,55	2,61 \pm 1,44
Моральні установки	3,33 \pm 1,32	3,37 \pm 1,2	3,84 \pm 1,17	3,13 \pm 1,44
Емоційна стабільність	3,27 \pm 1,42	3,39 \pm 1,26	3,53 \pm 1,41	3,4 \pm 1,42
Соціальна компетентність	3,23 \pm 1,34	3,13 \pm 1,49	3,26 \pm 1,48	2,96 \pm 1,09
Уміння самопрезентації	3,18 \pm 1,14	3,22 \pm 1,16	2,96 \pm 1,06	3,04 \pm 1,0
Комунікативна компетентність	3,32 \pm 1,38	3,1 \pm 1,34	4,03 \pm 1,55	2,96 \pm 1,58

Фахівець системи МВС має усвідомлювати складність та важливість професійного спілкування, уміти орієнтуватися у міжособистісній взаємодії, реалізовувати гуманістичні цінності моральної свідомості, зберігати спокій у складних ситуаціях, орієнтуватися у нових обставинах, презентувати себе, легко

включатися в бесіду, невимушено спілкуватися тощо.

Отримані результати (табл. 2) засвідчують, що на I етапі професіогенезу найбільші значення отримали моральні установки ($3,33 \pm 1,32$), на II етапі – емоційна стабільність ($3,39 \pm 1,26$), на III етапі – комунікативна компетентність ($4,03 \pm 1,55$). Цікавим виявився той факт, що на IV етапі професіогенезу найнижчі значення отримав такий показник, як розуміння ситуації ($2,61 \pm 1,44$), тобто з часом фахівці втрачають здатність до легкості професійної взаємодії.

Рефлексивний компонент професійно-психологічної компетентності, що визначає усвідомлення себе як фахівця та професіонала, досліджений методикою визначення рівня рефлексивності А. Карпова – В. Пономарьова. Отримані результати наведені в табл. 3.

Таблиця 3

Середні значення рефлексивного компоненту відповідно до етапу професіогенезу

Показники	I етап	II етап	III етап	IV етап
Ретроспективна рефлексивна діяльність	$31,1 \pm 4,9$ 3	$31,23 \pm 4,$ 93	$30,88 \pm 4,$ 67	$34,61 \pm 3,$ 88
Рефлексія справжньої діяльності	$33,08 \pm 3,$ 94	$32,11 \pm 4,$ 8	$33,04 \pm 4,$ 2	$36,86 \pm 5,$ 71
Рефлексія майбутньої діяльності	$30,87 \pm 6,$ 03	$31,32 \pm 6,$ 47	$32,1 \pm 4,9$ 3	$32,49 \pm 6,$ 13
Рефлексія спілкування та взаємодії	$31,46 \pm 4,$ 09	$31,51 \pm 5,$ 12	$32,21 \pm 4,$ 04	$34,25 \pm 8,$ 17

Ретроспективна рефлексія діяльності необхідна для аналізу свого особистісного та професійного досвіду, його переосмислення, рефлексії своєї індивідуальної свідомості та розуміння виникнення професійної кризи. Даний показник виявився найвищим ($34,61 \pm 3,88$) на IV етапі професіогенезу фахівців.

Рефлексія справжньої діяльності, або актуальна рефлексія, сприяє самоактуалізації та виявленню особистісно-професійних можливостей з урахуванням наявних умов, осмисленню та аналізу ситуації, психологічних бар'єрів процесу професійного саморозвитку. Її високі показники спостерігаємо на IV етапі ($36,86 \pm 5,71$), а найнижчі на II етапі ($32,11 \pm 4,8$) професіогенезу.

Рефлексія майбутньої діяльності або перспективна рефлексія підтримує особистісно-професійний саморозвиток, визначає стратегії професійної діяльності, цілепокладання. Загалом отримані результати демонструють несуттєве зростання показника від I до IV етапу професіогенезу.

Рефлексія спілкування обумовлює розвиток соціальної перцепції,

усвідомлення свого сприйняття підлеглими, колегами та керівництвом. Вона також зростає з кожним наступним етапом професіоналізації фахівця та засвідчує не лише його готовність до самоаналізу, але і розуміння векторів особистісного розвитку в професійній діяльності.

Висновки. МВС України є центральним органом виконавчої влади, яке забезпечує спрямування і координацію Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ діяльність Національної поліції, ДСНС, Адміністрації Держприкордонслужби, ДМС, Національної гвардії, що реалізують державну політику у секторі безпеки та охорони нашої країни. Професійне ядро органів системи МВС формують здібні, надійні та кваліфіковані фахівці, які обов'язково мають бути професійно-психологічно компетентними в обраній сфері службової діяльності. Професійно-психологічну компетентність фахівця варто розглядати як особливе особистісне утворення, яке визначає ефективність виконання ним професійної діяльності та обумовлює успішність його професіогенезу загалом. Компоненти професійно-психологічної компетентності фахівця (когнітивний, мотиваційний, комунікативний, рефлексивний) обумовлюють успішність його професіогенезу відповідно до таких етапів: початковий (I етап), кваліфікації (II етап), компетентності (III етап) та професіоналізму (IV етап). За результатами здійсненої роботи підкреслено необхідність розроблення заходів щодо розвитку показників професійно-психологічної компетентності фахівця у відповідності до етапів його професіоналізації з метою покращення кадрового забезпечення та підвищення кадрового потенціалу системи МВС України. Тому *подальші наукові розвідки* спрямовані на розробку психотехнологій розвитку показників професійно-психологічної компетентності фахівця системи МВС.

Література

1. Бойко-Бузиль Ю.Ю. Психологія професійного та особистісного становлення керівників системи МВС України: монографія. Харків. 2020. 500 с.
2. Горбатько К.М. Сутність та особливості змісту професійно-психологічної компетентності офіцерів-прикордонників. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2013. Вип. 4.
3. Гузій Н.В. Проблема професіогенезу фахівця в ракурсі сучасних теорій професіоналізації. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Сер. 16: Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики: зб. наук. праць. Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова. 2010. Вип. 11 (21). С. 3–6.
4. Лейко С.В. Поняття «компетенція» та «компетентність»: теоретичний аналіз. *Педагогічний процес: теорія і практика*. 2013. Вип. 4. С. 128–135.

5. Мілорадова Н.Е. Проблема професіогенезу особистості фахівця у зарубіжних концепціях. *Право і Безпека*. 2017. № 2. С. 160–166.
6. Мудрик А.Б. Психологічні особливості професійної компетентності державних службовців. Психологічні основи ефективної професійної діяльності в системі державної служби: Кол. моногр. / за наук. ред. Л.М. Карамушки, Л.Я. Малімон. Луцьк: СПД Галяк Жанна Володимирівна. 2011. С. 150–181.
7. Панасенко Е.А., Кучков В.С. Структура та заміст професійно-психологічної компетентності майбутніх практичних психологів закладів освіти. *Наукові записки кафедри педагогіки*. 2018. Вип. 43. С. 303–315.
8. Саврасова-В'юн Т.О. Зміст і структура професійно-психологічної компетентності майбутніх педагогів. *Освітологічний дискурс*. 2015. № 2. С. 241–254.
9. Цільмак О.М. Професіогенез компетентності фахівців кримінальної міліції: теорія та практика: моногр. Одеса: ОДУВС. 2011. 432 с.
10. Швець Д.В. Юридична складова професійної підготовки поліцейських як необхідна умова їх професіогенезу. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2017. № 2 (16). С. 55–65.
11. Шевцов С.О. Формування професійно-психологічної компетентності у працівників правоохоронних органів України як складової професійної підготовки. *Криміналістичний вісник*. 2015. № 2. С. 19–25.

References

1. Boiko-Buzyl Yu.Yu. (2020). Psykholohiia profesiinoho ta osobystisnoho stanovlennia kerivnykiv systemy MVS Ukrainy [*Psychology of professional and personal development of the heads of the system of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine*]: monohrafiia. Kharkiv, 500. [in Ukrainian].
2. Horbatko K.M. (2013). Sutnist ta osoblyvosti zmistu profesiino-psykholohichnoi kompetentnosti ofitseriv-prykordonnykiv [*The essence and features of the content of professional and psychological competence of border guards*]. *Visnyk Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy*, 4. [in Ukrainian].
3. Huzii N.V. (2010). Problema profesiohenezu fakhivtsia v rakursi suchasnykh teoriii profesionalizatsii [*The problem of professional genesis of a specialist in the perspective of modern theories of professionalization*]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova*. Ser. 16: Tvorchia osobystist uchytielia: problemy teorii i praktyky: zb. nauk. prats. Kyiv: Vydvo NPU imeni M.P. Drahomanova, 11 (21), 3–6. [in Ukrainian].
4. Leiko S.V. (2013). Poniattia «kompetentsiia» ta «kompetentnist»: teoretychnyi analiz. [*The concept of «competence» and «competence»: theoretical analysis*]. *Pedahohichni protsesy: teoriia i praktyka*, 4, 128–135. [in Ukrainian].

5. Miloradova N.E. (2017). Problema profesiohenezu osobystosti fakhivtsia u zarubizhnykh kontseptsiiakh. [*The problem of professional genesis of the specialist's personality in foreign concepts*]. *Pravo i Bezpeka*, 2, 160–166. [in Ukrainian].

6. Mudryk A.B. (2011). Psykholohichni osoblyvosti profesiinoi kompetentnosti derzhavnykh sluzhbovtziv. [*Psychological features of professional competence of civil servants*]. Psykholohichni osnovy efektyvnoi profesiinoi diialnosti v systemi derzhavnoi sluzhby: Kol. monohr. / za nauk. red. L.M. Karamushky, L.Ia. Malimon. Lutsk: SPD Hadiak Zhanna Volodymyrivna, 150–181. [in Ukrainian].

7. Panasenko E.A., Kuchkov V.S. (2018). Struktura ta zamist profesiino-psykholohichnoi kompetentnosti maibutnykh praktychnykh psykholohiv zakladiv osvity. [*The structure and instead of professional and psychological competence of future practical psychologists of educational institutions*]. *Naukovi zapysky kafedry pedahohiky*, 43, 303–315. [in Ukrainian].

8. Savrasova-Viun T.O. (2015). Zmist i struktura profesiino-psykholohichnoi kompetentnosti maibutnykh pedahohiv. [*The content and structure of professional and psychological competence of future teachers*]. *Osvitohichnyi dyskurs*, 2, 241–254. [in Ukrainian].

9. Tsilmak O.M. (2011). Profesiohenez kompetentnosti fakhivtsiv kryminalnoi militsii: teoriia ta praktyka [*Professional genesis of the competence of criminal police specialists*]: monohr. Odesa: ODUVS, 432. [in Ukrainian].

10. Shvets D.V. (2017). Yurydychna skladova profesiinoi pidhotovky politseiskykh yak neobkhidna umova yikh profesiohenezu. [*Legal component of police training as a necessary condition for their professional genesis*]. *Visnyk Kryminalohichnoi asotsiatsii Ukrainy*, 2 (16), 55–65. [in Ukrainian].

11. Shevtsov S.O. (2015). Formuvannia profesiino-psykholohichnoi kompetentnosti u pratsivnykiv pravookhoronnykh orhaniv Ukrainy yak skladovoi profesiinoi pidhotovky. [*Formation of professional and psychological competence of law enforcement officers of Ukraine as a component of professional training*]. *Kryminalistychnyi visnyk*, 2, 19–25. [in Ukrainian].

Boiko-Buzyl Y.

PROFESSIONAL-PSYCHOLOGICAL COMPETENCE AS AN INDICATOR OF PROFESSIONAL GENESIS OF THE SPECIALIST OF THE SYSTEM OF THE MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS

It is emphasized that the success of the functioning and operation of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine is ensured by specialists who not only take care of state policy in the security and defense sector, but also form the professional core of the Ministry of Internal Affairs. It is emphasized that professional and psychological competence is an indicator of the professional genesis of a specialist,

his key category, which is little studied, but promising in the direction of improving staffing and increasing the human resources of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. It is emphasized that professional and psychological competence is a special personal entity, which determines the effectiveness of the professional activity of the specialist and determines the success of his professional genesis in general. Given the current state of theoretical development of the selected issues, the praxeological approach complements the existing approaches (axiological, competence, system, activity) to the study of professional and psychological competence of the specialist. The expediency of allocating cognitive, motivational, communicative and reflexive components of professional and psychological competence of a specialist is substantiated. Attention is drawn to the fact that the cognitive component of professional and psychological competence is an indicator of theoretical training, motivational component determines the focus on professional activity, communicative component indicates readiness for professional communication and interaction, reflective component determines self-awareness as a specialist and professional. An empirical study of the professional and psychological competence of a specialist was conducted on the basis of bodies and subdivisions of the system of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. The study of indicators of the components of professional and psychological competence of a specialist is carried out in accordance with such stages of professional genesis as: initial (stage I), qualification (stage II), competence (stage III) and professionalism (stage IV). According to the results of the work, the need to develop measures for the development of indicators of professional and psychological competence of the specialist in accordance with the stages of his professionalization is emphasized.

Key words: *professional genesis, professional activity, competence, professional and psychological competence.*

Бойко-Бузиль Юлія Юрїївна – доктор психологічних наук, доцент, заступник завідувача науково-дослідної лабораторії психологічного забезпечення Державного науково-дослідного інституту МВС України.

ПРОБЛЕМА ЗАЛЕЖНОСТІ ВІД СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖ ЯК СУЧАСНОГО ВИДУ СОЦІАЛЬНИХ ВІДНОСИН В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Стаття присвячена теоретико-методологічному розгляду проблеми залежності від соціальних мереж як сучасного виду соціальних відносин в юнацькому віці. У статті зроблено аналіз останніх досліджень і публікацій з зазначеної проблематики. Розглянуто науковий зміст поняття залежності від «соціальної мережі». Наведено опис особливостей впливу на соціалізацію та розвиток особистості юнацького віку, виявлення симптомів, причин Інтернет – залежності користувачів. Проаналізовано питання мотивації користувачів соціальних мереж і інтернету. Визначено основні специфічні особливості особистостей з залежністю від соціальних мереж. В статті робиться акцент на проблемі глобального поширення мережі інтернет і зростання популярності соціальних мереж, що стає причиною відсутності кордонів віртуального і фізичного світу. Віртуальні комунікації починають замінювати живе спілкування. Зловживання інтернетом веде до заміщення реальної дійсності віртуальною, яка в разі інтернет-адиктв не представляє собою повноцінне культурне середовище. Визначено мотиви частого перебування в мережі. Зроблено акцент на загрозі та витісненні реального життя на другий план, втраті професійної діяльності, порушенні дружніх та родинних стосунків, зниженні самооцінки та набутті психологічних комплексів.

Ключові слова: *соціальної мережі, інтернет-адикти, інтернет-залежність, мотиви інтернет залежності, патологічне використання комп'ютера, адиктивна поведінка, юнацький вік, віртуальна реальність, інформаційний простір, міжособистісна комунікація, спілкування.*

Постановка проблеми. Однією з найбільш актуальних проблем в сучасному світі є психологічна залежність молоді від соціальних мереж, та їх впливу на формування особистості. Інтернет супроводжує юнаків з самого дитинства, та без відповідного відношення до проведеного часу він може провокувати негативні наслідки.

Актуальність дослідження полягає в тому, що в 21 столітті майже кожна особистість має доступ до мережі Інтернет. Окрім перегляду фільмів,

різноманітних відеоматеріалів, читання статей та книг, прослуховування музики, молодь цікавиться соціальними мережами та вони займають більшість їхнього життя. Молоде покоління завжди хоче бути в курсі всього, що відбувається у світі, спостерігати за своїми кумирами, за політикою та політиками, за життям своїх друзів. Це надає позитивного ефекту, бо допитливість породжує нові інтереси, запобігає передчасному старінню мозку – породжує нові нейронні зв'язки. Персони, події можуть надихати на нові звершення та ідеї. Але, якщо розглядати вплив соціальних мереж з точки зору шкоди, то перш за все треба виділити те, що особистість бездумно поглинає неймовірно багато інформації, тобто інформаційне сміття. Мозок починає обробляти отриману інформацію, і вже не вистачає ресурсу для поглинання чогось справді корисного, що треба особі. Крім того, дуже гострою є проблема спілкування в соціальних мережах та реальному житті. Процес обміну інформацією настільки спростився, що індивід може надіслати розважальну картинку чи музичний запис і на цьому спілкування може завершитися. Юна особа повинна контактувати зі своїми однолітками в живу, адже слова передають не так багато інформації, якщо вони говоряться без інтонації, міміки, жестів, положення тіла і т.д. Окрім цього можуть виникати депресивні та тривожні думки, заздрість, знецінювання себе. Спостерігаючи гарну картинку, люди можуть не розуміти, що це лише картинка, і її зробила така ж сама людина. Деякі юнаки зіштовхуються ще й з фізичними проблемами, наприклад, зору, проблемами зі сном. Завдяки соціальним мережам відбувається взаємодія між людьми у новому форматі та цим не треба зловживати.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням психологічної залежності від інтернету та соціальних мереж займалися як зарубіжні (К. Янг, А. Голдберг, О. Є. Войскунський, Д. Грінфілд), так і українські вчені (А. Є. Жичкина, О. В. Акімова, О. Б. Белінська, Ю. О. Бабаєва, О. С. Філатова, Ю. І. Данько та ін.). В працях науковців розглянуто питання мотивації користувачів соціальних мереж і інтернету: особливості впливу на соціалізацію та розвиток особистості, виявлення симптомів, причини Інтернет – залежності користувачів, було розроблено профілактичні заходи щодо її попередження. Питання щодо розвитку і формування мережевої спільноти в інтернет просторі розглянуто в працях наступних вчених: А. Турен, Р. Інгельгарт, Д. Белл, А. Тофлер, М. Кастельє. Також приділялась увага основним положенням та принципам використання соціальних мереж та інтернету, які були представлені у наукових працях дослідників, актуальним питанням виступає подальший розвиток формату онлайн-спілкування (Дж. Антоні, Л. Лангвел, Д. Вестерман, Дж. Кім, С. Тонг, Б. Ван Дер Хейд).

Всесвітній інтерес і затребуваність Інтернет ресурсів в сучасному середовищі, що об'єднує мільйони користувачів у єдину систему взаємозв'язків, відкриває широкі можливості спілкування та обміну інформацією, тому потребує уважного вивчення теоретико – методологічних засад цієї проблеми. Всесвітній Інтернет – це всесвітня система взаємополучених комп'ютерних мереж, що базуються на комплекті Інтернет-протоколів, в якому ресурси всіх назв комп'ютерів з'єднані в єдиний інформаційний простір за допомогою телефонних ліній, у яких акумулюються великі обсяги різного роду інформаційних ресурсів (документи, аудіо-, відео-, анімаційні файли, бази даних тощо), і клієнтських комп'ютерів (комп'ютер-клієнт), через які здійснюється вхід в мережу (Vikipediya, 2021). Інтернет походить від ARPAnet, створеного Агенцією просунутих дослідницьких проєктів Міністерства оборони США у 1960-х роках. Далі було розвинуто багато інших мереж – деякі комерційними компаніями, деякі в різних країнах – але вони не могли легко спілкуватися між собою. Основними причинами масштабного зростання стали відкриття існуючої академічної та урядової мережі для комерційних користувачів та її швидке поширення із США до решти світу (Vikipediya, 2021).

Термін «інтернет-залежність» запропонував доктор Айвен Голдберг в 1994 році для опису патологічного, нездоланного потягу до використання Інтернету. А. Голдберг характеризує інтернет-залежність як відчутно допомагаючу згубному впливу на робочу, навчальну, побутову, сімейну, фінансову, психологічну сфери діяльності. Автор вважав за краще використовувати термін «патологічне використання комп'ютера». В даний час цей термін вживається для більш широкої категорії, для позначення патологічного використання комп'ютера взагалі, включаючи види використання, які не відносяться до соціальних, а термін «інтернет-залежність» використовується щоб позначити патологічне використання комп'ютера для залучення в соціальні взаємодії (Simon, 2010).

У 1997-1998 рр. були створені дослідні та консультативно-діагностичні служби з проблематики інтернет-залежності. У 1998-1999 роках вийшли перші монографії з проблем залежності молоді від мережі Інтернет (К. Янг, Д. Грінфілд та ін.). У 2009 році відбувся симпозіум «Інтернет-залежність: психологічна природа і динаміка розвитку» за участю психіатрів, психологів, соціологів, за матеріалами якої видано збірку матеріалів щодо інтернет-залежності. У неї були включені і переклади повних текстів доповідей основних зарубіжних дослідників з цієї проблематики (Зоріна, 2008).

У 2009 році в США з'явилася перша лікарня, що займається лікуванням «інтернет-залежності». У Фінляндії молодим людям з інтернет-залежністю

надають відстрочку від армії, на 3 роки, далі діагноз повинен бути підтверджений лікарем.

Перші дослідження проблеми інтернет-залежності були проведені на початку 90-х років. Так, у 1994 році психіатр Кімберлі Янг провела в мережі інтернет дослідження, спрямоване на виявлення даної проблеми. Виявилося, що поширеність цього розладу схожа з поширеністю патологічної азартністю і зачіпає від 1 до 5% користувачів інтернету (Янг, 2000).

У статті К. Янг «Діагноз – інтернет-залежність», наводиться статистика за даними опитування. Вона свідчить про те, що близько 54% залежних від інтернету не збираються зменшувати своє проведення часу в мережі, при цьому знаючи, що це завдає шкоди їх здоров'ю та психіці. Частина з них думають, що вже не зможуть позбутися від цієї шкідливої звички. Решта 46% намагалися позбутися залежності, але безуспішно. Спочатку вони намагалися обмежити час, який можна було проводити в інтернеті, але контролювати самих себе вони були не в змозі, потім викидали модеми, різали дроти, але через деякий час знову опинилися в мережі, усвідомлюючи, що без Інтернету вони не можуть (Янг, 2000). Дослідниця вважає, що найбільшої шкоди кар'єрі, дружнім і родинним стосункам завдає збільшення часу, проведеного онлайн, і, як наслідок, відтискування реального життя на другий план. У сучасної людини безліч можливостей приємно провести вільний час, але вона шукає все нові і нові можливості. Віртуальна Мережа в цьому ряду займає своє особливе місце (Янг, 2000).

Мета статті – розкрити психологічні особливості залежності від соціальних мереж як сучасного виду соціальних відносин в юнацькому віці.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Поняття «соціальна мережа» з'явилося в 1954 році, і його значення було далеко від сучасного. Соціальна мережа, за визначенням Джеймса Барнса, – це соціальна структура, що складається з групи вузлів, якими є соціальні об'єкти (люди або організації) і зв'язків між ними (тобто соціальних взаємин). Таким чином, соціальна мережа – це якась група людей, знайомих між собою (Simon, 2010).

Причиною нового стрибка в розвитку соціальних мереж став винахід Всесвітньої Павутини. Публічний доступ в Інтернет з'явився в 1991 році, а вже в 1995 році була створена Classmates.com – перша соціальна мережа в сучасному значенні цього поняття. Ця ідея швидко завоювала популярність, і до сих пір мережа Classmates.com – одна з найпопулярніших і налічує понад 50 мільйонів користувачів по всьому світу. Поява Classmates.com поклала початок бурхливому розвитку епохи соціальних мереж (Зоріна, 2008).

Всесвітньо відома мережа Facebook з'явилася у 2004 році. Всього за кілька років Facebook став найбільш затребуваною соціальною мережею в світі.

До кінця 2011 року кількість активних користувачів Facebook досягло вже 700 мільйонів. Постійні оновлення і пропозиції нових можливостей зробили соціальні мережі привабливими для багатьох користувачів Інтернету (Зоріна, 2008).

Формування особистості – це процес освоєння спеціальної сфери суспільного досвіду, але абсолютно особливий, відмінний від освоєння знань, умінь та ін. Адже в результаті цього освоєння відбувається формування нових мотивів і потреб, їх перетворення і супідрядність. Досягти цього простим засвоєнням неможливо це були б мотиви знання, але не реально діючі. Нові потреби і мотиви, їх супідрядність виникають не при засвоєнні, а при переживанні або проживанні: цей процес відбувається тільки в реальному житті, завжди емоційно насичений, часто суб'єктивно творчий.

Група вчених під керівництвом професора Пола Кіршнера провела дослідження, метою якого було з'ясувати вплив соціальних мереж на успішність здобувачів вищої освіти. Всього в експерименті взяли участь 219 учнів у віці від 19 до 24 років. Підсумки виявилися цілком передбачуваними. Студенти, які на час підготовки до іспитів повністю відмовилися від інтернет-спілкування, показали результат на 20% краще за інших. Якщо середня оцінка за чотирибальною шкалою у любителів соціальних мереж склала 3,06, то ті, хто напередодні сесії розлучився з Інтернетом, показали результат в 3,82 бали (Кіршнер, 2010).

Важливим питанням у формуванні особистості молодої людини є соціалізація. На думку А. Данилова, соціалізація особистості, враховуючи інтернет-фактори, повинна розглядатися в двох вимірах. Перш за все, до уваги треба взяти засвоєння суб'єктом моделей поведінки в кіберпросторі, засвоєння норм та цінностей, інтегрування до мережевих спільнот – це соціалізація в Інтернет-просторі. На це може вказувати грамотне володіння комп'ютером та вміння правильно опрацьовувати отриману інформацію, також показником може виступати вміння взаємодіяти в кіберпросторі з іншими. Тобто можна сказати, що соціалізація в інтернеті впливає на соціалізацію в реальному житті. Суспільство вважає дивакуватою особу, яка не має особистого акаунту в соціальних мережах, традиційних інститутів первинної соціалізації вже недостатньо, теперішнє життя вражає своєю динамікою та простотою в можливостях соціалізації (Іванов, 2001).

У сучасному інформаційно-технологічному суспільстві інтернет виступає не тільки як фактор соціалізації, а й як феномен культури, який при всіх його корисних якостях проявляється і в негативному плані. Наприклад, велике поширення має адиктивна поведінка. Адиктивна поведінка – одна з форм деструктивної поведінки, яка виражається в прагненні до відходу від реальності

шляхом зміни свого психічного стану за допомогою прийому деяких речовин або постійної фіксації уваги на певних предметах або активностях (видах діяльності), що супроводжується розвитком інтенсивних емоцій. На думку В. Голованівської, "створюється суб'єктивне враження, що таким чином, звертаючись до фіксації на якихось предметах або діях, можна не думати про свої проблеми, забути про тривоги, піти від важких ситуацій, використовуючи різні варіанти адиктивної реалізації" (Wikipediya, 2021).

За визначенням А.В. Чистякова: "Глибина проникнення віртуальності в соціальне і індивідуальне життя дозволяє говорити про «віртуалізацію» суспільства". Велика кількість інформації в інтернет просторі (найчастіше, як відомо, помилкова і низькоякісна – наприклад спам) сприяє поширенню масової культури – актуальної проблеми розвитку сучасного суспільства. Будучи одним з видів ЗМІ, інтернет, відповідно, виступає як джерело продуктів масової культури. І. В. Зоріна вважає, що психологи говорять про клішованість свідомості під впливом нових засобів інформації (Зоріна, 2008).

Зловживання інтернетом веде до заміщення реальної дійсності віртуальною, яка в разі інтернет-адиктів не представляє собою повноцінне культурне середовище. Так, К. Янг з'ясувала, що залежні люди найчастіше використовують чати (37%), MUDs (28%), телеконференції (15%), E-mail (13%), WWW (7%), інформаційні протоколи (ftp, gopher) (2%), тобто більша їх частина користується сервісами, пов'язаними зі спілкуванням. По-друге, в сучасному суспільстві через переважання технологічності комунікативного культурного середовища проявляється тенденція її дегуманізації. Безумовно, в сучасних умовах відмова від інтернету неможлива, тим більше по відношенню до інтернет-залежних людей, про що І.В. Зоріна пише наступне: "До особливостей ситуації, пов'язаної з поведінкою підлітків, які потрапили в комп'ютерну залежність, можна віднести те, що заборонні заходи, з одного боку, можуть викликати у дитини лють і підвищену агресію, з іншого – привести через «дитячі образи» до самогубства" (Зоріна, 2008).

Сюзан Грінфілд, вчена та письменниця з Великобританії, досліджує вплив та наслідки впливу сучасних технологій на функціонування головного мозку індивіда. На її думку, сучасна молодь, що з дитинства взаємодіє з соціальними мережами, втрачає здатність до емпатії – співпереживання та розуміння інших. Навчання міжособистісному спілкуванню в інтернеті є проблематичним: реальний діалог дуже важко вести, бо зникає можливість дивитися у очі, піклуватися фізично, зникають спонтанні емоції та реакції, та відповідь від співбесідника іноді треба довго чекати. Особа сприймає не менше 70% інформації через невербальні канали (поведінка, рухи тілом, лицем). Спілкування в інтернеті позбуває нас цієї інформації та виникають обмеження

справжніх потреб (Іванов, 2001). «Життя» особистості в віртуальній реальності, пошукова активність, дослідження інформації, використання дозвілених можливостей, які пропонуються всесвітньою мережею, формує індивідуальну, виключно свою систему цінностей, яка може впливати як на реальне, так і на віртуальне життя, це виявляється в унікальному відношенні до вчинків, дій та явищ, впливає на соціальну активність та поведінкову стратегію.

При постійному використанні соціальних мереж, особистість набуває схильність переносити деякі моделі поведінки із віртуального простору до справжнього світу, бо відбувається їх засвоєння і це не може не впливати на реальне життя. Користувачі не завжди можуть фільтрувати інформацію усвідомлено та замислюватись над своєю поведінкою в віртуальному житті, але раптом виявляють наявність у себе стереотипів, нових норм діяльності, не властиву для їх стилю поведінки. Все перераховане є поведінковим компонентом діяльності в інтернеті (Гнатюк, 2013).

Спілкування в соціальних мережах та інтернеті має такі особливі риси, як потяг до не властивих норм поведінки, анонімність, спілкування лише через слова, відсутність міміки та жестів. Майже кожен індивід є носієм несвідомих потаємних вигадок, які захисні механізми гарно маскують, їх володар не підозрює про них, або просто не усвідомлює, але вони можуть з'являються в фантазіях чи мріях. Соціальні мережі, чарівним способом, допомагають втілити фантазії за допомогою створення нового «Я-образу» через анонімність. Але слід пам'ятати, що не тільки анонімність є рисою інтернет-спілкування, а ще й доступ до особистої інформації. Гостра тяга до користування мережевими ресурсами – це свого роду хвороба, яка може виникати через будь-які особистісні або психологічні проблеми, через нереалізовані бажання, а також приховані комплекси і труднощі у спілкуванні, адже у віртуальному світі набагато легше виразити себе, створити ідеальний образ. Особливе значення має усвідомлення власної захищеності та анонімності, чого немає при живому спілкуванні (Гнатюк, 2013).

Найбільше залежності від інтернету схильні люди зі зниженою самооцінкою. Людина створює образ, якому хоче відповідати і видає інформацію на сторінці за дійсну. Деякі користувачі, усвідомлюючи розбіжності з створеним персонажем, уникають особистих зустрічей з новими віртуальними знайомими, а поступово і з іншими людьми. Найпопулярнішими є соціальні мережі, за допомогою яких молодь намагається самовиразитися, створити своє віртуальне «Я». Так підлітки намагаються розповісти про свої досягнення, «подвиги», таланти, сподіваючись отримати суспільне визнання і заповнити відсутність спілкування. Юнаки втягуються у шкідливий процес непотрібної змагальності, де фактично заохочується повна аморальність (Гнатюк, 2013).

До того ж соціальні мережі формують у молоді помилкове враження, що любов і дружбу легко завоювати і настільки ж легко зруйнувати. Це світ, де події відбуваються стрімко, де все постійно змінюється, де від близької людини можна позбавитися одним клацанням миші, де в одну мить можна знищити свій профіль, якщо він не подобається, і замінити його на більш прийнятний. Людям, які звикли до швидкого перебігу інтернет-спілкування реальність може здатися занадто нецікава, і вони можуть спробувати «оживити» її, здійснюючи імпульсивні вчинки, в тому числі спроби самогубства, оскільки їм властиво занижувати цінності реального життя (Янг, 2000).

При всеосяжному впливі «соціальних медіа» на повсякденне життя молоді, часто кожен індивід потрапляє в ситуацію «інформаційного вакууму» з фіксацією стійких моделей поведінки. Юнацтво найбільш гнучко реагує на трансформації подібного роду і приймає правила гри у віртуальній реальності, формуючи ідеальний образ себе самого на сторінках соціальних мереж. Ціннісний репертуар при цьому продиктований довільно, формується оточенням, так званими «друзями друзів». «Молоді люди формують свій шлях спілкування, близький за смисловим сприйняттям і життєвим установкам їм самим», створюючи позитивний соціальний ефект за рахунок отримання схвалення своїх дій, думок і самопрезентації в соціальному просторі віртуального світу.

Міжособистісна комунікація є безпосередній "face to face" контакт. Вона передбачає психологічну близькість учасників комунікації, наявність розуміння і співпереживання (Городецька, 2018). Однак в умовах сучасного світу, завдяки активному розвитку комп'ютерних технологій і масового проникнення Інтернету, з'явилася можливість безпосереднього міжособистісного контакту всередині віртуальної реальності. А додаткові пристрої (веб камера, мікрофон, динаміки) дозволяють максимально відтворити процес живого спілкування.

Таким чином, утворився феномен міжособистісного спілкування в сучасному світі – віртуальні комунікації.

Існує кілька факторів, що пояснюють таку популярність віртуального спілкування. Один з них – наявність часу для формулювання своїх думок. Якщо в житті на обдумування висловлювання відводиться кілька секунд, то у віртуальній комунікації цей час необмежений. Крім того, можна легко перервати бесіду і так же легко її продовжити.

Ще одним важливим фактором може виступати можливість приховувати перед співрозмовником власні емоції, так як для збереження формату "живого спілкування" досить вставити певний смайлик (зображення людських емоцій на письмі за допомогою спеціального набору символів або графічного зображення) (Городецька, 2018).

Привабливість віртуального спілкування додає і відсутність необхідності витрачати час на вибір одягу, зачіски, макіяжу і дорогу. Для здійснення комунікації досить бути онлайн. Крім цього, важливо відзначити можливість одночасно вести кілька непересічних між собою бесід з людьми, з якими під час живого спілкування немає можливості спілкуватися, перебуваючи в одній компанії або в одному приміщенні. Наприклад, можна ділитися з одним враженнями від кіно, паралельно обговорювати робочий проект з колегою і дізнаватися у подруги про новини. За допомогою соціальних мереж можна розширити коло своєї особистої аудиторії. Тенденція переходу феномена міжособистісних комунікацій з реального спілкування у віртуальне призводить до того, що лідери громадської думки виникають вже і в віртуальному просторі. Яскравими представниками інтернет лідерів є відеоблогери – блогери, які обрали відеохостінги як майданчик для своєї творчості.

Соціальні мережі, виступаючи особливим соціальним простором, є тією сферою, де трансформуються традиційні форми соціалізації і соціальних відносин. У мережі особистість може бути такою, якою вона хоче здаватися, але не є такою насправді.

Висновки. Інтернет-залежність – психологічний розлад, який супроводжується поведінковими проблемами; особистість переслідує нав'язлива мета – використовувати інтернет, при цьому втрачаючи рахунок часу. Така залежність може виникнути у молодих людей, у яких багато вільного часу, немає власних інтересів і захоплень, і потреба в спілкуванні задовольняється в повному обсязі. До основних ознак залежності від соціальних мереж можна віднести постійне нав'язливе бажання зайти в свої акаунти, проявляти там активність (подивитися новини, завантажити нові фотографії), поява проблем з навчанням, скарг близьких людей на час, який витрачається на соціальні мережі, поява почуття роздратування при відсутності доступу в інтернет.

Особистості з інтернет-залежністю, як і з іншими залежностями, відмовляються визнавати реальність і наявність самої проблеми. Вони вважають, що це нормально – проводити якомога більше часу в інтернеті. Однак через тривалий період, проведений в інтернеті, вони не відрізняють реальний світ від віртуального, як наслідок, виникають проблеми соціального плану. Особистості з інтернет-залежністю і залежністю від соціальних мереж в тому числі, втрачають навик соціальної адаптації та соціалізації.

Залежність від соціальних мереж розвивається поступово. Спочатку особистість проявляє інтерес до різних видів соціальних мереж, реєструється, розширює інформаційність свого акаунта. Далі вона все більше і більше грузне в нескінченних листуваннях, переглядах повідомлень, бере участь в обговореннях на форумах, в різних додатках і іграх, які їй пропонують друзі і нові знайомі. Це

переростає в психологічну залежність. Без відвідування соціальної мережі, на думку багатьох індивідуумів, день проходить нудно і непродуктивно.

Актуальність зазначеної проблеми та необхідність подальшого її вивчення полягає у постійній, безконтрольній затребуваності послуг інтернет ресурсів, користуванні сучасними технологіями. Виникає необхідність у дослідженні та поширенні знань про негативні наслідки впливу соціальних мереж на розвиток особистості. Кожна особистість повинна усвідомлювати свої потреби та мотиви захоплення соціальними мережами, вміти попереджувати мережеву залежність самостійно та мати можливість, за необхідністю, звернутися за кваліфікованою допомогою.

Література

1. APRANET. *Вікіпедія*. [Електронний ресурс]. 2021. Режим доступу до ресурсу: <https://ru.wikipedia.org/wiki/ARPANET>.
2. Гнатюк Р. Соціальні мережі: співвідношення позитиву і негативу. [Електронний ресурс]. *Дзеркало неділі*. 2013. Режим доступу до ресурсу: <https://zn.ua/ukr/family/socialni-merezhi-spivvidnoshennya-pozitivu-i-negativu.html>
3. Городецька О. В. Вплив соціальних мереж на розвиток та соціалізацію особистості [Електронний ресурс]. *Нова педагогічна думка*. 2018. Режим доступу до ресурсу: <https://vipsoft.blob.core.windows.net/contest/041cf057f5dfb5204385e35b82eed715.pdf>
4. Зоріна І. В. Негативний вплив інтернету на підлітків – шляхи вирішення проблеми. М: НИИРПО, 2008. 70 с.
5. Іванов М. С. Психологічні аспекти негативного впливу ігрової комп'ютерної залежності на особистість людини. М: Наука, 2001. 220 с.
6. Крішнер П. Шкода соціальних мереж [Електронний ресурс]. *Упро*. 2010. Режим доступу до ресурсу: <https://ytro.ru/articles/2010/09/08/920744.shtml>.
7. Фактори, які впливають на розвиток. Фактори, що впливають на формування особистості [Електронний ресурс]. *Комп'ютерна грамотність*. 2020. Режим доступу до ресурсу: <https://moaya.pp.ua/faktori-jaki-vplivajut-na-rozvitok/>
8. Чистяков А. В. Соціалізація особистості у спільноті Інтернет-комунікацій. Ростов-на-Дону: Наука, 2006. 250 с.
9. Янг К. Діагноз – інтернет-залежність. М: Мир інтернету, 2000. 239 с.
10. Simon R. Study guide to forensic psychiatry: a companion to the American Psychiatric Publishing textbook of forensic psychiatry. *Washington American Psychiatric Publishing*. 2010. №2. С. 139.

References

1. APRANET (2021). Vikipediya. [Elektronnij resurs]. Rezhim dostupu do resursu: <https://ru.wikipedia.org/wiki/ARPANET>. [in Russian].
2. Gnatyuk R. (2013). Soczial`ni merezhi: spivvidnoshennya pozitivu i negativu. [Elektronnij resurs]. [Social networks: the ratio of positive and negative]. Dzerkalo nedili. Rezhim dostupu do resursu: <https://zn.ua/ukr/family/socialni-merezhi-spivvidnoshennya-pozitivu-i-negativu.html>. [in Ukrainian].
3. Gorodecz`ka O. V. (2018). Vpliv soczial`nix merezh na rozvitok ta socIALIZACIYU osobistosti [Elektronnij resurs]. [The influence of social networks on the development and socialization of the individual]. Nova pedagogichna dumka. Rezhim dostupu do resursu: <https://vipsoft.blob.core.windows.net/contest/041cf057f5dfb5204385e35b82eed715.pdf>. [in Ukrainian].
4. Zorina I. V. (2008). Negativnij vpliv internetu na pidlitkiv – shlyaxi virishennya problemi. [The negative impact of the Internet on adolescents - ways to solve the problem]. M: NIIRPO. 70 s. [in Ukrainian].
5. Ivanov M. S. (2001). Psixologichni aspekti negativnogo vplivu igrovoi komp'yuternoї zalezhnosti na osobistist' lyudini. [Psychological aspects of the negative impact of gaming computer addiction on a person's personality]. M: Nauka. 220 s. [in Ukrainian].
6. Krishner P. (2010). Shkoda soczial`nix merezh [Elektronnij resurs]. [Too bad social networks]. Utro. Rezhim dostupu do resursu: <https://yvro.ru/articles/2010/09/08/920744.shtml>. [in Ukrainian].
7. Faktori yaki vplivayut` na rozvitok. Faktori, shho vplivayut` na formuvannya osobistosti (2020). [Elektronnij resurs]. [Factors influencing development. Factors influencing the formation of personality]. Komp'yuterna gramotnist`. Rezhim dostupu do resursu: <https://moya.pp.ua/faktori-jaki-vplivajut-na-rozvitok/>. [in Ukrainian].
8. Chistyakov A. V. (2006). SocIALIZACIYA osobistosti u spil`noti Internet-komunikacij. [Socialization of the individual in the community of Internet communications]. Rostov-na-Donu: Nauka. 250 s. [in Ukrainian].
9. Yang K. (2000). Diagnost – internet-zalezhnist`. [Diagnosis – Internet addiction]. M: Mir internetu. 239 s. [in Ukrainian].
10. Simon R. (2010). Study guide to forensic psychiatry: a companion to the American Psychiatric Publishing textbook of forensic psychiatry. [Study guide to forensic psychiatry: a companion to the American Psychiatric Publishing textbook of forensic psychiatry]. *Washington American Psychiatric Publishing*. №2. S. 139.

Bohonkova Yu. O., Peleshenko O. V., Serbin Iy. V., Leliva V. S.

**THE PROBLEM OF ADDICTION TO SOCIAL MEDIA PLATFORMS
AS A MODERN TYPE OF SOCIAL RELATIONS IN ADOLESCENCE**

The article is dedicated to the theoretical and methodological consideration of the problem of dependence on social media platforms as a modern type of social relations during adolescence. The article contains the analysis of the latest research and publications on this issue. The scientific content of the concept of dependence on the "social media platforms" is considered as well. The article provides description of the features of the influence on the socialization and development of the personality in the age of adolescence, the identification of symptoms and causes of Internet addiction of users. The issues of motivation of users of social media platforms and the Internet are analyzed. The main specific features of individuals with addiction to social media platforms are determined. The article focuses on the problem of the global spread of the Internet and the growing popularity of social media platforms, which causes the absence of boundaries of the virtual and physical world. Virtual communications are starting to replace live communication. The abuse of the Internet leads to the replacement of reality with virtual reality, which in the case of Internet addicted people does not represent a full-fledged cultural environment. The emphasis is placed on the threat and displacement of real life into the background, the loss of professional activity, the violation of friend and family relationships, the decrease in self-esteem and the acquisition of psychological complexes.

Key words: *social media platforms, Internet addicts, Internet addiction, motives of Internet addiction, pathological computer use, addictive behavior, adolescence, virtual reality, information space, interpersonal communication, communication.*

Бохонкова Юлія Олександрівна – доктор психологічних наук, професор, завідувачка кафедри психології та соціології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк.

Пелешенко Олена Вікторівна – старший викладач кафедри психології та соціології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк.

Сербін Юрій Вікторович – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології та соціології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк.

Леліва Владислава Сергіївна – здобувачка вищої освіти першого (бакалаврського) рівня спеціальності 053 Психологія Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк.

СТРАТЕГІЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ В КОНФЛІКТНИХ СИТУАЦІЯХ

Стаття присвячена теоретико-методологічному розгляду проблеми вибору особистістю відповідної стратегії поведінки в різноманітних життєвих ситуаціях, в тому ж числі й конфліктних. Зроблено аналіз існуючих досліджень, концепцій та теорій із зазначеної проблематики. Дослідження присвячено опису конфліктів та конфліктних ситуацій, в які може бути включена особистість. Наголошується, що задля ефективного вирішення будь якої проблеми особистості необхідно обирати певний стиль поведінки, певну стратегію, враховуючи при цьому стиль інших людей, а також природу самого конфлікту. Особлива увага приділяється опису комунікативних можливостей особистості, контролю за реалізацією комунікативної програми поведінки. Визначено, що вирішення конкретних конфліктів потребує використання різних стилів поведінки, тому важливо володіти технологіями всіх стратегій і залежно від обставин застосовувати найкращі. Відхід або відстрочка від вирішення конфлікту може бути досить вдалою та конструктивною реакцією на конфліктну ситуацію. Доведено, що використання компромісу на ранній стадії конфлікту, який виник з важливого рішення, може перешкодити визначенню проблеми і скоротити час пошуку альтернатив.

Ключові слова: поведінка, стратегії поведінки, міжособистісна комунікація, спілкування, взаємодія, суперечності, прогнозування поведінки, життєвий шлях особистості.

Постановка проблеми. Неминучість виникнення суперечностей є виявом закону єдності та боротьби протилежностей, одного з класичних законів розвитку. За цим законом будь-яке явище чи ситуація розглядається як єдність протилежних сторін, що взаємовиключають одна одну, долають опір свого антиподу, проте, водночас, не можуть існувати окремо, вони взаємозумовлюються (одна існує лише тому, що наявна друга). Єдність протилежностей завжди умовна, а їх боротьба абсолютна. У конфліктах беруть участь як окремі особистості, так і групи людей. Конфлікт – це ситуація, набір

обставин, при якій виникає: зіткнення протилежних сторін, сил чи поглядів; або має місце відсутність згоди між двома чи більше суб'єктами; або спостерігається внутрішній дискомфорт однієї особистості. У конфліктній ситуації кожна зацікавлена сторона прагне відстоювати та досягати реалізації власних мети, цілей, думок, завдань, точки зору, при цьому вона наводить аргументи на свою користь, перешкоджає опоненту чинити так само, використовує всі прийнятні у даній ситуації заходи та форми впливу і намагається здолати опір іншої сторони.

Багатолітній досвід участі людей у різних конфліктах і їхньому вирішенні, незліченні спостереження за конфліктуючими сторонами, спеціальні наукові дослідження та узагальнення дозволили вченим виділити основні стратегії поведінки під час конфлікту та, загалом, міжособистісної взаємодії. Стратегія вирішення проблеми - це визнання відмінності в думках і готовність ознайомитися з іншими точками зору, щоб зрозуміти причини конфлікту і знайти курс дій, прийнятний для всіх сторін.

Усвідомлення та прогнозування стратегії поведінки особистості, проактивний копінг (С. Тейлор) створюють можливість оптимізації наступного життєвого руху особистості, сприяють її розвитку, адже досягнення життєвого успіху базується насамперед на формуванні власної соціально-психологічної компетентності, на поєднанні життєвого досвіду із «роботою на випередження».

Знання та розуміння людиною своїх патернів поведінки забезпечують можливість їхньої корекції та врахування у значущій сфері взаємовідносин. Особливо це є необхідним в сучасному світі, адже життя людини перенасичене стресовими ситуаціями, швидкими життєвими змінами, змінами в суспільстві, що може призводити до ірраціональної поведінки та психологічних проблем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемою дослідження конфліктних ситуацій та стратегій поведінки в цих ситуаціях займалися такі вчені, як Б. Ананьев, Л. Бурлачук, Л. Виготський, В. Зінченко, Г. Костюк, І. Кон, О. Леонтєв, Г. Ложкін, Б. Ломов, С. Максименко, Л. Орбан-Лембрик, А. Петровський, В. Татенко, В. Третьяченко, К. Хорні, Ю. Швалб та інші.

Перші спроби раціонального осмислення конфліктів та особливостей поведінки особистості були зроблені старогрецькими філософами. Так, Анаксимандр (610 – 547 рр. до н. е.) стверджував, що речі виникають з постійного руху "апейрона" – єдиного матеріального початку, що призводить до виділення з нього протилежностей. Античний філософ – діалектик Геракліт (530-470 рр. до н. е.) прагнув зв'язати свої міркування про війни і соціальні конфлікти із загальною системою поглядів на природу всесвіту. Геракліт вважав, що в світі все народжується через ворожнечу і розбрати, що єдиний закон, що панує в Космосі, – це війна – батько всього і цар всього. Одним вона

визначила бути богами, а іншим – людьми, одних вона зробила рабіннями, інших – вільними. Ці слова з'явилися однією з перших спроб раціонального обґрунтування позитивної ролі боротьби в процесі суспільного розвитку (Кун, 2005). В середні віки Хома Аквінський (1225 – 1274 рр.) розвивав думку про те, що війни допустимі в житті суспільства, і визначив ще одну умову справедливої війни – санкція, дана державою. В період епохи Відродження відомі гуманісти Т. Мор, Е. Роттердамський, Ф. Рабле, Ф. Бекон виступили з різким засудженням соціальних зіткнень і соціальних конфліктів. Еразм Роттердамський (1469 – 1536 рр.) вказував на наявність власної логіки конфлікту, що розпочався, який, розростаючись подібно до ланцюгової реакції, залучає до орбіти свого впливу все нові і нові сили, верстви населення і країни. Е. Роттердамський звертав увагу на складність примирення протистоячих в конфлікті сторін навіть в тих випадках, коли обидві вони стоять на єдиних ідеологічних позиціях (Кун, 2005).

Англійський філософ Френсіс Бекон (1561-1626 рр.) вперше піддав ґрунтовному теоретичному аналізу сукупність причин соціальних конфліктів усередині країни, детально розглянув матеріальні, політичні і психологічні умови соціальних безладів, а також можливі способи їх подолання (М'ясоїд, 2004).

Іммануїл Кант (1724 – 1804 рр.) вважав, що стан миру між людьми, що живуть по сусідству, не є природним станом... останнє, навпаки, є стан війни, тобто якщо і не безперервній ворожій дії, то існує постійна їх загроза. Отже, стан миру повинен бути встановлений на постійній основі. Від цього будуть залежати й стратегії поведінки, що будуть обирати люди (М'ясоїд, 2004).

На думку німецького філософа Георга Гегеля (1770 – 1831 рр.), головна причина конфліктів криється в соціальній поляризації між накопиченим багатством, з одного боку, і прив'язаним до праці класом, – з іншою. Він вважав, що держава повинна представляти інтереси всього суспільства і регулювати конфлікти (М'ясоїд, 2004).

Стереотипні моделі поведінки, стратегії поведінки особистості розглядалися в сучасній зарубіжній психології з точки зору когніцій щодо пізнавальних процесів (А. Адлер, Р. Гарднер, Дж. Каган, Дж. Келлі, Ю. Козелецький, Г. Олпорт та ін.); у вітчизняній психології у контексті цілеспрямованої діяльності (Б. Вяткін, Є. Ільїн, Є. Климов, С. Максименко, В. Мерлін, В. Моляко, Б. Паригін, В. Роменець та ін.).

Мета статті – теоретично обґрунтувати та психологічно схарактеризувати стратегії поведінки особистості в конфліктних ситуаціях.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Кожний період життя будь якої людини ніяк не може пройти без конфліктів та відповідно стратегій поведінки в них. Людство не зможе повністю уникнути

конфліктів, а зможе тільки дійти до спроби навчитися правильно вирішувати конфліктні ситуації, робити їх корисними, якщо це можливо. Коли людина знаходиться в конфліктній ситуації, для більш ефективного вирішення проблеми необхідно вибрати певний стиль поведінки, стратегію, властиву конкретній особистості та конкретній ситуації, враховуючи при цьому стиль інших людей, а також природу самого конфлікту.

Вивчення конфлікту у філософських дослідженнях йде по наступних напрямках:

1. Моральний конфлікт в сучасному суспільстві. Це найбільш розроблений напрям представлений працями загального змісту і класифікується по конкретних областях людської діяльності: етичні конфлікти в педагогічному процесі; причини етичних конфліктів в трудових колективах; моральні конфлікти у військових колективах; професійно-етичні конфлікти.

2. Методологічні аспекти етно-політичних конфліктів.

3. Художній конфлікт як естетична категорія. У роботах цього напрямку основна увага приділяється виявленню естетичної природи художнього конфлікту, розкриттю суперечності в діалектичному розвитку процесу художнього мислення.

4. Розробка власне філософської концепції соціального конфлікту. На думку дослідників, це найбільш перспективний напрям з погляду наукового і практичного інтересу (Белан, 2011).

Багатовіковий досвід участі людей у різних конфліктах і їхньому вирішенні, незліченні спостереження за конфліктуючими сторонами, спеціальні наукові дослідження та узагальнення, дозволили вченим виділити основні стратегії поведінки під час конфлікту (Ложкін, 2007).

Наприклад, Р. Блейк і Дж. Моутон описують п'ять таких стратегій: ухилення, згладжування, примус, компроміс і вирішення проблеми. Стратегія ухилення має на увазі, що людина намагається уникнути конфлікту, тобто не потрапляти в ситуації, що провокують виникнення суперечностей.

Стратегію ухилення можливо використовувати у наступних ситуаціях:

- дуже велика напруга і людина відчуває необхідність послаблення стану напруженості;

- людина знає, що не може або навіть не хоче вирішувати конфлікт на свою користь;

- людина хоче виграти час, можливо, для того, щоб отримати додаткову інформацію;

- ситуація дуже складна і людина відчуває, що вирішення конфлікту вимагає занадто багато сил та ресурсів від неї;

- намагатися вирішити проблему негайно небезпечно, оскільки викриття та обговорення конфлікту може тільки ускладнити ситуацію (Абульханова-Славська, 1991).

У дійсності, відхід або відстрочка від вирішення конфлікту може бути досить вдалою та конструктивною реакцією на конфліктну ситуацію.

Стратегія згладжування характеризується поведінкою, яка диктується переконанням, що не варто сердитися, тому що «ми усі - одна щаслива команда, і не слід розгойдувати човен». «Згладжувач» намагається не випустити назовні ознаки конфлікту і розлюченості, апелюючи до потреби в солідарності. На жаль, дуже часто зовсім забувають про проблему, що лежить в основі конфлікту. Р. Блейк і Дж. Моутон відзначають, що можна погасити прагнення до конфлікту в іншої людини, повторюючи: «Це не має великого значення. Подумай про те добре, що проявилось тут сьогодні». У результаті може наступити мир, гармонія і тепло, але проблема залишиться. Більше не існує можливості для прояву емоцій, але вони живуть всередині і накопичуються. Стає очевидним загальне занепокоєння, зростає ймовірність того, що в кінцевому рахунку відбудеться вибух (Бандура, 2000).

При використанні стратегії примусу переважають спроби саме примусити прийняти свою точку зору за будь-яку ціну. Той, хто намагається це зробити, не цікавиться думкою інших, він зазвичай поводить себе агресивно і для впливу на інших використовує владу шляхом примусу. Згідно за Р. Блейком і Дж. Моутоном, «конфлікт можна взяти під контроль, показавши, що володієш найсильнішою владою, придушуючи свого супротивника, вириваючи в нього поступку через право начальника». Ця стратегія може бути ефективною в ситуаціях взаємодії в колективі, де керівник має значну владу над підлеглими. Недолік її полягає в тому, що він придушує ініціативу підлеглих, створює велику ймовірність того, що будуть враховані не всі важливі чинники, оскільки представлена лише одна точка зору (Бандура, 2000).

Стратегія компромісу характеризується прийняттям точки зору іншої сторони, але лише деякою мірою. Здатність до компромісу високо цінується в управлінських ситуаціях, оскільки це зводить до мінімуму недоброзичливість і часто дає можливість швидко вирішити конфлікт, задовольнивши обидві сторін. Однак використання компромісу на ранній стадії конфлікту, який виник з важливого рішення, може перешкодити діагнозу проблеми і скоротити час пошуку альтернатив. Як відзначають Р. Блейк і Дж. Моутон, «такий компроміс означає згоду, тільки щоб уникнути сварки, навіть якщо при цьому відмовляються від розсудливих дій. Такий компроміс – це задоволеність тим, що доступно, а не наполегливий пошук того, що є логічним на тлі явних фактів і даних» (Белан, 2011).

Алан Філлі висунув деякі пропозиції з використання різних стратегій вирішення конфлікту:

1. Визначте проблему в категоріях цілей, а не рішень.
2. Після того, як проблему визначено, визначте рішення, прийнятні для обох сторін.
3. Зосередьте увагу на проблемі, а не на особистих якостях іншої сторони.
4. Створіть атмосферу довіри, збільшуючи взаємний вплив і обмін інформацією.
5. Під час спілкування створіть приязні стосунки один з одним, виявляючи симпатію і вислуховуючи думки іншої сторони, а також зводячи до мінімуму прояву гніву і погроз (Белан, 2011).

Залежно від ситуації виокремлюють різні типи стратегій поведінки особистості: вербальна (проявляється в мові); знакова (реакція на знак); рольова (відповідає вимогам, які висуваються до індивіда певною соціальною роллю); відхиляюча поведінка (суперечить прийнятим у суспільстві правовим, моральним, соціальним та іншим нормам) (Захаров, 1993). Переоцінка особистістю своїх комунікативних можливостей, послаблення критичності в контролі за реалізацією комунікативної програми поведінки, тобто неадекватні стратегії поведінки особистості негативно позначаються на міжособистісних і групових стосунках, що може викликати агресію, депресію, конфлікт тощо (Короленко, 2001).

В. Моляко визначає специфічне значення стратегії як оригінального психічного утворення. На думку вченого, стратегія – це одиниця мисленнєвої діяльності особистості. Вона являє собою готовність до творчої діяльності й наявність здібностей та умінь для її здійснення. За його визначенням, стратегія – це генеральний план дій, напрямок пошуку та розробки, який підкорює всі інші дії, коли діяльність спрямована на отримання та перетворення нової інформації (Моляко, 2006). Вона складається з трьох циклів: оцінювання та розуміння умов; формування гіпотези та попереднє вирішення (прогнозування результату); досягнення підтвердження чи не підтвердження.

Згідно із дослідженнями А. Маслоу, поведінка, а отже і стратегії поведінки особистості, поділяються на експресивні та функціональні (цілеспрямовані). Експресивні стратегії поведінки особистості – це стратегії, які фактично не мають певної мети, а є відображенням особистості. Загальний стиль поведінки (стратегії поведінки) віддзеркалює індивідуальність людини. А. Маслоу розробив ієрархію потреб, згідно з якою стимулом діяльності є задоволення потреб. Доти, поки не задоволені базові потреби, вищі потреби є не цікавими. Після задоволення потреби

втрачають свою мотивуючу силу в стратегіях поведінки особистості (Левин, 2001).

Висновки. Соціальна поведінка є поведінкою, яка виражається в сукупності вчинків та дій індивіда в суспільстві під впливом соціально-економічних чинників та пануючих норм. Тобто на стратегію поведінки особистості впливає вся сукупність чинників навколишнього середовища. Вирішення конкретних конфліктів потребує використання різних стилів поведінки, тому важливо володіти технологіями всіх стратегій і залежно від обставин застосовувати найкращі. Вибір стратегії поведінки тісно пов'язаний із особистісними характеристиками та очікуваними результатами власної потенційної поведінки. Основною функцією стадії вибору є розгляд наслідків можливих дій і відповідно їхня імовірність. Вироблення стратегії скероване, передусім, на адаптацію до змін зовнішніх умов. При цьому запланована стратегія часто значно відрізняється від реалізованої, тобто реалізується комбінація свідомої та виникаючої стратегії. На сприйняття людиною ситуації та її поведінку переважно впливають: прийняття себе та інших, довіра до себе, відповідальність, рівень розвитку рефлексивних здібностей, сприйняття життєвого шляху, загальна соціально-психологічна компетентність.

Література

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни. М.: Мысль, 1991. 229 с.
2. Анцыферова Л. И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысление, преобразование ситуаций и психологическая защита. *Психология социальных ситуаций*. СПб.: Питер, 2001. С. 314.
3. Бандура А. Теория социального научения. СПб.: Евразия, 2000. 320 с.
4. Белан Е. А. Концепция психологии активности в жизненных ситуациях. *Ярославский педагогический вестник*. 2011. № 3, т. 2. С. 228–232.
5. Захаров А. И. Как преодолеть отклонения в поведении. М.: Просвещение, 1993. 188 с.
6. Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень; за ред. В. О. Моляко, О. Л. Музики. Житомир: Вид-во Рута, 2006. 320 с.
7. Короленко Ц. П. Семь путей к катастрофе: деструктивное поведение в современном мире. М.: Проспект, 2001. 416 с.
8. Кун Д. Основы психологии: Все тайны поведения человека. СПб.: Прайм-Еврознак, 2005. 720 с.
9. Левин К. Конструктивное представление ситуации. *Психология социальных ситуаций*. СПб., 2001. С. 36.

10. Ложкін Г. В. Психологія конфлікту: теорія і сучасна практика: навч. посібник. К.: Професіонал, 2007. 416 с.

11. М'ясоїд П. А. Загальна психологія. Київ: Вища школа, 2004. 487 с.

References

1. Abulhanova-Clavckaja K. A. (1991). Strategija jizni. [Life strategy]. M.: M'icl. 229 c. [in Russian].

2. Ants'iferova L. I. (2001). Lichnoct v trudn'ih jiznenn'ih uclovijah: pereocm'iclivanie, preobrazovanie situatsi' i psichologičeckaja zaschita. *Psihologija cotsialn'ih situatsi'*. [Personality in difficult living conditions: rethinking, transformation of situations and psychological protection]. SPb.: Piter. C. 314. [in Russian].

3. Bandura A. (2000). Teorija cotsialnogo nauchenija. [Social learning theory]. SPb.: Evrazija. 320 c. [in Russian].

4. Belan E. A. (2011). Kontseptsija psichologii aktivnosti v jiznenn'ih situatsijah. [The concept of psychology of activity in life situations]. *Jaroclavcki' pedagogičeckij' vestrnik*. № 3, t. 2. C. 228-232. [in Russian].

5. Zaharov A. I. (1993). Kak preodolet otklonenija v povedenii. [How to overcome behavioral deviations]. M.: Procveschenie. 188 c. [in Russian].

6. Zdibnosti, tvorchict, obdarovanict: teorija, metodika, rezultati doclidjen (2006); za red. V. O. Moljako, O. L. Muziki. [Healthiness, creativity, giftedness, theory, methodology and results]. Jitomir: Vid-vo Ruta. 320 c. [in Ukrainian].

7. Korolenko S. P. (2001). Cem pute' k katactrofe: dectruktivnoe povedenie v covremennom mire. [Seven ways to disaster: disruptive behavior in the modern world]. M.: Procpekt. 416 c. [in Russian].

8. Kun D. (2005). Ocnov'i psichologii: Vce ta'n'i povedenija cheloveka. [Fundamentals of psychology: all the secrets of human behavior]. SPb.: Pra'm-Evroznak. 720 c. [in Russian].

9. Levin K. (2001). Konctruktivnoe predctavlenie situatsii. [Constructive representation of the situation]. *Psihologija cotsialn'ih situatsi'*. SPb. C. 36. [in Russian].

10. Lojkin G. V. (2007). Psichologija konfliktu: teorija i suchacna praktika: navch. posibnik. [Psychology of conflict: theory and practice]. K.: Profesional. 416 c. [in Ukrainian].

11. M'jacoid P. A. (2004). Zagalna psichologija. [General psychology]. Kiiv: Vischa shkola. 487 c. [in Ukrainian].

Bohonkova Yu. O., Losiyevska O. G., Khunov Yu. A., Serbin Iy. V., Kobylyatska M. V.

STRATEGIES OF PERSONAL BEHAVIOR IN CONFLICT SITUATIONS

The article is dedicated to the theoretical and methodological consideration of the issue of a person's choice of an appropriate strategy of behavior in various life situations, including conflict situations. The analysis of existing researches, concepts and theories on the specified issues is made. The study is devoted to the description of conflicts and conflict situations in which a person may be involved. It is emphasized that in order to effectively solve any problem of personality, it is necessary to choose a certain style of behavior and strategy, taking into account the style of other people's behavior, as well as the nature of the conflict. Particular attention is paid to the description of the communicative capabilities of the individual, control over the implementation of the communicative program of behavior. It is determined that the resolution of specific conflicts requires the use of various styles of behavior, so it is extremely important to have the technology of all strategies and, depending on the circumstances, apply the suitable one. Deviation or postponement of conflict resolution can be a very successful and constructive response to a conflict situation. It has been shown that using a compromise at an early stage of a conflict that has arisen from an important solution can prevent the problem from being identified and reduce the time it takes to find alternatives.

Key words: behavior, behavioral strategies, interpersonal communication, communication, interaction, contradictions, behavior prediction, life path of an individual.

Бохонкова Юлія Олександрівна – доктор психологічних наук, професор, завідувачка кафедри психології та соціології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Сєверодонецьк.

Лосієвська Ольга Геннадіївна – доктор психологічних наук, професор, професорка кафедри психології та соціології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Сєверодонецьк.

Хунов Юрій Айдамович – доктор медичних наук, професор, професор кафедри психології та соціології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Сєверодонецьк.

Сербін Юрій Вікторович – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології та соціології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Сєверодонецьк.

Кобиляцька Марина Вікторівна – асистент кафедри психології та соціології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Сєверодонецьк.

ПСИХОКОРЕКЦІЯ РОЗЛАДІВ АУСТИЧНОГО СПЕКТРУ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті представлено історичний огляд психокорекції аутизму. Розглянуто історію вивчення аутизму загалом та пошук шляхів лікування розладу. Зазначено, що у своєму розвитку питання лікування аутизму пройшло від ігнорування, початку вивчення розладу та катувань до толерантного ставлення, розробки різноманітних психокорекційних технологій та створення спеціалізованих реабілітаційних закладів. У статті описано етапи становлення науки про аутизм (донозологічний, доканнерівський, каннерівський та післяканнерівський) з точки зору динаміки психокорекційних підходів. Зазначено, що не зважаючи на більш ніж 100-річну історію дослідження, лікування аутизму має багато перспектив для подальших досліджень. Робляться висновки про те, що виділяється 4 головні етапи, які відображають процес становлення науки про аутизм. Першим є донозологічний період, для якого характерно окремі згадки про дітей, які прагнули до усамітнення й дивно поводити себе. На цьому етапі психокорекції аутизму фактично не існує. У давні часи дітей із вадами ігнорували чи страчували, у Середньовіччя катували, намагаючись позбавити «одержимості дияволом», епоха Відродження та Новий час покладали усю відповідальність виключно на батьків та давали можливість їм будь-яким чином виховувати норавливий характер дитини. Другий, так званий доканнерівський період, що припадає на 20-ті – 40-ві роки ХХ століття, знаменується формуванням поняття «дитячий аутизм». Значна увага до вивчення феномену аутизму, як і до інших психічних розладів, збільшує актуальність питання лікування цих розладів. Вивчаючи симптоми, лікарі відчували себе безсилими. Третій період являє собою початок системного підходу до вивчення проявів аутизму у дітей, його ознаменовано виходом у світ кардинальних праць з аутизму Л.Каннера, Г.Аспергера, а пізніше – і досить великої кількості праць інших фахівців. Лео Каннер став першим лікарем у світі, визнаним як дитячий психіатр, засновник першого академічного дитячого напрямку в психіатрії. Нарешті, четвертий: післяканнерівський період (1980-ті – 1990-ті роки) характеризується відходом від позиції самого Л.Каннера у поглядах на аутизм, що його розглядали як неспецифічний синдром різного походження. При цьому слід відзначити дві провідні тенденції: 1) розгляд усіх аутичних синдромів дитинства в межах синдрому й концепції Л.Каннера про

ранній інфантильний аутизм (що характерно для більшої частини наукової літератури) і 2) виокремлення різних клінічних форм дитячого аутизму, об'єднаних положенням про аутизм як один із синдромів дитячої психопатології. На цьому етапі розробляються різноманітні психокорекційні методи та технології лікування аутизму.

Ключові слова: аутизм, розлади аутичного спекту, етапи дослідження аутизму, психокорекція аутизму, історія лікування аутизму.

Постановка проблеми. Аутизм як психічний розлад було визнано більше 100 років тому, однак щодо природи та сутності аутизму і досі існує багато суперечностей. Не зважаючи на те, що на сьогоднішньому етапі розвитку науки даний феномен є визнаним, все ж таки існує й брак надійного діагностичного інструментарію, критеріїв застосування психокорекційних методик, відсутність системної підтримки сімей із дітьми з аутизмом. І сьогодні є фахівці, які не вважають аутизм діагнозом, оскільки вважають його симптоми супутніми для інших хвороб або варіантом норми.

Аналіз досліджень і публікацій. З писемних джерел відомо, що в у давні часи психічні розлади не лікували. Наприклад, у давньогрецькому і давньоримському суспільствах будь-яка людина з фізичними або психічними недоліками вважалася тягарем і ганьбою суспільства, тому її слід було зневажати, ігнорувати або навіть стратити (Меш, 2). Н.Чалліс та Г.В. Дьюї в «Щорічнику з історії Східної Європи» писали, що багато хто з юродивих Давньої Русі були відзначені елементами аутистичної поведінки: не розмовляли, були байдужі до суспільних умовностей і нечутливі до болю; у деяких була епілепсія (вважається, що близько 30% людей з аутизмом страждають від епілепсії). Також безпрецедентною стала їхня заява, що перевертні, які з'являються у казках, можливо, і є аутичні діти (Мальтинська, 2017). Історія дослідження аутизму починається із казок, де діти перетворюються на ельфів, вважаючи це першим описом феномену аутизму (Скрипник, 2010).

Проблеми психічного здоров'я дітей, на відміну психічних розладів дорослих, до XVIII ст. рідко навіть згадувалися як у спеціальній літературі, так і у інших джерелах. Вперше в історії інтерес до дитячої патопсихології стає помітним у кінці XVIII ст. Під сильним впливом церкви незвичайна чи неспокійна поведінка дітей приписувалася, головним чином, їхньому вродженому неприборканому і зухвалому характеру. Фактично, у цей період світським поясненням ненормальної поведінки дітей рідко приділялася серйозна увага, оскільки одержимість дияволом та іншими силами зла влаштовувала всіх як вичерпне пояснення. Ніхто не наважувався суперечити, розуміючи, що

бунтар також може бути оголошений одержимим і зазнати відповідного ставлення.

Відомо, що у XVII і XVIII ст. дві треті немовлят помирали, не доживши до 5-річного віку. Часто вони гинули через відсутність антибіотиків чи інших препаратів, здатних перемогти смертельні для тих часів хвороби. До того ж, віталось суворе чи байдуже ставлення до власних дітей. Будь-які дії батьків, від повної батьківської байдужості та відсутності належної турботи і аж до фізичного та сексуального насильства над дітьми, просто не помічалися або розглядалися як право дорослих на виховання та покарання дитини. Протягом багатьох століть панувала точка зору, що діти є власністю та об'єктом відповідальності виключно батьків – ніхто не домагався більш гуманного ставлення до дітей, які безперечно страждали від неадекватного виховання. Наприклад, прерогатива батька домагатися покори дитини була узаконена прийнятим у Масахусетсі Актом про впертих дітей від 1654 р., який дозволяв батькові карати «уперту» дитину смертю за непослух (на щастя, ніхто не зазнав цієї крайньої міри покарання) і аж до середини 1800-х років дозволяв тримати у клітках та підвалах дітей із серйозними порушеннями у розвитку.

Метою статті є проаналізувати історичний аспект ставлення до аутизму та шляхів психокорекції розладу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Здатність суспільства допомогти дітям нормально розвинутих та набути необхідні навички вимагає не тільки медичних, педагогічних та психологічних ресурсів, але також наявності соціальної філософії, яка визнає дітей повноправними та повноцінними членами суспільства незалежно від інших соціальних установок (Меш, 2003). Тому розвиток психокорекції психічних розладів нерозривно пов'язаний із розвитком філософської, соціологічної думки, розвитком права та суспільними зрушеннями загалом.

На щастя, упродовж XIX ст. становище дітей та підлітків поступово покращувалося, а до кінця XX ст. ми спостерігаємо стрімкий прогрес у справі захисту дітей. Зачатки подібних необхідних передумов у суспільній свідомості вперше з'явилися у XVII ст., коли у західному суспільстві почали вкорінюватись гуманістична філософія та інститути соціального захисту. Одним із ініціаторів цих змін був Джон Локк, знаменитий англійський філософ та лікар, який сприяв зародженню нинішніх установок та практики догляду за новонародженими та виховання дітей. Локк був прихильником надання прав особистості і висловив нову на той час думку, що дітей слід виховувати, виявляючи розум і турботу, замість байдужості та суворого поводження. Він бачив у дітях не тиранів, а емоційно сенситивних істот, до яких слід ставитися з добротою і розумінням і яким слід надавати належні освітні можливості (Меш, 2003).

У 18 столітті з'являються перші медичні тексти, у яких описано людей, що, ймовірно, страждали аутизмом (хоча такого терміна ще не застосовували), – такі люди не розмовляли, були надмірно замкнені й мали надзвичайно хорошу пам'ять. Перший відомий опис людини з аутизмом – розповідь про «Дикого Пітера», якого у 1724-му році знайшли в полях на околиці німецького міста Гамелін. Хлопчик поведився як тварина, їв сирі овочі та птахів, а відчуючи загрозу, ставав на чотири кінцівки. Незабаром унікальну дитину придбав англійський король Георг I, і Пітер жив у його палаці до самої своєї смерті в 1785-му. Він так і не навчився говорити, ніколи не сміявся, а найбільше радів мисці з їжею. Йому подобалася музика, він виконував нескладні завдання і, коли одного дня загубився, сам знайшов дорогу додому (Скрипник, 2010). Опис даного випадку дозволяє зробити припущення про перші інтуїтивні спроби психокорекції дитини за допомогою навчання, проте однозначно це є прикладом вивчення даного феномену.

Відомою першою особою з аутичними розладами, яку досліджували клінічно, був Віктор, так звана «дитина з Аверона». Цього хлопчика (11-12 років) у 1799 р. побачили в лісі поряд з м. Аверон (Франція), де він збирав жолуді й корінці. Віктора (так назвали дитину) помістили в лікарню, де його почав ретельно обстежувати природознавець П.-Ж.Бонатер. Було з'ясовано, що хлопчик драгувався без видимих причин, більшу частину часу проводив, розгойдуючись, як полонена тварина в клітці зоопарку, був не в змозі зрозуміти, що бачить у дзеркалі своє відображення. Але при цьому він любив дивитися на своє відображення у спокійній воді ставка; а протягом довгих нічних годин зачаровано спостерігав за місяцем; його не цікавили інші діти або їхні ігри, і він не раз розпалював вогнище з дерев'яних іграшок. Звуки, які видавав хлопчик, нагадували хрюкання. Одним з найбільш неприродних проявів Віктора було те, що він ніколи не посміхався, лише дивно кривив рот. Дуже дивував його слух: у проведених експериментах хлопчик не виявляв навіть найменшого хвилювання чи переляку, коли поблизу нього стріляли з гармати, але озирався на дуже слабкі звуки, наприклад, на шум кроків людини, що йшла позаду. Нюх був теж особливим, він не відчував деяких запахів, навіть якщо певну речовину підносили до самого його носа. Пізніше П.-Ж.Бонатер опублікував у Парижі детальний звіт «Історичні нотатки про дикуну з Верона», яким дуже зацікавилися медики і природознавці. Незабаром хлопчика перевезли до Парижа, де його діагностував відомий на той час лікар-психіатр Ф.Пінель. Він категорично заявив, що у Віктора – глибока розумова відсталість, і цим можна пояснити всі відхилення в його розвитку. У 1800 році хлопчика обстежив 25-річний доктор Ж.-М.Ітар, головний лікар Імператорського інституту глухонімих, який спростував висновок Ф.Пінеля: на його думку, Віктор був не розумово

відсталим, а дитиною, позбавленою можливості нормально розвиватися. Ж.-М.Ітар шість з половиною років інтенсивно займався з хлопчиком (Скрипник, 2010). Ітар провів ретельне вивчення рівня уваги, пам'яті та імітаційних здібностей подібних дітей, і дійшов висновку, що діти з інтелектуальним мутизмом асоціальні, мають великі складнощі у встановленні дружніх відносин з однолітками, використовують дорослих лише як знаряддя для задоволення своїх потреб, виявляють значні порушення у розвитку мови (Мальтинська, 2017). Ітар використав безліч методів, щоб допомогти Віктору усвідомити свій сенсорний досвід: гарячі ванни, масаж, лоскоту, емоційне збудження, навіть розряди електричного струму. Віктор навчився ідентифікувати об'єкти, розрізняти літери алфавіту, розуміти багато слів і правильно називати об'єкти та їх частини. Віктор також надав перевагу соціальному життю перед ізоляцією в дикій природі. Незважаючи на всі ці досягнення, Ітар вирішив, що його зусилля не увінчалися успіхом, оскільки йому так і не вдалося досягти поставленої мети: соціалізувати хлопчика, перетворивши його на нормальну людину (Меш, 2003). Але завдяки уважному ставленню до потреб Віктора, дослідник зміг налагодити певний контакт і взаєморозуміння з ним. Окрім цього, Віктор дуже полюбив різноманітну домашню роботу, особливо охоче рубав дрова. Він міг займатися цією справою годинами, ніколи не втомлюючись і не приховуючи свого задоволення (Скрипник, 2010: 13-14).

Саме цей момент, на межі ХІХ ст., можна вважати першою усвідомленою спробою психокорекції аутизму. Жаном-Марком Ітаром було зроблено одну з перших зафіксованих спроб працювати з «особливою» дитиною. Віктора, який жив у лісі під Парижем, не було відправлено до психіатричної лікарні, оскільки було взято під опіку Ітаром з метою усунення серйозного відставання у розвитку. Символічно ці зусилля сповістили про початок нової ери, яка знаменувала орієнтацію на допомогу подібним дітям, основу якої спочатку становили турбота, лікування та навчання тих, кого тоді називали «психічно ущербними».

Приблизно в цей же час Вільям Гаушип Дікінсон, лікар лондонської Лікарні Святого Георгія та англійський психіатр Генрі Модслі у своїх працях описували симптоми захворювання у дітей, які притаманні аутизму. У 1887 році Джон Ленгдон Даун, відомий британський лікар-генетик, ввів розмежування між раннім і пізнім початком розладу, а також описував властиві їм значні здібності назвавши їх «нерозумними вченими» (Мальтинська, 2017).

Уперше поняття психопатологічний феномен «аутизм» у значенні центрального симптому в разі важких порушень взаємодії з реальністю у хворих на шизофренію дорослих було використано у 1911 р. швейцарським психіатром Ейгеном Блейлером. Це слово він утворив за допомогою грецького кореня

«autos» – сам, маючи намір підкреслити т. зв. аутичну втечу пацієнта у світ власних фантазій і нетерпимість до будь-якого втручання із зовнішнього світу (Скрипник, 2010). Ця подія знаменує початок нового етапу – системного вивчення аутизму.

Успішне лікування інфекційних захворювань наприкінці XIX ст. змінило погляд, що зароджувався, на хвороби (включаючи психічні), як на біологічні проблеми. Однак ранні спроби біологічних пояснень поведінки з відхиленнями та патологічної поведінки страждали явним перекосом, знаходячи причини у природі конкретної дитини чи дорослої. Оточуючі, як правило, не довіряли людям, які здавались «божевільними» або «одержимими дияволом», і зневажали їх. Повною протилежністю невігластву та неухважності до питань, що стосуються психічних розладів, наприкінці XIX ст. став рух за психічну гігієну, який ознаменував зміну поглядів на дітей та дорослих із психічними розладами. У 1909 р. Кліффорд Бірс, людина, яка не мала спеціальної підготовки і вилікувалась від важкого психозу, став ініціатором зусиль зі зміни тяжкого становища дітей і дорослих, які страждають на подібні захворювання. Вважаючи, що психічні розлади є захворюванням, він критикував невігластво та байдужість суспільства і ратував за профілактику психічних хвороб шляхом поліпшення догляду за хворими та поширення об'єктивної інформації. В результаті почали набувати поширення методи виявлення та втручання, засновані на коректнішому, проте досі досить обережному і недостатньо компетентному погляді на хворих людей. На щастя, оскільки ця гіпотеза була заснована насамперед на моделі біологічної хвороби, втручання обмежувалося випадками найбільш видимих та явних розладів, таких як психози чи серйозна затримка психічного розвитку. Хоча онтологічні пояснення і були частиною цього раннього погляду на психопатологію, вони залишалися досить вузькими: розвиток хвороби носить прогресивний і незворотний характер і пов'язаний з розвитком дитини тільки в тому, що вона проявляється по-різному в міру її зростання, але не сприйнятлива до інших впливів, таких як лікування чи навчання. Все, що можна зробити, – це запобігти найбільш крайнім проявам шляхом суворого покарання та захистити тих, хто здоровий.

Як не сумно, але від ранньої педагогічної та гуманної моделі допомоги людям із психічними розладами на початку XX ст. повернулися до моделі утримання під наглядом. На зміну обережному оптимізму в галузі вивчення та лікування різних розладів знову прийшли повний песимізм, ворожість та зневага. Зокрема, під час наступного періоду панічної острахи патологій дітей та дорослих із психічними відхиленнями стали звинувачувати у злочинах та соціальних бідах. Замість того, щоб, слідуєчи закликам Локка, розглядати знання як форму захисту, суспільство повернулося до погляду, згідно з яким

психічні захворювання та затримка психічного розвитку є хворобами, які можуть поширюватися, якщо їх не приборкувати. Протягом двох наступних десятиліть подібні «божевілля», як правило, запобігали шляхом евгеніки (стерилізації) та сегрегації (приміщення до лікарень) (Меш, 2003).

На межі ХХ ст. багато дитячих психіатрів та психологів були налаштовані песимістично щодо своєї здатності лікувати дитячі психічні розлади. Методів, крім утримання під наглядом чи тимчасового зняття симптомів, немає. З. Фройд був одним із перших, хто відкинув подібний песимізм і вказав на нові можливості лікування, відкривши джерела психічних розладів у ранньому дитинстві. Можливо, вперше перебіг психічних розладів перестали вважати незворотним; з'явилася можливість допомогти і дітям, і дорослим за допомогою створення відповідного середовища, організації грамотного лікування чи сукупності цих методів (Меш, 2003).

У психоаналізі найбільш повно представлено уявлення про аутизм як первинну фазу дитячого розвитку. Процес розвитку дитини, як відомо, оцінюється З. Фрейдом як послідовна зміна об'єктів задоволення сексуального інстинкту. Немовля, за Фрейдом, аутичне, тому що переживання задоволення не пов'язане з реакціями на зовнішній світ. Аутичне задоволення бажань переривається у період від 1 до 1,5 року, коли інстинкти-табу вступають у конфлікт із уже ізольованим лібідо (Мальтинська, 2017).

На той час у науці панувала дискусія щодо впливу соціальних та біологічних чинників на формування як особистості людини, так і появу психічних розладів. Різні точки зору представлені у теоріях психоаналізу та біхевіоризму. За умови застосування парадигми біхевіорального (поведінкового) напрямку аутизм розглядають на рівні поведінкових проявів. За визначенням біхевіоральної психології аутизм – це синдром поведінкових дефіцитів і надлишків, які можуть змінюватись під впливом спеціальних ретельно спланованих, конструктивних взаємин з навколишніми людьми. При цьому дефіцитом поведінки названо те, що дитина не робить або робить недостатньо, а надлишком – рухи й дії дитини, які часто виявляються і перетворюють її поведінку на неадекватну та неефективну, заважаючи конструктивній взаємодії з навколишнім середовищем. У дітей з аутичним типом розвитку частіше за все спостерігають такі дефіцити: комунікація, соціально адаптивні навички, ігрові навички, побутові навички, генералізація навичок. Категорія «надлишку поведінки», своєю чергою, охоплює такі прояви: агресія (самоагресія), істерика, аугостимуляція, стереотипні дії. Поведінку дитини, що є соціально небажаною, деструктивною або самодеструктивною, називають проблемною. На думку представників біхевіорального напрямку, проблемна поведінка у аутичних дітей здебільшого відбувається через брак певних навичок. Так, дитина, яка не має

комунікативних навичок, починає виявляти себе небажаним чином: наприклад, хоче пити, але, не маючи навички просити, починає плакати чи виявляти ауто стимуляцію (Скрипник, 2010).

У порівнянні з наступними роками, період з 1930 по 1950 р. був періодом затишшя в дослідженнях та лікуванні дитячої психопатології. Внаслідок наукових досліджень XIX ст. нічого кардинально не змінилося, і більшість дітей з інтелектуальними чи психічними розладами, як і раніше, утримувалися в інтернатах. Однак ця практика стала піддаватися дедалі більшій критиці наприкінці 1940-х рр., коли дослідження Рене Шпіца порушили серйозні питання про шкідливий вплив інтернатського життя на зростання та розвиток дітей. Він виявив, що у немовлят, вихованих в інтернатах без нормального фізичного контакту з дорослими та певної стимуляції з їхнього боку, виникали серйозні фізичні та емоційні проблеми. Було зроблено зусилля щодо закриття інтернатів та поміщення більш залежних та важких дітей у прийомні сім'ї або «групові» будинки. Протягом 20 років, з 1945 по 1965 р., відзначалося швидке зменшення кількості дітей, які живуть в інтернатах, тоді як кількість дітей у прийомних сім'ях та «групових» будинках зростала.

Протягом 1950-х років та на початку 1960-х з'явилася поведінкова терапія як системний підхід до лікування дитячих та сімейних проблем. Ця терапія була заснована на принципах оперантного та класичного зумовлення, закладених у лабораторній роботі з тваринами. У своїй ранній формі ці засновані на лабораторній роботі прийоми щодо зміни небажаної поведінки та формування адаптивних здібностей різко контрастували з домінуючими психоаналітичними підходами, які наголошували на вирішенні внутрішніх конфліктів і неусвідомлених мотивів. Спочатку поведінкова терапія фокусувала увагу на дітях із затримкою психічного розвитку або серйозними порушеннями, стосовно яких психоаналітична практика вважалася неефективною або навіть непридатною. Значна частина цієї роботи проводилася в інтернатах чи навчальних класах, де, як вважалося, забезпечувалась можливість зовнішнього контролю, необхідного для ефективною зміни поведінки (Меш, 2003).

До 50-х років 20-го століття сильно зріс інтерес до аутизму серед фахівців психіатрів США. Багато лікарів, особливо ті, хто працював у рамках психоаналітичної теорії, намагалися пояснити виникнення аутизму у дитини з непорушеним інтелектом, психотравмуючими подіями, особливо відсутністю теплих, довірчих, доброзичливих відносин до дитини з боку батьків. На той час у публікаціях з'явилися терміни заморожена мати, холодні інтелектуальні батьки тощо. У 1959 році американський психолог Б.Беттельхейм пише статтю «Джо – механічний хлопчик», де він описав дитину-аутиста, яка була дуже замкнена, але із високим інтелектом і навіть обдарована. У цьому дослідженні,

як основна причина розвитку хвороби, було виділено саме холодне ставлення батьків до дитини. Теорія Беттельхейма, яка звинувачувала батьків у виникненні аутизму у дітей, була популярною на заході до середини 1970-х років, поки нові медичні дослідження в цій галузі не підтвердили первісну біологічну природу аутизму, про яку говорив Каннер (Мальтинська, 2017).

Паралельно з психогенетичною концепцією розвивалася концепція аутизму як особливого конституційного стану, як аутичний постнапад, після нападу шизофренії (Вроно М.Ш., Башина В.М. та ін.) Такі клініцисти, як Arn van Kreveken, Мнухин С.С. та інші запропонували концепцію органічного походження дитячого аутизму, згідно з якою мало місце часткове або цілкове фенкопіювання (неспадкоємна зміна фенотипу, модифікація) дитячого аутизму. При цьому деякі дослідники обстоювали поліетіологічність аутизму, пов'язуючи його походження з органічними, реактивними чинниками, наслідками порушення симбіозу між матір'ю й дитиною, – порушенням адаптаційних механізмів у незрілої особистості. Було також з'ясовано, що аутизм може виявлятися не лише як досить специфічні клінічно окреслені синдроми типу раннього дитячого аутизму Каннера, синдромів Аспергера і Ретта, але й бути проявом інших хвороб, зумовлених хромосомною патологією (хвороба Дауна, синдром Х-ламкої хромосоми, ФКУ та ін.), обмінних і органічних захворювань мозку, зокрема туберозного склерозу (Скрипник, 2010).

У 1960-ті роки відзначається велика зміна у розумінні аутизму: його етіології, діагностики та лікування. У ці роки психоаналітики піддали сумніву ефективність психотерапії як основного «лікування» аутизму, а потім С.Б.Ферстер 1961 року у своїй роботі «Позитивне заохочення та неадекватність поведінки аутичних дітей», припустив, що багато аномалій у поведінці та мовленні аутичних дітей можуть бути зменшені та згладжені шляхом систематичних занять за програмою модифікації поведінки. С.Ферстер зазначив цікаве спостереження, що будь-яка дивна поведінка аутичних дітей може бути формою комунікації, і таких людей можна навчити спілкуватися адекватніше. Робота Ферстера послужила поштовхом до дослідження підходу модифікації поведінки аутичних дітей та застосування його на практиці.

Американський психолог Бернанд Римланд у 1964 році опублікував книгу «Дитячий аутизм: синдром та його значення для теорії нервової поведінки». Ця книга виявилася поворотним пунктом у зміні поглядів на проблему аутизму. У ній автор проаналізував світову літературу з аутизму та подібних порушень, а також обґрунтував погляд на аутизм як органічне порушення мозку. Необхідно відзначити, що в цей же час вчені-дослідники Ерік Шоплер і Роберт Рейхлер заснували перше державне відділення, яке займається корекцією та навчанням дітей з аутизмом та близькими до нього порушень

комунікації. Грунтуючись на своїх спостереженнях і досвід роботи Е. Шоплер і Р. Рейхлер, підтверджували припущення, що причиною аутизму є невідома поки що органічна аномалія мозку, а не погане поводження батьків з дітьми. Ці висновки про визнання патології мозку вказали на необхідність створення специфічних сприятливих умов, які сприятимуть розвитку пізнавальних здібностей у людей з аутизмом.

Після цього по всьому світу починають проводитись дослідження в області аутизму, створюються спільноти допомоги людям з аутизмом. У 1977 С. Фолштейном та М. Ратгер було проведено перше систематичне дослідження для підтвердження генетичних факторів аутизму. Американські вчені З. Чесс, З. Корн і Ф. Фернандез вивчали у роки специфічні інфекції як із причин аутизму. У 1979 Е. Дейкін та Б. МакМахон також вивчали збудників інфекційних захворювань в організмі матері в період вагітності, які могли б розглядатися як причина виникнення аутизму у дитини. Проте роботи цих вчених не підтвердили інфекційної гіпотези розвитку аутизму. У 1987 був опублікований огляд нейробіологічних, генетичних та фармакологічних досліджень проблем аутизму. Встановлено, що на відміну від інших розладів роботи мозку, аутизм не має чіткого єдиного механізму ні на молекулярному, ні на клітинному, ні на системних рівнях. Досі вчені не мають точного і єдиного розуміння, що стоїть за поняттям аутизм: кілька розладів, обумовлених мутацією генів, або це велика група розладів, спричинена різними механізмами.

Вітчизняні психіатри розглядали синдром дитячого аутизму як передманіфестний стан, замість якого згодом можуть розвиватися продуктивні симптоми. У вітчизняній дитячій психіатрії питання про ранній дитячий аутизм, як особливе, самостійне захворювання навіть не обговорювалося. Аутизм як психологічне дослідження на радянських теренах має зовсім іншу картину, ніж заході. Аутизм не розглядався як окремий синдром, а вивчався в рамках шизофренічних розладів (Сухарьова, Башина, Лебединська, Лукашова, Немирівська), іноді при органічній патології мозку (Мнухін, Ісаєв, Каган). Тільки 1977 при НДІ дефектології АПН СРСР було вперше створено спеціальну експериментальну групу з комплексної корекції РДА, в якій спільно працювали лікарі, психологи та педагоги-дефектологи та основною метою роботи була розробка системи клініко-психолого-педагогічної корекції аутизму. Починаючи з 80-х років, у нашій країні стали створюватися окремі лабораторії з вивчення проблем аутизму та практичні центри. Так в Інституті дефектології, у Москві було створено науково-практичний напрямок з організації допомоги аутичним дітям під керівництвом К. С. Лебединського, яке працює і зараз. У Санкт-Петербурзі в Інституті психотерапії під керівництвом В. С. Когана було організовано спеціальні групи роботи з аутичними дітьми та їх сім'ями. У таких

групах працювали психіатри, психологи, психотерапевти, арт-терапевти, музикотерапевти, логопеди, дефектологи (Мальтинська, 2017).

В Україні абілітація дітей з розладами аутичного спектру лише набирає обертів. Створюються спеціалізовані дитячі садки та школи, реабілітаційні заходи проводять у державних та приватних медичних установах. Згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 27.03.2019 №309, реабілітаційні послуги дітям з інвалідністю надаються безкоштовно у реабілітаційних установах, що мають ліцензію на провадження господарської діяльності з медичної практики. Перелік установ, у яких можна отримати допомогу безоплатно в рамках державної програми міститься на сайті Фонду соціального захисту осіб з інвалідністю та станом на 21.10.2021 в Україні налічуються більше 120 установ, які надають психокорекційну та реабілітаційну допомогу дітям з аутизмом та іншими розладами.

Висновки. Вчені називають 4 головні етапи, які відображають процес становлення науки про аутизм. Підсумовуючи вищезазначене, розглянемо ці етапи з точки зору розвитку психокорекції аутизму.

1. Першим є донозологічний період, для якого характерно окремі згадки про дітей, які прагнули до усамітнення й дивно поводити себе. На цьому етапі психокорекції аутизму фактично не існує. У давні часи дітей із вадами ігнорували чи страчували, у Середньовіччя катували, намагаючись позбавити «одержимості дияволом», епоха Відродження та Новий час покладали усю відповідальність виключно на батьків та давали можливість їм будь-яким чином виховувати норавливий характер дитини. Детальний опис поведінки хворих дітей вказує на наявність інтересу до подальших досліджень розладу.

2. Другий, так званий доканнеровський період, що припадає на 20-ті – 40-ві роки ХХ століття, знаменується формуванням поняття «дитячий аутизм». Значна увага до вивчення феномену аутизму, як і до інших психічних розладів, збільшує актуальність питання лікування цих розладів. Вивчаючи симптоми, лікарі відчували себе безсилими. Тож через страх суспільство регресує від пошуку шляхів вирішення проблеми до ізоляції хворих у спеціальних закладах або антигуманні методи лікування. Надію дає розвиток психоаналітичної теорії та біхевіоризму, адже з'являються спроби психотерапії психічних розладів. Потреба у визначенні діагностичних критеріїв захворювання та шляхів психокорекції лише зростає.

3. Третій період являє собою початок системного підходу до вивчення проявів аутизму у дітей (прийнято відносити до 30-х – 40-х років), його ознаменовано виходом у світ кардинальних праць з аутизму Л.Каннера, Г.Аспергера, а пізніше – і досить великої кількості праць інших фахівців. Лео Каннер став першим лікарем у світі, визнаним як дитячий психіатр, засновник

першого академічного дитячого напрямку в психіатрії. У праці «Аутичні розлади афективного контакту» Л.Каннер виклав результати свого дослідження 11 дітей, які вразили його незвичайною подібністю своїх поведінкових проявів; виявлені розлади розвитку він означив терміном «ранній дитячий аутизм» та охарактеризував аутизм як особливий стан з порушеннями спілкування, мовлення й моторики. Л.Каннер розглядав аутизм як психічний розлад, що відбиває неправильне виховання, охарактеризувавши аутичні прояви як захист за своєю природою. Виокремлені Л.Каннером характерні риси клінічної картини аутизму і в наш час вважають типовими проявами аутичного спектра. Визначення діагностичних критеріїв, накопичення досвіду взаємодії із хворими спонукає до подальших пошуків причин виникнення розладу, а найголовніше – з'являються спеціалізовані заклади та спільноти для лікування аутизму.

4. Нарешті, четвертий: післяканнерівський період (1980-ті – 1990-ті роки) характеризується відходом від позицій самого Л.Каннера у поглядах на аутизм, що його розглядали як неспецифічний синдром різного походження. При цьому слід відзначити дві провідні тенденції: 1) розгляд усіх аутичних синдромів дитинства в межах синдрому й концепції Л.Каннера про ранній інфантильний аутизм (що характерно для більшої частини наукової літератури) і 2) виокремлення різних клінічних форм дитячого аутизму, об'єднаних положенням про аутизм як один із синдромів дитячої психопатології. На цьому етапі розробляються різноманітні психокорекційні методи та технології лікування аутизму.

Отже, за досить короткий час аутизм пройшов шлях від повного невизнання, агресії та страху до толерантного ставлення, значної кількості психокорекційних методів із науково доведеною ефективністю, створення організацій, що спеціалізуються на психокорекції дітей з аутизмом та надають підтримку батькам. Втім, незважаючи на значні зрушення, у контексті психокорекції аутизму існує ще дуже багато «білих плям» та перспектив подальших досліджень.

Література

1. Мальтинская Н. А. История развития учения об аутизме. *Научно-методический электронный журнал «Концепт»*. 2017. № 11. С. 53-61.
2. Мэш Э. Детская патопсихология. Нарушения психики ребенка. СПб.: ПРАЙМ ЕВРОЗНАК, 2003. 384 с.
3. Скрипник Т. В. Феноменологія аутизму: Монографія. К.: Видавництво «Фенікс», 2010. 320 с.

References

1. Mal'tinskaya, N. A. (2017). Istoriya razvitiya ucheniya ob autizme [History of the development of the doctrine of autism]. *Nauchno-metodicheskiy elektronnyy*

zhurnal «Kontsept» – Scientific and methodological electronic journal «Concept», 11, 53-61 [in Russian].

2. Mesh E. (2003). *Detskaya patopsikhologiya. Narusheniya psikhiki rebenka [Children's pathopsychology. Psychiatric disorders of the child]*. SPb.: PRAYM YEVROZNAK [in Russian].

3. Skrypnyk T.V. (2010). *Fenomenolohiya autyzmu: Monohrafiya [The Phenomenology of Autism: A Monograph]*. Kyiv: Vydavnytstvo «Feniks» [in Ukrainian].

Bocheliuk V.Y., Panov M.S.

PSYCHOCORRECTION OF AUSTIC SPECTRUM DISORDERS: HISTORICAL ASPECT

The article presents a historical overview of the psychocorrection of autism. The history of the study of autism in general and the search for ways to treat the disorder are considered. It is noted that in its development the issue of autism treatment has gone from ignoring, beginning to study the disorder and torture to tolerance, development of various psycho-correctional technologies and the creation of specialized rehabilitation facilities. The article describes the stages of formation of the science of autism (prenosological, pre-Kanner, Kanner and post-Kanner) in terms of the dynamics of psychocorrectional approaches. It is noted that despite more than 100 years of research history, the treatment of autism has many prospects for further research. It is concluded that there are 4 main stages that reflect the process of formation of the science of autism. The first is the pre-nosological period, which is characterized by some mentions of children who sought solitude and behaved strangely. At this stage, the psychocorrection of autism does not actually exist. In ancient times, children with disabilities were ignored or executed, in the Middle Ages they were tortured in an attempt to deprive them of «the devil's obsession», the Renaissance and the New Age placed all responsibility solely on parents and gave them the opportunity to raise a capricious child. The second, so-called pre-Kanner period, which falls on the 20s – 40s of the twentieth century, is marked by the formation of the concept of «childhood autism». Considerable attention to the study of the phenomenon of autism, as well as to other mental disorders, increases the relevance of the treatment of these disorders. Studying the symptoms, the doctors felt powerless. The third period is the beginning of a systematic approach to the study of autism in children, it was marked by the publication of cardinal works on autism L. Kanner, G. Asperger, and later – and a large number of works by other professionals. Leo Kanner became the first doctor in the world to be recognized as a child psychiatrist, the founder of the first academic children's field in psychiatry. Finally, the fourth: the post-Kanner period (1980s – 1990s) is characterized by a departure

from the position of L. Kanner himself in his views on autism, which was considered as a nonspecific syndrome of various origins. Two leading trends should be noted: 1) consideration of all autistic childhood syndromes within the framework of L. Kanner's syndrome and concept of early infantile autism (which is typical for most of the scientific literature) and 2) identification of different clinical forms of childhood autism, united by the provisions about autism as one of the syndromes of child psychopathology. At this stage, various psychocorrectional methods and technologies for the treatment of autism are being developed.

Key words: *autism, autism spectrum disorders, stages of autism research, psychocorrection of autism, history of autism treatment.*

Бочелюк Віталій Йосипович – доктор психологічних наук, професор, Заслужений працівник освіти України, професор кафедри соціальної роботи та психології Національного університету «Запорізька політехніка».

Панов Микита Сергійович – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри спеціальної освіти та психології Комунального закладу вищої освіти «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради.

СТРУКТУРА КОНФЛІКТОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ПЕДАГОГА

ORCID: 0000-0002-7623-1994

У статті проведено теоретичний аналіз сутності конфліктологічної компетентності. На основі теоретичного аналізу наукових матеріалів виявлено різне розуміння структури конфліктологічної компетентності.

Розглядаються позитивні сторони конфліктів, які призводять до саморозвитку, на протизагу уникненню та невизнанню. Встановлено, що конфліктологічна компетентність є складним, багатоаспектним феноменом. Конфліктологічну компетентність розглянуто, як інтегративну єдність теоретичного, діяльнісного та особистісного компонентів.

Показано, що конфліктологічна компетентність педагога є динамічним утворенням, потребує постійного розвитку й змістовного наповнення новими підходами, теоріями, технологіями педагогіки, психології, конфліктології, антропології тощо. Сформована конфліктологічна компетентність є запорукою протікання освітнього процесу на засадах гуманістичного світогляду і ціннісних орієнтацій, що дозволяє розглядати людину як найвищу соціальну цінність.

Ключові слова: *конфлікт, педагогічний конфлікт, компетентність, конфліктологічна компетентність, освітній процес.*

Постановка проблеми. Сучасний освітній процес характеризується значним зростанням кількості міжособистісних конфліктів. Сьогодні все частіше у закладах освіти постає проблема булінгу, мобінгу, агресії, емоційного та професійного вигорання. Зазначені деструктивні явища потребують від педагога володіння теоретичними і практичними знаннями, психологічними прийомами уміннями та навичками поведіння у конфліктних ситуаціях та здатністю до попередження цих ситуацій. Вчителю стає важко працювати в умовах тиску, відбувається психоемоційне перевантаження, психосоматичні розлади та унеможлиблюється ефективне виконання професійних функцій.

До особистості вчителя пред'явлено дуже багато вимог, які інколи суперечать одна одній. Наприклад, принципи «дитиноцентризму» неможливо реалізувати в умовах переповнених класів, що є реалією сучасної школи. Стресогенність середовища висуває не тільки ряд професійних, але й

особистісних вимог. Як тепер стало модно, вчитель – це коуч, фасилітатор, тьютор, модератор, ментор. Функції які виконує вчитель несуть у своїй основі міжособистісну взаємодію, а взаємодія є джерелом виникнення протиріч.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Конфлікти у педагогічному процесі є об'єктом дослідження багатьох вчених, зокрема: обґрунтуванням теоретико-методологічних засад дослідження проблеми конфліктів у педагогіці, основ педагогічного управління конфліктами займалися А. Анцупов, О. Белкін, В. Журавльов, О. Іонова, І. Коваль; розкрити сутність конфліктів у шкільних колективах, причини їх виникнення, шляхи запобігання і розв'язання, зокрема в учнівському середовищі намагалися А. Анцупов, В. Афонькова, Г. Балл, В. Басова, С. Гиренко, В. Журавльов, А. Зосимовський, О. Ковальов, Я. Коломинський, М. Рибаківа, Є. Родченкова та інші); конфліктологічну підготовку педагогів і майбутніх учителів вивчали Г. Антонов, С. Баникіна, М. Васильєва, О. Лукашонік, С. Мусатов, М. Рибаківа, Г. Пльотка, Л. Порохія, В. Семіченко, Н. Щуркова; проблеми управлінських та педагогічних конфліктів в освітніх закладах присвячено роботи Ф. Бородкіна, М. Войтович, Є. Головаха, О. Донченка, А. Ішмуратова, Л. Карамушка, Н. Коломинський, Н. Коряк, Н. Півякель, Б. Хасан, Н. Чепелева, Т. Чистякова.

Метою статті є розкриття компоненти структури конфліктологічної компетентності вчителя.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Для того, щоб розкрити сутність якогось явища, процесу потрібно з'ясувати етимологічну складову поняття, які представляють суть об'єкту дослідження. А також необхідно охарактеризувати поняття, що знаходяться у взаємозалежності. Визначення дефініції цих понять дасть змогу виявити їхнє сутнісно-змістове навантаження, що дозволить охарактеризувати їх найбільш повно та простежити логіку взаємозв'язків, так як у нашій статті аналізу підлягають такі поняття, як: «конфлікт», «педагогічний конфлікт», «компетентність», «конфліктологічна компетентність».

Поняття «конфлікт» розглядаємо, як системоформуюче, фундаментальне, для даної послідовності категорій. Конфлікт від лат. *conflictus* – зіткнення. У психологічній науці розуміється як «актуалізоване протиріччя, зіткнення протилежно спрямованих інтересів, цілей, позицій, думок, поглядів суб'єктів взаємодії або опонентів...» [1, с. 309]; як «зіткнення протилежно спрямованих, несумісних одна з одною тенденцій у свідомості окремо взятого індивіда, у міжособистісних взаємодіях індивідів або групи людей, пов'язане з гострими негативними емоційними переживаннями» [7, с. 152].

А. Анцупов та А. Шипілов вважають, що «конфлікт – це найбільш гострий спосіб вирішення значущих суперечностей, що виникають у процесі

взаємодії, полягають у протидії суб'єктів конфлікту, переважно супроводжуючись негативними емоціями» [13, с. 25].

Американський педагог-дослідник В. Крайдлер пропонує «формулу конфлікту». Дві (чи більше) людини вступають у взаємодію і відчують несумісні відмінності між собою або загрозу своїм ресурсам, можливостям, потребам, цінностям. У відповідь змінюється їхня поведінка. У цьому суть будь-якого конфлікту [14].

Специфічним видом конфліктів являється педагогічний конфлікт. Його особливістю є те, що він протікає в освітньому середовищі і його учасниками можуть бути як дорослі, так і діти. Відповідно, можна виділити такі види конфліктів, за його суб'єктами:

- дорослий-дорослий (вчитель-вчитель, вчитель-адміністрація, вчитель-батьки);
- дорослий-дитина.

Дивлячись на види взаємозв'язків, які представлені вище можна стверджувати, що ключовим суб'єктом являється вчитель і саме від нього залежить перебіг конфліктної педагогічної ситуації та її успіх. А успіх в свою чергу можливий за умови сформованої конфліктологічної компетентності вчителя.

Компетентність розглядаємо, як певну обізнаність, систему знань, умінь і навичок поведінки, як професійні вимоги до конкретного виду діяльності, а саме педагогічної, у межах якої виникає проблема вирішення конфліктних ситуацій.

Професійну компетентність А. Маркова розкриває через поєднання професійних знань, умінь, професійних позицій та психологічних якостей педагога, що забезпечують високий рівень його професійної діяльності; єдність теоретичної та практичної готовності педагога до реалізації діяльності, що характеризує його професіоналізм [15].

Н. Кузьміна зазначає, що професійна компетентність – це особистісна властивість педагога, що дає змогу продуктивно вирішувати навчально-виховні завдання [16].

А. Лукашенко визначає професійну компетентність як професійну підготовку і здатність суб'єкта праці до виконання завдань і обов'язків діяльності, міру й основний критерій його відповідності вимогам професійної діяльності. Професійна компетентність є складним системним утворенням, основними елементами котрої є: підсистема професійних знань; підсистема професійних умінь; підсистема професійних навичок; підсистема професійних позицій; підсистема професійних якостей; підсистема індивідуально-психологічних особливостей [13].

Для подолання протиріч конфліктної ситуації потрібна компетентність, яку Д. Равен розглядає як здатність, необхідну для ефективного виконання конкретних дій у конкретній предметній сфері, яка включає вузькоспеціальні знання, особливі предметні навички, способи мислення, а також розуміння відповідальності за свої дії [2, с.80].

Для вирішення конфліктів у навчально-виховному процесі потрібна конфліктологічна компетентність. Якщо простежити хід думок Д. Равена, то дійсно, у нашому випадку конфлікт має свою специфічну сферу функціонування (педагогічний процес). Конфліктологічна компетентність у лоні педагогічного процесу базується на знаннях з педагогіки, психології, вікової психології. Вона потребує володіння спеціальними предметними навичками, та способами мислення, які у ході вирішення конфліктних ситуацій повинні відповідати фундаментальним засадам педагогіки, а саме дитиноцентризму, суб'єкт-суб'єктності даного процесу.

Навіть, базуючись на суб'єкт-суб'єктності, слід пам'ятати, що існує різниця в життєвому досвіді учасників конфлікту, що породжує різну ступінь відповідальності за помилки при вирішенні конфліктів. І саме вчитель несе повну відповідальність за педагогічно правильне розв'язання проблемних ситуацій. Конфлікт «очима педагога» і «очима дитини» бачиться по-різному. Професійна позиція педагога в конфлікті зобов'язує його взяти на себе ініціативу в його вирішенні і на перше місце зуміти поставити інтереси вихованців, особистість яких формується.

Досить цікавою є думка про конфлікти в школі В. Сухомлинського: «Конфлікт між педагогом і дитиною, між учителем і батьками, педагогом і колективом – велике лихо школи. Найчастіше конфлікт виникає тоді, коли вчитель думає про дитину несправедливо. Думайте про дитину справедливо – і конфліктів не буде. Уміння уникати конфлікту – одна зі складових педагогічної мудрості вчителя. Застерігаючи від конфлікту, педагог не лише зберігає, але й створює виховну силу колективу» [9, с. 413].

З педагогом класиком важко не погодитися, але сучасні умови життя диктують інше бачення, яке не суперечить цьому, а доповнює, розширює, уточнює його. Конфлікт має не тільки негативні, але й позитивні наслідки в тому числі і для освітнього середовища. Конфлікт не завжди зароджується спонтанно, інколи довгий час він може перебувати у латентній фазі. Існуюча напруга у комунікаційній взаємодії між вчителем і учнем, вчителем і колегами, адміністрацією, батьками гальмує розвиток, виключає якісні наслідки цієї взаємодії. Недомовленість, приховування породжує емоційний дискомфорт і може бути причиною професійного вигорання, психо-емоційного виснаження, втоми. Крім того, страждає якість освітнього процесу. Часто, вчитель уникає

конфлікту через страх «втратити обличчя», але сформована конфліктологічна компетентність є запорукою успіху вирішення конфліктних ситуацій і збереження професійного статусу педагога.

Настановлення про конфлікт як ганебне явище у системі освіти, що свідчить про непрофесійність учителя, сприйняття його як загрози, є чинником, що перешкоджає ефективному вирішенню складних ситуацій взаємодії учасників освітнього процесу. Конфліктологічно компетентним можна вважати педагога, ставлення якого до конфлікту не заважає виявити протиріччя, освоїти та застосовувати форми інтерперсональної взаємодії, що приводить до самоствердження, саморозвитку особистості під час вирішення суперечностей, на протигагу уникнення, невизнання або агресивному нападу [8].

Конструктивний конфлікт стає рушійною силою у знаходженні нових підходів, форм та методів вирішення педагогічних завдань, протиріч навчально-виховного процесу, дає можливість удосконалення змісту навчально-виховного процесу, а також, налагодженню творчих професійних відносин та особистісних стосунків суб'єктів педагогічної діяльності [2].

Одним із завдань сучасної освіти є вироблення здатності педагога управляти конфліктами. Конфліктологічно компетентною можна вважати особу, ставлення якої до конфлікту не заважає виявити протиріччя, опанувати та використовувати форми інтерперсональної взаємодії. Це приводить до саморозвитку педагога, на протигагу уникнення та невизнання.

Важливою є позиція суб'єктів конфлікту до його предмету та шляхів вирішення. Вона може бути внутрішньою та зовнішньою. Внутрішня позиція має мотиваційний характер, зацікавленість у реалізації певних бажань, які можуть бути навіть латентними, а тому ця позиція є «прихованою», відкрито не демонструється, не обговорюється, однак водночас підігриває емоції інших (учасників конфлікту) і доводить педагогічну ситуацію до конфліктної. Зовнішня позиція – це позиція відкритої незадоволеності, яка проявляється вербально, через демонстративну поведінку, відкрите обговорення, емоційні суперечки, а також висловлювання поглядів та думок на предмет конфлікту. Негативним проявом цієї позиції можуть бути докори, погрози і навіть тактильні засоби (як крайнощі) знаходження «справедливості» [2].

Конфліктологічну компетентність педагогів Г. Бережна розглядає як цільову спрямованість процесу конфліктологічної підготовки. Конфліктологічна компетентність є компонентом професійної компетентності педагога та видом спеціальної компетентності. Тобто, науковиця розглядає конфліктологічну компетентність як інтегративне поняття. На її думку, конфліктологічна компетентність педагогів включає в себе три компоненти: інформаційний компонент; операційний компонент; аксіологічний компонент [4].

Л. Ярослав, розглядаючи конфліктологічну компетентність майбутнього вчителя, виділяє такі її взаємопов'язані компоненти:

1) когнітивний компонент – система науково-теоретичних знань різних аспектів конфлікту;

2) емоційно-вольовий компонент – здатність особистості до свідомого управління своїм емоційно-вольовим станом у конфліктних та передконфліктних ситуаціях;

3) мотиваційний компонент – спрямованість особистості на конструктивне вирішення конфліктної ситуації, відсутність конфліктофобії;

4) рефлексивний компонент – здатність особистості до дослідження власного потенціалу та вміння реконструювати компоненти психологічного образу своїх партнерів і конфліктних ситуацій;

5) поведінковий компонент – володіння стратегіями поведінки у конфлікті та їх адекватне використання [11, с.58].

Б. Хасан розглядає поняття конфліктологічної компетентності як одну з найважливіших характеристик особистості і як складову комунікативної компетентності. Дослідник визначає конфлікт як специфічну організованість діяльності, в якій суперечність утримується в процесі його вирішення. Під конфліктологічною компетентністю Б.Хасан розуміє ступінь розвитку діапазону можливих стратегій дій у конфлікті, уміння реалізовувати ці стратегії в реальних життєвих ситуаціях з урахуванням можливої зміни умов і самих діючих сторін. Б. Хасан також визначає конфліктну компетентність як «уміння розібратись, наскільки точно в конфлікті представлені саме ті суперечності, які в цьому процесі можуть та повинні бути вирішені». Науковець виділяє два рівні конфліктної компетентності: перший передбачає здібності до розпізнання ознак конфлікту, що вже виник, його оформлення для утримання втіленої у ньому суперечності і володіння засобами регулювання для вирішення; другий рівень – вміння проектувати необхідні для досягнення визначених результатів конфлікту і конструювати їх безпосередньо у ситуаціях взаємодії; володіння засобами організації продуктивно орієнтованої конфліктної поведінки учасників і сторін взаємодії [10, с. 23].

А. Анцупов та А. Шипілов розглядають конфліктологічну компетентність як складову соціально-психологічної компетентності. Учені виділяють наступні її структурні компоненти:

1) знання про причини, механізми та закономірності виникнення, перебігу та завершення конфліктів;

2) навички конструктивної поведінки на всіх етапах розвитку конфлікту;

3) вміння діагностувати конфліктну ситуацію, прогнозувати її динаміку, не допускати деструктивних дій, прагнути конструктивного вирішення конфлікту [4, с.143].

До соціальної компетентності конфліктологічну компетентність відносить Д. Івченко. Автор вважає, що вона формується на основі соціального, індивідуального та особистісного рівнів професійної діяльності. До елементів конфліктологічної компетентності належать: система конфліктологічних знань, рівень самооцінки, гнучкість розуму, рівень впевненості у собі, рівень тривожності, рівень мотивації конфлікту, самоконтроль, досвід вирішення конфліктних задач. Відповідно до цього можна узагальнити такі конфліктологічні властивості: інтелектуальна сфера, емоційна сфера, мотиваційна сфера, сфера саморегуляції, предметно-практична сфера [12].

А. Немкова розглядає конфліктологічну компетентність як здатність та готовність:

1) здійснювати профілактику конфлікту;

2) мінімізувати деструктивні форми реального конфлікту та переводити їх в конструктивне русло;

3) виступати посередником чи медіатором у вирішенні конфлікту [5].

На думку Г. П. Щедровського, створюючи ідеальну модель конфліктологічної компетентності необхідно врахувати наступні змістовні блоки: методологічний (методи діагностики, дослідження, прогнозування, профілактики конфлікту, система принципів та поглядів), теоретичний, практичний (знання, навички, вміння та досвід роботи у конфлікті) та технологічний блоки (технології щодо формування соціальних та психологічних програм діяльності суб'єкта у конфлікті), особистісні характеристики (темперамент та характер) конфліктуючого суб'єкта, нормативні та етичні межі конфлікту [13].

Проаналізувавши існуючі моделі конфліктологічної компетентності хочемо запропонувати своє бачення цієї проблеми. Конфліктологічну компетентність теж розглядаємо як інтегративне поняття, де серед її компонентів виділяємо: теоретичний компонент, діяльнісний компонент, особистісний компонент. Теоретичний компонент становлять знання. Це можуть бути педагогічні знання сутності освітнього процесу, знання про методологічні основи і категорії педагогіки, технології виховання й навчання, знання психологічних механізмів виникнення, перебігу конфліктів, знання про причини виникнення конфліктних ситуацій, знання вікової психології, закономірності соціалізації й розвитку особистості, етичні норми поведінки. Необхідні знання можна отримати у ході професійної підготовки, або шляхом самоосвіти. Професійна діяльність також є способом отримання і коригування знань у ході

безпосередньої практичної діяльності. Важливо зазначити, що в структурі теоретичної складової має місце знання способів завершення конфліктів (домінування, урегулювання, або компроміс, співпраця чи інтеграція).

Рис. 1. Компоненти конфліктологічної компетентності

Оволодіння психолого-педагогічними і конфліктологічними знаннями забезпечує теоретичну готовність педагога до здійснення антиконфліктної діяльності.

Обґрунтування складу професійних, психолого-педагогічних знань учителя є предметом досліджень багатьох учених (Ю. Бабанський, В. Гінецинський, І. Журавльов, Л. Зоріна, Т. Ільїна, Н. Кузьміна, В. Паламарчук, Г. Сухобська та ін.) [13].

Варто нагадати про те, що знання, що лежать у свідомості особистості мертвим вантажем залишаються нікому не потрібним надбанням. Формування знань не може бути самоціллю. Воно створює необхідну передумову формування й застосування певних умінь, що і реалізується у змісті наступної складової конфліктологічної компетентності педагога – у діяльнісній складовій.

Діяльнісний компонент представлений досвідом взаємодії у конфліктних ситуаціях, він є набутиим. Освітня сфера є полем постійної взаємодії суб'єктів педагогічно процесу. У ході взаємодії виникнення протиріч є невід'ємним наслідком розвитку і навчання. Так, як навичка є дією сформованою шляхом повторення, то тільки досвід є передумовою набуття практичних навичок комунікації під час перебігу конфліктних ситуацій.

Важливу роль у виникненні й розгортанні конфліктів, а також у їх запобіганні відіграють уміння й навички педагогічного спілкування, оскільки саме в сфері спілкування зароджується і розпочинається більшість конфліктів.

Слід відзначити, що багато дослідників (А. Анцупов, О. Гуменюк, В. Кушнірюк, М. Міріманова, М. Рибаківа, В. Семиченко, І. Цимбалюк, А. Шипілов, Є. Юрківський та ін.) причинами значної кількості конфліктів і конфліктних ситуацій у загальноосвітніх закладах вважають низький рівень спілкування педагогів, наявність значної кількості комунікативних бар'єрів. [13].

Ефективність комунікативних дій значною мірою залежить від педагогічної техніки – володіння словом, правильна дикція й дихання, правильна міміка й жестикуляція, вміння обрати правильний стиль і тон, управляти увагою вихованців, почуття темпу тощо. Розвиненість комунікативних умінь і навичок має величезне значення як у профілактиці, так і у розв'язанні конфліктів.

До особистісних якостей вчителя, на нашу думку відносяться: тип темпераменту, емоційна гнучкість, емпатія, рефлексія, система цінностей, креативність, характер Я-концепції, рівень самооцінки, особистісних домагань, рівень егоцентризму, рівень розвиненості пізнавальних процесів. Розглянемо деякі складові.

Адекватна самооцінка є важливим елементом у професійному житті педагога. Так, сформована адекватна самооцінка породжує гнучкість, відсутність категоричності, толерантність, умінням враховувати думки інших і їхні інтереси, а це передумовою безконфліктної поведінки. Для такого педагога конфлікти можуть відігравати позитивну роль. Конфлікт – дзеркало відносин, він часто висвітлює ті риси й прояви (емоційні й поведінкові), про які людина навіть не підозрювала, відкриває людину саму для себе. Збереження людиною рівноваги в конфліктних ситуаціях стимулює особистісне зростання – підвищення почуття відповідальності, усвідомлення своєї значущості. Оскільки в конфлікті виявляються всі недоліки й переваги людини, то постійне культивування в собі такої внутрішньої стійкості потребує й дає нові імпульси для самопізнання, а також рефлексії, самовиховання і саморозвитку.

Вчителю необхідно вчитися довільно управляти своїми емоціями, реакціями, поведінкою, що є процесом саморегуляції. Педагогічна етика не припускає транслювання власних емоційних хвилювань у русло професійної діяльності.

Хочемо також звернути увагу на цінність педагогічної рефлексії. Педагогічна рефлексія – це не просто знання і розуміння вчителем самого себе, але й з'ясування того, наскільки й як інші (учні, колеги, батьки) знають і розуміють його, його особистісні властивості, емоційні реакції, когнітивні уявлення тощо.

Висновки. Слід зазначити, що конфліктологічна компетентність педагога є динамічним утворенням, потребує постійного розвитку й змістовного наповнення новими підходами, теоріями, технологіями педагогіки, психології, конфліктології, антропології тощо. Сформована конфліктологічна компетентність є запорукою протікання освітнього процесу на засадах гуманістичного світогляду і ціннісних орієнтацій, що дозволяє розглядати людину як найвищу соціальну цінність.

Література

1. Краткий психологический словарь / сост. Л. А. Карпенко; под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. Москва: Политиздат, 1985. 431 с.
2. Локарева Г. Педагогічний конфлікт у навчально-виховному процесі вишу: дефініції, сутнісні характеристики, конфліктологічна компетентність. *Вісник Запорізького національного університету. Педагогічні науки.* 2017. № 1. С. 75-84.
3. Муліка К. Конфліктологічна компетентність вчителя як умова ефективної профілактики та вирішення ситуацій булінгу. *Габітус.* 2021. Випуск 22. С. 139–146
4. Мухіна Л. Структура конфліктологічної компетентності майбутнього вчителя. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Психологічні науки.* 2016. № 1. С. 142-146.
5. Немкова А. Б. Становление конфликтологической компетенции старшеклассников в условиях внеклассной деятельности : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Анастасия Борисовна Немкова. Волгоград, 2008. 201 с.
6. Плахотна С. Конфліктологічна компетентність як засіб засвоєння позиції співробітництва у процесі взаємодії «учитель-учні». *Проблеми підготовки сучасного вчителя.* 2014. № 10 (Ч. 3). С. 179-183.
7. Психология. Полный энциклопедический справочник / сост. и общ. ред. Б. Мещерякова, В. Зинченко. СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. 896 с.

8. Рогуцький Ю. Конфліктологічна компетентність вчителя як умова профілактики конфліктів у педагогічному колективі. Реалії та перспективи розвитку сучасної освіти: із досвіду роботи українських вчителів. 2020. Житомир Режим доступу: <https://genezum.org/library/konfliktologichna-kompetentnist-vchytelya-yak-umova-profilaktyky-konfliktiv-u-pedagogichnomu-kolektyvi>

9. Сухомлинський В. Вибрані твори : в 5-ти т. К.: Радянська школа, 1976. Т. 1. 653 с.

10. Філь С. Визначення, зміст та структура конфліктологічної компетентності студентів – майбутніх фахівців соціономічних професій. *Наукові записки НаУКМА. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота.* 2011. Т. 123. С. 20-24.

11. Ярослав Л. О. Психологічний аналіз структури конфліктологічної компетентності майбутнього вчителя. *Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка.* 2010. № 1. С. 56-62.

12. Ивченко Д. В. Формирование конфликтологической компетентности специалиста таможенной службы: дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Дмитрий Владимирович Ивченко. Калининград, 2000. 167 с.

13. Мухіна Л. Психологічні особливості розвитку конфліктологічної компетентності майбутніх учителів: дис.. канд.. псих.наук : 19.00.07/ Мухіна Людмила Михайлівна. Миколаїв, 2019. 259 с.

14. Мельнікова О. В. Педагогічний конфлікт та методи його подолання. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика.* 2012. Вип. 1. С. 119-126. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/domtp_2012_1_13

15. Тищенко О.І. Загальнонаукові засади дослідження поняття професійної компетентності. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://virtkafedra.ucoz.ua/el_gurnal/pages/vyp10/tishenko.pdf

16. Теловата М. Т. Концептуальна модель професійної компетентності майбутніх фахівців економічної галузі. *Розвиток системи обліку, аналізу та аудиту : теорія, методологія, організація.* Бухгалтерський облік, аналіз та аудит : проблеми теорії, методології, організації [зб. наук. праць]. К. : Бізнес Медіа Консалтинг, 2014. Вип. 1 (9). С. 269–274.

References

1. *Kratkij psihologicheskij slovar'* / sost. L. A. Karpenko; pod obshh. red. A. V. Petrovskogo, M. G. Jaroshevskogo. Moskva: Politizdat, 1985. 431 s.

2. Lokareva G. Pedagogičnij konflikt u navchal'no-vihovnomu procesi vishu: definiciji, sutnisni karakteristiki, konfliktologichna kompetentnist'. Visnik Zaporiz'kogo nacional'nogo universitetu. Pedagogični nauki. 2017. № 1. S. 75-84.

3. Mulika K. Konfliktologichna kompetentnist' vchitelja jak umova efektivnoï profilaktiki ta virishennja situacij bulingu. Gabitus. 2021. Vipusk 22. S. 139–146

4. Muhina L. Struktura konfliktologichnoï kompetentnosti majbutn'ogo vchitelja. Naukovij visnik Mikolaïvs'kogo nacional'nogo universitetu imeni V. O. Suhomlins'kogo. Psihologični nauki. 2016. № 1. S. 142-146.

5. Nemkova A. B. Stanovlenie konfliktologicheskoi kompetencii starsheklassnikov v uslovijah vneklassnoj dejatel'nosti : dis. ... kand. ped. nauk : 13.00.01 / Anastasija Borisovna Nemkova. Volgograd, 2008. 201 s.

6. Plahotna S. Konfliktologichna kompetentnist' jak zasib zasvoennja poziciji spivrobotnictva u procesi vzaemodii «uchitel'-uchni». Problemi pidgotovki suchasnogo vchitelja. 2014. № 10 (Ch. 3). S. 179-183.

7. Psihologija. Polnyj enciklopedicheskij spravocnik / sost. i obshh. red. B. Meshherjakova, V. Zinchenko. SPb.: Prajm-EVROZNAK, 2007. 896 s.

8. Roguc'kij Ju. Konfliktologichna kompetentnist' vchitelja jak umova profilaktiki konfliktiv u pedagogičnomu kolektivni. Realii ta perspektivi rozvitku suchasnoï osviti: iz dosvidu roboti ukraïns'kih vchiteliv. 2020. Zhitomir Rezhim dostupu: <https://genezum.org/library/konfliktologichna-kompetentnist-vchytelya-yak-umova-profilaktyky-konfliktiv-u-pedagogičnomu-kolektyvi>

9. Suhomlins'kij V. Vibrani tvori : v 5-ti t. K.: Radjans'ka shkola, 1976. T. 1. 653 s.

10. Fil' S. Vznachennja, zmist ta struktura konfliktologichnoï kompetentnosti studentiv – majbutnih fahivciv socionomichnih profesij. Naukovi zapiski NaUKMA. Pedagogični, psihologični nauki ta social'na robota. 2011. T. 123. S. 20-24.

11. Jaroslav L. O. Psihologičnij analiz strukturi konfliktologichnoï kompetentnosti majbutn'ogo vchitelja. Visnik NTUU «KPI». Filosofija. Psihologija. Pedagogika. 2010. № 1. S. 56-62.

12. Ivchenko D. V. Formirovanie konfliktologicheskoi kompetentnosti specialista tamozhennoj sluzhby: diss. ... kand. ped. nauk : 13.00.08 / Dmitrij Vladimirovich Ivchenko. Kaliningrad, 2000. 167 s.

13. Muhina L. Psihologični osoblivosti rozvitku konfliktologichnoï kompetentnosti majbutnih uchiteliv: dis.. kand.. psih.nauk : 19.00.07/ Muhina Ljudmila Mihajlivna. Mikolaïv, 2019. 259 s.

14. Mel'nikova O. V. Pedagogičnij konflikt ta metodi jogo podolannja. Duhovnist' osobivosti: metodologija, teorija i praktika. 2012. Vip. 1. S. 119-126. Rezhim dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/domtp_2012_1_13

15. Tishhenko O.I. Zagal'nonaukovi zasadi doslidzhennja ponjattja profesijnoi kompetentnosti. [Elektronnij resurs]. Rezhim dostupu: http://virtkafedra.ucoz.ua/el_gurnal/pages/vyp10/tishenko.pdf

16. Telovata M. T. Konceptual'na model' profesijnoi kompetentnosti majbutnih fahivciv ekonomichnoi galuzi. Rozvitok sistemi obliku, analizu ta auditu : teoriya, metodologija, organizacija. Buhgalters'kij oblik, analiz ta audit : problemi teorii, metodologii, organizacii [zb. nauk. prac']. K. : Biznes Media Konsalting, 2014. Vip. 1 (9). S. 269–274.

Varvaruk H.P.

CONFLICTICAL STRUCTURE TEACHER COMPETENCES

The article provides a theoretical analysis of the essence of conflict competence. Based on the theoretical analysis of scientific materials, different understandings of the structure of conflict competence are revealed.

The positive aspects of conflicts that lead to self-development, as opposed to avoidance and non-recognition, are considered. It has been established that conflict competence is a complex, multifaceted phenomenon. Conflict competence is considered as an integrative unity of theoretical, activity and personal components.

It is shown that the conflictological competence of the teacher is a dynamic formation, requires constant development and meaningful filling with new approaches, theories, technologies of pedagogy, psychology, conflict studies, anthropology, etc. Formed conflict competence is the key to the educational process on the basis of humanistic worldview and value orientations, which allows us to consider a person as the highest social value.

Key words: *conflict, pedagogical conflict, competence, conflict competence, educational process.*

Варварук Христина Петрівна – аспірантка першого року навчання кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

ЕМПІРИЧНІ ВИМІРИ УЯВЛЕНЬ ДІВЧАТ І ЮНАКІВ ПРО СОЦІАЛЬНІ КОНФЛІКТИ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

ORCID: 0000-0002-2401-9107

У статті розглядається проблема формування уявлень дівчат та юнаків про соціальні конфлікти, що мають місце в українському кризовому суспільстві. Зазначено, що соціальні конфлікти є багатоаспектним феноменом, що охоплює різні сторони соціального життя індивідів. З'ясовано, що соціальні репрезентації включають як експліцитні, так й імпліцитні рівні, складають одну з головних компонент світогляду особистості, що спроможна генерувати її соціальну активність. Встановлено, що формування соціальних уявлень дівчат та юнаків, переважно, відбувається на підставі впливів батьків, шкільних учителів, друзів, соціальних мереж, під які вони підпадають у процесі соціалізації. Емпірично з'ясовано, що репрезентації дівчат та юнаків, які вважають себе сильними особистостями та спроможними контролювати події власного життя, мають стабільні інсталяції. Дівчата та юнаки, які не вірять у власні сили, володіють соціальними уявленнями на рівні інформаційної обізнаності, що сформовані під впливом соціальних мереж, друзів та авторитетів, й подекуди виявляють суттєву інфантильність. Зазначено, що батькам, учителям і значущим дорослим потрібно відповідально ставитися до впливів, які вони справляють на дівчат та юнаків, з метою формування репрезентацій про конфлікти, й особливо таких, що мають високу емоційну амплітуду прояву.

Ключові слова: *агенти впливу, смисложиттєві орієнтації, соціальний вплив, соціальний конфлікт, соціальні уявлення.*

Постановка проблеми. В останні кілька років в Україні спостерігається амплітудне продукування соціальних конфліктів, що мають військовий, політичний, економічний, культурний, релігійний та інші виміри. Такі конфлікти зумовлені внутрішніми та зовнішніми чинниками, що породжуються наявними протиріччями українського кризового суспільства. Протистояння суб'єктів діяльності, на фоні зміни їхніх соціальних статусів і ролей, диспозицій, ставлень та оцінок, посилюють конфліктну взаємодію, збільшують загальну ентропію суспільних протистоянь.

Ризик загострення таких соціальних конфліктів зумовлюється ще й тим, що молодь, внаслідок вікових особливостей, завжди поводить себе більш радикально, що іноді відбивається в агресивних і деструктивних формах їхньої соціальної активності. Тому, на фоні соціальної ситуації, яка склалася в Україні, питання щодо зменшення амплітуди конфліктного протистояння в суспільстві виявляється не вигаданим, якщо до нього підходити з боку наявних уявлень юнаків і дівчат, які, або вже втягнуті у такі зіткнення, або виступають поки що сторонніми спостерігачами. Проте, наприклад, у контексті вирішення проблеми щодо запобігання поширенню пандемії COVID-19 та радикальних заходів державної влади щодо загальної вакцинації населення України, втягнення дівчат та юнаків у «ковідне протистояння» стає цілком реальним, а отже небезпечним. Дорослим завжди слід пам'ятати про це та не допускати переростання наявних протистоянь у суспільстві в непримиримі «holy war».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зазвичай соціальний конфлікт розуміється, як «...розходження інтересів або переконань сторін у тому, що їхні прагнення не можуть бути досягнені одночасно» (Рубін, Пруйт, Кім, 2003, с. 25). Такі конфлікти відрізняються за власним підґрунтям: предметом конфлікту, джерелами та його змістом, суб'єктами конфліктної взаємодії, формами та ступенем зіткнення, комунікативним спрямуванням, соціальною формалізацією, способами врегулювання, наявними соціальними наслідками (Гарькавець, 2020).

Разом із цим, дослідники класифікують соціальні конфлікти за принципами панування та підпорядкування (Дарендорф, 2002), на підставі зіткнення рольових вимог і наявних соціальних вертикальних і горизонтальних ролей (Здравомислов, 1996), за цінностями та домаганнями опонентів, що породжені дефіцитом статусу, влади та засобів (Козер, 2000), за прагненнями сторін зайняти несумісні та протилежні позиції (Боулдінг, 1963), за наявними протиріччями між «центром» і «периферією» (Galtung, 2009), як одночасну дію протилежно спрямованих сил приблизно однакової валентності (Левін, 1973), за критерієм істинності – хибності або реальності (Дойч, 1997). При цьому, існують ще теоретичні підходи, які, або розширюють, або конкретизують вже наявні (Богданов, Зазикін, 2004; Гарькавець, 2018; Гришина, 2002).

Таким чином, соціальні конфлікти виявляються багатоаспектним феноменом, що охоплює різні сторони соціального життя, і кожна людина, так або інакше до них залучена. Тому, юнаки та дівчата не можуть залишатися поза соціальними конфліктами, що існують в українському кризовому суспільстві, а отже, імовірно мають певні соціальні уявлення щодо їхнього функціоналу.

Під соціальними уявленнями в соціальній психології розуміють процес вироблення соціального об'єкта в процесі суспільного дискурсу та ментальний

продукт конструктивної роботи, що представляє собою деяку мережу ідей, думок, образів, ставлень, що включають колективні знання (Донцов, Ємельянова, 1987; Волченко, Гарькавець, 2016).

Соціальне уявлення має трикомпонентну структуру, в яку входить необхідна інформація про об'єкт уявлення, поле уявлення та установки. Поле визначає структуру когнітивних компонентів репрезентацій і, як правило, варіюється в різних соціальних групах. Установки цілком здатні існувати як при обмеженій інформованості, так і при мізерності поля уявлень, й складається з емоційних компонентів, що відображає готовність суб'єкта уявлення реагувати певним чином. Соціальні репрезентації стають джерелами оцінок, ставлення суб'єктів до соціальних об'єктів і тих феноменів, що існують в соціальному середовищі, зокрема, соціальних конфліктів.

Отже, поняття соціального уявлення досить ємне та включає як експліцитний, так й імпліцитний рівні, та складає одну з головних компонент світогляду особистості, її ціннісно-сислової сфери, що спроможний генерувати соціальну активність індивіда.

Мета статті полягає у тому, щоб представити результати емпіричного дослідження щодо з'ясування репрезентацій дівчат та юнаків про соціальні конфлікти, що наявні в українському кризовому суспільстві.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. На підставі проведених емпіричних студій, в яких прийняли участь 76 учнів 11 класів закладів ЗСО Луганської області (Mвік=16,1, SD=0,6, 48 – дівчат, 28 – юнаків) було встановлено, що актуальне ставлення випробуваних до соціальних конфліктів переважно визначається тими впливами, під які вони потрапляють у процесі соціалізації. Респондентам була запропонована анкета, в якій були позначені предиктори, що так або інакше впливають на формування ставлень дівчат та юнаків до соціальних конфліктів. Результати анкетування представлені у табл. 1.

Таблиця 1

Залежність ставлень дівчат та юнаків до соціальних конфліктів від предикторів впливу (N=76)

Predictor	D	U	φ
Батьки	37,5%	25%	2,22*
Друзі	14,58%	17,86%	1,66**
Шкільні вчителі	18,76%	14,29%	2,07*
Соціальні мережі	12,5%	17,86%	2,14*
Телебачення	-	-	-
Значущі дорослі (не	4,17%	3,57%	2,09*

батьки)			
Незалежні експерти	-	3,57%	-
Авторитети (кумири)	2,08%	7,14%	1,41**
Наявні соціальні ситуації	2,08%	3,57%	-
Власний досвід	6,25%	3,57%	1,49**
Нічого запропонованого	3 2,08%	3,57%	1,58**

*Примітка: D = дівчата; U = юнаки; * $p \leq 0,01$; ** $p \leq 0,05$.*

Отже, ставлення до соціальних конфліктів у дівчат і юнаків, переважно, формуються такими агентами впливу, як батьки, друзі, шкільні вчителі та соціальні мережі. Разом з цим, на респондентів не впливає телебачення, що є значущим показником сучасної вимірності, оскільки ще кілька років тому, певна частина дівчат та юнаків формували власні уявлення з «телевізора» (Волченко, Гарькавець, 2016). З'ясовано, що юнаки та дівчата взагалі намагаються не переглядати телевізійних програм, що мають формат гострих соціальних дискусій.

Наступним етапом були з'ясовані особливості смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) респондентів, оскільки в соціальних уявленнях такі конструкти посідають релевантне місце (Гарькавець, 2010). Ціннісно-смилова сфера виступає складовою змістовного ядра соціальних уявлень особистості. При цьому зміст і рівень розвитку особистісних смислів і цінностей визначає міру соціалізації, соціальної адаптації та ступеня входження індивіда у систему соціальних відносин (Ємельянова, 2001). Отже, мета використання даного тесту полягала у тому, щоб з'ясувати, які саме СЖО у дівчат та юнаків є вже сформованими на стабільному рівні, а які на рівні інформаційної обізнаності. За допомогою тесту смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. О. Леонтьєва (1992) нами були отримані результати, що представлені у табл. 2.

За результатами другого емпіричного вимірювання було з'ясовано, що дівчата більше спрямовані у майбутнє, ніж юнаки (субшкала «Цілі» – 57,3% проти 43,3%; $p \leq 0,05$), а репрезентації щодо соціальних конфліктів у таких респондентів, переважно, формують батьки та шкільні вчителі. У той же час, респонденти з низькими показниками за цією субшкалою, соціальні уявлення, здебільшого, формують на підставі впливів друзів і соціальних мереж.

Показники за субшкалою «Процес», що вказують на інтерес та емоційну насиченість життя, також більше виразні у дівчат, ніж у юнаків (39,5% проти 27,3%; $p \leq 0,05$). Невдоволення власним життям демонструють респонденти, що

формують соціальні уявлення з соціальних мереж, або від певних авторитетів. Висока вимірність за субшкалою «Результат» або задоволеність самореалізацією констатована у дівчат – 18,76% та юнаків – 14,29% ($p \leq 0,05$), які формують уявлення про соціальні конфлікти на підставі впливів батьків і значущих дорослих.

Таблиця 2

Середні та стандартні відхилення за субшкалами СЖО Д. О. Леонтєва (N=76)

Шкали СЖО	D		U	
	\bar{x}	σ	\bar{x}	σ
Цілі	31,42	6,07	30,76	6,27
Процес	30,14	5,92	28,59	6,22
Результат	25,51	4,75	25,08	5,33
ЛК-Я	20,41	4,04	20,22	3,67
ЛК-життя	30,13	4,12	29,76	5,29
Загальний показник ОЖ	101,24	12,43	98,28	13,42

Примітка: D = дівчата; U = юнаки.

Високі показники за субшкалою «Локус контролю – Я», що відповідають уявленню про себе як про сильну особистість, констатовані у 18,76% дівчат і 25% юнаків ($p \leq 0,05$). Такі респонденти набули соціальних уявлень, переважно, від батьків, шкільних учителів та на підставі використання власного досвіду. Респонденти, які мають «великий сумнів» щодо власної спроможності досягти поставлених цілей за рахунок власних зусиль, мають уявлення, що, переважно, сформовані соціальними мережами, друзями та авторитетами.

Показники за субшкалою «Локус контролю – життя» свідчать про те, що 18,76% дівчат і 17,86% юнаків ($p \leq 0,05$) переконані у тому, що життя людини не підвладне свідомому контролю, що свобода вибору ілюзорна та все залежить від ситуації. Це респонденти, які, так само, мають уявлення нав'язані соціальними мережами, друзями та авторитетами. Й навпаки, ті респонденти, які вважають, що спроможні контролювати події власного життя (14,58% дівчат, 14,29%

юнаків ($p \leq 0,05$)), формують уявлення, переважно, на підставі впливів батьків і шкільних учителів.

Таким чином, результати емпіричного вимірювання засвідчили, що значна частина дівчат та юнаків орієнтуються за принципом «тут-і-зараз», не вірять у власні сили, володіють соціальними уявленнями на рівні інформаційної обізнаності, що сформовані на підставі впливів соціальних мереж, друзів та авторитетів, й подекуди відрізняються суттєвою інфантильністю.

Проте, респонденти (переважно дівчата), які виявляють самостійність, спрямованість у майбутнє, вірять у власні сили та, як вони вважають, спроможні протистояти зовнішнім ситуаційним впливам, мають стабільні СЖО, стійкі уявлення стосовно наявних соціальних конфліктів, що сформовані під впливом батьків, шкільних учителів і значущих дорослих.

Ствердно, уявлення дівчат та юнаків про соціальні конфлікти, що наявні в українському кризовому суспільстві, мають стабільні інсталяції саме у тих із них, які вважають себе сильними особистостями та спроможними контролювати події власного життя. Тобто, такі респонденти мають цілком визначені позиції або навіть принципове ставлення до конфліктів, які відбуваються у світі дорослих.

Треба зазначити, що люди, переважно, є «когнітивними консерваторами» (Зімбардо, Ляйпе, 2001), оскільки не бажають змінювати власні думки, оцінки, ставлення до об'єктів, що їх оточують. Для того, щоб уявлення набули стійких проявів, достатньо впливу тих установчих структур, що спрямовують людське мислення. Більше того, люди вибірково звертають увагу на повідомлення, що підтверджують їхню думку, та для проведення соціального порівняння зазвичай шукають інших людей, подібних до себе, внаслідок чого «правильність» їхніх думок і сформованих уявлень знаходять своє підтвердження. Тому, агентам впливу, при наймі батькам, учителям і значущим дорослим потрібно зважати на те, що формування уявлень дівчат та юнаків про конфлікти може мати непередбачувані наслідки. Особливо небезпечно ігнорування соціальних конфліктів, що мають високу емоційну амплітуди, наприклад, озброєні конфлікти (Гарькавець, 2016).

Таким чином, наявні уявлення дівчат та юнаків про соціальні конфлікти, що відбуваються в українському кризовому суспільстві, значною мірою залежать від того, які агенти впливу сприяли їхньому формуванню та від їх СЖО, що мають або стабільний рівень інсталяції, або проявляються на рівні інформаційної обізнаності. Безумовно, там, де у дівчат та юнаків спостерігаються стійкі прояви СЖО, соціальні уявлення уподібнені до переконань або принципового ставлення до предмету конфлікту.

Висновки та перспективи проведення подальших наукових студій.

З'ясовано, що уявлення дівчат та юнаків про соціальні конфлікти, які наявні в українському кризовому суспільстві, мають, як стійкі прояви, так і поверхові інсталяції. Дівчата та юнаки зі стабільними смисложиттєвими орієнтаціями, та, які формують соціальні уявлення, переважно, під впливом батьків, шкільних учителів і значущих дорослих, мають стійкі форми їхньої презентації. Дівчата та юнаки, у яких має місце нестабільна ціннісно-сміслова сфера, володіють не сформованим змістовним ядром соціальних уявлень. Переважно, такі індивіди знаходяться під впливами соціальних мереж, друзів або авторитетів, що певною мірою позначається на інфантилізації їхніх уявлень та ставлень.

Перспективи наукових пошуків убачаємо в проведенні емпіричних досліджень, що стосуються з'ясування моральних репрезентацій учнівської молоді, яка перебуває в умовах складності, невизначеності та інформаційного різноманіття.

Література

1. Богданов Е. Н., Зазыкин В. Г. Психология личности в конфликте: учебное пособие. СПб. : Питер, 2004. 224 с.
2. Боулдинг К. Конфликт и защита. Общая теория. М. : Прогресс, 1963. 336 с.
3. Волченко Л. П., Гарькавец С. О. Особливості формування соціально-нормативних уявлень старшокласників в умовах суспільної кризи: монографія. Северодонецьк: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2016. 200 с.
4. Гарькавец С. А. Проблема конкурентной виктимности и вооруженный конфликт на юго-востоке Украины. *Вісник Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. Психологія.* Т. 21, Вип. 2(42). 2016. С. 39-49.
5. Гарькавец С. О. Соціальні конфлікти: словник-довідник. Северодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2020. 120 с.
6. Гарькавец С. О. Соціальні конфлікти – пропозиція нової класифікації. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. Северодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2018. №2(46). С. 87-98.*
7. Гарькавец С. О. Соціально-нормативний конформізм особистості у психологічному вимірі: монографія. Луганськ: Вид-во «Ноулідж», 2010. 343 с.
8. Гришина Н. В. Психология конфликта. СПб. : Питер, 2002. 464 с.
9. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы. М. : РОССПЭН, 2002. 289 с.
10. Дойч М. Разрешение конфликта (Конструктивные и деструктивные процессы). *Соц.-полит. журн.* 1997. № 1. С. 202-217.

11. Донцов А. И., Емельянова Т. П. Концепция социальных представлений в современной французской психологии. М.: Изд-во МГУ, 1987. 128 с.
12. Емельянова Т. П. Социальное представление – понятие и концепция: итоги последнего десятилетия. *Психологический журнал*. 2001. Т. 22, № 6. С. 39-47.
13. Здравомыслов А. Г. Социология конфликта. М.: Аспект Пресс, 1996. 318 с.
14. Зимбардо Ф., Лайппе М. Социальное влияние. СПб.: Питер, 2001. 448 с.
15. Козер Л. Функции социального конфликта. М. : Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000. 205 с.
16. Леонтьев Д. А. Тест смысложизненных ориентаций (СЖО). М. : Смысл, 1992. 17 с.
17. Липсет С. М. Консенсус и конфликт. Очерки по политической социологии. М. : Прогресс, 1987. 423 с.
18. Рубин Дж., Пруйт Д., Хе Сунг Ким. Социальный конфликт: эскалация, тупик, разрешение. СПб. : прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. 352 с.
19. Galtung J. The Fall of the US Empire and Then What? Successors, Regionalization Or Globalization? US Fascism Or US Blossoming? Transcend University Press, 2009. 268 p.
20. Lewin K. Resolving Social Conflicts: selected papers on group dynamics. N.Y. : Souvenir Press (Educational & Academic), 1973. 230 p.

References

1. Bohdanov E. N., Zazykyn V. H. *Psykhohohyia lychnosti v konflikte: [uchebnoe posobyie]. [2-e yzd.]*. SPb. : Pyter, 2004. 224 s.
2. Bouldynh K. *Konflykt y zashchyta. Obshchaia teoriya*. М. : Prohress, 1963. 336 s.
3. Volchenko L. P., Harkavets S. O. *Osoblyvosti formuvannia sotsialno-normatyvnykh uiavlen starshoklasnykiv v umovakh suspilnoi kryzy: monohrafiia*. Sievierodonetsk: vyd-vo SNU im. V. Dalia, 2016. 200 s.
4. Harkavets S. A. *Problema konkurentnoi vyktymnosti y vooruzhennyi konflykt na yuho-vostoke Ukrainy // Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu im. I. I. Mechnykova. Psykhohohiia*. Т. 21, Vyp. 2(42). 2016. S. 39-49.
5. Harkavets S. O. *Sotsialni konflikty: slovnyk-dovidnyk*. Sievierodonetsk: Vyd-vo SNU im. V. Dalia, 2020. 120 s.
6. Harkavets S. O. *Sotsialni konflikty – propozytsiia novoi klasyfikatsii // Teoretychni i prykladni problemy psykhohohii* : zb. nauk. prats Skhidnoukrainskoho

natsionalnoho universytetu im. V. Dalia. Sievierodonetsk: Vyd-vo SNU im. V. Dalia, 2018. № 2(46). S. 87-98.

7. Harkavets S. O. Sotsialno-normatyvnyi konformizm osobystosti u psykholohichnomu vymiri: [monohrafiia]. Luhansk : vyd-vo «Noulidzh», 2010. 343 s.

8. Hryshyna N. V. Psykholohyia konflykta. SPb. : Pyter, 2002. 464 s.

9. Darendorf R. Sovremennyyi sotsyalnyi konflykt. Ocherk polytyky svobody. M. : ROSSPƏN, 2002. 289 s.

10. Doich M. Razreshenye konflykta (Konstruktyvnye y destruktyvnye protsessy) // Sots.-polyt. zhurn. 1997. № 1. S. 202-217.

11. Dontsov A. Y., Emelianova T. P. Kontseptsyia sotsyalnykh predstavleniy v sovremennoi frantsuzskoi psykholohy. M.: Yzd-vo MHU, 1987. 128 s.

12. Emelianova T. P. Sotsyalnoe predstavlenye – poniatyie y kontseptsyia: ytohy posledneho desiatyetyia // Psykholohycheskyi zhurnal. 2001. T. 22, № 6. S. 39-47.

13. Zdravomyslov A. H. Sotsyolohyia konflykta. M.: Aspekt Press, 1996. 318 s.

14. Zymbardo F., Liaippe M. Sotsyalnoe vlyiane. SPb.: Pyter, 2001. 448 s.

15. Kozher L. Funktsyy sotsyalnoho konflykta. M. : Ydeia-Press, Dom yntellektualnoi knyhy, 2000. 205 s.

16. Leontev D. A. Test smyslozhynennykh oryentatsyi (SZhO). M. : Smysl, 1992. 17 s.

17. Lypset S. M. Konsensus y konflykt. Ocherky po polytycheskoi sotsyolohyy. M. : Prohress, 1987. 423 s.

18. Rubyn Dzh., Pruit D., Khe Sunh Kym. Sotsyalnyi konflykt: eskalatsyia, tupyk, razreshenye. SPb. : praim-EVROZNAK, 2003. 352 s.

19. Galtung J. The Fall of the US Empire and Then What? Successors, Regionalization Or Globalization? US Fascism Or US Blossoming? Transcend University Press, 2009. 268 p.

20. Lewin K. Resolving Social Conflicts: selected papers on group dynamics. N.Y. : Souvenir Press (Educational & Academic), 1973. 230 p.

Volchenko L.P.

Empirical dimensions of girls and boys perceptions of social conflicts in Ukrainian society

The article considers the problem of forming ideas of girls and boys about social conflicts that take place in the Ukrainian crisis society. It is noted that social conflicts are a multifaceted phenomenon that covers various aspects of the social life of individuals. It was found that social representations include both explicit and implicit levels, are one of the main components of the worldview of the individual,

which is able to generate its social activity. It is established that the formation of social perceptions of girls and boys is mainly based on the influence of parents, school teachers, friends, social networks, to which they fall in the process of socialization. It has been empirically found that the representations of girls and boys who consider themselves strong individuals and able to control the events of their own lives have stable installations. Girls and boys who do not believe in their own strength, have social ideas at the level of information awareness, formed under the influence of social networks, friends and authorities, and sometimes show significant infantilism. It is noted that parents, teachers and important adults need to be responsible for the impact they have on girls and boys, in order to form representations of conflicts, and especially those that have a high emotional range.

Key words: *agents of influence, meaningful life orientations, social influence, social conflict, social ideas.*

Волченко Лариса Петрівна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології та соціології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Сєвєродонецьк.

ПРОБЛЕМА ПСИХОЛОГІЧНОГО ВТРУЧАННЯ У СОЦІАЛЬНЕ НАСИЛЛЯ: ВИМІРИ ШКОЛИ ТА РОДИНИ

ORCID: 0000-0002-2539-3838

У статті розглядається проблема соціального насилля, що відбивається, як на рівні шкільного соціального простору, так й родинного. Зроблений акцент на психологічних чинниках, що детермінують такі ганебні явища як булінг і мобінг, особливості їхнього прояву в умовах учнівської взаємодії. Зазначено, що соціальні умови завжди виступають однією з основних причин булінгу та мобінгу. Розглянуті психологічні профілі як тих, хто вчиняє насилля, так й тих, хто стає його жертвами. З'ясовано, що у булерів і моберів акцентованими виступають біологічні (родові травми), соціальні (вплив сімейного оточення) та персональні (рівень розвитку соціального інтелекту) інсталяції. Жертвами булінгу та мобінгу, перш за все, стають діти з проявами «навченої безпорадності», які зазвичай продукують інфантильний захист і неспроможні самостійно розв'язувати проблеми комунікації з іншими. Зазначено, що у підлітковому середовищі цінним виступає те, що пов'язано з проявами «дорослості», а копіювання поведінки значущих старших значно впливає на їхню соціальну активність. Зневажливе ставлення батьків до інших у присутності власних дітей, стає однією з причин генерування соціальної інгібіції в учнівському середовищі. Запропоновані соціально-психологічні шляхи розв'язання проблеми насилля в родинах школярів та учнівському середовищі, що мають комплексний характер.

Ключові слова: булінг, жертва, мобінг, родина, соціальна інгібіція, соціальне насилля, учнівське середовище.

Постановка проблеми. На теперішній час констатується певне зростання проявів різних форм насилля в учнівському середовищі. Артикульованим виявляється й насилля, що відбуваються у родинах. Причини такого ганебного явища ми вбачаємо в наявних соціальних координатах існування індивідуумів в українському кризовому суспільстві. Трансформаційні процеси, що відбуваються в Україні протягом останніх кілька років, значно позначаються на дітях і молоді, оскільки вони є найбільш уразливими та незахищеними від деструктивних впливів, що супроводжують

суспільні зміни. Чим більша амплітуда трансформацій, тим більше негативних явищ виникає у соціальному просторі існування. При цьому, реагування на зміни має значне запізнення, оскільки між входом у соціальну систему та виходом з неї проходить певний час, за який індивідууми суттєво змінюються й не завжди у кращий бік. А, отже діти та молодь, які за віком є підвищено чутливими особистостями, вбирають в себе всі фонові інсталяції й виявляються першими «жертвами» таких трансформацій. Тому, завжди треба пам'ятати, що суспільні перетворення слід здійснювати з думкою «Обережно діти!».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Найбільш поширеними інсталяціями насилля серед школярів є так званий булінг (від англ. *bully* – хуліган) і мобінг (від англ. *mobbing* – утискати, нападати, *mob* – натовп) (Аудмайер, 2016, с. 24). Перша форма насилля передбачає травлю та терор однією людиною або групою людей іншої, а друга – емоційне насилля та психологічний тиск, з метою дискредитації індивіда. В основі таких форм насилля знаходиться феномен соціальної інгібіції (від лат. *inhibeo* – утискати, стримувати, гальмувати), що проявляється як тиск або придушення самого факту існування або дій індивіда внаслідок впливу інших людей (Тейлор, Піппло, Сірс, 2004, с. 440).

Власно булінг і мобінг існували завжди (почали вивчати з 1884 р., коли терміни увійшли у довідник із психології (Аудмайер, 2016)), оскільки така природа людства, якщо виходити з еволюційної теорії Ч. Дарвіна. Соціальні дарвіністи взагалі стверджують, що люди поділяються на хижаків і здобич, й тільки цивілізаційні координати існування спроможні, певним чином, упорядковувати відносини між ними (Сапольські, 2019).

Проте, проблема соціального насилля розглядалася та продовжує розглядатися вченими з різних сфер наукового знання (А. І. Аверьянов, К. Аудмайер, Н. Ю. Максимова, В. Р. Петросянц, Є. В. Руденський, Е. Русланн, Г. У. Солдатова, Н. Kury, S. Redo, E. Roland, E. Shea та багато ін.). Основне, на чому наголошують дослідники – люди повинні утворювати соціальні умови, за яких ганебні явища насилля стають абсолютно неможливими, або їх прояви не мають можливостей для поширення.

Разом із цим, науковці не мають узгоджених підходів як до причин виникнення соціального насилля взагалі, так й шкільного та родинного насилля, зокрема. Психоаналітики вбачають причиною насилля конфлікт, що виникає між безсвідомими потребами, спонуканими та усвідомленими соціальними нормами (З. Фройд, А. Фройд), комплекс неповноцінності (А. Адлер), втрату зв'язку між духовними та культурними цінностями особистості (К. Юнг). Біхевіористи причиною проявів насилля індивідуумів

вважають засвоєні ними негативні форми активності на підставі асоційованих і закріплених оперантним обумовленням реакцій (Дж. Уотсон, Б. Скіннер та ін.). Представники гуманістичного підходу розглядають насилля як наслідок неможливості задоволення базових потреб особистості у межах міжособистісного контакту (А. Маслоу, К. Роджерс та ін.) (Гарькавець, 2010; Малкіна-Пих, 2006; Roland, 1999). Існують й інші наукові пояснення щодо соціального насилля взагалі та насилля щодо дітей, зокрема (Аронсон, Уилсон, Эйкерт, 2002; Ільїн, 2014; Максимова, Мілютіна, 2003).

Отже, ми маємо значний спектр наукових підходів і визначень до природи, як соціального насилля взагалі, так й булінгу та мобінгу, зокрема. Але, попри ґрунтовного вивчення та розроблення програм із превентивних заходів, булінг і мобінг не втрачають актуальності в українських реаліях і потребують подальшого детального розгляду.

Мета статті полягає у тому, щоб дослідити причини соціального насилля у шкільному та родинному середовищах, зв'язок між ними, й запропонувати шляхи щодо превенції таких соціальних деструкцій, як булінг і мобінг.

Основними методами дослідження виступили теоретико-методологічний аналіз, порівняння та узагальнення основних положень, що мають місце у сучасній психологічній науці, які є релевантні проблеми, що розглядається.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Насилля, у тому числі й шкільне, було завжди, про що свідчать окремі дослідження (Петросянц, 2011, Русланн, 2012; Третяченко, Гарькавець, Коломійцев, 2008). Проте, сучасне зростання шкільного насилля, як на нашу думку, стало можливим унаслідок соціальних процесів, що відбуваються в українському кризовому суспільстві протягом останніх кількох років. Видатний український вчений-психолог Г. К. Серeda (1993) зазначав: «Найбільш чутливим індикатором і найбільш безпосереднім виразником різних змін у стані суспільного здоров'я (тобто проявів психологічної стомленості та депресії, соціальних фобій та неврозів, криз духовності та моральної деградації) є та частина суспільства, яка повинна в найменше випробовувати дії соціальної хвороби на собі, оскільки ще «не жила на світі» та найбільше огорожена від життєвих негараздів – діти та молодь» (Серeda, 1993, с. 90).

Учений виокремив парадоксальний бік цієї проблеми: кризові явища в суспільстві виявляються у поведінці дітей раніше, ніж вони усвідомлюються дорослими. Під цим кутом зору Г. К. Серeda пропонував розглядати більшість ганебних явищ, що мають місце у нашому трансформаційному суспільстві та стверджував: «...якщо такі явища затягуються надовго, то процес одужання

суспільства обіцяє бути довшим, бо реконструкція соціальних установок є набагато складнішою справою, ніж їхнє формування» (Середа, 1993: 90).

Отже, як ми вважаємо, зростання проявів булінгу та мобінгу серед школярів, в останній час, є наслідком тих деструктивних подій, що відбуваються в Україні протягом кількох років. Дорослі у нескінченних війнах за владу та гроші, возвеличення нових героїв і повалення героїв минулого не вважають за потрібне звертати увагу на дітей та молодь, а останні, спостерігаючи за хвилями насилля, відбивають його у власній соціальній активності.

Серед причин скоєння психологічного та фізичного насилля неповнолітніми, перш за все, артикульованими виявляються чинники поєднання різних видів впливу зовнішнього середовища з особистісними особливостями булерів і моберів. До таких чинників відносяться біологічні (родові травми, спадкові хвороби тощо), соціальні (вплив сімейного оточення, друзів, статусні та рольові прояви тощо) та персональні (темперамент, характерологічні особливості, рівень самооцінки, здібності, рівень розвитку соціального інтелекту тощо) інсталяції. Неповнолітні, які мають негативні поєднання у власних психологічних профілях, виявляються особистостями з низькою адаптаційною спроможністю до соціальних і психологічних навантажень, що зумовлюють їхні неадекватні поведінкові прояви (афективні реакції, негативізм, спонтанне збудження, агресію, насилля тощо). Отже, у підлітковому середовищі особливо ціниться все те, що пов'язано з проявами «дорослості», копіювання поведінки старших й особливо референтних старших, й воно стає визначальним у продукуванні ними відповідної соціальної активності. Якщо дорослі зневажають інших у присутності власних дітей, то ці діти будуть зневажати своїх однолітків, але ще з більшим презирством, щоб перевершити тих, у кого вони навчилися так вчиняти. Тобто, соціальна інгібіція в стосунках між дорослими відбивається ще більшою соціальною інгібіцією в стосунках між неповнолітніми.

Слід звернути увагу й на те, що так звана «культурна трансмісія», як механізм засвоєння деструктивної поведінки, що розуміється як доступ індивіда до ціннісних орієнтацій людей, які індиферентно або схвально ставляться до скоєння насилля, забезпечує поступове залучення дітей та молоді у світ кримінальної субкультури (Гарькавець, 2010). При цьому, за визначенням Е. Сатерленда, основою «культурної трансмісії» є мала соціальна група, в якій частотність та стійкість зв'язків визначає характер делінквентної поведінки її членів (Фокс, 1980).

Результати аналізу чинників, умов і механізмів деструктивної соціальної активності індивіда, її психосоціогенетичної детермінації у різних

сферах його соціалізації (сім'я, школа, референтне оточення тощо) дозволяють стверджувати про ключову роль ціннісних переваг, що мають місце у конкретному суспільстві та, які стандартизують самосвідомість дітей та молоді (Третьяченко, Гарькавець, Коломійцев, 2008). Прикро, але в останній час, в українському кризовому суспільстві спостерігається значний розрив культурної спадщини по лінії «батьків і дітей», що зумовлює виникнення певних соціально-психологічних реакцій на соціальне оточення. Такі реакції, переважно, мають негативне емоційне забарвлення та девіантне, антисоціальне спрямування.

Разом із цим, ми вважаємо слушним розглядати прояви насилля в учнівському середовищі крізь призму віктимології (Гарькавець, 2013). Жертви булінгу та мобінгу, це зазвичай пасивні учні, у яких інсталюється «навчена безпорадність», які не в змозі протистояти тиску з боку кривдників. Їхня реакція на тиск – це інфантильний захист, неспроможність власноруч розв'язувати проблеми комунікації з іншими. Образа, ще більше заганяє дитину у кут ізольованості та позбавляє мотивації до конструктивного захисту.

Крім того, як слушно зазначає К. Аудмайер (2016), дорослі повинні завжди приділяти підвищену увагу саме тим дітям, яких зневажають інші діти. Маркерами такого ставлення є надмірна підпорядкованість одних іншим, неспроможність до самозахисту, уникання участі у групових іграх, перебування у рваному одязі без пояснень, постійне знаходження осторонь інших дітей та поблизу дорослих, небажання відповідати у дошки, втрата інтересу до занять, відсутність запрошення у гості до інших та небажання запрошувати інших у гості до себе.

Є. В. Руденський (2018), який досліджує віктимологію дитинства та родини зазначає, що в етимології віктимних деструкцій індивідів значну роль відіграє феномен віктимайзінгу – система дисфункціональних культурно-генетичних інтеракцій, завдяки яким породжується віктимогенний ризик реалізації віктимного синдрому особистості, що своєю чергою, сприяє формуванню культурної патології міжособистісних відносин з дитиною, біль від якої вводить її у стан безпорадного страждання.

Ствердно, проблема психологічного втручання у соціальне насилля на шкільному та родинному рівнях виявляє свій комплексний характер, який полягає не в з'ясуванні того, хто більше винний в існуванні такого ганебного явища як насилля, а утворення певних соціальних умов життєдіяльності, за яких булінг і мобінг стають неможливими.

Поряд із тим, що потрібна спільна праця батьків і вчителів, щодо запобігання шкільному насиллю, актуальним є навчання самих учнів поведінню у ситуації психологічного тиску та утиску з боку інших. Слід

пам'ятати, що діти навчаються у дорослих як емпатії та толерантності, так й моделям поведінки, які є агресивними та зневажливими стосовно інших. Треба навчати школярів умінню встановлювати власні границі, асертивності, конструктивному поведженню та спілкуванню, вмінню знаходити друзів і союзників серед однолітків. Варто звернути увагу на залучення старших школярів щодо превенції насилля в основній школі, відповідального ставлення до виконання учнівських обов'язків. Потрібно побудувати таку атмосферу у школі, щоб ніхто з учнів не залишався осторонь, без уваги та не вважав себе покинутим і відторгненим.

Разом із цим, слід реалізувати систему соціально-психологічних і педагогічних заходів, які позбавлять насилля зовнішнього підкріплення. Мова йде проте, щоб дорослі мали змогу виявити справжні причини незадовільного поведження дитини або його пригніченого стану. При цьому, не слід допитувати дитину, бути занадто наполегливим, оскільки це може «закрити» її від відвертої розмови. Головне, щоб дитина зрозуміла, що дорослий на його боці й він може розраховувати на його допомогу та підтримку. Можливо з першого разу й не вийде відверта розмова, але це буде позитивний знак для подальших продуктивних зустрічей.

Ефективним виявляється й те, коли дитина власноруч йде на відверту розмову, але починає з далеких, подекуди незрозумілих для дорослих висловлювань (розповідає про героїв улюблених мультфільмів або кінофільмів, що випробовували певні труднощі). Треба слухати дитину, дати змогу висловитися, що буде сприяти зменшенню її відчуття безпорадності в ситуації, в якій вона вже випробовувала власну уразливість. При цьому, слід не поспішати з обіцянками розв'язання проблеми негайно (треба контролювати власні емоції, оскільки особистість у дитячому та підлітковому віці є дуже сенситивною), важливо не обіцяти дитині більше, ніж дорослий може виконати. Головне не позбавляти дитину надії, що ситуація буде вирішена, більше ніхто та ніколи її не образить.

Разом із цим, слід наголосити на тому, що коли дорослі дізнаються про факти цькування, а не обвинувачення, вони менше схильні займати захисну позицію та швидше визнають, що насилля існує. Це важливо у тому випадку, коли між дорослими не існує порозуміння у цьому питанні, а діти спостерігають за суперечками батьків. Тут важлива роль адміністрації школи, яка повинна займати принципову позицію, а не уникати неприємних констатацій. Тим паче, що батьки дитини-жертви можуть зіткнутися з тим, що не всі дорослі сприймають ситуацію як кризову, що інші батьки не погоджуються визнавати факти булінгу або мобінгу, і навіть інтенсивно їх заперечують.

Слід зазначити, що діти спроможні відтворювати віктимну поведінку своїх батьків або значущих дорослих. Неповнолітні навчаються бути безпорадними та засвоюють поведінку жертви. При цьому більшість батьків не усвідомлюють такої спадкоємної кризи та обвинувачують всіх, крім себе. Але, як ми вже зазначали, й батьки тих учнів, що продукують агресію та насилля у родинях, також сприяють навчанню соціальним деструкціям власних дітей. Тому дуже важливо, представникам адміністрації школи, наладити діалог з батьками та зрозуміти мотиви їхньої поведінки, щоб вибудувати ефективні алгоритми роботи як з тими учнями, яких психологічно цькують, так із тими, хто вчиняє насильницькі дії відносно інших школярів.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Розв'язання проблеми насилля, як в учнівському середовищі, так й у родинях школярів, перш за все, передбачає підвищену увагу дорослих до соціальних аспектів існування, що пов'язані з вихованням і формуванням самосвідомості дітей та молоді. Треба завжди пам'ятати застереження «Обережно діти!». Реалізація внутрішньої державної політики повинна відбуватися з обов'язковим урахуванням інтересів неповнолітніх, що спроможне збити хвилю насилля в середовищах їхнього існування та забезпечити ствердження соціально-нормативних форм шкільної та родинної взаємодії.

Доцільно забезпечити впровадження таких комплексних і системних заходів, як: послідовна психодіагностика дітей та підлітків; виявлення соціально-психологічних аспектів їхньої соціальної дезадаптації; встановлення чинників негативного впливу на формування особистості неповнолітніх та їхня нейтралізація; диференціація способів психолого-педагогічної корекції тих учнів, які продукують девіантну поведінку.

Проведення подальших наукових студій ми вбачаємо у з'ясуванні індивідуально-психологічних профілів учнів, які, як вчиняють, так й піддаються булінгу та мобінгу. На підставі психологічного профілювання передбачається розробка системних і комплексних превентивних соціально-психологічних програм та їхня подальша реалізація.

Література

1. Аверьянов А. И. Сущность и технологи социально-педагогической профилактики школьного буллинга // Современное гуманитарное образование в социокультурном пространстве столичного мегаполиса. Вып. 3. Т. 2. МГПИ, 2009. С. 43-47.

2. Аронсон Э., Уилсон Т., Эйкерт Р. Социальная психология. Психологические законы поведения человека в социуме. СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. 560 с.

3. Аудмайер К. Все на одного. Как защитить ребенка от травли в школе. М.: Альпина Паблишер, 2016. 152 с.
4. Гарькавец С. О. Психология підліткової віктимності: монографія. Луганськ: вид-во «Ноулідж», 2013. 175 с.
5. Гарькавец С. О. Соціально-нормативний конформізм особистості у психологічному вимірі: монографія. Луганськ: вид-во «Ноулідж», 2010. 343 с.
6. Ильин Е. П. Психология агрессивного поведения. СПб.: Питер, 2014. 368 с.
7. Максимова Н. Ю., Милютіна К. Л. Соціально-психологічні аспекти насильства. К.: Комітет сприяння захисту прав дітей, 2003. С. 200-203.
8. Малкина-Пых И. Г. Психология поведения жертвы. М.: Эксмо, 2006. 1008 с.
9. Петросянц В. Р. Психологическая характеристика старшеклассников, участников буллинга в образовательной среде, и их жизнестойкость. Дис. канд. психол. наук. СПб., 2011. 210 с.
10. Руденский Е. В. Виктимология детства и виктимология семьи: концептуализация новых разделов социально-психологической виктимологии личности // «РЕМ: Psychology. Educology. Medicine». 2018. № 3. С. 91-102.
11. Русланн Э. Как остановить травлю в школе. Психология мобинга. М., 2012. 264 с.
12. Сапольски Р. Биология добра и зла: Как наука объясняет наши поступки. М.: Альпина нон-фикшн, 2019. 766 с.
13. Середя Г. К. Aut bene, aut nihil // Современное общество. 1993. № 2. С. 82-92.
14. Солдатова Г. У., Ярмина А. Н. Кибербуллинг: особенности, ролевая структура, детско-родительские отношения и стратегия совладания // Национальный психологический журнал. 2019. № 3(35). С. 17-31.
15. Тейлор Ш., Пипло Л., Сирс Д. Социальная психология. СПб.: Питер, 2004. 767 с.
16. Третьяченко В. В., Гарькавец С. О., Коломійцев О. А. Психология правослухняної та протиправної поведінки особистості в умовах трансформації українського суспільства: монографія. Луганськ: Знання, 2008. 344 с.
17. Фокс В. Введение в криминологию. Пер. с англ. / Под ред. Коган В. М., Никифорова Б. С. М.: Прогресс, 1980. 312 с.
18. Kury H., Redo S., Shea E. Women and Children as Victims and Offenders: Background, Prevention, Reintegration. Springer, 2016. P. 47-65.
19. Roland E. School Influences on Bullying. Stavanger: Rebell forlag, 1999. 412 p.

References

1. Averianov A. Y. Sushchnost y tekhnolohy sotsyalno-pedahohycheskoi profylaktyky shkolnoho bullynha // *Sovremennoe humanytarnoe obrazovanye v sotsyokulturnom prostranstve stolychnoho mehapolysa*. V. 3. T. 2. MHPY, 2009. S. 43-47.
2. Aronson E., Uylson T., Eikert R. Sotsyalnaia psykholohyia. Psykholohycheskye zakony povedeniya cheloveka v sotsyume. SPb.: praim-EVROZNAK, 2002. 560 s.
3. Audmaier K. Vse na odnoho. Kak zashchytit rebenka ot travly v shkole. M.: Alpyna Pablysher, 2016. 152 s.
4. Harkavets S. O. Psykholohiia pidlitkovoii viktyimnosti: monohrafiia. Luhansk: vyd-vo «Noulidzh», 2013. 175 s.
5. Harkavets S. O. Sotsialno-normatyvnyi konformizm osobystosti u psykholohichnomu vymiri: monohrafiia. Luhansk: vyd-vo «Noulidzh», 2010. 343 s.
6. Ylyn E. P. Psykholohyia ahressyvnoho povedeniya. SPb.: Pyter, 2014. 368 s.
7. Maksymova N. Yu., Miliutina K. L. Sotsialno-psykholohichni aspekty nasylstva. K.: Komitet spryiannia zakhystu prav ditei, 2003. S. 200-203.
8. Malkyna-Pykh Y. H. Psykholohyia povedeniya zhertvy. M.: Eksmo, 2006. 1008 s.
9. Petrosiants V. R. Psykholohycheskaia kharakterystyka starsheklassnykov, uchastnykov bullynha v obrazovatelnoi srede, y ykh zhyznestoikost. Dys. kand. psykhol. nauk. SPb., 2011. 210 s.
10. Rudenskyi E. V. Vyktyimolohyia detstva y vyktyimolohyia semy: kontseptualyzatsyia novykh razdelov sotsyalno-psykholohycheskoi vyktyimolohyy lychnosti // «PEM: Psychology. Educology. Medicine». 2018. № 3. S. 91-102.
11. Ruslann E. Kak ostanovyt travliu v shkole. Psykholohyia mobynha. M., 2012. 264 s.
12. Sapolsky R. Byolohyia dobra y zla: Kak nauka ob'iasniaet nashy postupky. M.: Alpyna non-fykshn, 2019. 766 s.
13. Sereda H. K. Aut bene, aut nihil // *Sovremennoe obshchestvo*. 1993. № 2. S. 82-92.
14. Soldatova H. U., Yarmyna A. N. Kyberbullynh: osobennosti, rolevaia struktura, detsko-rodytelskye otnosheniya y stratehyia sovladaniya // *Natsyonalnyi psykholohycheskyi zhurnal*. 2019. № 3(35). S. 17-31.
15. Teilor Sh., Pyplo L., Syrs D. Sotsyalnaia psykholohyia. SPb.: Pyter, 2004. 767 s.

16. Tretiachenko V. V., Harkavets S. O., Kolomiitsev O. A. Psykholohiia pravoslukhnianoi ta protypravnoi povedinky osobystosti v umovakh transformatsii ukrainskoho suspilstva: monohrafiia. Luhansk: Znannia, 2008. 344 s.

17. Foks V. Vvedenye v krymynolohiyu. Per. s anhl. / Pod red. Kohan V. M., Nykyforova B. S. M.: Prohress, 1980. 312 s.

18. Kury H., Redo S., Shea E. Women and Children as Victims and Offenders: Background, Prevention, Reintegration. Springer, 2016. P. 47-65.

19. Roland E. School Influences on Bullying. Stavanger: Rebell forlag, 1999. 412 p.

Harkavets S.O.

The problem of psychological intervention in social violence: measuring school and family

The article deals with the problem of social violence. School social space and family space are analyzed. The emphasis is made on the psychological factors that determine bullying and mobbing, the peculiarities of their manifestation in the conditions of school interaction. It is noted that social conditions are always one of the main causes of violence. The psychological profiles of those who commit violence and those who become its victims are considered. It was found that in bullers and mobbers, biological (hereditary injuries), social (the influence of family education) and personal (the level of development of social intelligence) manifestations are accentuated. Children with manifestations of «learned helplessness» who use infantile protection and are unable to independently resolve communication problems with others become victims of bullying and mobbing. It has been determined that in the adolescent environment, the manifestation of «adulthood» is valuable, and the copying of the behaviour of significant elders strongly affects their social activity. The disrespectful attitude of parents towards others in the presence of their own children is one of the reasons for the generation of social inhibition by them in the school environment. A socio-psychological solution to the problem of violence in the families of pupils and in school, which has a complex character, is proposed.

Key words: *bullying, victim, mobbing, family, social inhibition, social violence, school environment.*

Гарькавець Сергій Олексійович – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології та соціології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Сєвєродонецьк.

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСНОВ РОЗВИТКУ РЕАБІЛІТАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ

ORCID ID 0000-0002-8043-3046

В статті проаналізовано особливості вивчення проблеми соціально-психологічних основ розвитку реабілітаційного потенціалу особистості. Мета статті полягала у визначенні особливостей оптимізаційних чинників реабілітаційного потенціалу особистості для психологічного забезпечення соціальної підтримки хворих. Методологічний підхід ґрунтується на теоретико-методологічних положеннях про системну будову психічних явищ та концепцію розвитку реабілітаційного потенціалу особистості. Використано комплекс методів дослідження: інформаційно-теоретичний, вербально-комунікативний, психометричний. Результати. Розкрито сутність методологічного підходу, що ґрунтується на емпіричних даних, які включають дослідження, спрямовані на гармонізацію психологічного стану пацієнтів. Розглянуто методичний комплекс психологічного забезпечення розвитку реабілітаційного потенціалу особистості. Зазначено роль соціального психолога і зміст соціальної роботи з формування психологічних основ розвитку реабілітаційного потенціалу. Висновки. Використання теоретичної та методичної бази існуючих підходів до психологічного забезпечення розвитку реабілітаційного потенціалу особистості є недостатнім для оцінки та регуляції їх психологічного стану. Тому використання комплексного підходу до оцінки психологічних станів з позиції уявлень про реабілітаційний потенціал особистості, створює умови для своєчасної діагностичної (контроль, оцінка) та корекційної (оптимізація, профілактика) роботи в умовах реабілітації.

Ключові слова: *реабілітаційний потенціал, психологічний стан, пацієнти, розвиток, методологічний підхід, соціальна підтримка, розвиток*

Постановка проблеми. Проблему реабілітації осіб з депресивними розладами слід віднести до розряду питань, які завжди зберігали і зберігатимуть свою значущість. Проте в кризові періоди розвитку суспільства завдання реабілітації суттєво ускладнюються внаслідок зростання невизначеності перспектив суспільного розвитку, на тлі яких проектується життєвий шлях

кожної конкретної особистості, а також руйнації системи старих соціально-типових сценаріїв життєвого шляху, якими озброюється суб'єкт у процесі соціалізації. Тому актуальність проблеми розвитку реабілітаційного потенціалу загострюється нині ще й нестабільністю соціальної ситуації розвитку особистості в умовах сучасної України.

Прагнення людини до прогнозування та планування свого власного майбутнього з прадавніх часів породжувало і попит на відповідні соціально-психологічні методи допомоги їй у розв'язанні цих завдань. Науковий підхід до надання допомоги особистості у сфері реабілітації тривалий час спеціально не розроблявся.

Проте сьогодні ситуація починає суттєво змінюватись, і вказана прогалина починає активно заповнюватись психологами, в контексті яких чітко усвідомлена перспективна спрямованість структурування життєвого шляху людини.

Вивчення феномену реабілітації як універсальної складової будь-якої діяльності вивело дослідників і на вивчення реабілітації в структурі такого різновиду діяльності, як життєдіяльність, де основним змістом реабілітації є життєвий шлях особистості.

Окрім того, в психології стрімко формується арсенал дослідницьких та психодіагностичних методик та методів корекції й розвитку психічних функцій. Все це створює нові можливості для пошуку шляхів дослідження процесу реабілітації особистості в умовах сучасного соціуму.

Науково-психологічне вивчення проблеми реабілітації особистості в умовах сучасного соціуму дає змогу зробити новий крок у опрацюванні методів соціально-психологічної допомоги у сфері прогнозування та проектування життєвого шляху. Отримані дані можуть набути широкого застосування в практичній психології особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Методологічною основою дослідження слугували загальнонаукова методологія системного аналізу, філософська та психологічна концепції життєтворчості, психологічна концепція реабілітації, теорія і методологія психосемантичного підходу, концепції психологічного консультування та біографічного тренінгу. Методи дослідження полягали у теоретичному аналізі наукової літератури з відповідних питань, узагальненні існуючих результатів, побудові концептуальної моделі реабілітації особистості в умовах сучасного соціуму, розробка експериментальних методик спиралась на дослідження особистості, опитування та інтерв'ювання. Статистичний аналіз здійснювався на базі Microsoft Excel.

Актуальність проблеми депресій обумовлена великою їх поширеністю і тяжкістю наслідків. Згідно з даними ВООЗ, приблизно 4-5% населення земної кулі страждає депресіями, при цьому ризик захворіти на депресію протягом життя досягає 10% у чоловіків і до 20% у жінок. За прогнозами ВООЗ, до 2020 року депресія вийде на перше місце серед захворювань в світі, обігнавши сьгоднішніх лідерів - інфекційні та серцево-судинні захворювання (Аршава І.Ф., 2019). Депресія є хронічним рецидивуючим захворюванням, причому повторні епізоди виникають приблизно у 60 % хворих (Корнієнко В.В., 2011).

Медико-соціальні наслідки депресій різноманітні і важкі. До них відносяться: високий суїцидальний ризик, порушення адаптаційних можливостей пацієнтів, зниження професійного статусу, розпад сім'ї, інвалідність, втрата соціальних зв'язків і зниження якості життя в цілому (Корнієнко В.В., 2011).

Депресія є провідною причиною інвалідності та займає четверте місце за рівнем матеріального збитку, що наноситься суспільству. При цьому значна частина цих витрат пов'язана з тимчасовою і постійною непрацездатністю. Так, за даними фармако-економічних досліджень, в США щорічний збиток від депресії оцінюється приблизно в 83 млрд. доларів, а в країнах Євросоюзу - в 75 млрд. Євро. Найбільші економічні втрати обумовлені відсутністю пацієнта на робочому місці або зниженням через наявність депресії продуктивності праці, незважаючи на формальне присутність працівника. В результаті депресії втрачається в середньому 27 робочих днів на одного працівника в рік .

Відомо, що раннє виявлення депресій і своєчасний початок лікування істотно покращує результат терапевтичного втручання. І, навпаки, тривале перебування в хворобливому стані сприяє хроніфікації патологічного процесу, підвищує ризик розвитку повторних депресивних епізодів в подальшому і помітно погіршує прогноз захворювання в цілому. Депресія - гетерогенне захворювання, що вимагає лікування не тільки емоційних симптомів, а й відновлення соціального функціонування та якості життя пацієнтів. Відомо, що, незважаючи на виражене поліпшення стану хворих в результаті терапії, більше 50% пролікованих пацієнтів все ще відзначають значно зниження якості життя. Тому увага до повного функціонального відновлення пацієнта дає йому шанс на поліпшення повсякденного життя.

У зв'язку з цим, великого значення набувають реабілітаційні заходи, що мають на меті реадаптацію і реінтеграцію пацієнтів, і пов'язані з ними, реабілітаційні можливості особистості пацієнта. Реабілітаційний потенціал - це можливості хворої людини за сприяння реабілітаційних служб і суспільства в цілому приводити біологічні та соціально-психологічні резерви до мобілізації реституційних, компенсаторних і адаптивних процесів і інших механізмів, що

лежать в основі відновлення його порушеного здоров'я, працездатності, особистого статусу і становища в суспільстві.

Важливою складовою реабілітаційного потенціалу є його психологічна складова (психологічний реабілітаційний потенціал - ПРП), яку можна визначити як комплекс індивідуально - психологічних особливостей особистості (когнітивних, мотиваційних, емоційних і ін.), А також соціально-психологічних факторів, які є основним джерелом, що сприяє реадaptaції і ресоціалізації пацієнта в результаті виникнення і розвитку хронічного захворювання. ПРП пацієнтів з депресивними розладами дає можливість визначити ресурси особистості для реалізації як психологічної, так і комплексної медико-соціальної реабілітації.

З науково-дослідної та практичної точок зору на даному етапі розвитку психологічної науки має велике значення проведення досліджень не стільки окремих складових ПРП, скільки побудова єдиної, цілісної моделі розуміння природи і змісту факторів, що мають фундаментальне значення для формування і подальшого розвитку реабілітаційного потенціалу пацієнтів з депресивними розладами. У зв'язку з цим при вивченні ПРП одним з найважливіших аспектів є багаторівневий розгляд процесу адаптації. Процес адаптації є універсальним механізмом, які забезпечують повноцінне функціонування особистості в середовищі, і розглядається в сучасній психології як «динамічний процес пристосування організму до нових умов існування».

Існує безліч робіт, присвячених вивченню процесу адаптації, в яких приділяється увага закономірностям філогенетичного формування механізмів регуляції в процесі адаптації, спробі обумовити процес адаптації соціальними відносинами, індивідуальними особливостями особистості, що реалізує власну суб'єктність. Також виділяються психологічні механізми, в фокусі вивчення яких розглядаються не тільки інтер-, але і інтраспрямовані тенденції, що опосередковують процес адаптації і впливають на ефективність діяльності особистості. Активно ведуться дослідження захисних механізмів і копінг-ресурсів особистості і їх ролі в формуванні успішного впорядкування зі стресом поведінки. При розгляді проблем адаптації людини в деяких дослідженнях доводиться, що здатність до адаптації є не тільки індивідуальною, а й особистісною якістю. Існує ряд робіт, в яких вивчалася роль психологічних резервів особистості, як в подоланні соматичних захворювань.

В останні десятиліття стає все більш актуальною задача визначення механізмів саморегуляції психічної діяльності в нормі і патології, ресурсів організму людини і його особистості для успішного подолання наслідків різних захворювань, збереження або підвищення здатності до виконання різних видів діяльності. Однак залишається відкритим питання про індивідуальну специфіку,

яка визначає межі потенційних внутрішніх змін особистості, пов'язаних з характером хвороби, в рамках якої можлива адаптація конкретної особистості. Невивченими залишаються психологічні чинники, пов'язані з особливостями перебігу хвороби, що сприяють продовженню періодів ремісії і зниження ризику рецидиву хвороби. Все вищезазначене надає як теоретичну, так і практичну актуальність проблеми психологічного реабілітаційного потенціалу та необхідності його активізації в ситуації хвороби.

Мета статті – з'ясування особливостей реабілітації особистості в умовах сучасного соціуму, виокремлення її основних типів та критеріїв їх розмежування, опрацювання методів соціально-психологічної допомоги в процесі реабілітації особистості в умовах сучасного соціуму.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Дослідження присвячено комплексному вивченню психологічного реабілітаційного потенціалу та адаптаційних механізмів особистості хворих з депресивними розладами різного генезу, розробці системи психотерапевтичних заходів, спрямованих на поліпшення соціального функціонування пацієнтів з депресивними розладами.

Основою дослідження стало обстеження 354 осіб, з яких 270 – хворі на депресивні розлади (91 – з невротичними депресивними розладами; 86 – з органічними депресивними розладами та 93 – з ендогенними депресивними розладами) та 84 – осіб із загальної популяції населення (здорові).

Для вирішення поставлених завдань у роботі був використаний комплекс методів дослідження: інформаційно-теоретичний, вербально-комунікативний, психометричний, психодіагностичний та методи математичної статистики.

На основі системного підходу та комплексного аналізу здійснене теоретичне узагальнення та наведено нове вирішення актуальної наукової проблеми сучасної соціальної психології - психологічного реабілітаційного потенціалу та адаптаційних механізмів особистості хворих на депресивні розлади різного генезу, що дозволило науково обґрунтувати, розробити та впровадити диференційовану програму реабілітації, спрямовану на інтеграцію у суспільство пацієнтів з депресивними розладами.

Встановлено, що психолого-реабілітаційний потенціал (ПРП) хворих з депресивними порушеннями утворює складний симптомокомплекс, що включає особливості життєстійкості, особистісного адаптаційного потенціалу, копінг-стратегій, міжособистісних та сімейних комунікацій, соціального функціонування, специфіку ціннісно-мотиваційної сфери, індивідуально-типологічні особливості та психологічне благополуччя хворих з депресивними порушеннями.

Визначені диференційовані компоненти ПРП при депресивних порушеннях різного генезу: *при невротичних депресіях* до ПРП належали: віра у власні сили щодо можливості подолання складних ситуацій ($t=6,301$); відчуття залученості до життя ($t=3,781$); представленість відносно-адаптивних копінг-стратегій: «емоційна розрядка» (ДК=2,36), «пасивна кооперація» (ДК=8,95), «компенсація» (ДК=9,51) та «звернення» (ДК=6,18); артистизм (11,52 балів); наявність егропатичного ставлення до хвороби (ДК=4,87); наявність цінності «досягнення» ($t=4,723$). *При органічних депресіях* до ПРП належали: готовність сприймати події, що відбуваються, як досвід (ДК=4,04); відчуття залученості до життя ($t=4,099$); представленість відносно-адаптивних копінг-стратегій: «релігійність» (ДК=7,10), «компенсація» (ДК=8,55), «пасивна кооперація» (ДК=9,68) та «відносність» (ДК=6,89); повага до інших (10,91 балів); низький рівень актуальної ригідності (ДК=6,11), помірний рівень сенситивної та загальної ригідності (ДК=3,49 та ДК=4,77); наявність анозогнозичного ставлення до хвороби (ДК=5,81); наявність цінності «традиції» ($p < 0,0025$) та «самостійність» ($p < 0,03$); включеність у життя ($p < 0,0001$) (завдяки почуттю обов'язку ($p < 0,01$)); збереженість міжособистісних комунікацій: контактність ($t=6,198$), можливість відкрито виражати власні емоції ($t=3,587$), насамперед, негативні (ДК=2,51). До ПРП *при ендогенних депресіях* належали: готовність сприймати події, що відбуваються, як досвід (ДК=3,72); представленість адаптивних копінг-стратегій: «співпраця» (ДК=5,93) та «альтруїзм» (ДК=9,45); наявність цінності «традиції» ($p < 0,01$).

Був визначений рівень ПРП у пацієнтів з депресивними порушеннями: серед пацієнтів з *невротичною депресією* у 23,07 % хворих визначався низький, у 47,25 % - середній та у 29,67 % - високий рівень ПРП; у *пацієнтів з органічними депресіями*: у 43,02 % був визначений низький, у 44,18 % - середній та у 12,79 % - високий рівень ПРП; у *хворих на ендогенні депресії* переважали особи з низьким рівнем ПРП (55,91 %). Було доведено, що пацієнти з невротичними депресіями відрізнялись більш високим ПРП, ніж хворі на органічні депресії (ДК=3,65), у яких ПРП був вищим за пацієнтів з ендогенними депресіями (ДК=4,73).

Виділені основні фактори, що детермінують процеси адаптивності та відновлення особистості пацієнтів з депресивними розладами, до яких належали: ступінь нервово-психічної стійкості, яскравість прояву когнітивних та емоційних дисфункцій, комунікативний потенціал особистості, ступінь активності та наполегливості, рівень самооцінки, рівень залученості у життя, відповідальності та ригідності, наповненість ціннісно-суттєвої сфери, адекватність типу ставлення до хвороби, ступінь послідовності у досягненні цілей, ефективність копінг-стратегій.

Встановлені компоненти ПРД хворих з депресивними розладами, до яких належали: низькі показники життєстійкості, переважання неадаптивних копінг-стратегій, зниження адаптаційного потенціалу, спустошеність мотиваційної сфери, зниження спонукань та екзистенціальна невиконаність (низький рівень самодистанціювання, самотрансценденції, свободи і персональності), висока емоційна лабільність, тривожність, депресивність, напруженість, самокритика, інтровертованість, низькі показники експресивності, переважання високого та дуже високого рівню психічної ригідності, високого рівню ригідної поведінки під час стресу, дезадаптивних інтрапсихічних типів ставлення до хвороби (меланхолійного, апатичного, іпохондричного), наявність емоційних та когнітивних дисфункцій.

Визначені пускові механізми порушення процесу адаптації та компенсації у хворих з депресивними розладами, до яких належали: *а) при невротичних депресіях*: зниження показників життєстійкості: зниження залученості у життя (ДК=2,55), середній рівень контролю (ДК=1,09), низький рівень прийняття ризику (ДК=8,24); зниження адаптивності копінг-стратегій (ДК=3,10): актуалізація розгубленості (ДК=10,38), придушення емоцій (ДК=6,85), уникнення (ДК=7,40), пасивної кооперації (ДК=9,07), компенсації (ДК=8,10), емоційної розрядки (ДК=3,54) та звернення (ДК=7,82); зменшення адаптаційного потенціалу: зниження нервово-психічної стійкості ($t=2,756$) та поява астеничних ($t=2,228$), психотичних ($t=2,316$) реакцій та дезадаптаційних порушень ($t=3,012$). *б) при органічних депресіях*: зниження життєстійкості (ДК=6,18): відчуття невпевненості щодо подолання хвороби (ДК=7,36) та низький рівень прийняття ризику (ДК=4,65); зниження адаптивності копінг-стратегій (ДК=1,13): актуалізація пасивної кооперації (ДК=11,46), придушення емоцій (ДК=6,69), компенсації (ДК=9,70) та активного уникнення (ДК=5,72); поява дезадаптаційних порушень у вигляді астеничних реакцій ($t=2,512$). *в) при ендогенних депресіях*: зниження життєстійкості (ДК=5,79): зниження показників залученості, контролю та прийняття ризику (ДК=6,09, ДК=5,06 та ДК=8,17); зниження адаптивності копінг-стратегій (ДК=3,45): актуалізація розгубленості (ДК=9,31), придушення емоцій (ДК=6,41), смирення (ДК=7,20) та самозвинувачення (ДК=8,17); зниження адаптаційного потенціалу ($t=2,311$): зменшення нервово-психічної стійкості ($t=3,541$), зниження комунікативного потенціалу ($t=2,254$) та поява дезадаптаційних порушень ($t=3,091$), астеничних та психотичних реакцій ($t=3,091$ та $t=2,178$).

Доведено, що тривалість депресії, її рецидивуючий характер негативно впливає на адаптаційні можливості, адекватність копінг-стратегій, життєстійкість, особливості особистості, психічну пластичність, внутрішню картину хвороби, особливості ціннісно-мотиваційної сфери, екзистенціальну

наповненість, соціальне функціонування та міжособистісні стосунки пацієнтів з депресивними розладами ($p < 0,05$).

Встановлено, що ПРП при депресивних розладах має гендерну специфічність: *при невротичних депресивних розладах*: а) у чоловіків: послідовність у досягненні цілей ($r=0,43$); життєстійкість ($r=0,53$); упевненість у власних силах ($r=0,46$); актуалізація копінгу «протест» ($r=0,87$); домінування ($r=0,66$); реалістичність ($r=-0,75$); ергопатичний тип ставлення до хвороби ($r=0,74$); важливість цінностей «досягнення» ($r=0,65$) та «влада» ($r=0,43$); орієнтація сімейної системи на досягнення ($r=0,48$). б) у жінок: залученість у життя ($r=0,49$); комунікативний потенціал ($r=0,75$); моральна нормативність ($r=0,33$); використання копінг-стратегій «звернення» ($r=0,78$), «емоційна розрядка» ($r=0,77$), «пасивна кооперація» ($r=0,54$) та «компенсація» ($r=0,53$); артистичність ($r=0,56$); важливість цінностей «доброта» ($r=0,64$), «безпека» ($r=0,68$) та «конформність» ($r=0,73$); структурованість сімейної системи ($r=0,56$). ПРП *при органічних депресивних розладах*: а) у чоловіків: залученість у життя ($r=0,47$); послідовність у досягненні цілей ($r=0,48$); життєстійкість ($r=0,58$); відповідальність ($r=0,69$); актуалізація копінгу «компенсація» ($r=0,71$); анозогнозичний тип ставлення до хвороби ($r=0,56$); важливість самостійності ($r=0,65$); орієнтація сімейної системи до незалежності ($r=0,39$). б) у жінок: залученість у життя ($r=0,51$); прийняття ризику ($r=0,49$); комунікативний потенціал ($r=0,86$); використання копінг-стратегій «релігійність» ($r=0,79$) та «емоційна розрядка» ($r=0,47$); важливість цінностей «безпека» ($r=0,72$) та «конформність» ($r=0,39$); поступливість ($r=0,523$) та турботливість ($r=0,53$); орієнтація сімейної системи на морально-етичні аспекти ($r=0,67$). ПРП *при ендогенних депресивних розладах*: а) у чоловіків: важливість цінностей «стимуляція» ($r=0,44$) та «влада» ($r=0,37$); б) у жінок: прийняття ризику ($r=0,47$); моральна нормативність ($r=0,57$); використання копінг-стратегій «пасивна кооперація» ($r=0,35$) та «відносність» ($r=0,35$); важливість цінностей «безпека» ($r=0,75$) та «доброта» ($r=0,39$); орієнтація сімейної системи на морально-етичні аспекти ($r=0,64$); високий рівень організації ($r=0,71$) та контролю ($r=0,39$) сімейної системи.

Були встановлені вікові особливості ПРП пацієнтів з депресивними розладами та визначені їх складові. Доведено, що з віком поступово зменшується рівень ПРП та збільшується рівень ПРД у всіх сферах життєдіяльності хворих на депресивні розлади, що проявлялося у зниженні соціального функціонування, психологічного благополуччя, рівню життєстійкості, адаптаційного потенціалу особистості, зміні ціннісно-мотиваційної сфери, порушенні міжособистісних та внутрішньо сімейних комунікацій.

Висновки. Встановлені диференційовані патопсихологічні особливості хворих на депресивні розлади різного генезу, які негативно впливали на ПРП та полягали в наявності емоційних дисфункцій: а) *у пацієнтів з невротичними депресіями*: наявність легкого рівню депресії, переважання фобічної та ажитованої форм депресивного розладу, прояв obsесивно-компульсивних, вегетативних та серцево-судинних симптомів, психічної тривоги, почуття страху, травневих порушень та іпохондрії. б) *у пацієнтів з органічними депресіями*: переважання легкого та помірного рівню депресії, домінування соматизованої форми депресивного розладу, прояви соматичних та серцево-судинних симптомів, соматичної тривоги, раннього пробудження та інтелектуальних порушень. в) *у пацієнтів з ендogenous депресіями*: переважання помірного та тяжкого рівню депресії, домінування адинамічної форми депресивного розладу, прояви загальмованості, напруженості, наявності добових коливань, втрати ваги, почуття провини та суїцидальних намірів, а також респіраторних, травневих та сечостатевиx симптомів.

Сформульовані диференційовані принципи психологічної реабілітації з урахуванням особливостей ПРП пацієнтів з депресивними розладами, розроблено та апробовано комплексну диференційовану програму реабілітації, за допомогою якої реалізується комплексний підхід до реабілітації із застосуванням інтеграції психотерапевтичних методів (поєднання арт-терапії, мотиваційної, когнітивно-поведінкової, екзистенціальної психотерапії та тренінгів життєстійкості, когнітивних та соціальних навичок). Програма реалізується поетапно (підготовчий, патогенетичний, адаптаційний та психопрофілактичний етапи) та передбачає поєднання індивідуальних та групових форм роботи в стаціонарному та амбулаторному режимах. Мішенями психологічного впливу були обрані п'ять основних факторів, що визначали рівень ПРП: адаптаційні можливості пацієнта, особливості ціннісно-мотиваційної сфери, особистісні особливості, наявність емоційних та когнітивних порушень та особливості міжособистісних комунікацій. За результатами апробації комплексної диференційованої програми реабілітації пацієнтів з депресивними розладами, підтверджено її високу ефективність в порівнянні з традиційними методами лікування даної патології.

Література

1. Kornienko V. Influence of personal and pathopsychological characteristics on adaptation possibilities of patients with depression in the process of medical-psychological rehabilitation. *Psykhologichni aspekty zdorov'ya ta khvoroby [monographia]* / I. Arshava, V. Kornienko, A. Baratynska. Rīga : Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2019. Vol. S. 25-28.

2. Корнієнко В.В. Проблема формування особистості осіб з фізичними вадами. *Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України* / [за ред. С.Д. Максименка]. К. : Логос, 2011. Т. 12, Ч.2. С. 244 –252.

3. Корнієнко В.В. Про ефективність засобів соціально-психологічної реабілітації підлітків з патологією опорно-рухового апарату з орієнтацією на гармонізацію «образу-Я». *Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка ; Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.* 2011. Вип.14. С. 381 – 394.

References

1.Kornienko V. (2019). Influence of personal and pathophychological characteristics on adaptation possibilities of patients with depression in the process of medical-psych ological rehabilitation. *Psykhologichni aspekty zdorov'ya ta khvoroby*[Psychological aspects of health and illness] : [monographia] / I. Arshava, V. Kornienko, A. Baratynska. Rīga : Izdevnieciba «Baltija Publishing», 25-28.

2.Kornienko V. (2011). Problema formuvannya osobystosti osib z fizychnymy vadamy [The problem of personality formation of persons with physical disabilities]. *Problemy zahal'noyi ta pedahohichnoyi psykhohohiyi : Zb. nauk. prats' Instytutu psykhohohiyi im. H.S. Kostyuka APN Ukrayiny* / [za red. S.D. Maksymenka]. K. : Lohos, 244 –252. [in Ukrainian].

3.Kornienko V.(2011). Pro efektyvnist' zasobiv sotsial'no-psykhohohichnoyi reabilitatsiyi pidlitkiv z patohohiyeyu oporno-rukhovoho aparatu z oriyentatsiyeyu na harmonizatsiyu «obrazu-YA». [On the effectiveness of social and psychological rehabilitation of adolescents with pathology of the musculoskeletal system with a focus on the harmonization of "self-image"]. *Problemy suchasnoyi psykhohohiyi : zb. nauk. prats' Kam"yanets'-Podil's'koho natsional'noho universytetu imeni Ivana Ohiyenka ; Instytutu psykhohohiyi imeni H.S. Kostyuka NAPN Ukrayiny*,14, 381- 394. [in Ukrainian].

Kornienko V.V.

CONCEPTUALIZATION OF STUDY OF THE PROBLEM OF SOCIO-PSYCHOLOGICAL FUNDAMENTALS OF DEVELOPMENT OF PERSONALITY REHABILITATION POTENTIAL

The article analyzes the features of studying the problem of socio-psychological foundations of the development of the rehabilitation potential of the individual. The purpose of the article was to determine the features of the optimization factors of the rehabilitation potential of the individual for the psychological support of social support of patients. The methodological approach is based on theoretical and

methodological provisions on the systemic structure of mental phenomena and the concept of development of the rehabilitation potential of the individual. A set of research methods was used: information-theoretical, verbal-communicative, psychometric, Results. The essence of the methodological approach based on empirical data, which includes research aimed at harmonizing the psychological state of patients, is revealed. The methodical complex of psychological support of development of rehabilitation potential of the person is considered. The role of a social psychologist and the content of social work on the formation of psychological foundations for the development of rehabilitation potential are indicated. Conclusions. The use of theoretical and methodological basis of existing approaches to the psychological support of the development of the rehabilitation potential of the individual is insufficient to assess and regulate their psychological state. Therefore, the use of a comprehensive approach to the assessment of psychological states from the standpoint of ideas about the rehabilitation potential of the individual, creates conditions for timely diagnostic (control, evaluation) and correctional (optimization, prevention) work in rehabilitation.

Key words: *rehabilitation potential, psychological state, patients, development, methodological approach, social support, development*

Корнієнко Вікторія Володимирівна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології та педагогіки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, м. Дніпро; здобувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Сєверодонецьк.

СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКИ МІЖ СКЛАДОВИМИ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СПОРТСМЕНІВ-ГІРСЬКОЛИЖНИКІВ

ORCID 0000-0002-6594-6070

Стаття присвячена емпіричному дослідженню структурно-функціональних взаємозв'язків між складовими комунікативної компетентності спортсменів-гірськолижників. Автор описує обґрунтування валідності застосування психодіагностичних методик, а також проведений статистичний аналіз даних. Отже за допомогою парного кореляційного аналізу встановлено функціональні відношення між інтегральними змінними, що характеризують структуру комунікативної компетентності спортсменів-гірськолижників. Показано, що статистично значущі коефіцієнти кореляції описують взаємовідносини між наступними компонентами комунікативної компетентності: «Адаптивна комунікативна самооцінка» та «Обсяг комунікативної взаємодії», «Асертивність» та «Комунікативне домінування», «Асертивність» та «Комунікативний самоконтроль». Перша пара змінних характеризувалась від'ємним коефіцієнтом кореляції, а друга та третя пари – додатними коефіцієнтами кореляції. Показано, що функціональні відношення між цими складовими розкривають два аспекти комунікативної компетентності спортсменів. Зроблено висновки про те, що динаміка розвитку комунікативної взаємодії розкривається в процесі адаптації в малих групах, де взаємодія від зон включення та афекту у кінцевому підсумку концентрується в зоні контролю, де відбувається основна комунікативна взаємодія; відзначено, що комунікативне домінування та комунікативний самоконтроль виступають проявами такої компоненти комунікативної компетентності спортсменів-гірськолижників як асертивність.

Ключові слова: *комунікативна компетентність, складові комунікативної компетентності, професійна мобільність спортсменів, вектори кар'єрного розвитку, комунікація, кар'єра, кар'єрний розвиток.*

Постановка проблеми. Професійна мобільність спортсменів – складний і мало досліджуваний феномен. Вивчення зазначеного явища дозволить чіткіше проектувати траєкторію кар'єрного шляху спортсменів, робити їх професійну діяльність більш успішною. Комунікативна

компетентність є невід'ємною складовою професійної мобільності спортсменів, що є показником їх адаптованості до навколишнього середовища, конкурентноспроможності у сучасному суспільстві. Сутність комунікативної компетентності полягає у швидкому реагуванні на зміну навколишніх чинників та адекватну реакцію на них, системне та логічне цілепокладання, всебічний розвиток та удосконалення психологічних властивостей особистості. Тому постає необхідність емпіричного вивчення структурно-функціональних взаємозв'язків між складовими комунікативної компетентності спортсменів.

Мета статті: розкрити структурно-функціональні взаємозв'язки між складовими комунікативної компетентності спортсменів.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Розроблені нами складові комунікативної компетентності, а також структурно-функціональні взаємозв'язки між ними визначалась за допомогою статистичної процедури, яка також є експлораторною за своїм призначенням, а саме за допомогою лінійного аналізу головних компонент. Показники усіх психологічних методик були включені до зазначеної статистичної процедури, що спрямована на визначення структурно-функціональних взаємовідносин між складовими певного явища. Нами було застосовано метод головних компонент, який виявляє k компонент — факторів, що пояснюють усю дисперсію й кореляції вихідних k випадкових величин; при цьому компоненти шикуються за порядком спадання частки, що пояснюється ними, сумарної дисперсії вихідних величин, що дозволяє найчастіше обмежитися декількома першими компонентами (2003). Оптимальне число компонент для компонентної моделі визначалось за допомогою набору критеріїв, що наведені нижче. Також визначалась частка загальної дисперсії, яку пояснювала кожна із компонент моделі. Значення Критерію адекватності вибірки Кайзера-Мейєра-Олкіна ($KMO = 0,534$) та тесту Бартлетта ($p < 0,001$) задовольняли вимогам до методу головних компонентів. Усі змінні характеризувалися значеннями даного критерію більшими, ніж 0,500, тим самим підтверджуючи правомірність їх включення до аналізу.

Аналіз методом головних компонент показав, що власними значеннями більшими за 1 характеризуються перші 11 компонент (до обертання). Ці компоненти характеризуються власними значеннями в діапазоні від 4,531 до 1,010. Зміни в послідовному ряді власних значень були несуттєвими після 7-ї компоненти, це виходить з такого правила зупинки для аналізу головних компонент як критерію «каменистого осипу» (1993). Наочно лінійний графік власних значень, отриманих при аналізі головних компонент наведено на рисунку 1. Компонентна модель, що складалась із сімох складових і на якій ми зупинилися для подальшого аналізу, пояснювала 54,953% дисперсії. Отже,

суттєву частку інформації, що міститься у наборі параметрів психологічних методик буде збережено.

Розподіл дисперсії за головними компонентами відбувався наступним чином: 1-а компонентна пояснювала 13,326% загальної дисперсії даних, 2-а компонента – відповідно 10,992%, 3-я компонентна – 10,166%, 4-а компонента – 5,987%, 5-а фактор – 5,450%, 6-а компонента – 5,006%, і наостанок, 7-а компонента – 4,026%.

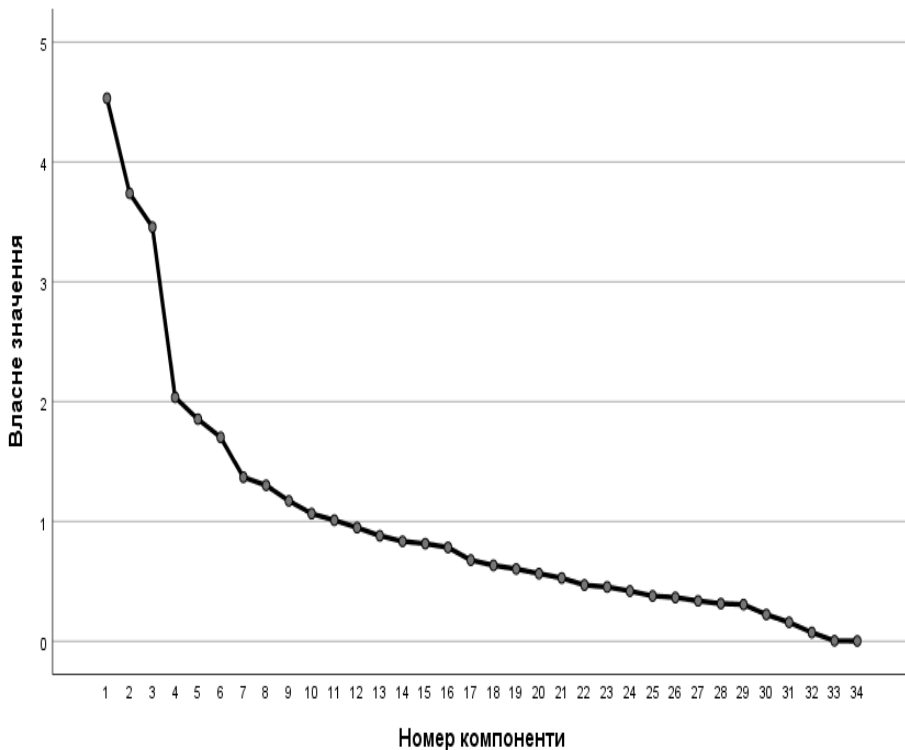

Рис. 1. Лінійний графік власних значень, отриманих при аналізі головних компонент у моделі структури комунікативної компетентності спортсменів

Метод головних компонентів з обертянням Promax ($K = 4$) використовувався на наступному етапі з метою оцінити структурну матрицю,

що включає компонентні навантаження всіх показників всіх методик. До складу кожної компоненти увійшли пункти, навантаження яких на компоненту є за абсолютним значенням не меншим ніж 0,300. Виходячи із змістовного складу компоненти їй привласнювалась назва, яка відображала її основні характеристики. Всі компоненти являли собою біполярні конструкти і були збережені у вигляді окремих стандартизованих змінних за допомогою процедури Андерсона-Рубіна (1956). Отже, кожна стандартизована змінна отримала назву відповідної компоненти, виходячи зі структури компонентних навантажень.

Отже, до Першої компоненти увійшли всі п'ять показників методики В.О. Лабунської з наступними компонентними навантаженнями (тут і далі пункти наводяться у міру зменшення абсолютних значень їхніх компонентних навантажень):

Соціально-перцептивні характеристики суб'єкта спілкування ($L = -0,892$);

Ставлення-звернення як характеристика суб'єкта спілкування ($L = -0,860$);

Навики організації взаємодії як характеристика суб'єкта спілкування ($L = -0,850$);

Експресивно-мовні характеристики суб'єкта спілкування ($L = -0,824$);

Умови спілкування ($L = -0,731$);

Змістовний аналіз складу Першої компоненти показав, що всі зазначені параметри описують чинники, що характеризують виникнення труднощів спілкування у досліджених спортсменів. Всі показники увійшли з додатними навантаженнями, тому ця компонента отримала назву «Подолання комунікативних труднощів». Як було показано вище у попередньому підрозділі, труднощі у спілкуванні становлять широкий спектр чинників, що стоять на заваді ефективної комунікації (соціально-перцептивні характеристики, інтенсивність спілкування, соціально-демографічні параметри тощо) і саме невміння, неможливість досягти індивідом необхідного рівня міжособистісної взаємодії переважно є причиною поведінки, що відхиляється [1984]. Цю компоненту ми вважаємо провідною, адже вона описувала найбільшу частку дисперсії змінних, що описують комунікативну компетентність і включених до аналізу головних компонент. Це підтверджується і літературними даними: недостатня розвиненість комунікативної компетентності призводить до непорозуміння між членами різних груп, установки на односторонність сприйняття іншої людини, виникнення психологічного бар'єру у спілкуванні представників протилежної статі, конфліктів (2018).

Склад Другої компоненти сформували наступні сім показників з такими компонентними навантаженнями:

Адаптивні здібності ($L = 0,939$);

Нервово-психічна стійкість ($L = 0,881$);

Комунікативні особливості ($L = 0,717$);

Уникнення боротьби ($L = 0,569$);

Моральна нормативність ($L = 0,513$);

Достовірність ($L = -0,436$);

Замкненість ($L = -0,375$).

Узагальнюючи зміст тверджень, що містяться у Другій компоненті, можна зауважити, що до неї увійшли показники Багаторівневого особистісного опитувальника «Адаптивність» (МЛЮ-АМ) А.Г. Маклакова і С.В. Чермяніна та методики Q-сортування В. Стефансона. До даної компоненти з додатними навантаженнями увійшли всі показники методики «Адаптивність» МЛЮ-АМ, окрім шкали Достовірність. З додатним навантаженням увійшла до даної компоненти шкала методики Q-сортування В. Стефансона Уникнення боротьби, а з від'ємним – шкала цієї ж методики Замкненість. Як відомо стосовно шкали достовірності вона існує, щоб оцінити прагнення обстежуваного представити себе в більш соціально привабливому вигляді. Якщо обстежуваний набирає за шкалою достовірності більше 10 балів, результат тестування слід вважати недостовірним. Тобто від'ємне навантаження свідчить про надійність виявлених змістовних характеристик. Отримана компонента отримала назву «Адаптивна комунікативна самооцінка».

Услід за Л. Акімовою ми розглядаємо самооцінку як важливий компонент особистісного адаптаційного потенціалу спортсмену (2010), який у свою чергу є невід'ємною складовою комунікативної компетентності. В цьому аспекті на особливу увагу заслуговує теорія адаптації А. Налчанджяна (2010), що висвітлює поняття соціально-психічної адаптивності, яку можна охарактеризувати як такий стан взаємовідносин особистості і групи, коли особистість без тривалих зовнішніх і внутрішніх конфліктів продуктивно виконує свою провідну діяльність, задовольняє свої основні соціогенні потреби, в повній мірі йде назустріч тим рольовим очікуванням, які пред'являє до неї еталонна група, переживає стан самоствердження і вільного вираження своїх творчих здібностей.

У складі Третьої компоненти було виявлено сім показників, перелік яких, а також відповідні цим твердженням компонентні навантаження наведено нижче:

Аe ($L = 0,696$);

Aw ($L = 0,668$);

Iw ($L = 0,570$);

Комунікативні схильності ($L = 0,565$);

Ie ($L = 0,558$);

Організаторські схильності ($L = 0,466$);

Потреба у спілкуванні - Орлов ($L = 0,430$);

До цієї компоненти увійшли показники, що описують комунікативні та організаторські схильності, мотиваційні аспекти спілкування, а саме потреби у залученні та афекті. Відомо, що при аналізі даних за опитувальником міжособистісних стосунків В. Шутца звертають увагу на співвідношення, комбінацію балів за основними шкалами, яка дозволяє обчислити індекс обсягу інтеракцій ($e+w$) ($e+w$) і індекс суперечливості міжособистісного поведінки ($e-w$) ($e-w$) всередині і між окремими проявами міжособистісних потреб (2002). Відповідно дана компонента отримала назву «Обсяг комунікативної взаємодії».

Що стосується Четвертої компоненти, то вона містила чотири наступних показника з відповідними компонентними навантаженнями:

Уникнення ($L = -0,773$);

Компроміс ($L = -0,571$);

Співпраця ($L = 0,537$);

Суперництво ($L = 0,337$);

Наведені вище показники описують різноманітні стратегії поведінки в конфліктних ситуацій. Шкали Уникнення та Компроміс увійшли із від'ємними навантаженнями, а шкали Співпраця та Суперництво з додатними навантаженнями. Згідно з К. Томасом (2008) У конфліктних ситуаціях ми можемо описати поведінку людини за двома основними вимірами *: (1) асертивність, ступінь, в якій людина намагається задовольнити власні проблеми, та (2) кооперативність, ступінь, в якій людина намагається задовольнити занепокоєння іншої людини. Ці два виміри поведінки можна використовувати для визначення п'яти стратегій поведінки в конфліктних ситуаціях. Сполучення таких стратегій як Співпраця та Суперництво відповідає асертивному виміру, то ця компонента отримала назву «Асертивність».

Було встановлено, що до складу П'ятої компоненти увійшло чотири показники із відповідними компонентними навантаженнями:

Мироловність ($L = 0,786$);

Агресія ($L = -0,764$);

Пристосування ($L = 0,614$);

Cw ($L = 0,439$);

Показники входили до складу наступник методик: опитувальника міжособистісних стосунків В. Шутца, методики «Діагностика домінуючої стратегії психологічного захисту в спілкуванні» В.В. Бойко, методики

«Визначення стилю поведінки в конфліктній ситуації» К. Томаса. До компоненти з додатними навантаженнями увійшли показники Мироловність, Пристосування, Потреба в контролі від інших людей до індивіда, а з негативним – шкала Агресії. Відповідно до концепції психологічного захисту у спілкуванні В.В. Бойко мироловність означає пристосування, прагнення поступатися натиску партнера, не загострювати відносини і не вплутуватися в конфлікти, щоб не піддаватися випробуванням своє «Я» (2001). Ці показники характеризують ставлення до спілкування як до способу задовільнити потреби партнера, відповідно отримана компонента дістала назву «Комунікативне пристосування».

Теорія комунікативного пристосування розроблена лінгвістом Г. Джайлзом в кінці 1980-х рр. Суть теорії полягає в тому, що під час взаємодії люди змінюють характер своєї мови, інтонації, жестикуляції, щоб пристосуватися до співрозмовника. Теорія досліджує, як і чому люди прагнуть нівелювати або підкреслити відмінності між ними, як на їх комунікативну поведінку впливає мікроконтекст, а також імпліцитні прояви влади (наприклад, при внутрішньогруповому спілкуванні) (2006).

Вони можуть змінювати:

- лінгвістичні параметри спілкування: вибір лексики, граматичних засобів, специфічних виразів і конструкцій;
- паралінгвістичні параметри спілкування: інтонування, акцентуацію, особливості артикуляції (акцент);
- кінетичні параметри спілкування: жести, міміку, пози.

Відповідно до теорії каузальної атрибуції, комунікативне пристосування оцінюється позитивно або негативно залежно від того, які причини приписуються такій поведінці співрозмовником. Проте комунікативне пристосування не повинно бути занадто явним, не повинно кидатися в очі – у цьому випадку менше шансів, що така комунікативна поведінка буде розцінена як нещирість.

Переходячи до опису Шостої компоненти, то слід зазначити, що її склад було сформовано трьома параметрами, які характеризувались наступними компонентними навантаженнями:

Се ($L = 0,730$);

Залежність ($L = -0,536$);

Уникнення ($L = -0,532$);

Також звертає на себе увагу, що компонента складається з параметрів трьох психологічних методик: опитувальника міжособистісних стосунків В. Шутца, методики Q-сортування В. Стефансона, методики «Визначення стилю поведінки в конфліктній ситуації» К. Томаса. Перший параметр увійшов до компоненти з додатним навантаженням, другий та третій – з від'ємними. На

рівні саморозуміння потреба, що стоїть за показником C_e , виявляється в необхідності відчувати себе компетентною і відповідальною особистістю. Поведінка, викликана потребою контролю від індивіда до інших людей, відноситься до процесу прийняття рішення людьми, а також зачіпає області сили, впливу і авторитету. Узагальнюючи наведені вище параметри, можна зазначити, що вони описують домінування у комунікації, бажання виявляти залученість у спілкування. Відповідно отримана компонента дістала назву «Комунікативне домінування».

Що стосується Сьомої компоненти, то її склад визначався наступними чотирма параметрами, які характеризувались найбільшими навантаженнями на дану компоненту:

Незалежність ($L = 0,669$);

Прийняття боротьби ($L = 0,633$);

Комунікабельність ($L = 0,363$);

Самоконтроль-спілкування-Шнайдер ($L = 0,337$);

Її сформували три показники методики Q-сортування В. Стефансона і показник методики «Діагностика оцінки самоконтролю в спілкуванні» М. Шнайдера. Всі показники увійшли до компоненти з додатними навантаженнями. Особи з високим рівнем самоконтролю у спілкуванні спираються на інформацію про ситуаційну адекватність тієї чи іншої поведінки, а особи з низьким рівнем самоконтролю у спілкуванні враховують власний внутрішній стан, свої установки і схильності (1974). Зростання цього показника пов'язана з тенденцією до товариськості, контактності, вміння тверезо оцінити систему групових стандартів і цінностей – соціальних і морально-етичних. Відповідно отримана компонента дістала назву «Комунікативний самоконтроль». Отже, засобами лінійного аналізу головних компонент визначено структуру комунікативної компетентності спортсменів-гірськокожників, яка містить сім компонент «Подолання комунікативних труднощів», «Адаптивна комунікативна самооцінка», «Обсяг комунікативної взаємодії», «Асертивність». «Комунікативне пристосування» «Комунікативне домінування», «Комунікативний самоконтроль». Визначивши структуру комунікативної компетентності, розглянемо функціональні відношення між інтегральними змінними, що були сформовані на основі головних компонент, адже у якості способу обертання було обрано процедуру Promax ($K = 4$), яка дозволяє неортогональні взаємовідношення між компонентами. Для встановлення міжкомпонентних відношень було застосовано парний кореляційний аналіз з використання коефіцієнта кореляції r Пірсона. Матрицю кореляційного аналізу між змінні наведено в таблиці 1. Взаємозв'язки вивчались за допомогою розрахунків кореляції Пірсона, які обчислювались у двох групах

порівняння окремо. Коефіцієнт парної лінійної кореляції за Пірсоном є параметричним методом математичної статистики і визначається за допомогою наступної формули:

$$r = \frac{\sum[(X-X')(Y-Y')]}{\sqrt{[\sum(X-X')^2][\sum(Y-Y')^2]}}$$
, де X' і Y' середні значення змінних X і Y .

Таблиця 1

Кореляційна матриця, що репрезентує структурно-функціональні взаємовідношення між компонентами комунікативної компетентності спортсменів-гірськолижників

		Номер компоненти						
		1	2	3	4	5	6	7
1	r	1	0,118	0,056	0,037	-0,040	-0,044	-0,118
	p		0,062	0,378	0,559	0,524	0,483	0,062
2	r	0,118	1	-0,265**	-0,058	-0,086	-0,035	0,082
	p	0,062		<0,001	0,364	0,177	0,585	0,197
3	r	0,056	-0,265**	1	0,085	0,079	-0,101	0,064
	p	0,378	<0,001		0,177	0,210	0,110	0,310
4	r	0,037	-0,058	0,085	1	-0,017	0,202**	0,235**
	p	0,559	0,364	0,177		0,793	0,001	<0,001
5	r	-0,040	-0,086	0,079	-0,017	1	0,033	0,010
	p	0,524	0,177	0,210	0,793		0,601	0,880
6	r	-0,044	-0,035	-0,101	0,202**	0,033	1	0,019
	p	0,483	0,585	0,110	0,001	0,601		0,759
7	r	-0,118	0,082	0,064	0,235**	0,010	0,019	1
	p	0,062	0,197	0,310	<0,001	0,880	0,759	

Примітка 1: Інтегральні змінні, що відображають: 1. Подолання комунікативних труднощів; 2. Адаптивна комунікативна самооцінка; 3. Обсяг комунікативної взаємодії; 4. Асертивність; 5. Комунікативне пристосування; 6. Комунікативне домінування; 7. Комунікативний самоконтроль.

Примітка 2: вказано статистичну значущість коефіцієнтів кореляції: ** – $p < 0,01$.

Значення r показує тісноту (силу) взаємозв'язку між двома перемінними. Коефіцієнт кореляції може приймати значення від -1 до +1. Знак коефіцієнта

кореляції показує напрямок зв'язку, а абсолютна величина - тісноту зв'язку. При $r > 0$ говорять про пряму кореляцію (зі збільшенням однієї перемінної інша також зростає), при $r < 0$ - про зворотну (зі збільшенням однієї перемінної інша зменшується). У відсутності зв'язку коефіцієнт кореляції дорівнює нулю (2002). Однак за абсолютним значенням коефіцієнтів кореляції не завжди можна робити однозначні висновки про те, чи є вони значимими, тобто вірогідно свідчать про існування залежності між порівнюваними змінними.

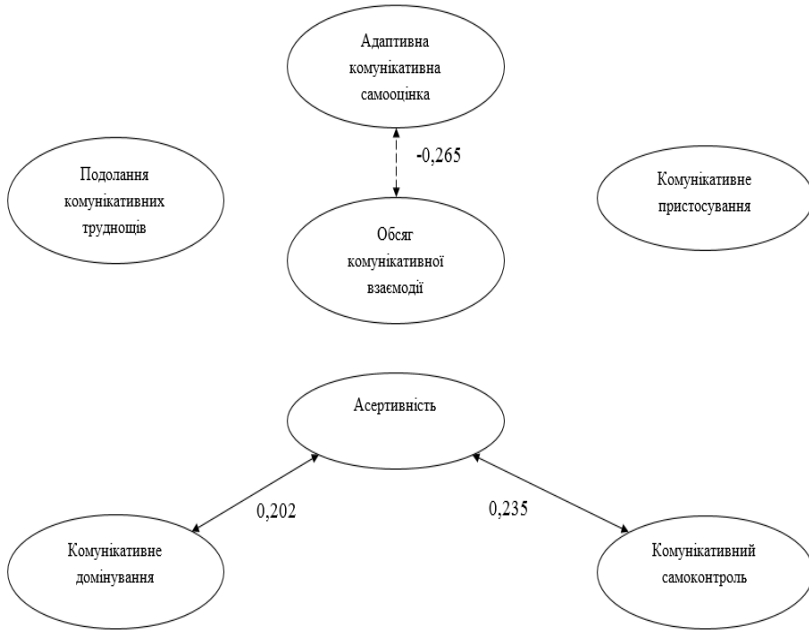

Рис. 2. Кореляційна плеяда, що демонструє статистично значущі взаємозв'язки між компонентами комунікативної компетентності спортсменів-гірськолижників

Це залежить від того, скільки було показників у рядах ознак, що корелюють один з одним: чим більше таких показників, тим меншим за величиною може бути статистично достовірний коефіцієнт кореляції.

Результати кореляційного аналізу наведені у вигляді кореляційної плеяди (рис. 2), де показники показані у вигляді кіл з назвами, а кореляційні взаємозв'язки між ними у вигляді ліній. Взаємозв'язки між ними, які характеризуються додатними коефіцієнтами кореляції відображено у вигляді суцільних ліній. Взаємозв'язки між ними, які характеризуються від'ємними коефіцієнтами кореляції відображено у вигляді пунктирних ліній. На рисунках відображено тільки статистично значущі кореляційні коефіцієнти ($p < 0,05$). Отже, на рис. 2. наведено кореляційну плеяду, що описує взаємовідношення між компонентами комунікативної компетентності у виборці спортсменів-гірськолижників. Як видно з даної таблиці та кореляційної плеяди статистично значущі коефіцієнти кореляції описують взаємовідносини між наступними компонентами комунікативної компетентності: «Адаптивна комунікативна самооцінка» та «Обсяг комунікативної взаємодії», «Асертивність» та «Комунікативне домінування», «Асертивність» та «Комунікативний самоконтроль». Перша пара змінних характеризувалась від'ємним коефіцієнтом кореляції, а друга та третя пари – додатними коефіцієнтами кореляції.

Таким чином, зазначені кореляційні взаємовідношення можна інтерпретувати наступним чином. Чим більш релевантною є самооцінка власних комунікативних навичок до вимог соціального середовища гірськолижників, тим меншою є їхня необхідність досягнути високого обсягу комунікативної взаємодії в малих групах, адже досліджені спортсмени при адаптованій комунікативній самооцінці вже добре знайомі одне з одним та не намагаються емоційно з'ясувати стосунки. Очевидно, що основна взаємодія відбувається у них у той зоні, що залишилась – в зоні контролю. Адже включення має на увазі такі поняття, як взаємини між людьми, увагу, визнання, популярність, схвалення, індивідуальність і інтерес. Афект включає в себе сильні емоційні прихильності до окремих людей, тоді як сутністю контролю є домінування (2002).

З іншого боку, асертивність міцно пов'язана із комунікативним самоконтролем та комунікативним домінуванням. Очевидно, що для реалізації асертивної поведінки у спілкуванні необхідні зазначені складові. На нашу думку вони відповідають певним вимірам асертивності. Ми цілком згодні з Л.О. Ніколаєвим (2016), що асертивність – це центральна властивість особистості, ядром якої виступає впевненість, позитивна оцінка індивідом власних навичок і здібностей як достатніх для досягнення значущих для нього цілей і задоволення його потреб. Це полікомпонентне особистісне утворення, що має різні, множинні внутрішні і зовнішні форми прояву і включає основні поведінкові, емоційні і когнітивні характеристики впевненої в собі людини. Також видається можливим констатувати, що в даний час асертивність можна

розглядати як почуття, стан, якість та (або) властивість особистості. М. Лорр та В. Мор (1980) виділили чотири виміри асертивності: директивність, соціальна напористість, захист власних інтересів та незалежність. Перші два виміри ми схильні розглядати як прояви такої компоненти комунікативної компетентності як комунікативне домінування, останні два виміри – як прояви такої компоненти комунікативної компетентності як комунікативний самоконтроль.

Висновки. Таким чином, визначено структуру комунікативної компетентності спортсменів-гірськолижників, яка містить сім компонентів «Подолання комунікативних труднощів», «Адаптивна комунікативна самооцінка», «Обсяг комунікативної взаємодії», «Асертивність», «Комунікативне пристосування» «Комунікативне домінування», «Комунікативний самоконтроль». Показано, що функціональні відношення між цими складовими розкривають два аспекти комунікативної компетентності спортсменів. По-перше, розкрито динаміку розвитку комунікативної взаємодії в процесі адаптації в малих групах, де взаємодія від зон включення та афекту у кінцевому підсумку концентрується в зоні контролю, де відбувається основна комунікативна взаємодія. По-друге, показано, що комунікативне домінування та комунікативний самоконтроль виступають проявами такої компоненти комунікативної компетентності спортсменів-гірськолижників як асертивність.

Література

1. Ермолаев О. Ю. Математическая статистика для психологов. М: МПСИ, Флинта, 2002. 336 с.
2. Ільїна Ю. Ю. Адаптивність особистості як умова перцептивно-інтерактивної компетентності. *Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави»* <http://repositsc.nuczu.edu.ua/handle/123456789/7709>.
3. Калинина В. Н., Соловьев В. И. Введение в многомерный статистический анализ: Учебное пособие / ГУУ. М., 2003. 66 с.
4. Кон И.С. В поисках себя: личность и ее самосознание. М.: Политиздат, 1984, 335 с.
5. Марійчин А. А. Емпіричне дослідження особливостей впливу комунікативної компетентності на професійну мобільність спортсменів // *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи. Збірник наукових праць*, № 2 (55), 2021, С.113-121.
6. Методика диагностики доминирующей стратегии психологической защиты в общении В.В.Бойко / *Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие*. Ред. и сост. Райгородский Д. Я. Самара, 2001. С. 281-287.

7. Налчаджян А. А. Психологическая адаптация: механизмы и стратегия . 2-е изд., перераб и доп. Москва : Эксмо, 2010. 368 с.
8. Ніколаєв Л.О. Розвиток асертивності підлітків у різних умовах соціалізації : дис... канд. психол. наук : 19.00.07, Переяслав-Хмельницький, 2016. 264 арк. : іл. Бібліогр. : арк. 194-215.
9. Фетискин Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. М.: Изд-во Института Психотерапии, 2002. 490 с. (с.167-171).
10. Anderson, R. D., & Rubin, H. (1956). Statistical inference in factor analysis. Proceedings of the Third Berkeley Symposium of Mathematical Statistics and Probability, 5, 111-150.
11. Jackson, Donald A. "Stopping rules in principal components analysis: a comparison of heuristical and statistical approaches." Ecology 74.8 (1993): 2204-2214.
12. Giles, H.; Dailey, R.; Barker, V.; Hajek, C.; Anderson, D. C.; Rule, N. (2006). "Communication accommodation: Law enforcement and the public". In Poire, Beth; Dailey, René (eds.). Applied interpersonal communication matters: Family, health, and community relations. Bern: Peter Lang. pp. 241–269.
13. Lorr, M., & More, W. W. (1980). Four dimensions of assertiveness. Multivariate Behavioral Research, 15(2), 127-138.
14. Snyder, M. (1974). Self-monitoring of expressive behavior. Journal of Personality and Social Psychology, 30, 526-537.
15. Thomas, K. W. (2008). Thomas- Kilmann conflict mode. TKI Profile and Interpretive Report, 1-11.

Referenses

1. Ermolaev O. YU. Matematicheskaya statistika dlya psihologov. M: MPSI, Flinta, 2002. 336 s.
2. Il'ina YU. YU.Adaptivnist' osobistosti yak umova perceptivno-interaktivnoï kompetentnosti // Mizhnarodna naukovo-praktichna konferenciya «Suchasni problemi pravovogo, ekonomichnogo ta social'nogo rozvitku derzhavi» <http://repositc.nuczu.edu.ua/handle/123456789/7709>.
3. Kalinina V. N., Solov'ev V. I. Vvedenie v mnogomernyj statisticheskij analiz: Uchebnoe posobie / GUU. M., 2003. 66 s.
4. Kon I.S. V poiskah sebya: lichnost' i ee samosoznanie. M.: Politizdat, 1984, 335 s.
5. Mariichin A. A. Empirichne doslidzhennya osoblivostej vplivu komunikativnoï kompetentnosti na profesijnu mobil'nist' sportsmeniv // Teoretichni i prikladni problemi psihologii ta social'noï roboti. Zbirnik naukovih prac', № 2 (55), 2021, S.113-121.

6. Metodika diagnostiki dominiruyushchej strategii psihologicheskoy zashchity v obshchenii V.V.Bojko / Prakticheskaya psihodiagnostika. Metodiki i testy. Uchebnoe posobie. Red. i sost. Rajgorodskij D. YA. Samara, 2001. S. 281-287.

7. Nalchadzhyan A. A. Psihologicheskaya adaptaciya: mekhanizmy i strategiya . 2-e izd., pererab i dop. Moskva : Eksmo, 2010. 368 s.

8. Nikolaev L.O. Rozvitok asertivnosti pidlitkiv u riznih umovah socializacii : dis... kand. psihol. nauk : 19.00.07, Pereyaslav-Hmel'nic'kij, 2016. 264 ark. : il. Bibliogr. : ark. 194-215.

9. Fetiskin N.P., Kozlov V.V., Manujlov G.M. Social'no-psihologicheskaya diagnostika razvitiya lichnosti i malyh grupp. M.: Izd-vo Instituta Psihoterapii, 2002. 490 s. (c.167-171).

10. Anderson, R. D., & Rubin, H. (1956). Statistical inference in factor analysis. Proceedings of the Third Berkeley Symposium of Mathematical Statistics and Probability, 5, 111-150.

11. Jackson, Donald A. "Stopping rules in principal components analysis: a comparison of heuristical and statistical approaches." Ecology 74.8 (1993): 2204-2214.

12. Giles, H.; Dailey, R.; Barker, V.; Hajek, C.; Anderson, D. C.; Rule, N. (2006). "Communication accommodation: Law enforcement and the public". In Poire, Beth; Dailey, René (eds.). Applied interpersonal communication matters: Family, health, and community relations. Bern: Peter Lang. pp. 241–269.

13. Lorr, M., & More, W. W. (1980). Four dimensions of assertiveness. Multivariate Behavioral Research, 15(2), 127-138.

14. Snyder, M. (1974). Self-monitoring of expressive behavior. Journal of Personality and Social Psychology, 30, 526-537.

15. Thomas, K. W. (2008). Thomas- Kilmann conflict mode. TKI Profile and Interpretive Report, 1-11.

Mariichyn A.

STRUCTURAL AND FUNCTIONAL RELATIONSHIPS BETWEEN COMPONENTS OF COMMUNICATIVE COMPETENCE OF ALPINE SKI ATHLETES

The article is devoted to the empirical study of structural and functional relationships between the components of communicative competence of alpine ski athletes. The author describes the rationale for the validity of the use of psychodiagnostic methods and conducted statistical analysis of the data. Thus, with the help of pairwise correlation analysis, functional relations are established between integral changes, which determine the structure of communicative competence of skiers. It is shown that statistically significant correlation coefficients describe the

relationship between the following components of communicative competence: "Adaptive communicative self-assessment" and "Volume of communicative interaction", "Assertiveness" and "Communicative dominance", "Assertiveness" and "Communicative self-control". First pair of variables is characterized by negative correlation coefficient, while second and third pairs by positive correlation coefficients. It is shown that functional relations between these compositions reveal two aspects of the communicative competence of athletes. The results show that the dynamics of the development of communicative interaction is revealed in the process of adaptation in several groups, where the interaction from the zone of inclusion and affect is ultimately concentrated in the zone of control, where the main communicative interaction takes place; it is noted that communicative dominance and communicative self-control are manifestations of assertiveness - the component of communicative competence of alpine ski athletes.

Key words: *communicative competence, components of communicative competence, professional mobility of athletes, vectors of career development, communication, career, career development.*

Марійчин Андрій Андрійович – аспірант кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ФЕНОМЕНІВ ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА

ORCID: [0000-0002-0716-9736](https://orcid.org/0000-0002-0716-9736)

У статті автором зазначено, що для ефективного реагування на факти домашнього насильства, якісної та злагодженої профілактичної діяльності всіх суб'єктів необхідно глибоке вивчення причин виникнення, механізмів розвитку, наслідків та феноменів цього явища. Підкреслено існування трьох основних підходів щодо аналізу чинників, які мають вплив на розвиток ситуації домашнього насильства: соціокультурний, системний сімейний та індивідуально-психологічний. Констатовано, що найбільш загальноприйнятною на сьогодні вважається екологічна теорія насильства У. Бронфенбреннера, яка пояснює насильство в родині, розглядаючи проблему з різних сторін; серед причин виникнення домашнього насильства виокремлюються такі: соціальні, економічні, психологічні, педагогічні, соціально-педагогічні, правові, політичні, соціально-медичні, фізіологічні та медичні. Домашнє насильство це деструктивна форма міжособистісних відносин в сім'ї, що характеризується циклічністю, повторюваністю, зростанням сили та активності дій, тотальністю контролю та поширенням впливу на всі сфери сімейного функціонування й закріпленням такої поведінки.

Розглядається особливості формування міцного травматичного зв'язку між агресором та жертвою на основі виникнення травматичної прив'язаності (теорія Д. Боулбі). Травматична прив'язаність трактується як розвиток сильного емоційного зв'язку між двома людьми, один з яких періодично ображає, б'є та залякує іншого. Автором визначені особливості виникнення та формування таких феноменів домашнього насильства як: стокгольмський синдром, комплекс жертви, вторинна вигода та феномен соціальної естафети.

Ключові слова: домашнє насильство, стокгольмський синдром, ідентифікація з агресором, комплекс жертви, вторинна вигода, травматична прив'язаність, феномен соціальної естафети.

Постановка проблеми. Проблема насильства не є новою у суспільстві. Причини його виникнення, форми прояву, механізми існування та розвитку, наслідки та профілактика є предметом досліджень вчених у різних галузях науки. Домашнє насильство є однією із найбільш розповсюджених форм порушення прав

людини. Достатня кількість робіт як зарубіжних так і вітчизняних авторів присвячена методологічним засадам протидії цьому явищу. Насилья як багатоаспектне поняття включає в себе комплекс взаємопов'язаних явищ і процесів, які протікають у різних сферах життя суспільства, а також мають різноманітні характеристики і прояви природи людини. Як зазначає у своїх дослідженнях А. Блага, «...при розробці основних теоретичних засад запобігання насильству в цілому, та насильству в сім'ї зокрема, слід виходити з багатовимірного пояснення цього феномену, в якому немає провідної ролі якогось одного чинника чи складника» [3, с. 250].

Саме тому запорукою ефективного реагування на факти домашнього насильства, якісної та злагодженої профілактичної діяльності всіх суб'єктів є глибинне розуміння причин виникнення, механізмів розвитку, наслідків та феноменів цього явища.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням питань, пов'язаних із домашнім насильством і насильством взагалі, займалися науковці з різних галузей знань психології, педагогіки, соціології, адміністративного й кримінального права та ін.

Вперше, як проблема національного масштабу, насильство в сім'ї стало розглядатися у Сполучених Штатах Америки. Приводом для цього стала публікація в журналі Американської медичної асоціації, в 1962 році, статті «Синдром дитини, яку б'ють» [1, с.8]. Проблематиці домашнього насильства як історико-теоретичній категорії, присвятили свої праці О. Бандурко, О. Бойко, А. Блага, С. Волошина, О. Литвинов, О. Храпцов та інших. В межах соціологічних досліджень теоретико-методологічних і практичних проблем цього феномену вагомий внесок здійснили Р. Берк, М. Вебер, К. Йолло, Л. Лерман, Л. Шерман та ін.

У сучасній науці існують три основні підходи щодо аналізу чинників, які мають вплив на розвиток ситуації домашнього насильства: соціокультурний, системний сімейний та індивідуально-психологічний.

Так *соціокультурний підхід* базується на існуванні комплексу соціальних структур, культурних норм і цінностей, які підтримують такий тип соціальної чутливості суспільства, наслідком якого є наявність толерантності до насильства чоловіків по відношенню до жінок. Основними теоріями даного підходу є: теорія культури насильства (Wolfgang M., Ferracuti F.), ресурсна теорія (Warner R., Lee G.; Hotaling G., Sugarman D.; Gelles R.). Найбільш поширеною в рамках даного підходу є патріархальна теорія насильства (Dobach R.), представники якої вважають, що соціальні та економічні норми життя безпосередньо чи опосередковано підтримують патріархальний устрій суспільства і що домінування чоловіків є поясненням історично зумовлених

патернів насильства по відношенню до жінок. *Системний сімейний* підхід об'єднує основні концепції комунікативного (Jacson D., Haley J., Watzlawick P.), структурного (Haley J., Madanes K.), поведінкового (B. Satir, Patterson G.) напрямів сімейної психотерапії. Сімейне насильство розглядається як дисфункція всієї системи, а не просто як наслідок індивідуальної психопатології одного з членів родини (Giles-Sims J.). *Індивідуально-психологічний* підхід піднімає проблеми дослідження особистісних рис кривдника та жертви (Caplin D.; Rosenbaum A.; Straus M.; Dutton D.; Wallace H.) як факторів, що спричиняють насильницьку поведінку.

Найбільш загальноприйнятною на сьогодні вважається екологічна теорія насильства Урі Бронфенбренера [4], яка пояснює насильство в родині, розглядаючи проблему з різних сторін. Автор припускає, що буття людини переважно визначається системами, в які вона включена, та характером впливу цих систем одна на одну.

Однак, незважаючи на актуальність тематики і велику кількість досліджень, певні аспекти зазначеної проблеми, потребують подальшого розгляду. Особливу увагу необхідно приділити розгляду особливостей та механізмів формування травматичного зв'язку між учасниками домашнього насильства.

Мета статті – розглянути існуючі феномени домашнього насильства та проаналізувати особливості формування міцного травматичного зв'язку між агресором та жертвою.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Аналізуючи сучасні напрацювання, ми бачимо, що більшість науковців [1,3,7] виокремлює психологічні, соціальні, економічні чинники його виникнення. Але нам вважається більш ґрунтовним підхід, згідно з яким розглядаються наступні чинники:

- соціальні (напруження, конфлікти, насильство в суспільстві; пропагування в засобах масової інформації насильства як моделі поведінки);
- економічні (матеріальні нестатки; відсутність гідних умов життя та одночасно – відсутність умов для працевлаштування і заробітку грошей; економічна залежність; безробіття);
- психологічні (стереотипи поведінки);
- педагогічні (відсутність культури поведінки – правової, моральної, громадянської, естетичної, економічної, трудової);
- соціально-педагогічні (відсутність усвідомленого батьківства, сімейних цінностей у суспільстві, позитивної моделі сімейного життя на засадах гендерної рівності, сімейного виховання на основі прав дитини);

- правові (ставлення до насильства як до внутрішньосімейної проблеми, а не як до негативного суспільного явища, до членів сім'ї – як до власності; недостатня правова свідомість);

- політичні (схильність до гендерних стереотипів; недостатній пріоритет проблем сім'ї та гендерної рівності; увага до материнства й дитинства, а не до сім'ї загалом; брак уваги до батьківства, чоловіків);

- соціально-медичні (відсутність репродуктивної культури у населення, відповідального батьківства, системи сімейних лікарів; алкоголізм, наркоманія, агресія тощо);

- фізіологічні та медичні (порушення гормонального фону, обміну речовин, швидкості реакцій; прийом збуджувальних лікарських препаратів; хвороби нервової системи тощо) [7].

Домашнє насильство, як деструктивна форма міжособистісних відносин в сім'ї, характеризується *циклічністю, повторюваністю, зростанням* сили та активності дій, *тотальністю* контролю та поширенням впливу на всі сфери сімейного функціонування й *закріпленням* такої поведінки. Якщо насильство з'явилося один раз, воно буде повторюватися у більш жорстокішій та грубішій формі, та як воронка, захоплювати різні аспекти життя людини. Крім того, домашнє насильство має тенденцію до зростання: стає більш грубим, масивним, тобто охоплює більше аспектів життя, тяжіє до тотальності, а образлива поведінка, скоріше, закріплюється, ніж руйнується. Насильницька поведінка стає тотальною, закріплюється та зростає вірогідність її наслідування дітьми у подальшому подружньому житті (феномен соціальної естафети).

Акцентуючи увагу на передумовах, формах прояву, механізмах насильства, у більшості робіт на цю тему науковці підкреслюють існування декількох важливих питань, що турбують працівників всіх дотичних до цієї проблеми суб'єктів. Це стосується: по-перше, вивчення глибинних причин його виникнення, механізмів розвитку та повторення (чому виникає?); по-друге, особливостей формування особистостей жертви та кривдника (звідки з'являються?); по-третє, існування особливого міцного зв'язку між учасниками домашнього насильства (чому продовжується? що тримає разом?).

Крім того, ґрунтовний аналіз ситуацій домашнього насильства потребує розгляду таких його феноменів як: *стокгольмський синдром, комплекс жертви, вторинна вигода та феномен соціальної естафети*.

Однією з теорій, що може дати відповіді на ці питання та прояснити виникнення цих феноменів є теорія травматичної прив'язаності. *Травматична прив'язаність* трактується як розвиток сильного емоційного зв'язку між двома людьми, один з яких періодично ображає, б'є та залякує іншого. Засновник теорії прив'язаності, британський психоаналітик Д. Боулбі, зазначає, що

динаміка довгострокових та короткострокових міжособистісних взаємин залежить від здатності людини розвивати базову довіру до себе та значущих інших [12]. Він підкреслює, що стосунки прив'язаності (або прихильності), сформовані в перші 3-4 роки життя, відіграють ключову роль у психологічному розвитку та подальшому функціонуванні людини.

Між агресором та жертвою формується міцний травматичний зв'язок на основі травматичної прив'язаності. З кожним наступним проявом насильства міцність цього зв'язку зростає. Значущими умовами виникнення травматичного зв'язку між кривдником та жертвою є існування *дисбалансу влади* в таких відносинах та *циклічність* насильства.

Аналізуючи міжособистісні відносини, психологи звернули увагу на те, що наявність нерівномірного балансу влади у взаєминах призводить до поступово зростаючого дисбалансу. Агресор збільшує активність у формуванні залежної поведінки з боку жертви. Зростаючий дисбаланс влади сприяє виникненню у жертви негативного ставлення до себе, зниження самооцінки, впевненості в собі та власних здібностях й вміннях. Агресор активно підтримує жертву у формуванні відчуття безпорадності та нездатності подбати про себе, що сприяє формуванню все більшої її залежності від нього. Результатом зростаючої залежності та зниження самооцінки є формування міцного травматичного зв'язку на основі виникнення емоційної прихильності до агресора. Але цей зв'язок не односторонній. В той же час у агресора виникає та розвивається перебільшене відчуття влади. За цим прихований факт існування його залежності від жертви, бо вона потрібна йому для підтримки особистого «Я-образу» та самооцінки. Відчуття влади залежить від здатності агресора зберігати абсолютний та тотальний контроль у відносинах. Однак, якщо цю роль поставити під сумнів, то його замаскована залежність від жертви стає очевидною.

Якщо період насильства змінюється поблагливістю та лояльністю і ситуація повторюється декілька разів це пов'язано із сильним проявом травматичної прив'язаності. Американський психолог *Л. Волкер* розробила теорію, що описує домашнє *насильство* як повторюваний зі збільшенням частоти *цикл* дій, що складається з трьох стадій: наростання напруги – насильницький інцидент – примирення і «медовий місяць» [13]. Кожна фаза має певні якісні характеристики, але їх тяжкість та тривалість мають непередбачуваний характер, що сприяє формуванню у жертви неврівноваженої поведінки та надію на позитивні зміни у відносинах. Крім того, існування «фази медового місяця» є необхідною умовою для формування травматичної прив'язаності, бо саме в цей період агресор демонструє позитивні емоції та поблагливість по відношенню до жертви. Така поведінка агресора сприяє

виникненню позитивного емоційного відгуку з боку жертви, породжує надію на покращення міжособистісних відносин та посилює емоційну прив'язаність між ними та сприяє формуванню міцного зв'язку між учасниками насильства.

Така ситуація характеризується проявами *стокгольмського синдрому*, коли у відповідь на агресію, замість гніву, протесту, жертва відчуває психологічний позитивний зав'язок з агресором, виправдовує його поведінку, проявляє певну симпатію та співчуття, а в деяких випадках навіть переймає його ідеї і приносить себе в «жертву» добровільно.

Авторство терміну «стокгольмський синдром» належить криміналісту Н. Бейруту, що ввів його під час аналізу ситуації із захопленням заручників у Стокгольмі (1973 р.) [5]. *Стокгольмський синдром* – психологічний несвідомий захисний стан, який характеризується прив'язаністю жертви до кривдника. Цим терміном визначають виникнення позитивних емоційних реакцій між жертвою та агресором.

Зазначимо, що у свій час А. Фрейд [9] описала механізм психологічного захисту, що лежить в основі стокгольмського синдрому, назвавши його «*ідентифікацією з агресором*» – позасвідоме ототожнення себе з тим (тими), хто загрожує твоїй безпеці. Сучасна психологія вважає таку ідентифікацію нормальною або природною реакцією людини на подію, котра сильно травмує її психіку. Жертва насилля прагнучи примирення все-таки прощає свого нападника. Проте наступний рецидив, як правило, є більш жорстокішим і може призвести до невиправних наслідків.

Ще декілька десятиріч потому цей феномен розглядався лише в контексті виникнення взаємовідносин між злочинцями та заручниками. Сучасний аналіз сімейних стосунків, що побудовані на застосуванні насильства, демонструє його формування та прояв. Якщо в сімейному союзі дружина відчуває агресію і приниження від чоловіка, то при стокгольмському синдромі вона буде сумлінно приховувати та виправдовувати його дії та, навіть, відчувати прихильність. Маркерами такої поведінки є: сумлінне приховування та виправдовування дій агресора; виникнення відчуття прихильності до нього; ототожнення себе з агресором; неприйняття допомоги ззовні та ін.

Таким чином, проявами феномену стокгольмського синдрому є виправдовування та співчуття кривднику з боку жертви. У більшості випадків стокгольмський синдром виникає як наслідок сильної психологічної травми, тобто це нормальна реакція на стресову травматичну ситуацію, один з компенсаційних механізмів нашої психіки. Механізм його виникнення тісно пов'язаний із інстинктом самозбереження, тобто виникнення симпатії до агресора може знизити ризики травматичного розв'язання ситуації (наприклад, бути вбитим).

Аналізуючи ситуації домашнього насильства особливої цікавості набуває ще один феномен – формування комплексу жертви. *Комплекс жертви* – набута особистісна риса, установки та життєва позиція, коли людина вважає себе жертвою негативних дій інших людей або обставин; тотальна залежність від інших людей і одночасно демонстративна форма незалежності від інших; комплекс служіння. Все починається з прагнення стати добродесним, добропорядним і отримати визнання від оточуючих.

Синдром жертви розуміється в психології як стан людини, при якому вона шукає винних у своїх невдачах, виправдовуючи себе і звинувачуючи оточуючих у поганому поведженні, але при цьому нічого не робить для виправлення ситуації.

Формування цього комплексу починається з дитинства. Якщо дитина не відчуває безумовної любові з боку батьків, це призводить до формування у дитини зниженої самооцінки та відчуття знецінення себе та сприяє формуванню потреби «завоювати» цю любов. Шляхами її отримання, у дитячому розумінні, є необхідність робити те, що від тебе очікують (слухатися, підкорятися, вчитися та ін.). Як зазначає у своїх дослідженнях І. Малкіна-Пих [6, с.133-134] до основних чинників, що сприяють формуванню комплексу жертви у дітей в межах сімейної структури можна віднести такі:

1. Чинники, що пов'язані з психічними особливостями батьків, які впливають емоційне становлення дитини. До цієї групи віднесено специфіка взаємодії батьків з дітьми, яка базується на порушеннях емоційно-психологічного статусу батьків: гіпер- або гіпо- опіка, особливо з боку матері, що базується на тривожності та почутті самотності, що веде до формування у дитини невпевненості, тривожності, неадекватної оцінки реальності; нервові зриви, прояви психологічного, фізичного насильства; психопатологія батьків, наслідком чого є жорстоке поведження з дитиною; емоційні порушення організації родини, до яких віднесено (ефективність, емоційна нечутливість, тривожність, відчуженість, емоційна ізоляція); особистісні характеристики матері (низька самооцінка, жертвність, нарцисизм, імпульсивність, нестабільність ідентифікації), що призводить до формування характерного стилю реагування у дитини.

2. Чинники, що пов'язані з об'єктивним соціально-економічним статусом сім'ї: низький соціально-економічний статус родини, економічна нестабільність; неповна родина, відсутність необхідної та достатньої соціальної підтримки, що сприяє виникненню невротизації та соціальної ізоляції матері, яка може переносити свої емоції на дитину у вигляді жорстокого поведження або відчуття провини; молодий вік батьків, що супроводжується фінансовою нестабільністю, низьким рівнем знань та відсутністю батьківського досвіду,

наслідком чого є нерозуміння або ігнорування потреб дитини, відчуження та емоційна депривація.

3. Чинники, пов'язані з нормами та стилем сімейного виховання: особливості стилю виховання; неузгодженість норм та сімейних цінностей; наявність конфліктних відносин між подружжям; залежна (хімічна та нехімічна) поведінка батьків, що призводить до формування співзалежних відносин та ін.

Під впливом цих травмуючих психіку дитини чинників формується поведінка для якої характерним є:

- інфантильність і емоційна незрілість;
- безпорадність у відповідь на критику та несхвалення, спроби за будь-яку ціну відновити позитивне ставлення до себе та бажання бути «гарним»;
- залежність від оцінки оточуючих;
- розмитість особистісних кордонів, відсутність відчуття особистісної значущості (знецінення себе);
- відсутність навичок прийняття рішень, постановки власних цілей та пошуку шляхів їх досягнення;
- дуже низький рівень усвідомленості та розвитку навичок спілкування, особливо з людьми, що знаходяться вище за статусом чи тих, від яких є залежність;
- не бажання брати відповідальність за себе і своє життя;
- страх самотності, формування відношення «прилипання» людини, без якої їм важко жити та ін.

Жертва завжди шукає зовнішнього винуватця своїх проблем (зовнішній локус-контроль): людину, подію, обставини. Іноді синдром жертви може мати і іншу форму прояву – *стокгольмський синдром*. Це сприяє виникненню у дорослої людини в подальшому житті відчуття власної невпевненості, формуванню негативних соціальних очікувань та залежної поведінки. Знецінення себе, підкорення впливу оточуючих, почуття внутрішнього безсилля, звичка скаржитися та жаліти себе є характерними рисами прояву комплексу жертви. Проживання цього «жертвовного» сценарію сприяє формуванню міцного травматичного зв'язку у подружніх відносинах, що призводить до ситуацій домашнього насильства.

Уперше теорія сценарію була розроблена Е. Берном [2, с. 229] та його колегами в середині 60-х років ХХ століття. Науковець розумів сценарій як життєвий план, що нагадує виставу, у якій особа вимушена грати. Він залежить від позицій, прийнятих в дитинстві, і записується в дитячий «Я-стан» через трансакції (взаємодії), які відбуваються між батьками і дитиною. Автор висловив тезу про те, що людина має один або декілька життєвих сценаріїв, які закладаються ще в ранньому дитинстві, формують самосприйняття дитини і образ світу, та мають у

нашому уявленні чітку структуру. Автор розрізняв поняття «сценарій» і «курс життя», він вважав, що «сценарій – це те, що людина запланувала здійснити в ранньому дитинстві, а курс життя – те, що відбувається в реальності» [2, с. 195]. Курс життя є результатом взаємодії спадковості, зовнішніх подій, сценарію та автономних рішень. Е. Берн [2], аналізуючи життєві сценарії, виокремлював їх зміст та процес. За змістом він виокремлював три їхні групи: «переможець» – людина, яка досягає своєї мети; «переможений» – людина, яка не досягає своєї мети, виокремлюються переможені трьох рівнів, перший сценарій маленьких невдач, про що можна говорити з оточенням; другий – про це не прийнято говорити; і третій, що може призвести до смерті або каліцтва; «непереможець» – це людина, що йде шляхом терпіння з дня в день. Аналізуючи сценарний процес, він наполягав на тому, що всі люди незалежно від статі, віку, освіти та виховання проживають своє життя відповідно до декількох із них: «Поки ні», «Ніколи», «Після», «Завжди», «Майже» та «Сценарій із відкритим кінцем».

Існування ще одного феномену пояснює особливості виникнення та розвитку ситуації домашнього насильства – *це феномен соціальної естафети*, сутність якого полягає у відтворенні поведінки, яку людина засвоїла в дитинстві. Теорія соціальних естафет (ТСЕ) розроблялася доктором філософських наук, професором М. Розовим [8]. Відповідно до цієї теорії під *соціальною естафетою* розуміється передача будь-якої діяльності чи форми поведінки від людини до людини або від покоління до покоління шляхом відтворення безпосередніх зразків діяльності. *Соціальні естафети* – це основний, базовий механізм соціальної пам'яті, який дає про себе знати буквально на кожному кроці нашого життя.

Сім'я є найважливішою структурною складовою суспільства, яка закладає основи розуміння соціальних норм і впливає на процес первинної соціалізації особистості, тому стабільність сім'ї, її гармонійний розвиток є умовою для соціально-економічної і політичної стабільності суспільства в цілому. Так, дитина, яка виховувалася у дисфункціональній родині, в якій агресивна поведінка батьків була нормою як по відношенню один до одного, так і до неї, схильна відтворювати таку насильницьку модель відносин і у власній родині у дорослому житті. Таке відтворення відбувається практично підсвідомо, бо людина має досвід поводження саме в таких умовах життя.

Крім того, розрізняють прямі й непрямі шляхи навчання насильству з використанням механізму умовного рефлексу. Так Р. Симонс та його однодумці характеризують прямий шлях засвоєння агресивної поведінки як той, коли спостерігач насильства у родині (дитина) не тільки імітує тип домашньої агресії, а засвоює також і стиль розвитку агресії. Непрямий шлях навчання домашній агресії полягає у засвоєнні дітьми жорстокості, жорсткої дисципліни та інших несприятливих факторів, що панують у сім'ї, а також у відсутності контролю

злості у взаємовідносинах власних батьків у сім'ї без актів домашнього насильства. Це може вести до формування агресивної поведінки дітей у сім'ї та в інших колективах та сприяти закріпленню такої поведінку у подальшому дорослому житті [1, с.38].

Агресивна поведінка на насилля може передаватися з покоління в покоління, від батьків, до дітей, завдяки таким психологічним механізмам, як: статеворольова ідентифікація дитини з батьком або матір'ю, коли дитина може бачити насилля та агресію у взаємовідносинах між своїми батьками та за допомогою такого механізму, як соціальне навчання [11]. Статеворольова ідентифікація відбувається у дитини з батьком або матір'ю в залежності від статі дитини. Хлопчики ідентифікують себе з батьком, та засвоюють його манеру поведінки по відношенню до матері і інших жінок, якщо батько проявляв насилля до його матері, він, коли вже буде дорослим, також схильний до насильства по відношенню до інших жінок та до своєї дружини, особливо, якщо з партнером є багато розбіжностей та встановлюються конфліктні відносини. Дівчинки ідентифікують себе з матір'ю і якщо до матері застосовувалось насилля, та матір терпіла його, захищала свого чоловіка, то коли дівчинка стане дорослою, то вона з більшою вірогідністю буде сприймати жорстоке відношення до себе, як норму. Соціальне навчання – це навчання за прикладом, якщо батьки дитини демонструють агресивну модель поведінки, дитина також схильна демонструвати агресію, спочатку до іграшок, потім до інших дітей та батьків, а потім, коли дитина стане дорослою, до своїх партнерів та своїх дітей. Таким чином відбувається передача агресії між поколіннями, агресія – породжує агресію[1, с.54].

Розглядаючи домашнє насилля більш детально, ми бачимо, що більшість його жертв не йдуть з цих відносин, а продовжують їх. Чому трапляється така ситуація? Ще одним із феноменів, що це пояснює є існування *вторинної вигоди*. *Вторинна вигода* – це звичка людини отримувати вигоду від свого нещастя. Так, ззовні людина може чогось дуже хотіти, постійно про це говорити, але нічого не робити. Наприклад, людина може говорити, що бажає поміняти роботу, що справжня робота його не влаштовує, але при цьому він навіть не спробує знайти щось інше, не зробить ніяких дій. Або він може страждати від якихось незадовільних його відносин, від будь-то для його хвороби і т. п., але далі слів справа не піде.

У психоаналітичній концепції вторинна вигода розглядається як перевага, яку пацієнт отримує від вже сформованих симптомів, тобто перевага, яку він не мав чи не мав (несвідомо) отримати в початковий період симптомоутворення. Це вигода не призводить до симптомоутворення, але сприяє закріпленню хвороби і опору лікуванню [10, с. 243-245].

В ситуації домашнього насильства для жертви може мате місце існування вторинної вигоди, хоча найчастіше, це і неусвідомлюється

постраждалою. Проміжки між спалахами агресії – можливість для жертви на емоційному контрасті відчутти себе затребуваною в цих стосунках і коханою. У період примирення, вибачень та прохань, агресор може демонструвати турботу та підтримку і, таким чином, формувати у неї стійкий механізм отримання бажаного. Але це примарне примирення, знову спалах агресії, напад (насильство), агресор знову демонструє почуття провини, жертва ображена і вразлива. Агресор проявляє бажання спокутувати свою «витівку» і надає жертві те, що вона забажає. З кожним новим проявом насильства його сила зростає, а проміжки примирення стають все рідшими та коротшими.

Висновки. Таким чином, розглядаючи домашнє насильство як деструктивну форму міжособистісних відносин в сім'ї, виокремлюються певні його особливості, а саме: циклічність, повторюваність, зростання сили та активності дій, тотальність контролю та поширення впливу на всі сфери сімейного функціонування й закріплення такої поведінки. При побудові ефективних шляхів реагування на факти домашнього насильства, якісної та злагодженої профілактичної діяльності всіх суб'єктів та розробці дійових корекційних програм роботи з постраждалими та кривдниками доцільно враховувати особливості формування травматичного зв'язку між учасниками домашнього насильства причини його виникнення, механізми функціонування та існуючі феномени.

Перспектива подальших досліджень полягає у здійсненні структурно-рольового аналізу домашнього насильства та врахуванні отриманих даних працівниками різних служб у проведенні профілактичних заходів, спрямованих на викорінення цього явища.

Література

1.Актуальні проблеми сімейного насильства : монографія / Перцева Т.О., Огоренко В.В., Кожина Г.М., Зеленська К.О., Носов С.Г., Терьошина І.Ф., Гненна О.М., Мамчур О.Й., Тимофєєв Р.М., Шорніков А.В.; за заг. ред. проф. Т.О.Перцевої та проф. В.В. Огоренко. Дніпро, 2021. 188 с.

2.Берн Э. Трансакционный анализ в психотерапии / пер. с англ. А. Грузберга. М. : Эксмо, 2009. 416 с.

3.Блага А.Б. Дослідження соціальної природи насильства – теоретичне підґрунтя для кримінологічного аналізу насильства в сім'ї. *Порівняльно-аналітичне право* 2013. № 3-2. С. 247-250.

4.Бронфенбреннер У. Два мира - два детства. Дети в США и в СССР. М.: Прогресс, 1976. 167 с.

5.Гарин И. Стокгольмський синдром. О преступниках и жертвах [Електронний ресурс]. Режим доступу : https://nv.ua/opinion/garin/_stokgolmskij-sindromo-prestupnikah-i-zhertvah-2013795.html.

6.Малкина-Пых И. Г. Психология жертвы. М. : Эксмо, 2006. 1008 с.

7. Попередження домашнього насильства. Навчальний посібник для консультантів «гарячих» ліній / Упорядники: Краснова О.В., Калашник О.А. Київ, 2016. 90 с.

8. Розов М.А. Теория социальных эстафет и проблемы эпистемологии / РАН, Ин-т философии. М.: Новый хронограф, 2008. 352 с.

9. Фрейд А. Психология Я и защитные механизмы. Пер. с английск. Педагогика. 1993. 144 с.

10. Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции / пер. с нем. Г. В. Барышниковой, под ред. И. Т. Фролова, М. Г. Ярошевского. Москва: Наука, 1989. 456 с.

11. Фурманов И.А. Межпоколенная эстафета агрессии и насилия в семье: эндогенные и экзогенные факторы. Весник БДУ. Сер. 3. 2009. № 1. С 67-72.

12. Bowlby J. Critical Phases in the Development of Social Responses in Man and Other Animals. New Biology : journal. 1953. Vol. 14. P. 25-32.

13. Walker Lenore E. The battered woman syndrome. 3rd ed. Springer Publishing Company, LLC. 2009. 488 p.

References

1. Aktualni problemy simeinoho nasylystva : monohrafiia / Pertseva T.O., Ohorenko V.V., Kozhyna H.M., Zelenska K.O., Nosov S.H., Teroshyna I.F., Hnenna O.M., Mamchur O.I., Tymofieiev R.M., Shornikov A.V.; za zah. red. prof. T.O.Pertsevoi ta prof. V.V. Ohorenko. Dnipro, 2021. 188 s.

2. Bern Je. Transakcionnyj analiz v psihoterapii / per. s angl. A. Gruzberga. M. : Jeksmo, 2009. 416 s.

3. Blaha A.B. Doslidzhennia sotsialnoi pryrody nasylystva – teoretychne pidgruntia dlia kryminolohichnoho analizu nasylystva v simi. Porivnialno-analitychne pravo 2013. № 3-2. S. 247-250.

4. Bronfenbrenner U. Dva mira - dva detstva. Deti v SShA i v SSSR. M.: Progress, 1976. 167 s.

5. Garin I. Stokgol'mskij sindrom. O prestupnikah i zhertvah [Elektronnij resurs]. Rezhim dostupu : <https://nv.ua/opinion/garin/stokgolmskij-sindromo-prestupnikah-i-zhertvah-2013795.html>.

6. Malkina-Pyh I. G. Psihologija zhertvy. M. : Jeksmo, 2006. 1008 s.

7. Poperedzhennia domashnoho nasylystva. Navchalnyi posibnyk dlia konsultantiv «hariachykh» liniy / Uporiadnyky: Krasnova O.V., Kalashnyk O.A. Kyiv, 2016. 90 s.

8. Rozov M.A. Teorija social'nyh jestafet i problemy jepistemologii / РАН, Ин-т философии. М.: Novyj hronograf, 2008. 352 с.

9. Frejd A. Psihologija Ja i zashhitnye mehanizmy. Per. s anglijsk. Pedagogika. 1993. 144 s.

10. Frejd Z. Vvedenie v psihoanaliz. Lekcii / per. s nem. G. V. Baryshnikovoj, pod red. I. T. Frolova, M. G. Jaroshevskogo. Moskva: Nauka, 1989. 456 s.

11. Furmanov I.A. Mezhpokoleennaja jestafeta agresii i nasilija v sem'e: jendogennye i jekzogennye faktory. Vesnik BDU. Ser. 3. 2009. № 1. S 67-72.
12. Bowlby J. Critical Phases in the Development of Social Responses in Man and Other Animals. New Biology : journal.1953.Vol. 14. P. 25-32.
13. Walker Lenore E. The battered woman syndrome. 3rd ed. Springer Publishing Company, LLC. 2009. 488 p.

Miloradova N.

GENERAL CHARACTERISTICS OF DOMESTIC VIOLENCE PHENOMENA

The author of the article has noted that an in-depth research of the origin causes, mechanisms of development, consequences and phenomena of the domestic violence is required in order to effectively respond to the facts of domestic violence, high-quality and coordinated preventive activities of all actors. The author has emphasized the existence of three main approaches to the analysis of factors that influence the development of the situation of domestic violence: socio-cultural, systemic family and individual-psychological. It has been stated that U. Bronfenbrenner's ecological theory of violence is currently the most generally accepted. It explains domestic violence by considering the problem from different angles, where the causes of domestic violence include: social, economic, psychological, pedagogical, socio-pedagogical, legal, political, socio-medical, physiological and medical.

Domestic violence is a destructive form of interpersonal relationships in the family, which is characterized by periodicity, recurrence, increased strength and activity, total control and the spread of influence on all areas of family functioning and the consolidation of such behavior.

The author has studied specific features for the formation of a strong traumatic relationship between the aggressor and the victim based on the emergence of traumatic loyalty (J. Bowlby's theory). Traumatic loyalty is interpreted as the development of a strong emotional relationship between two people, one of whom periodically insults, beats and intimidates the other. The author has studied specific features of the emergence and formation of such domestic violence phenomena as: the Stockholm syndrome, the victim's inhibition, secondary benefit and the phenomenon of social relay.

Key words: *domestic violence, Stockholm syndrome, identification with the aggressor, victim's inhibition, secondary benefit, traumatic loyalty, phenomenon of social relay.*

Мілорадова Наталя Едуардівна – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри педагогіки та психології Харківського університету внутрішніх справ, м. Харків.

АСЕРТИВНА ПОВЕДІНКА ЯК ЧИННИК РЕАБІЛІТАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ ТА ПРОЄКТУВАННЯ МАЙБУТНЬОГО

ORCID: 0000-0002-4011-6433

В статті розглянуто вплив асертивної поведінки на реабілітаційний потенціал особистості. Обумовлено актуальність зміцнення, розвитку і профілактики реабілітаційного потенціалу особистості, який в сучасних умовах є основою психологічного благополуччя особистості. Визначено, реабілітаційний потенціал є важливим критерієм адаптованості особистості до умов трансформаційного середовища. Учені розглядають її в контексті життєвих смислів і роблять акцент на необхідності підвищення суб'єктності життєдіяльності, навчання молодих людей вмінню розпоряджатися своїм життям, робити його предметом власної свідомості та волі, здатності долати труднощі. За такої характеристики асертивна поведінка набуває здатності бути незалежною від зовнішніх впливів і оцінок. Тому її доцільно розглядати як таку, що самостійно регулює власну поведінку. В статті зроблено висновок, що асертивна поведінка дозволяє особистості структурованіше розподіляти власні ресурси і, таким чином, сприятиме підвищенню реабілітаційного потенціалу особистості. Показано, що психологічний реабілітаційний потенціал визначає можливість розширення сфери життєдіяльності реабілітанта за рахунок відновлення або компенсації порушень на психологічному рівні. Реабілітаційний потенціал особистості доцільно розглядати в двох аспектах: його значення для психологічної реабілітації - як показника ймовірності відновлення або компенсації порушень і розладів психічної діяльності і в аспекті його впливу, як своєрідного виду діяльності реабілітанта, на успішність, ефективність всього комплексу реабілітаційних заходів. Реабілітаційний потенціал особистості, будучи складовою реабілітаційного потенціалу, характеризується, як і всі інші складові реабілітаційного потенціалу, своєю внутрішньою структурою, що включає інтелектуальний компонент, емоційно-вольовий компонент, мотиваційний компонент. Інтелектуальний компонент забезпечує рівень розуміння реабілітантами проблем, пов'язаних із захворюванням, інвалідністю і можливості їх вирішення за допомогою реабілітаційних заходів. Інтелектуальний компонент залежить від рівня стану когнітивних процесів і рівня інтелекту. Емоційно-вольовий компонент визначає енергію реабілітанта

в досягненні цілей і завдань реабілітації, чуттєву забарвленість відносин до цих цілей і завдань, а так само до окремих реабілітаційних заходів і залежить від індивідуально-психологічних особливостей особистості, емоційних станів і вольових процесів. Мотиваційний компонент визначає спрямованість на досягнення цілей і завдань реабілітації і являє собою сукупність цілей, установок, мотивів і потреб, актуальних для реабілітанта в аспекті різних підсумків, результатів реабілітації і залежить від ціннісно-мотиваційних характеристик особистості, системи особистісних відносин в цілому. Тому аналіз і оцінку реабілітаційного потенціалу особистості слід проводити: на основі вивчення психічних функцій, властивостей і утворень; на підставі системного вивчення відповідної феноменології як в рамках патопсихологічного, так і власне психологічного реєстрів; – з характеристикою ступеня вираженості порушень, їх локальності або тотальності, характеру механізмів психічних порушень; кожен компонент слід розглядати диференційовано щодо різних видів реабілітації.

Ключові слова: *асертивна поведінка, реабілітаційний потенціал особистості, особистість, соціально-психологічна реабілітація особистості, проектування майбутнього.*

Постановка проблеми. Соціальні перетворення торкаються всіх сфер буття сучасної людини, висувають високі вимоги щодо змісту як професійних, так і особистісних соціальних ролей. Існуючі виклики ускладнюються поєднанням реальної і віртуальної соціально-психологічної реальності, а відтак, і виснаженням фізичних і психологічних ресурсів особистості. Разом із цим відбувається зміна усталених уявлень про благополуччя, за допомогою яких особистість визначає своє місце у соціумі, що може спричинити кризу її становлення та розвитку (А. Борисюк, Н. Завацька, Л. Карамушка, Л. Пілецька, О. Шевяков та ін.). Саме за таких умов суттєвого значення набуває відновлювана здатність особистості, сформованість її реабілітаційного потенціалу. При чому, мова йде не тільки про відновлення організму людини внаслідок фізичних і психологічних травм. Роль реабілітаційного потенціалу зростає й на фоні так званого психологічного благополуччя. І часто такі невидимі чинники як прокрастинація, трудоголізм, перфекціонізм, мультизадачність, схильність до узалежненої поведінки, відсутність навиків асертивної поведінки непомітно руйнують як психологічне, так і фізичне здоров'я особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми реабілітації особистості є предметом досліджень багатьох науковців. Встановлено, що у контексті означеної проблеми найбільшу цінність представляють дослідження

вчених, які вивчали проблеми життєдіяльності людини у сучасних соціальних умовах (О. Блинова, С. Гарькавець, М. Журба, М. Тоба та ін.) та особливості її становлення і розвитку (І. Аршава, І. Ващенко, А. Коваленко, С. Максименко, Е. Носенко, І. Попович, Т. Титаренко та ін.), проблеми самовизначення як складової життєвого розвитку (Б. Ананьєв, А. Борисюк, В. Бочелюк, Л. Виготський, Е. Еріксон та ін.), вплив професійної діяльності на розвиток особистості (Н. Євдокимова, І. Жигаренко, В. Завацький, О. Лосієвська, Л. Пілецька, О. Шевяков та ін.), стратегії формування здорового способу життя та підтримки психологічного благополуччя (Ю. Бохонкова, І. Бурлакова, Ю. Завацький, А. Лоуен, Н. Мілорадова, Л. Спицька, Н. Твердохлебова та ін.).

Мета статті – проаналізувати особливості впливу асертивної поведінки на реабілітаційний потенціал особистості.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження.

Психологічний реабілітаційний потенціал прийнято називати реабілітаційним потенціалом особистості, визначаючи його як здатність реабілітанта здійснювати в діяльності, яка забезпечується психологічними механізмами, конкретні заходи по досягненню реабілітаційних цілей. Психологічний реабілітаційний потенціал визначає можливість розширення сфери життєдіяльності реабілітанта за рахунок відновлення або компенсації порушень на психологічному рівні. Реабілітаційний потенціал особистості доцільно розглядати в двох аспектах: його значення для психологічної реабілітації - як показника ймовірності відновлення або компенсації порушень і розладів психічної діяльності і в аспекті його впливу, як своєрідного виду діяльності реабілітанта, на успішність, ефективність всього комплексу реабілітаційних заходів. Реабілітаційний потенціал особистості, будучи складовою реабілітаційного потенціалу, характеризується, як і всі інші складові реабілітаційного потенціалу, своєю внутрішньою структурою, що включає інтелектуальний компонент РПО, емоційно-вольової компонент РПО, мотиваційний компонент РПО. Інтелектуальний компонент РПО забезпечує рівень розуміння реабілітантами проблем, пов'язаних із захворюванням, інвалідністю і можливості їх вирішення за допомогою реабілітаційних заходів. Інтелектуальний РПО залежить від рівня стану когнітивних процесів і рівня інтелекту. Емоційно-вольовий компонент РПО визначає енергію реабілітанта в досягненні цілей і завдань реабілітації, чуттєву забарвленість відносин до цих цілей і завдань, а так само до окремих реабілітаційних заходів і залежить від індивідуально-психологічних особливостей особистості, емоційних станів і вольових процесів. Мотиваційний РПО визначає спрямованість на досягнення цілей і завдань реабілітації і являє собою сукупність цілей, установок, мотивів і потреб, актуальних для реабілітанта в аспекті різних підсумків, результатів

реабілітації і залежить від ціннісно-мотиваційних характеристик особистості, системи особистісних відносин в цілому. Тому аналіз і оцінку реабілітаційного потенціалу особистості слід проводити:

- на основі вивчення психічних функцій, властивостей і утворень; – на підставі системного вивчення відповідної феноменології як в рамках патопсихологічного, так і власне психологічного реєстрів;

- з характеристикою ступеня вираженості порушень, їх локальності або тотальності, характеру механізмів психічних порушень;

- кожен компонент РПО слід розглядати диференційовано щодо різних видів реабілітації [2].

Опираючись на дослідження В. Корнієнко, стверджуємо, що адаптаційний потенціал особистості є інтегральним поняттям, яке включає специфічні ресурси, представлені на різних рівнях організації особистості (індивідуальному, особистісному, суб'єктно-діяльнісному) та розглядається як інтегральна змінна, яка характеризує сукупність індивідуально-психологічних ознак, що обумовлюють ефективність психічної адаптації; має властивості складної системи і, відповідно, системний аналіз виступає основним підходом до його дослідження; включає не тільки наявні прояви адаптаційних здібностей, а й латентні властивості, які можуть проявитися при зміні змісту, сили і напрямку впливу адаптогенних чинників; визначає межі адаптаційних можливостей особистості і стійкості до чинників, що впливають на них; містить передумови діапазону відповідних адаптаційних реакцій; пов'язаний з індивідуально-психологічними особливостями; при цьому власна активність особистості виступає як умова, що регулює міру реалізації її потенційних можливостей (О. Бондаренко, О. Бондарчук, С. Гарькавець, Л. Карамушка, С. Кузікова, О. Ліманкін, Д. Ліфінцев, О. Шевяков та ін.).

В науковій літературі розкрито критерії ефективності адаптаційного процесу особистості. Встановлено, що дослідники, як правило, об'єднують їх у дві групи: об'єктивні (зовнішні) та суб'єктивні (внутрішні) критерії. При цьому критеріями адаптованості вважають не тільки виживання людини і знаходження її місця у соціальній структурі, а й загальний рівень психологічного здоров'я, здатність розвиватися у відповідності зі своїм життєвим потенціалом, суб'єктивне почуття самоповаги і осмисленість життя (Г. Балл, О. Бондарчук, Л. Карамушка, О. Лосієвська, Л. Онуфрієва, С. Цимбал, Т. Яценко та ін.). Важливим є розуміння аналізу специфічних особистісних ресурсів, які виступають предикторами психологічного здоров'я та є ознаками реабілітаційного потенціалу. Визначено, що у межах ресурсних концепцій такі утворення як життєстійкість, життєздатність, оптимізм, самоцінність,

самоєфективність, толерантність до невизначеності, самоконтроль та копінг-компетентність розглядаються багатьма вченими як предиктори психологічного благополуччя, що відображає стан психологічного здоров'я загалом (В. Завацький, О. Лосієвська, Л. Пілецька, О. Смирнова, У. Михайлишин, І. Шостя та ін.). Саме в рамках ресурсних концепцій вважаємо за доцільне розглянути вплив асертивної поведінки на реабілітаційний потенціал особистості.

В. Семиченко вбачає в асертивній поведінці системоутворювальне ядро особистості, почуття поваги й власної гідності, індивідуально-ціннісної якості, які проявляються в активних діях особистості – вмінні зберігати власну «автономність», уникаючи тиску та маніпуляції з боку оточуючих [3]. Сучасний підхід розуміння сутності поняття «асертивна поведінка» як соціального феномена, представлено у дослідженнях Р. Ануфрієвої, Г. Балла, Є. Головахи, О. Донченка, І. Кона, Л. Подоляк, М. Савчина, О. Саннікова, О. Саннікової, В. Семиченко, Л. Сохань, В. Татенка, Т. Титаренко, О. Хохлової й ін. Учені розглядають її в контексті життєвих смислів і роблять акцент на необхідності підвищення суб'єктності життєдіяльності, навчання молодих людей вмінню розпоряджатися своїм життям, робити його предметом власної свідомості та волі, здатності долати труднощі [1; 2; 3; 4; 5; 6]. За такої характеристики асертивна поведінка набуває здатності бути незалежною від зовнішніх впливів і оцінок. Тому її доцільно розглядати як таку, що самостійно регулює власну поведінку [6]. У дослідженнях учених асертивність представлена як системна різномірівнева властивість особистості, що виявляється у високому ступені прийняття себе та інших, спонтанності та безпосередності поведінки, позитивній самооцінці та оцінці інших людей, прийнятті на себе відповідальності, вірі у власний авторитет, здатності до налагодження тісних і глибоких міжособистісних стосунків. Автори визначають якісні характеристики асертивності. Важливими серед них є наступні:

- афективна (емоційна): нервово-психічна стійкість, прийняття себе, інших, спонтанність емоційних реакцій, почуття міри, відсутність тривоги, почуття впевненості;

- когнітивно-сенсова: адекватна орієнтація в соціальній ситуації та адекватність її оцінки, здатність передбачити результати власної поведінки, здатність дозволяти собі мати запити та вимоги, здатність орієнтуватись у соціальних очікуваннях, усвідомлення потреби у досягненні мети;

- поведінкова: готовність до дій, спрямованих на досягнення мети без попраання прав інших людей, конструктивна агресивність, здатність керувати своїм життям;

– контрольно-регулятивна: відповідальність за свої вчинки, наполегливість у захисті своїх прав, самостійні дії, обстоювання своєї думки, навіть у критичних ситуаціях [1; 3; 4; 5; 6].

Висновки. Отже, особистість з асертивною поведінкою характеризується такими якостями, як: упевненість у собі, у своїх здібностях, своєму призначенні, а відчуття внутрішньої свободи дає їй можливість адекватно оцінювати, що відбувається навколо неї, чітко планувати дії, ясно висловлювати свої почуття, шанобливо співпрацювати з партнерами, доносячи до них свою позицію. І таким чином, асертивна поведінка дозволяє особистості структурованіше розподіляти власні ресурси і, таким чином, сприятиме підвищенню реабілітаційного потенціалу особистості.

Література

1. Подоляк Н.М. Психологічні особливості асертивності. *Наука і освіта: науково-практичний журнал Південного наукового Центру АПН України*. 2010. №9. С. 108–111.
2. Реабілітаційний потенціал. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: Міністерство охорони здоров'я, Наказ "Про затвердження Інструкції про встановлення груп інвалідності" від 05.09.2011 N 561/http://search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/TM043108.html.
3. Семиченко В. А. Психологія особистості. К. : Видавець Ешке О.М., 2001. 427 с.
4. Татенко В.А. Психология в субъектном измерении : монография / В. А. Шатенко. К. : Видавничий Центр «Просвіта», 1996. 404 с.
5. Титаренко Т. М. Життєві домагання і професійне становлення особистості практичного психолога. *Практична психологія та соціальна робота*. 2003. № 4. С. 21–23.
6. Хохлова Е.В. Конструктивная агрессивность в формировании навыков асертивного поведения студентов вуза: автореф. дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.07 «Педагогическая психология», Нижегородский государственный педагогический университет. Нижний Новгород, 2008. 26 с.

References

1. Podolyak N.M. Psihologichni osoblivosti asertivnosti. *Nauka i osvita: naukovo praktichnij zhurnal Pivdenного naukovogo Centru APN Ukraїni*. 2010. №9. S. 108 – 111.
2. Reabilitacijnij potencial. [Elektronnij resurs] – Rezhim dostupu do resursu: Ministerstvo ohoroni zdorov'ya, Nakaz / "Pro zatverdzhennya Instrukcii pro

vstanovlennya grup invalidnosti/" vid 05.09.2011 N 561/
http://search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/TM043108.html.

3. Semichenko V. A. Psihologiya osobistosti. K. : Vidavec' Eshke O.M., 2001. – 427 s.

4. Tatenko V.A. Psihologiya v sub"ektnom izmerenii : monografiya / V. A. Shatenko. K. : Vidavnicij Centr «Prosvita», 1996. 404 s.

5. Titarenko T. M. Zhittevi domagannya i profesijne stanovlennya osobistosti praktichnogo psihologa. *Praktichna psihologiya ta social'na robota*. 2003. № 4. S. 21 – 23.

6. Hohlova E.V. Konstruktivnaya agressivnost' v formirovanii navykov assertivnogo povedeniya studentov vuza: avtoref. diss. ... kand. psihol. nauk: 19.00.07 «Pedagogicheskaya psihologiya», Nizhegorodskij gosudarstvennyj pedagogicheskij universitet. Nizhnij Novgorod, 2008. 26 s.

Piletska L. S.

ASSERTIVE BEHAVIOR AS A FACTOR OF PERSONALITY REHABILITATION POTENTIAL

The article considers the influence of assertive behavior on the rehabilitation potential of the individual. The urgency of strengthening, development and prevention of rehabilitation potential of the person which in modern conditions is a basis of psychological well-being of the person is caused. It is determined that the rehabilitation potential is an important criterion of personality adaptation to the conditions of the transformation environment. Scientists consider it in the context of the meaning of life and emphasize the need to increase the subjectivity of life, teaching young people the ability to manage their lives, make it the subject of their own consciousness and will, the ability to overcome difficulties. With this characteristic, assertive behavior acquires the ability to be independent of external influences and evaluations. Therefore, it is advisable to consider it as one that independently regulates its own behavior. The article concludes that assertive behavior allows an individual to allocate their own resources in a more structured way and, thus, will help increase the rehabilitation potential of the individual. It is shown that the psychological rehabilitation potential determines the possibility of expanding the sphere of life of the rehabilitator by restoring or compensating for violations at the psychological level. Rehabilitation potential of the individual should be considered in two aspects: its importance for psychological rehabilitation - as an indicator of the likelihood of recovery or compensation of mental disorders and disorders and in terms of its impact as a kind of rehabilitation activities, success, effectiveness of the whole set of rehabilitation measures. Rehabilitation potential of the individual, being a component of rehabilitation potential, is characterized, like all other components of

rehabilitation potential, by its internal structure, which includes the intellectual component, emotional-volitional component, motivational component. The intellectual component provides a level of understanding by rehabilitators of problems related to illness, disability and the possibility of solving them through rehabilitation measures. The intellectual component depends on the level of cognitive processes and the level of intelligence. The emotional-volitional component determines the energy of the rehabilitator in achieving the goals and objectives of rehabilitation, the sensory color of the relationship to these goals and objectives, as well as to individual rehabilitation activities and depends on individual psychological characteristics, emotional states and volitional processes. Motivational component determines the focus on achieving goals and objectives of rehabilitation and is a set of goals, attitudes, motives and needs relevant to the rehabilitator in terms of different results, results of rehabilitation and depends on the value-motivational characteristics of the individual, personal relationships in general. Therefore, the analysis and assessment of the rehabilitation potential of the individual should be carried out: on the basis of the study of mental functions, properties and formations; on the basis of systematic study of the relevant phenomenology both within the pathopsychological and actually psychological registers; with a description of the severity of disorders, their locality or totality, the nature of the mechanisms of mental disorders; each component should be considered differently for different types of rehabilitation.

Key words: *assertive behavior, rehabilitation potential of personality, personality, social and psychological rehabilitation of personality, projecting the future.*

Пілецька Любомира Сидорівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

АКМЕОЛОГІЧНА МОДЕЛЬ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА

ORCID: 0000-0003-1515-585X

Стаття присвячена важливій комплексній психологічній проблемі - формування готовності психолога до практичної діяльності. Важливою є проектування акмеологічної моделі професійної діяльності практичного психолога. Автор зазначає, що якість підготовки фахівця, його готовність до виконання своїх соціальних і професійних обов'язків оцінюється системою специфічних критеріїв і показників, провідними серед яких є акмеологічні детермінанти. Виокремлено особистісні професійно значущі якості, які, з одного боку, виступають самостійними чинниками ефективності в досягненні особистості акме, професійного розвитку і вдосконалення, а з іншого боку, вони самі обумовлені рівнем розвитку акмеологічної культури.

До найбільш значущих акмеологічних детермінант автор відносить: орієнтацію особистості на творчий саморозвиток, професійну компетентність, гуманізм, професійну ментальність, позитивне настановлення на професійну діяльність, акмеологічну культуру. Ефективність процесу професійного розвитку забезпечується реалізацією в навчальному процесі акмеологічного і андрагогічного підходів. Зазначено, що ознаки готовності до професійної діяльності виявляються через ступінь сформованості у людини таких основних психічних регуляторів діяльності: «образ об'єкта», «образ суб'єкта», образ суб'єктно-суб'єктних і суб'єктно-об'єктних відносин. Для оцінки визначених образів ми використано методика Ч. Осгуда «Семантичний диференціал».

Ключові слова: *практичний психолог, професійна діяльність, акмеологія, теоретична модель, професійна кар'єра.*

Постановка проблеми. Проблема професійного та особистісного розвитку є завжди актуальною, така ситуація обумовлюється значущістю професійної діяльності в житті людини. Успішність професійної самореалізації обумовлена як особистісними характеристиками, так і соціально-психологічними чинниками. Тому теоретичні та прикладні дослідження багатьох науковців зосереджені на вивченні особистісного і професійного розвитку фахівців.

Поєднання двох аспектів прояву суб'єктності дає змогу визначити передумови та обставини появи особистісної зрілості і майстерності професіонала.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Професійний розвиток особистості фахівця – процес безперервний, він вимагає постійної роботи над собою, своїм професійним становленням, вдосконаленням, накопиченням, розвитком професійного й соціального досвіду, творчого потенціалу і т. ін. Ефективним результатом фахового розвитку особистості є поява професіоналізму та майстерності. Сьогодні у вітчизняній і зарубіжній літературі немає єдиного, цілісного розуміння професійного розвитку особистості та особистісного розвитку фахівця до рівня високого професіоналізму і майстерності. Дослідники наповнюють його різним змістом залежно від об'єкта і мети дослідження.

Дослідження в межах вказаної проблеми умовно можна розподілити на дві великі групи: особистісного розвитку та професійного розвитку фахівця. Концепції професійного розвитку переважно орієнтовані на пояснення психологічної структури професійної діяльності фахівців різного профілю. Основний акцент робиться на вивченні змін у розвитку діяльності суб'єкта як системи, що відбуваються в процесі професіоналізації та професійної підготовки.

Мета статті – теоретично обґрунтувати акмеологічну модель професійної діяльності практичного психолога.

Вклад основного матеріалу і результатів дослідження. Якість підготовки фахівця, його готовність до виконання своїх соціальних і професійних обов'язків оцінюється системою специфічних критеріїв і показників, провідними серед яких є акмеологічні детермінанти. До них належать особистісні професійно значущі якості. Так як вони, з одного боку, виступають самостійними чинниками ефективності в досягненні особистості акме, професійного розвитку і вдосконалення, а з іншого боку, вони самі обумовлені рівнем розвитку акмеологічної культури.

До найбільш значущих акмеологічних детермінант відносять орієнтацію особистості на творчий саморозвиток, професійну компетентність, гуманізм, професійну ментальність, позитивне настановлення на професійну діяльність, акмеологічну культуру. Ефективність процесу професійного розвитку забезпечується реалізацією в навчальному процесі акмеологічного і андрагогічного підходів.

Особистість, яка орієнтована на творчий саморозвиток як у професійному, так і соціальному аспектах – це соціально зріла особистість. Наставлення на досягнення вершин професіоналізму має бути закладена в процесі навчання у навчальному закладі. Одним з дієвих механізмів, який

створює у студентів таку мотивацію – це використання акмеологічного підходу в освітньому процесі.

Акмеологія розглядає людину як цілісний феномен, досліджує її мотиви, рушії у досягненні професійних вершин. Тут особистість вивчається як суб'єкт діяльності і життєдіяльності в цілому, який володіє не тільки своїми психічними здібностями, але і волею, характером для вирішення професійних і життєвих завдань [11].

Реалізація акмеологічного підходу в освіті як одного з домінуючих чинників професійного становлення особистості майбутнього фахівця створює умову для формування акмеологічної культури особистості. На думку, Н. В. Кузьміної, вона сприяє досягненню високого рівня професіоналізму та пролонгованої здібності особистості жити і діяти у відповідності зі своєю цивілізованістю [11]. Основним системоутворюючим чинником акмеології є особистість; культура особистості розглядається в ній як результат розвитку способу її життєдіяльності.

Культура, на думку А. А. Деркача, стає не просто способом діяльності, запозиченим досвідом і т.ін., а новою якістю, новоутворенням особистості. Культурна особистість, вважає вчений, має іншу мотивацію, домагання, критерії у задоволенні; у неї відбувається повна перебудова особистісної організації. Акмеологічна культура – це найбільш високий рівень культури будь-якої особистості, критерієм якої «стає оптимальність і конструктивність її власного самовираження, самореалізації і того способу соціальної професійної діяльності, яким вона здійснює цю діяльність» [4; 9].

Зміст акмеологічної культури включає наступні компоненти: гуманістичний світогляд, духовно-моральна досконалість, інноваційність, професійна компетентність, професійний менталітет, творчий саморозвиток.

Застосування акмеологічного підходу в освітньому процесі передбачає переорієнтацію навчання на такі аспекти: спонукання саморозвитку зрілої особистості, створення умов самореалізації її внутрішнього потенціалу, формування вмінь самоосвіти, самоконтролю, самовдосконалення, самокорекції, самореорганізації. Результат дії суб'єктивної активності в означених напрямках забезпечує появу феномену зрілості особистості. Зрілість – найдовший період в житті людини: від юності аж до старості. Акмеологія розглядає зрілість як здатність до самовдосконалення (фізичного, морального, психічного, професійного, соціального), саме вона забезпечує людині вихід на рівень акме як індивіда, як особистості і як суб'єкта творчої діяльності [4].

Акмеологічна культура складається із сукупності елементів: духовно-моральної досконалості, інноваційності (як особистісної характеристики, зміст

якої полягає у здатності сприймати та реалізувати нові, нестандартні ідеї), гуманістичний світогляд, професійна компетентність.

Духовно-моральна досконалість припускає наявність морально-ціннісного потенціалу, що дозволяє опанувати кращими досягненнями світової культури на рівні загальнолюдських, професійних і особистісно-гуманістичних надбань. Акмеологія розглядає цей процес як відтворювальний взаємобмін. У дослідженнях А.А. Бодальова, А.А. Деркача, Н. В. Кузьміної наголошується, що оволодіти даним компонентом культури допомагає використання системи технологій, серед яких виокремлюють: освітні (традиційні виховання, ретроспективне і репродуктивне навчання, інноваційно-навчальна співтворчість); самоосвіти; інформаційні [2; 4; 11].

Розвиток інноваційності може розглядатися як процес формування позитивної установки на власну діяльність, професію, а також вироблення професійної позиції. Позитивне настановлення забезпечує схильність фахівця до здійснення цілеспрямованої праці і є комплексом спонукань до конкретних проявів психічної активності особистості. Це настановлення на успіх у діяльності, на презентацію себе, свого особистісного і професійного образу; на саморозкриття, самоосвіту, саморозвиток та ін. Так формується професійна позиція, змістове наповнення якої відображає ставлення до службових обов'язків. Також настановлення визначають як особистість буде виконувати свої професійні обов'язки.

Сукупність настановлень формує позицію особистості – це категорія, що відображає ціннісне ставлення до навколишньої дійсності, воно реалізується у діяльності, спрямованості поведінки, у спілкуванні з іншими людьми, колегами. А професійна позиція, яка є частиною особистісної позиції, є основою професійного становлення фахівця, орієнтуючи особистість на професійно - творчий саморозвиток і самореалізацію.

Інноваційність передбачає введення нових алгоритмів, моделей і технологій праці, заснованих на науковому знанні, практичному досвіді і творчому пошуку. В основу інноваційного компонента акмеологічної культури фахівця слід включити здатність до творчої діяльності, активність, ризик, індивідуальний стиль діяльності, професіоналізм.

Одним з найважливіших аспектів акмеологічної культури є гуманістичний світогляд фахівця, оскільки гуманізм як система поглядів, як напрям громадської думки включає в себе вищі загальнолюдські цінності, вироблені людством на довгому шляху свого розвитку. За визначенням Є.М. Шиянова, гуманістичний світогляд – це суспільна система поглядів, переконань, ідеалів, в якій людина виражає своє ставлення до навколишнього природного і соціального середовища [13].

Якщо гуманізм – це основа системи певних поглядів на світ, то саме людина є системоутворюючим чинником, ядром гуманістичного світогляду. Саме так знаходять своє відображення, ставлення до іншої людини, суспільства, духовних цінностей, діяльності. Доцільно розглядати гуманність як якість особистості, як її інтегральну характеристику, яка включає комплекс властивостей, що виражають ставлення людини до людини. Вклад гуманізації у розуміння сучасного типу освіченості зводиться до того, що гуманізація уособлює могутній культурно-творчий початок, забезпечує становлення самосвідомості і саморозвиток суспільства, допомагає творенню людини.

Професійна компетентність є базовою основою акмеологічної культури особистості фахівця. Це синтез глибоких знань і практичних дій, який визначає результати діяльності. Акмеологія розглядає процес діяльності як вирішення (інтуїтивне, свідоме, надсвідоме) низки репродуктивних і творчих завдань, причому досліджується головним чином продуктивна і професійна діяльність.

Поняття «компетентність» стосовно характеристики рівня професійної підготовки використовується відносно недавно. У сучасному розумінні компетенція розглядається в таких аспектах: вивчення тих, хто володіє компетенцією; володіння знаннями, що дозволяють судити про що-небудь. Зміст поняття «компетентний» також трактується у двох аспектах: володіє компетенцією; обізнаний у певній галузі. В. С. Безрукова під компетенцією розуміє «володіння знаннями та вміннями, що дозволяють висловлювати професійно грамотні судження, оцінки, думки» [1].

Е.Ф. Есер і О.Н. Шахматова під професійною компетенцією розуміють сукупність професійних знань і умінь, а також способи виконання професійної діяльності [5]

Компетентність – це рівень умінь особистості, що відображає ступінь відповідності визначеної компетенції, яка дозволяє діяти конструктивно у мінливих соціальних умовах. Поняття «компетентність» залишається невизначеним. Цей термін може використовуватися для позначення мінімального, прийняттого, оптимального або вищого рівня кваліфікації.

У психологів компетенція зазвичай розглядається в аспекті надання професійних послуг, зазвичай клінічного характеру. Мінімальний рівень компетенції розроблений Американською психологічною асоціацією «Стандарти для постачальників психологічних послуг» [14].

На думку В. М. Карандашева, професійна компетенція психолога включає в себе: професійні знання, професійні вміння, професійні навички, здібності [8].

Розуміння сутності та етапів професійного становлення майбутнього фахівця дуже багатогранне. У працях К. М. Гуревича, К. К. Платонова

розглядається процес професіоналізації як формування професійної придатності, критеріями в оцінці якого виокремлюють успішність і задоволеність працею. Це ж стверджує і концепція ізоморфності (К. М. Гуревич) [3], де головна умова професійної успішності досягається актуалізацією ресурсів особистості та через управління своєю професійною поведінкою. У підході В. Д. Шадрикова описаний системогенез професійної діяльності, в якому суть професіоналізації полягає в становленні та реалізації психологічної системи професійної діяльності [12].

Т. В. Кудрявцев зауважує, що професійне становлення охоплює період навчання і виховання в межах професійного навчального закладу, є тривалим, динамічним процесом, який проходить чотири стадії:

- ✓ формування професійних намірів (вибір професії);
- ✓ професійне навчання (професійне самовизначення);
- ✓ процес оволодіння і входження в професію, починається в навчальному закладі і триває на початку самостійної діяльності (з'являються власні показники професійної діяльності та певний рівень розвитку професійно значущих якостей);
- ✓ реалізація особистості фахівця у професійній діяльності [10].

Акмеологічна культура не може бути продуктивно матеріалізована без роботи фахівця над собою. Опановуючи її, особистість творить саму себе як активного суб'єкта соціальної та професійної діяльності. Саме тому акмеологічна культура особистості є однією з передумов професійного становлення майбутнього фахівця.

Акмеологічний підхід до професійного розвитку особистості передбачає обов'язкову реалізацію андрагогічного підходу до навчання. Сьогодні це особливо актуально у зв'язку з парадигмою безперервного професійного та особистісного розвитку суб'єкта життєдіяльності. Навчання впродовж усього життя трактує освіту як стратегію, що забезпечує можливість власного становлення, досягнення соціальної і професійної зрілості особистості, зниження ризиків професійного старіння і професійної деформації.

Андрагогіка як наука займається проблемами навчання дорослих людей, при цьому акцент робиться на взаємодія учасників освітнього процесу, а провідна роль належить тому хто навчається. С. І. Зміїв виділяє андрагогічні принципи навчання: 1) самостійного навчання; 2) спільної діяльності; 3) опори на досвід тих хто навчається; 4) індивідуалізація навчання; 5) контекстності навчання (термін А. А. Вербицького) (навчання носить професійно орієнтований характер, максимально наближаючи мету навчання до професійних вимог); 6) еkleктичності навчання (надання певної свободи вибору цілей, змісту, форм,

методів, джерел, засобів, термінів, способів оцінювання результатів навчання, тим хто навчається); 7) розвитку освітніх потреб; 8) усвідомленості навчання [7].

Професійне становлення особистості обумовлюється розвитком професійно значущих якостей, рівнем акмеологічної культури суб'єкта, які є водночас акмеологічними детермінантами ефективності навчання. Реалізація акмеологічного підходу та опертя на андрагогічні принципи, забезпечує суб'єкту можливості досягти індивідуального, особистісного, професійно- діяльнісного ступеня зрілості, сформувати спрямованість до найбільш продуктивного прояву своїх якостей в інтересах власного професійного розвитку та соціального запиту суспільства.

Респондентам пропонувалось оцінити за низкою показників методики Ч. Осгуда образи «Я» , «Психолог» , «Я-психолог» за шкалами особистісного диференціалу.

Таблиця 1

Взаємозв'язок компонентів акмеологічної моделі, внутрішніх структур особистості та уявлень практичного психолога про свою майбутню професію

Компоненти акмеологічної моделі	Елементи внутрішніх особистісних структур	Уявлення-образи в свідомості фахівця
Особистісний	Мотиваційний	Я
Теоретичний	Когнітивний	Психолог
Практичний	Поведінковий	Я-психолог

Одна із найбільш відомих і поширених психологічних технік, яка застосовується при визначенні оцінкових ставлень суб'єкта до об'єктів дійсності – це «семантичний диференціал» Ч. Осгуда. Метод семантичного диференціала (СД) належить до методів експериментальної семантики і застосовується для побудови суб'єктивних семантичних просторів. Цей метод був розроблений в 1952 р. групою психологів на чолі з Ч. Осгудом. Нині його використовують у психології, соціології, лінгвістиці [6].

Завдання методики – виміряти відмінності в інтерпретації понять респондентами, тобто того унікального значення, якого ця особа, предмет, явище і т. ін. набуло для обстежуваного індивіда в результаті його життєвого досвіду.

Ознаки готовності до професійної діяльності виявляються через ступінь сформованості у людини таких основних психічних регуляторів діяльності: «образ об'єкта», «образ суб'єкта», образ суб'єктно-суб'єктних і суб'єктно-об'єктних відносин. Перший виявляється через суб'єктивний образ професії, те

уявлення, яке існує в свідомості випускника про свою майбутню професійну діяльність, виявляється в його соціальних настановленнях, знаннях про те як здійснювати діяльність. «Образ суб'єкта» (образ «Я» - самосвідомість студента, його уявлення про себе, про свої можливості і здібності, самооцінку, прагнення, трансформується в мотиваційній сфері). Останній – образ «Я-психолога» визначає міру ідентифікації та рефлексії респондента у своїй майбутній діяльності.

При аналізі отриманих результатів ми виявили, що студенти 3-го курсу в оцінці свого образу-Я надали найбільшого значення прояву таким власним характеристикам: енергійність, комунікабельність і доброта. Студенти 4-го курсу – таким характеристикам: рішучість, комунікабельність. За всіма показниками відстежується зростання значень. В нас образ Я пов'язується із мотиваційним компонентом. Відтак можна стверджувати про зростання мотивації та її переорієнтації від пасивного засвоєння та відтворення знань і умінь до активних і рішучих практичних дій.

В образі психолога, у студентів 3-го курсу найбільших значень набули показники: сумління, чуйність, комунікабельність. У студентів 4-го курсу до головних ознак, ще додалась сила. Оскільки за всіма показниками відстежується зростання, то можна стверджувати про покращення когнітивного компонента в особистісній готовності майбутніх психологів.

При оцінці відрефлексованого образу «Я-психолог», респонденти 3-го курсу найвище в собі оцінили присутність таких ознак: чуйність, рішучість, діяльність, доброта, студенти 4-го курсу додали ще комунікабельність, що вказує на прагнення професійної і творчої самореалізації. Також відстежується зростання за всіма показниками, що вказує на присутність у респондентів 6-го курсу повноцінної професійної ідентифікації.

За останній рік навчання сутнісно трансформується внутрішній поведінковий компонент особистості майбутніх психологів. Значно чіткішими стають уявлення студентів щодо власно обраної професії. Зростання значень показників засвідчує появу у випускників повноцінної професійної готовності.

Висновки. До найбільш значущих акмеологічних детермінант відносять орієнтацію особистості на творчий саморозвиток, професійну компетентність, гуманізм, професійну ментальність, позитивне настановлення на професійну діяльність, акмеологічну культуру. Ефективність процесу професійного розвитку забезпечується реалізацією в навчальному процесі акмеологічного і андрагогічного підходів .

Ознаки готовності до професійної діяльності виявляються через ступінь сформованості у людини таких основних психічних регуляторів діяльності: «образ об'єкта», «образ суб'єкта», образ суб'єктно-суб'єктних і суб'єктно-

об'єктних відносин. Перший виявляється через суб'єктивний образ професії, те уявлення, яке існує в свідомості випускника про свою майбутню професійну діяльність, виявляється в його соціальних настановленнях, знаннях про те як здійснювати діяльність. «Образ суб'єкта» (образ «Я» - самосвідомість студента, його уявлення про себе, про свої можливості і здібності, самооцінку, прагнення, трансформується в мотиваційній сфері). Останній – образ «Я-психолога» визначає міру ідентифікації та рефлексії респондента у своїй майбутній діяльності.

Література

1. Безрукова В. С. Педагогика. Проективная педагогика: учебник для индустриально - педагог. техникумов и для студентов инженерно-педагогических специальностей. Екатеринбург: Деловая книга, 1999. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://pedlib.ru/Books/5/0249/5_0249-90.shtml
2. Бодалев А. А. *Вершина в развитии взрослого человека: характеристики и условия достижения*. М.: Флинта-Наука, 1998. 168 с.
3. Гуревич К. М. Проблемы дифференциальной психологии : Избр. психол. тр. – М.: Ин-т практ. психологии; Воронеж : МОДЭК, 1998. – 379 с.
4. Деркач А. А., Михайлов Г. С. Методология и стратегия акмеологического исследования. М.: МПА, 1998. – 148 с.
5. Эсер Э. Ф. Проблемы профессионально-педагогической компетентности и профессионально-личностного роста – Режим доступа: <http://referatcollection.ru/45538.html>.
6. Журавлев А. П. Звук и смысл. М. : Просвещение, 1991. 160 с.
7. Змеёв С. И. Основы андрагогики: учеб. пособие для вузов. М.: Флинта: Наука, 1999. 152 с.
8. Карандашев В. Н. Квалификационные работы по психологи. М.: Смысл, 2002. 80 с.
9. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения. Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. М.: Издательский центр «Академия», 2004. 304 с.
10. Кудрявцев Т. В. *Психология профессионального обучения и воспитания* : Учебн. пос. / Под ред. Ю. Ф. Гущина. М.: Моск. энерг. ин-т, 1985. 108 с.
11. Кузьмина Н. В. Предмет акмеологии. СПб.: Политехника, 2002. 189 с.
12. Шадриков В. Д. Проблемы системогенеза профессиональной деятельности. М.: Логос, 2007. 192 с.

13. Шиянов Е. Н. Гуманизация образования в профессиональной подготовки учителя. Учеб. пос. М.: Ставрополь, 1991. 180 с.
14. <http://znaimo.com.ua/> американська психологічна асоціація.

Referenses

1. Bezrukova V.S. Pedagogika. Proektivnaya pedagogika: uchebnik dlya industrial'no-pedagog.tehnikumov i dlya studentov inzhenerno-pedagogicheskikh special'nostej. – Ekaterinburg: Delovaya kniga, 1999. [Elektronnij resurs] — Rezhim dostupu: http://pedlib.ru/Books/5/0249/5_0249-90.shtml
2. Bodalev A.A. Vershina v razvitii vzroslogo cheloveka: harakteristiki i usloviya dostizheniya. – М.: Flinta-Nauka, 1998. – 168 s.
3. Gurevich K. M. Problemy differencial'noj psihologii : Izbr. psihol. tr. – М.: In-t prakt. psihologii; Voronezh : MODEK, 1998. – 379 с.
4. Derkach A.A., Mihajlov G.S. Metodologiya i strategiya akmeologicheskogo issledovaniya. – М.: МРА, 1998. – 148 s.
5. Eser E.F. Problemy professional'no-pedagogicheskoy kompetentnosti i professional'no-lichnostnogo rosta / E.F. Eser, O.N. SHahmatova. – Rezhim dostupa :<http://referatcollection.ru/45538.html>.
6. ZHuravlev A.P. Zvuk i smysl. – М.: Prosveshchenie, 1991. – 160 s.
7. Zmeyov S.I. Osnovy andragogiki: ucheb. posobie dlya vuzov. – М.: Flinta: Nauka, 1999. – 152 с.
8. Karandashev V. N. Kvalifikacionnye raboty po psihologii. – М.: Smysl, 2002. – 80 s.
9. Klimov E.A. Psihologiya professional'nogo samoopredeleniya. Ucheb. posobie dlya stud. vyssh. ped. ucheb. zavedenij. – М.: Izdatel'skij centr «Akademiya», 2004. – 304 s.
10. Kudryavcev T.V. Psihologiya professional'nogo obucheniya i vospitaniya : Uchebn. pos. /Pod red. YU.F.Gushchina. – М.: Mosk. energ. in-t, 1985. – 108s.
11. Kuz'mina N.V. Predmet akmeologii. – СРb.: Politehnika, 2002. – 189 s.
12. SHadrikov V. D. Problemy sistemogeneza professional'noj deyatel'nosti. - М.: Logos, 2007. – 192 с.
13. SHiyarov E.N. Gumanizaciya obrazovaniya v professional'noj podgotovki uchitelya. Ucheb. pos. – М.: Stavropol', 1991. – 180 s.
14. <http://znaimo.com.ua/> amerikans'ka psihologichna asociaciya.

Piletsky V. S.

ACMEOLOGICAL MODEL OF PROFESSIONAL ACTIVITY OF A PRACTICAL PSYCHOLOGIST

The article is devoted to an important complex psychological problem - the formation of a psychologist's readiness for practical activities. It is important to design an acmeological model of the professional activity of a practical psychologist. The author notes that the quality of training, his willingness to perform their social and professional responsibilities is assessed by a system of specific criteria and indicators, the leading among which are acmeological determinants. The personal professionally significant qualities which, on the one hand, act as independent factors of efficiency in achievement of the person of an acme, professional development and improvement, and on the other hand, they are caused by a level of development of acmeological culture are allocated.

The author includes the most significant acmeological determinants: personality orientation on creative self-development, professional competence, humanism, professional mentality, positive attitude to professional activity, acmeological culture. The effectiveness of the process of professional development is ensured by the implementation of acmeological and andragogical approaches in the educational process. It is noted that the signs of readiness for professional activity are manifested through the degree of formation in a person of such basic mental regulators of activity: «image of the object», «image of the subject», the image of relations between the subject and the object. To evaluate certain images, we used the method of Charles Osgood «Semantic Differential».

Key words: *practical psychologist, professional activity, acmeology, theoretical model, professional career.*

Пілецький Віктор Сидорович – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

ПСИХОЛОГІЧНІ РЕСУРСИ ОСОБИСТОСТІ ПРАЦІВНИКІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ЕФЕКТИВНОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

ORCID 0000-0003-4857-7645

Актуальність проблеми дослідження зумовлена необхідністю розуміння і забезпечення оптимального, благополучного функціонування особистості у різних сферах, зокрема у професійній. Це особливо актуально для складних професій, де фахівці, працюючи в особливих і екстремальних умовах, потребують заходів психологічної підготовки, підтримки та відновлення. Показано, що проблема визначення особливостей психологічних ресурсів працівників Національної поліції України у професійній діяльності залишається остаточно не вивченою та характеризується наявністю гостро визначених протиріч, головним чином між постійно зростаючим запитом суспільства на здійснення ефективної і результативної професійної діяльності працівників Національної поліції України і недосконалістю психологічного забезпечення поліцейської діяльності.

У емпіричному дослідженні взяло участь 216 слідчих поліції чоловічої статі зі стажем службової діяльності 5-18 років, які проходили курси підвищення кваліфікації на базі Харківського національного університету внутрішніх справ. Використано багатовимірне шкалювання результатів оцінки досліджуваними 62 понять соціально-професійного оточення, отриманих за допомогою методу семантичного диференціалу. Визначено особливості психологічних ресурсів працівників Національної поліції з різними рівнями ефективності професійної діяльності за сферами: ставлення до себе, орієнтації в часі, ставлення до професії, ставлення до сім'ї, сфера дозвілля, джерела проблем. Зроблено підсумок, що основними відмінностями в контексті психологічних ресурсів працівників Національної поліції України з різними рівнями ефективності професійної діяльності є ставлення до об'єктів і явищ сімейної і професійної сфер, самоставлення.

Ключові слова: психологічні ресурси, працівники Національної поліції, поліцейська діяльність, багатовимірне шкалювання.

Постановка проблеми. У сучасній позитивістській парадигмі психології дуже широко використовується поняття психологічних ресурсів

(Сашуріна, 2020), це пов'язано з необхідністю розуміння і забезпечення оптимального, благополучного функціонування особистості у різних сферах, зокрема у професійній. Це особливо актуально для складних професій, де фахівці, працюючи в особливих і екстремальних умовах, потребують заходів психологічної підготовки, підтримки та відновлення.

Аналіз наукових джерел засвідчує, що в центрі уваги науковців перебувають важливі питання пошуку і розвитку психологічних ресурсів фахівця правоохоронної сфери. Разом із тим, проблема визначення особливостей психологічних ресурсів працівників Національної поліції України у професійній діяльності залишається остаточно не вивченою та характеризується наявністю гостро визначених протиріч:

- між постійно зростаючим запитом суспільства на здійснення ефективної і результативної професійної діяльності працівників Національної поліції України і проблемою невдоволеності працівників поліції проходженням служби;

- між необхідністю чіткого розуміння механізмів і особливостей розвитку психологічних ресурсів в процесі психологічного супроводу і відсутністю єдиного розуміння цього процесу у психологічних службах системи МВС України;

- між потребою практичних психологів Національної поліції в здійсненні цілеспрямованих і організованих розвивальних впливів на особистість персоналу поліції для розвитку у них особистісних ресурсів та відсутністю достатньої кількості необхідних науково-методичних доробок.

Це в сукупності визначає актуальність досліджуваної проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Запорукою ефективної праці поліцейського є наявність у нього певних зовнішніх і внутрішніх антистресових ресурсів професійної діяльності. До зовнішніх дослідники відносять систему психологічного забезпечення професійної діяльності, підтримку колег і сім'ї, наявність вільного часу та дозвілля тощо. Внутрішніми, психологічними ресурсами можуть виступати: мотивація професійної діяльності, адекватна самооцінка, емоційно-вольові якості характеру тощо (Сашуріна, 2020; Ларіонов, 2020). Вказані психологічні якості і властивості мають тенденцію до виснаження в ході професійної діяльності, якщо вона сприймається працівником як тривала, небезпечна, безглузда, стресонасичена тощо.

В науковій літературі відмічено низку наслідків зниження або втрати внутрішньо-психологічних ресурсів діяльності, серед яких: зниження показників ефективності діяльності, втрата інтересу до професії, професійна деформація особистості професіонала, міжособистісні конфлікти тощо. Крім того, внаслідок зниження задоволеності від професії, з'являється тенденція до поширення

негативних явищ у інші сфери життя, зокрема сімейну (Ващенко, 2018).

Аналіз психологічної літератури по проблемам ефективності поліцейської діяльності дозволив констатувати, що виявлення психологічних ресурсів професійної діяльності поліцейських передбачає об'єктивацію, конкретизування того процесу особистісного розвитку або психічного феномену, які обов'язково характеризуються високою психологічною ціною, вимагають від особистості спроможності зробити певний внесок, чимось пожертвувати задля своєї реалізації. Визначено, що найчастіше розглядають ресурси особистісної стресостійкості (життєстійкості), саморегуляції та саморозвитку (самореалізації) (Сашуріна, 2020).

В сукупності психологічні ресурси складають певний запас, резерв, який дозволяє особистості активно виконувати усі функції, бути суб'єктом власного життя, тобто є релевантними психологічному потенціалу (Штепа, 2017). Важливою відмінністю ресурсів від резервів, є їх невичерпність або здатність до відновлення (Ващенко, 2018).

Мета статті – визначити особливості психологічних ресурсів особистості працівників Національної поліції України в контексті ефективності їх професійної діяльності.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. У дослідженні взяло участь 216 слідчих поліції чоловічої статі зі стажем службової діяльності 5-18 років, які проходили курси підвищення кваліфікації на базі Харківського національного університету внутрішніх справ. Групи дослідження були сформовані за експертною оцінкою рівня ефективності професійної діяльності.

Використано багатовимірне шкалювання результатів оцінки досліджуваними важливих понять соціально-професійного оточення, отриманих за допомогою методу семантичного диференціалу. В якості вихідних даних (об'єктів) були взяті 62 поняття, що відбивають різнопланові об'єкти і явища, присутні в житті досліджуваних: друг; сім'я; минуле; який я насправді; виснаження; заробіток; зміни; печаль; дім; начальник; захоплення; фінанси; гнів; дитина; неприємності; цікаве заняття; діти; страх; мої обов'язки; майбутнє; недовіра; творчість; зло; співробітники; роздратування; кар'єра; зрада; домашнє господарство; добро; професія; гроші; заборона; насильство та ін.

На першому етапі отриманий список термінів-понять був оцінений досліджуваними за допомогою стандартної методики семантичного диференціалу (СД), яка складається з 18 семибальних шкал. Таким чином, було отримано прямокутні матриці індивідуальних відмінностей (62 * 18), які в подальшому були оброблені за допомогою процедури багатовимірного шкалювання.

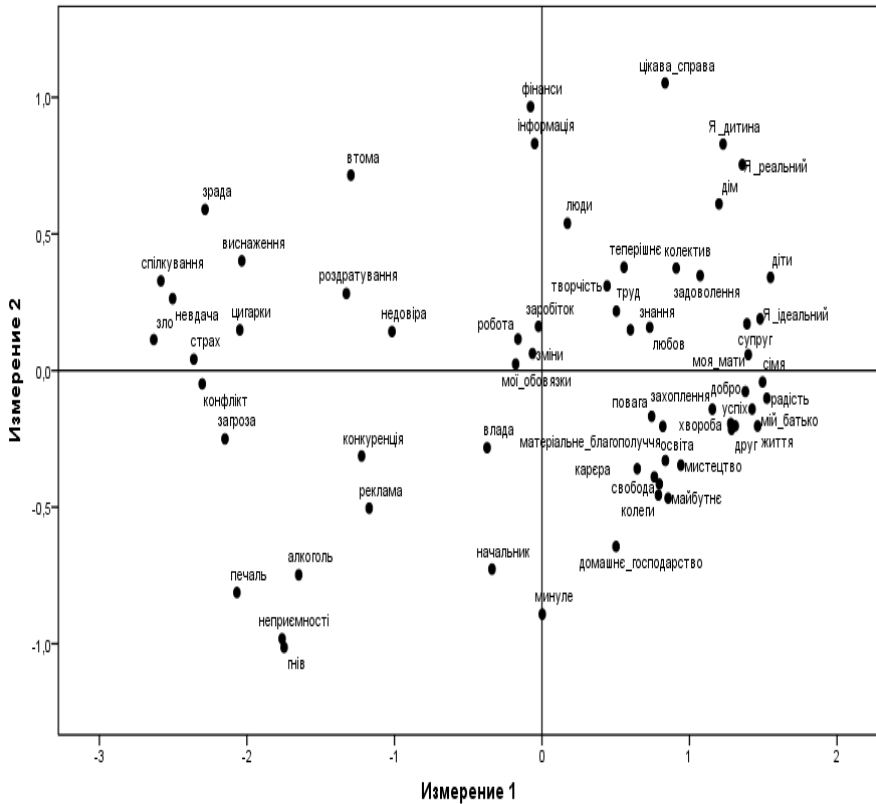

Рис 1. Узагальнений семантичний простір системи ставлень слідчих з достатнім рівнем ефективності професійної діяльності

В ході проведення методики «Семантичний диференціал» список термінів-понять подавались досліджуваним в неструктурованому вигляді, але для зручності аналізу вони нами були згруповані в такі кластери:

1. Самоставлення: Я-реальний, Я-ідеальний, Я-дитина.
2. Часова лінія, досвід: минуле, теперішнє, майбутнє.
3. Сфера професії: робота, труд, колеги, колектив, начальник, професія, кар'єра, фінанси, матеріальне благополуччя тощо.
4. Сфера сім'ї: батько, мати, супруг(а), діти, домашнє господарство,

сім'я, дім, тощо.

5. Сфера дозвілля: захоплення, цікаве заняття, друг, алкоголь, тощо.

6. Соціальні поняття: люди, інформація, управління, реклама, конкуренція, творчість, спілкування, свобода, освіта, тощо.

7. Емоції та стани: задоволення, страх, втома, загроза, хвороба, радість, недовіра, виснаження, конфлікт, роздратування тощо.

Подальший аналіз здійснювався по групам дослідження.

1. Слідчі з достатнім рівнем ефективності професійної діяльності.

На рис. 1 представлений узагальнений семантичний простір професійно-важливих понять досліджуваних слідчих з достатнім рівнем ефективності професійної діяльності. Отриманий семантичний простір виявився двовимірним, і пояснює 71% дисперсії показників семантичного диференціалу.

Аналізуючи представлений рисунок, слід зробити низку узагальнень щодо особливостей психологічних ресурсів професійної діяльності слідчих цієї групи.

1. Поняття «Я-реальний» в спільному семантичному просторі понять найближче розташовано до понять сімейної сфери: «Я-дитина», «Дім», «Цікава справа». Досліджувані цієї групи ідентифікують себе перш за все як чоловіків, для них праця є засобом забезпечення себе та своєї сім'ї. Однак для них доступним і звичним є ресурсний дитячий его-стан, в якому доступно відновлення ресурсів. В цьому ж кластері позитивні емоційно забарвлені поняття «Моя мати», «Творчість», «Труд», «Знання», «Люди», «Колектив тощо, отже самотавлення досліджуваних цієї групи позитивне, воно базується на основному ресурсі – соціальній підтримці збоку сім'ї і колективу.

Спостерігаємо наявність значної відстані між поняттями «Я-реальний» та «Я-ідеальний», що свідчить про те, що бажаний, перспективний его-стан досліджуваними ще не досягнутий. Це виступає джерелом активності особистості, спрямованої на скорочення цієї відстані, тобто на саморозвиток. Поняття «Я-ідеальний», «життя» і «успіх» розташовані поруч, в переліку життєвих цілей, таким чином: просто жити, переживати задоволення в теперішньому, мати захоплення, сім'ю, коло друзів, освіту, кар'єру тощо. Видно, що це індивідуальні цілі, які будуть відмінними для кожного досліджуваного, однак скупчення цих понять навколо «Я-ідеальний» свідчить про наявність достатньо розробленої системи цілей і цінностей в цій групі досліджуваних.

2. Слідчі цієї групи неемоційно ставляться до свого минулого, мають суб'єктивно безпроблемний досвід, найближче до цього поняття знаходяться «Начальник» і «Домашнє господарство», що відображає дві головні сфери активності досліджуваних: професія і сім'я. Поняття «Майбутнє» пов'язано з

позитивними поняттями «Кар'єра», «Свобода», «Колеги», «Мистецтво», що позначає реалістичні очікування досліджуваних, пов'язані зі збільшенням особистої свободи по мірі зростання професійної успішності, досягненням майстерності у професії («професія як мистецтво»). Так само позитивно досліджувані цієї групи ставляться до теперішнього часу свого життя, поряд з ним поняття: «Труд», «Колектив», «Творчість», «Задоволення», «Люди». Видно, що досліджувані усвідомлюють комунікативний характер професійної діяльності, достатньою мірою задоволені проживанням актуального періоду життя, де вона переважає. Воднораз, слід відмітити проблеми соматичного здоров'я досліджуваних, хвороби є дуже актуальними для теперішнього їх стану.

3. Ставлення до понять професійного кластеру реалістичне. Робота сприймається ними як обов'язок, видно, що поняття роботи знаходиться найближче до понять «Зміни», «Заробіток», «Творчість», «Влада». Це повною мірою відбиває психологічний зміст слідчої діяльності як нетривіальної, неалгоритмічної, пов'язаною з реалізацією владних повноважень. Кар'єрні експектації відкладені досліджуваними цієї групи на майбутнє, при цьому поняття «Кар'єра» і «Начальник» віддалені одне від одного, що вказує на прагнення реалізовувати інші управлінські стратегії, ніж ті, що демонструють наявні керівники. Загалом ставлення слідчих до своїх керівників неемоційне.

Видно, що для успішних слідчих інформація – це «фінанси», вони прагнуть поінформованості, сприймають інформацію як цінність, можливо – як товар.

Визначено негативне ставлення слідчих до процесу професійного спілкування: воно асоціюється зі злом, невдачами, страхом, виснажує досліджуваних. Ймовірно це пов'язано з тим, що комунікативні ситуації слідчих здебільшого негативні, вони виникають з приводу злочинів, мають конфліктний характер. Нажаль, використаний метод не дає змоги проаналізувати, які саме аспекти спілкування є психотравматичними для слідчих обох груп.

4. Ставлення слідчих цієї групи до понять сімейної сфери в цілому позитивне. Видно однакову роль їх батьків у вихованні, позиції цих понять у семантичному просторі наближуються одна до одної. Батьки є прикладом та взірцем для саморозвитку досліджуваних цієї групи, «Я-ідеальний» у них найближче розташовано до поняття «Моя мати», що вказує на джерела самоідентифікації. Поняття «Дружина» знаходиться поряд з поняттями, що позначають батьків і сім'ю, асоційовано з емоційно-позитивно забарвленими поняттями, що вказує на благополуччя функціонування сімейної сфери у слідчих цієї групи, розуміння сім'ї як ресурсу особистісного розвитку і відновлення.

5. У сфері дозвілля слідчих цієї групи констатовано невизначену ситуацію, вони захоплюються спілкуванням з друзями, мистецтвом, самоосвітою, водночас все це не є по справжньому «цікавим заняттям». З обговорень результатів методики з досліджуваними стало зрозуміло, що на повноцінне дозвілля їм не вистачає часу, здебільшого для відновлення вони використовують прості активності (дивитись фільми, читати книги, спати тощо), не мають сформованих ритуалів відпочинку. Загалом ця сфера є не є актуальною, переноситься ними «на майбутнє». Розвиненість сфери дозвілля слугує джерелом ресурсів та адаптаційних можливостей особистості, тому це має стати підставою для психологічної роботи з цією групою досліджуваних.

6. Джерела тривоги та психологічних проблем у досліджуваних цієї групи. По-перше, це конкурентний характер життя, що провокує переживання негативних емоцій (загроза, печаль, гнів) та може вмикати дезадаптивні компенсаторні механізми (вживання алкоголю на фоні невдач). Але, слід зазначити, що професійні колективи сприймаються слідчими цієї групи як не конкурентні. По друге, це конфліктність професійного спілкування і переживання негативних емоцій з приводу такої взаємодії, яке вони намагаються опанувати палінням. Мішенями психологічної підготовки для досліджуваних слідчих цієї групи повинні стати засади ненасильницької комунікації, формування у них асертивності.

Інші негативні поняття не мають семантичного наповнення, тобто вони суб'єктивно незначною мірою присутні в житті слідчих (втома, роздратування, недовіра).

2. Слідчі з недостатнім рівнем професійної успішності.

У групі слідчих з недостатнім рівнем професійної успішності отримано двовимірний семантичний простір, який на 68% пояснює дисперсію показників семантичного диференціалу. Він представлений на рис. 2.

Аналізуючи представлений рисунок, слід зробити низку узагальнень щодо особливостей психологічних ресурсів професійної діяльності досліджуваних цієї групи.

1. Поняття «Я-реальний» асоціативно пов'язано у досліджуваних із поняттями: «Друг», «Життя», «Задоволення», «Професія», «Успіх», «Майбутнє», і в семантичному просторі практично співпадає з поняттям «Я-ідеальний». Це свідчить про те, що слідчі цієї групи оптимістично налаштовані, життєрадісні, полюбляють життя як таке. Вони суб'єктивно вже досягли успіху у житті, що не співпадає з об'єктивною оцінкою їх професійної успішності керівниками. Практичне співпадіння его-реального і его-ідеального стану ставить під сумнів можливості саморозвитку для слідчих цієї групи: досягнутий стан справ переживається ними як кращий з можливих, і він же проєктується у

майбутнє. Певна міра незадоволення собою завжди виступає як джерело активності, підстава для корекції поведінки, чого в цьому випадку не відбувається. Також важливо, що на відміну від досліджуваних попередньої групи, слідчі з недостатнім рівнем ефективності професійної діяльності мають недостатній доступ до дитячого еґо-стану. Це звужує можливості щодо відновлення психологічних ресурсів, яке відбувається в регресному стані, наприклад під час ігрової активності.

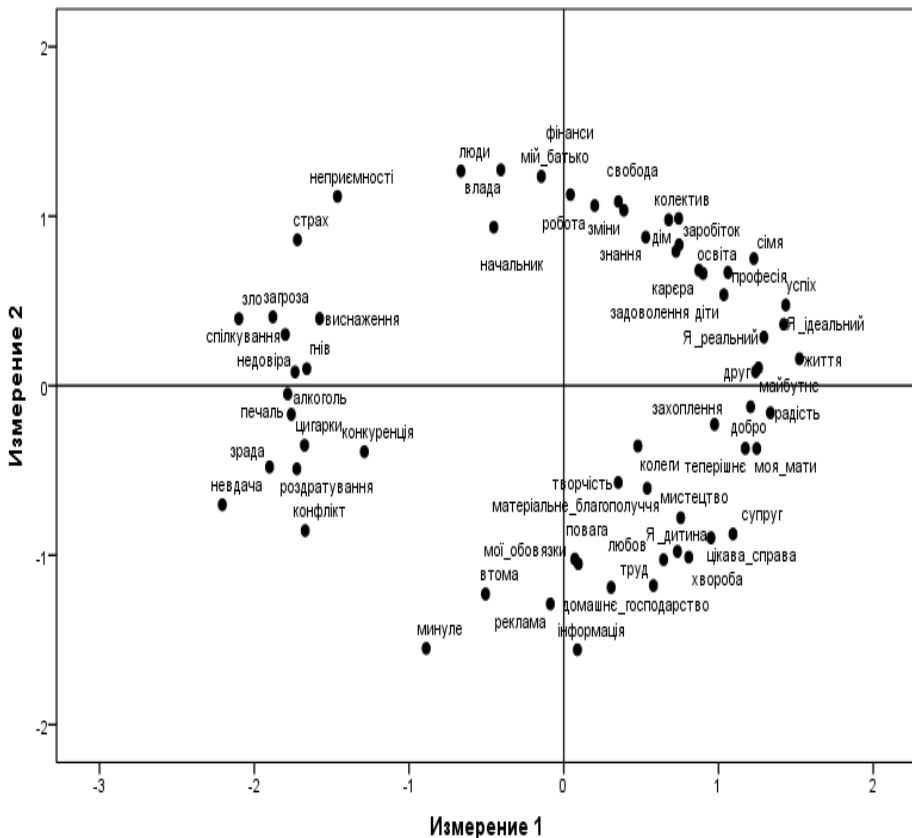

Рис. 2. Узагальнений семантичний простір системи ставлень слідчих з недостатнім рівнем ефективності професійної діяльності

2. Як і в попередній групі, минуле з великою ймовірністю витісняється слідчими з недостатнім рівнем ефективності професійної діяльності. Найближче до поняття «Минуле» знаходяться поняття «Втома», «Реклама», «Мої обов'язки» та «Інформація». Видно, що вони вважають себе перевтомленими від виконання обов'язків, переживають інформаційний стрес від перенасиченості інформацією. Теперішній час оцінюється досліджуваними як наповнений подіями з професійної і сімейної сфери, позитивними емоціями. Поняття «Майбутнє» у спільному семантичному просторі понять розташовано поруч з «Теперішнім», можна констатувати що вони живуть планами і перспективами. Найбільш показово, що поняття «Життя» і «Майбутнє» майже співпадають, це показує наявність певної установки щодо того, що «життя буде потім». Таке зміщення часової лінії веде до накопичення тривоги та формування жорстких способів боротьби з нею, переважає фантазування над реальним опануванням життєвих ситуацій.

3. Ставлення до професії у слідчих цієї групи неоднозначне. Більш загальні поняття «Професія», «Кар'єра», «Робота» мають позитивне семантичне навантаження, пов'язані з фінансами, успіхом, видно орієнтацію на батьків як приклад у цій сфері. Водночас, вище відмічено, що досліджувані втомлені від виконання обов'язків, не бачать цінності інформації у професії, натомість робота для них – це переважно реалізація власних повноважень.

Відмічено суміщення професійної і сімейної сфер у досліджуваних цієї групи, на відміну від попередньої групи, поняття сімейної і професійної сфер не утворюють кластери. Фактично, слідчі цієї групи живуть на роботі, вважають колег кращими друзями, професія для них – це сім'я. Відсутність кордонів між сім'єю і роботою заважає їм відновлювати ресурси, ймовірно виступає джерелами непорозуміння у сім'ях.

Досліджувані вважають, що вже досягли матеріального благополуччя, його підстава – творче виконання щоденних обов'язків, вони орієнтовані на повсякденний заробіток. Натомість, кар'єрне зростання не розглядається ними в аспекті покращення фінансового становища.

4. Відносно сфери сім'ї, досліджувані цієї групи демонструють ідентифікацію з батьками відносно поведінки в колективі, ставлення до фінансів, освіти і соціальних процесів. Ідентифікація з матерями відбувається у них в сфері інтимно-особистісних стосунків, дозвілля та планів на життя.

5. Констатовано сформованість сфери дозвілля досліджуваних цієї групи. Цікаве заняття для них – це інтимні стосунки, любов, мистецтво, домашнє господарство.

6. Джерела тривоги і психологічних проблем у слідчих цієї групи представляються подібними до досліджуваних попередньої групи. По-перше, це

негативне ставлення до професійного спілкування, воно сприймається як загроза, виснажує, гнівить. По-друге, це конфліктне і конкурентне середовище праці, яке дратує, печалить. По-третє – використання неадаптивних копінг-стратегій у подоланні неприємностей (алкоголь, паління, конфліктність і суперництво, дистанціювання і недовіра до людей). По четверте, і мабуть головне – це страх неприємностей, що зумовлює пасивну професійну позицію, вибір на користь уникання невдач в складних і загрозованих ситуаціях.

Висновки. Узагальнюючи викладене, слід вказати на наявність низки принципових відмінностей у психологічних ресурсах слідчих з різними рівнями успішності професійної діяльності. Для зручності, вони представлені у вигляді табл. 1.

Таблиця 1

Принципові відмінності психологічних ресурсів професійної діяльності слідчих з різними рівнями ефективності професійної діяльності

Достатня ефективність професійної діяльності	Недостатня ефективність професійної діяльності
1. Ставлення до себе	
Задоволені життям. Незадоволені собою, що створює умови для саморозвитку. Вважають себе «великими дітьми». Основний ресурс – соціальна підтримка сім'ї.	Задоволені собою і життям. Практичне співпадіння его-реального і его-ідеального стану ставить під сумнів можливості саморозвитку: досягнутий стан справ переживається як кращий з можливих, і він же проєктується у майбутнє. Вважають себе «дорослими», мають обмежений доступ до дитячого ресурсного его-стану.
2. Орієнтація в часі	
Минуле – витісняється, неемоційне ставлення. Теперішнє – позитивне, в основному наповнене професійними поняттями. Майбутнє – позитивне, асоціюється з досягненням свободи, звільненням від рутини, творчим виконанням професійних функцій. Поняття чітко диференціюються по часовій лінії, живуть сьогоднішнім.	Минуле – витісняється, неемоційне ставлення. Теперішнє і майбутнє – позитивні, поняття не диференційовані по часовій лінії, живуть майбутнім (фантазуванням, плануванням).
3. Ставлення до професії	
Сприймають професійну діяльність як	Втомлені від виконання обов'язків, не

нетривіальну, неалгоритмічну, пов'язану з реалізацією владних повноважень. Кар'єрні експектації відкладені на майбутнє. Цінують інформацію, прагнуть поінформованості.	бачать цінності інформації у професії, натомість робота для них – це переважно реалізація власних повноважень. Суміщення професійної і сімейної сфери, відсутність кордонів особистого життя.
4. Ставлення до сім'ї	
Батьки рівною мірою є джерелами для самоідентифікації. Благополуччя функціонування сімейної сфери, розуміння сім'ї як ресурсу особистісного розвитку і відновлення.	Ідентифікація з батьками відносно поведінки в колективі, ставлення до фінансів, освіти і соціальних процесів. Ідентифікація з матерями у сфері інтимно-особистісних стосунків, дозволя та планів на життя.
5. Сфера дозвілля	
На повноцінне дозвілля не вистачає часу, здебільшого для відновлення використовують прості активності, не мають сформованих ритуалів відпочинку. Загалом ця сфера є не є актуальною, відпочинок переноситься «на майбутнє».	Сформована сфера дозвілля, наявність ритуалів відпочинку, стійких захоплень.
6. Джерела проблем	
Конкурентний характер життя, що провокує переживання негативних емоцій (загроза, печаль, гнів) та може вмикати дезадаптивні компенсаторні механізми (вживання алкоголю на фоні невдач). Конфліктність професійного спілкування і переживання негативних емоцій з приводу такої взаємодії, опановується палінням	Негативне ставлення до професійного спілкування, воно сприймається як загроза, виснажує, гнівить. Конфліктне і конкурентне середовище праці, яке дратує, печалить. Використання неадаптивних копінг-стратегій у подоланні неприємностей (алкоголь, паління, конфліктність і суперництво, дистанціювання і недовіра до людей). Страх неприємностей, що зумовлює пасивну професійну позицію, вибір на користь уникання невдач в складних і загрозливих ситуаціях

Література

1. Ващенко І. В., Іваненко Б. Б. Психологічні ресурси особистості в подоланні складних життєвих ситуацій. *Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. Вип. 40, 2018. С. 33-49.

2. Ларіонов С. О., Сашуріна О. Ю. Психологічні ресурси особистості правоохоронця: погляд на проблему. *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України: тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Харків : ХНУВС, 2020. С. 208-211.

3. Сашуріна О.Ю. Психологічні ресурси особистості: концептуалізація поняття / Psychological resources of the individual under the conditions of modern challenges. Monograph. Opole: The Academy of Management and Administration in Opole, 2020. P. 7-13.

4. Штепа О. Ресурсний стан: психологічний аналіз та інтерпретація. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки*. 2017. Вип. 1. С. 142-149.

5. Kolesnichenko O., Larionov S. Professional-personal potential of the head Ministry of internal affairs of Ukraine / Psychological resources of the individual under the conditions of modern challenges : Monograph. Opole, 2020. С. 183-189.

References

1. Vashchenko I. V., Ivanenko B. B. (2018). Psyholohichni resursy osobystosti v podolanni skladnykh zhyttievnykh sytuatsii [Psychological resources of the individual in overcoming difficult life situations]. *Zbirnyk naukovykh prats K-PNU imeni Ivana Ohienka, Instytutu psyholohii imeni H.S. Kostiuks NAPN Ukrainy [Collection of scientific works of K-PNU Ivan Ogiienko, Institute of Psychology G.S Kostyuk. NAPS of Ukraine]*, 40, 33-49 [in Ukrainian].

2. Larionov S. O., Sashurina O. Yu. (2020). Psyholohichni resursy osobystosti pravookhorontsia: pohliad na problemu [Psychological resources of the militiaman's personality: a look at the problem]. *Psyholohichni ta pedahohichni problemy profesiinoy osvity ta patriotychnoho vykhovannia personalu systemy MVS Ukrainy: tezy dopovidei vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii [Psychological and pedagogical problems of professional education and patriotic education of the personnel of the system of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine: abstracts of reports of the All-Ukrainian scientific-practical conference]*. Kharkiv : HNUVS, 208-211 [in Ukrainian].

3. Sashurina O.Yu. (2020). Psychological resources of the personality: conceptualization of the concept / Psychological resources of the individual under the conditions of modern challenges. Monograph. Opole: The Academy of Management

and Administration in Opole, 7-13 [in English].

4. Shtepa O. (2017). Resursnyi stan: psykholohichniy analiz ta interpretatsiia [Resource state: psychological analysis and interpretation]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia psykholohichni nauky [Bulletin of Lviv University. Psychological sciences series]*, 1, 142-149 [in Ukrainian].

5. Kolesnichenko O., Larionov S. (2020). Professional-personal potential of the head Ministry of internal affairs of Ukraine / Psychological resources of the individual under the conditions of modern challenges : Monograph. Opole, 183-189 [in English].

Sashurina O. Yu.

PSYCHOLOGICAL RESOURCES OF THE PERSONALITY OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF THE EFFICIENCY OF PROFESSIONAL ACTIVITY

The urgency of the research problem is due to the need to understand and ensure optimal, successful functioning of the individual in various fields, including professional. This is especially true for complex professions, where professionals, working in special and extreme conditions, need measures of psychological training, support and recovery. It is shown that the problem of determining the features of psychological resources of the National Police of Ukraine in professional activities remains unexplored and is characterized by sharp contradictions, mainly between the growing demand of society for effective and efficient professional activities of the National Police of Ukraine and the imperfection of psychological support .

The empirical study involved 216 male police investigators with 5-18 years of service, who underwent refresher courses at the Kharkiv National University of Internal Affairs. Multidimensional scaling of the results of the study of 62 concepts of socio-professional environment obtained using the method of semantic differential was used. The peculiarities of the psychological resources of the National Police with different levels of efficiency of professional activity in the following areas are determined: attitude to oneself, orientation in time, attitude to the profession, attitude to family, leisure, sources of problems. It is concluded that the main differences in the context of psychological resources of the National Police of Ukraine with different levels of professional efficiency are the attitude to objects and phenomena of family and professional spheres, self-esteem.

Key words: *psychological resources, police officers, policing, multidimensional scaling.*

Сашуріна Олена Юрїївна – аспірант, кафедра соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ.

ТРАВМАТИЧНІСТЬ ДОСВІДУ, ЯК УМОВА РОЗБУДОВИ І РЕАЛІЗАЦІЇ ЗДАТНОСТІ ДО САМОВРЯДУВАННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ НГУ

ORCID 0000-0001-8080-7805

Актуальність проблеми дослідження зумовлена тим, що загальна здатність до самоврядування складає важливу умову ефективного виконання професійної діяльності в складних і нетипових умовах. В тому чи іншому вигляді вимоги щодо сформованих навичок цілепокладання, самоконтролю, самоуправління містяться в усіх у професіограмах і критеріях професійно-психологічного відбору персоналу сектору безпеки і оборони України. Розвинута загальна здатність до самоврядування та більш специфічна здатність до самоврядування у бойових умовах є важливим фактором ефективності діяльності військовослужбовця НГУ у бойових умовах. В результаті бойової психічної травматизації у правоохоронців спостерігаються розвиток стресових станів, виснаження психологічних ресурсів, прояви поведінкових розладів, що зумовлює необхідність визначення можливостей розвитку у військовослужбовців здатності до самоврядування в контексті пережитого ними бойового досвіду.

На матеріалі дослідження 420 військовослужбовців НГУ, виділено чотири групи: за наявністю досвіду виконання завдань в умовах бойових дій, за рівнем сформованості здатності до самоврядування. Визначено особливості травматичності бойового досвіду (оцінка несприятливості соціальних умов виконання службово-бойових завдань, оцінка загальних умов участі в бойових діях, оцінка пережитої загрози життю, внутрішні ресурси стійкості до травматизації, зовнішні ресурси стійкості до травматизації) у військовослужбовців з різними рівнями сформованості здатності до самоврядування. Показано особливості взаємозв'язків травматичності досвіду та здатності до самоврядування у військовослужбовців НГУ.

Зроблено підсумок, що здатність до самоврядування може розглядатись як чинник, що істотно впливає на оцінку військовослужбовцями НГУ власного бойового досвіду. Показана наявна у НГУ система формування здатності до самоврядування у військовослужбовців в бойових умовах. Зазначено, що існуючі види підготовки мають будуватися не лише як засвоєння готового алгоритму, автоматизація навичок, а як проблемно-орієнтоване навчання, як здатність вибудувувати новий шлях досягнення цілі.

Ключові слова: самоврядування, самоуправління, самоконтроль, психологічні ресурси, військовослужбовці, персонал сектору безпеки і оборони, бойова психічна травматизація.

Постановка проблеми. Проведення на території України операції об'єднаних сил (ООС) зумовлює високу актуальність досліджень у галузі психологічного забезпечення правоохоронної діяльності, зокрема щодо психологічного супроводу службово-бойової діяльності, яка здійснюється військовослужбовцями Національної гвардії України.

В результаті бойової психічної травматизації у правоохоронців спостерігаються розвиток стресових станів, виснаження психологічних ресурсів, прояви поведінкових розладів. В цих умовах психологічне забезпечення правоохоронної діяльності значною мірою спрямовується на формування у військовослужбовців сприятливих станів (психологічної готовності, рішучості тощо) та профілактику виникнення і загострення негативних психічних станів, роботу з їх наслідками. В ході професійно-психологічної підготовки особового складу неабияка увага приділяється навчанням військовослужбовців управляти своїм станом, регулювати його у відповідності до зовнішніх умов службово-бойової діяльності. Саме тому проблема управління психічним станом військовослужбовців Національної гвардії України набуває особливої гостроти.

В складних, нетипових, небезпечних умовах службово-бойової діяльності військовослужбовців Національної гвардії України раніш засвоєні, звичні шаблони мислення, переживання та поведінки, що складають основу самоконтролю і саморегуляції, часто виявляються неефективними, викликають невдоволеність своїми вчинками та своєю особистістю як професіонала. Це актуалізує у них усвідомлення необхідності переходу до раціонального аналізу ситуацій службово-бойової діяльності, усвідомленої постановки цілей, цілеспрямованої зміни поведінки, тобто до самоврядування власною поведінкою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У наукових публікаціях психічне самоврядування розглядається як механізм самоорганізації поведінки, який ієрархічно включає саморегуляцію і самоконтроль, але не обмежується ними. На думку Г.С. Нікіфорова, саморегуляція і самоконтроль дозволяють приводити і утримувати психіку в стані, який дозволяє реалізовувати цілі життєдіяльності, а самоврядування включає і визначення та постановку цілей (Кирпенко, 2016; Сорока, 2018; Цільмак, 2020).

Досвід, який відрізняється від звичайного, є фактором, що визначає особливості розвитку самоврядування. Незвичні події актуалізують процеси

самоврядування, їх переживання формують загальну здатність до самоврядування.

Специфіка досвіду визначає особливості здатності до самоврядування, відповідно, можна говорити про загальну та специфічні види здатності до самоврядування.

Загальна здатність до самоврядування складає важливу умову ефективного виконання професійної діяльності в складних і нетипових умовах (Приходько, 2018, 2021). В тому чи іншому вигляді вимоги щодо сформованих навичок цілепокладання, самоконтролю, самоуправління містяться в усіх у професіограмах і критеріях професійно-психологічного відбору персоналу сектору безпеки і оборони України (Барко, 2007; Цільмак, 2011; Колесніченко, 2020).

Одним із видів спеціальної здатності до самоврядування – є здатність до самоврядування у бойових умовах. Розвинута загальна здатність до самоврядування та більш специфічна здатність до самоврядування у бойових умовах є важливим фактором ефективності діяльності військовослужбовця НГУ у бойових умовах.

Формування специфічної здатності до самоврядування у бойових діях у військовослужбовців НГУ може йти декількома шляхами.

Один з них – стихійний – передбачає формування здатності до самоврядування у бойових діях на основі переносу наявного досвіду дій у нестандартній ситуації на ситуацію дій в бойових умовах, з коригуванням цього не цілком відповідного досвіду безпосередньо в ході виконання поставлених завдань у бойових умовах та з подальшим прийняттям (що передбачає здатність інтеріоризувати) власного (з врахуванням зроблених помилок) набутого досвіду участі в бойових діях. Цим шляхом шли вимушені були йти перші військовослужбовців НГУ за мобілізацією 2014 року. Нажаль, цей шлях формування здатності до самоврядування у бойових умовах, не завжди був ефективним. Так, значний відсоток цієї категорії військовослужбовців НГУ виявилися нездатними впоратися із ситуацією і, як наслідок, у них мали місце як прояви гострої реакції на бойові стрес-фактори, що робили неможливим виконання поставлених завдань; та формування у подальшому, як окремих ознак психічної травматизації, так і цілком сформованого симптомокомплексу ПТСР.

Більш продуктивна система формування здатності до самоврядування у бойових умовах передбачає більш контрольований процес інтеріоризації бойового досвіду:

- проходження оперативної підготовки, бойової підготовки до участі в бойових діях, спеціальної підготовки до виконання конкретних службово-бойових завдань;

- можливість отримання допомоги більш досвідчених товаришів по службі безпосередньо у ході виконання поставленого завдання при втраті власної здатності до доцільних дій, до опанування собою;

- допомога у прийнятті набутого досвіду (при необхідності психологічну допомогу у формі дебрифінгу тощо);

- у подальшому вироблення більш свідомого ставлення до професійної підготовки взагалі та до виконання конкретних бойових завдань зокрема (як здатність визначати пріоритети при отриманні нових знань і формуванні нових навичок);

- можливість ділитися досвідом з новобранцями (як додатковий спосіб усвідомлення його цінності, цінності набутої здатності до самоврядування у бойових умовах).

На сьогодні усі військовослужбовці НГУ проходять спеціальну підготовку до участі в бойових умовах на основі українського та закордонного досвіду.

Наявна загальна здатність до самоврядування та сформована у військовослужбовців НГУ здатність до самоврядування у бойових умовах можуть впливати на те, які очікування є у військовослужбовців НГУ щодо необхідності виконувати поставлені завдання в бойових умовах, як безпосередньо сприймаються ці умови, як вони оцінюються (у тому числі і постфактум), як оцінюється їх загроза, травматичність (у тому числі потенційна та реально пережита).

Мета статті – визначити особливості травматичності досвіду військовослужбовців НГУ в контексті здатності до самоврядування.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. В дослідженні взяли участь 420 військовослужбовців НГУ, які проходять службу у військових частинах Південного, Північного, Східного, Західного та Центрального ОТО. У вибірці представлено офіцери та військовослужбовці військової служби за контрактом – від рядового до підполковника. Співвідношення офіцерів та військовослужбовців військової служби за контрактом – близько 10% та 90%. Вік учасників дослідження від 21 до 45 років. Військовослужбовців строкової служби, які відповідно до діючого законодавства не виконують завдання у зоні бойових дій, було вилучено із аналізу. Крім того, кількість військовослужбовців строкової служби у підрозділах НГУ є незначною.

Припускаючи, що під час участі у бойових діях актуалізуються процеси самоврядування, і, відповідно, бойовий досвід істотно впливає на формування особливостей самоврядування, вибірку військовослужбовців НГУ було

розділено на дві групи дослідження за показником наявності офіційного статусу «учасника бойових дій»:

1 група – військовослужбовці, які не мають офіційного статусу учасника бойових дій – 206 осіб;

2 група – військовослужбовці, які мають офіційний статус учасника бойових дій, – 214 осіб.

Зазначимо, що серед офіцерів лише трохи більше ніж 1% тих, хто не має статусу учасника бойових дій. Це переважно лейтенанти, які щойно закінчили вищий військовий навчальний заклад. Так, за роки, які тривають бойові дії на території України, практично усі офіцери набули бойового досвіду. Серед військовослужбовців військової служби за контрактом обидві категорії (ті хто мають і не мають статус учасника бойових дій) представлені практично рівно.

Попередній статистичний аналіз показав, що показники в групах не є однорідними. Проведений кластерний аналіз за загальними показниками («Загальний показник травматичності бойового досвіду», «Загальний показник здатності до самоврядування», «Інтегральний показник самоставлення», усі шкали методики Р.Б. Кеттела, «Загальна активність», усі шкали методики COPE, «Загальний показник життєстійкості», «Інтегральний показник психологічної безпеки особистості», «Загальний показник стійкості до бойової психічної травматизації») дозволив виділити у кожній групі по дві відносно рівні (під)групи. Одна з яких має високі показники за шкалами, що описують загальну здатність та ефективність самоврядування і умовно може бути позначеною, як (під)група зі сформованою здатністю до самоврядування, а інша – значно нижчі – підгрупа із недостатньо сформованою здатністю до самоврядування.

Так, у першій групі було виділено підгрупу 1.1, до якої увійшло 84 військовослужбовця; з них майже 90% належать до рядового та сержантського складу і лише 11,90% – старшини та прапорщики. До цієї групи не увійшло ні одного офіцера. За загальними показниками, використаними в кластерному аналізі, у цій групі здатність до самоврядування є недостатньо-сформованою.

До підгрупи 1.2 увійшло 122 військовослужбовця НГУ; з них 5,74% – офіцери; 20,49% – старшини та прапорщики; 73,77% – рядовий та сержантський склад. Підгрупа 1.2 – має сформовану здатність до самоврядування.

До підгрупи 2.1 віднесено 110 осіб: 3,64% – офіцери; 18,18% – старшини та прапорщики; 78,18% – рядовий та сержантський склад. За показниками кластерного аналізу – у цій групі недостатньо сформована здатність до самоврядування.

У підгрупу 2.2 увійшло 104 особи; з них 20,19% – офіцери; 22,12% – старшини та прапорщики; 57,69% – рядовий та сержантський склад. Ця група має високі показники здатності до самоврядування і його ефективності.

В таблиці 1 наведено данні щодо особливостей оцінки травматичності власного досвіду участі в бойових діях у військовослужбовців НГУ.

Таблиця 1

**Показники травматичності бойового досвіду у військовослужбовців НГУ
(в у.о.)**

	Шкали	Військовослужбовці НГУ, які не мають статусу УБД		Військовослужбовці НГУ, які мають статус УБД	
		група 1.1	група 1.2	група 2.1	група 2.2
1	Несприятливі соціальні умови виконання СБЗ	1,29±1,04	0,52±0,81	1,73±0,97	1,02±0,85
2	Загальні умови участі в бойових діях, що стають джерелом травматизації	0,63±0,79	0,20±0,63	1,16±1,15	0,67±0,86
3	Суттєвість загрози життю під час участі в бойових діях	1,00±1,03	0,47±0,91	1,99±1,18	1,87±1,30
4	Внутрішні ресурси стійкості до травматизації	2,14±1,40	2,14±1,72	2,65±1,14	3,69±0,91
5	Зовнішні ресурси стійкості до травматизації	2,27±1,67	2,98±1,91	2,85±1,30	3,93±0,95
6	Загальний показник травматичності бойового досвіду	-11,08±7,17	- 15,47±10,29	- 11,93±6,53	- 19,92±5,05

За даними табл. 1 видно, що виділені групи суттєво відрізняються в оцінці травматичності свого досвіду.

Так, найменша травматичність досвіду відзначається у військовослужбовців НГУ підгруп 1.2 (-15,47±10,29) та 2.2 (-19,92±5,05). За цими показниками ці групи на статистично значимому рівні відрізняються від двох інших. У групи 1.1 цей показник знаходиться на рівні - 11,08±7,17; у групи

2.1 – $-11,93 \pm 6,53$. Проте, попри певну подібність загальних показників, виділені підгрупи мають різну структуру цього досвіду.

Так, порівнюючи структуру травматичного досвіду у військовослужбовців НГУ з меншим загальним показником – груп 1.2 та 2.2 – зазначимо, що перші мають найнижчу серед усіх порівнювальних груп інтенсивність травмуючих подій (показники за першими трьома шкалами). У той час, як у представників групи 2.1 вона істотно вища. Проте, у останніх ця інтенсивність нівельована за рахунок значно вищої оцінки власних «Внутрішніх ресурсів» ($3,69 \pm 0,91$) і «Зовнішніх ресурсів» ($3,93 \pm 0,95$), в тому числі і ресурсів професійної підготовки і підтримки значущих близьких, які в цій групі є найвищими.

Те саме можна сказати і при порівнянні підгруп 1.1 та 2.1.

Військовослужбовці групи 1.1 на відміну від групи 1.2, військовослужбовці НГУ якої також не мають статусу учасника бойових дій, мають значно менші оцінки власних «Зовнішніх ресурсів» (своїєї здатності розраховувати на зовнішню підтримку) ($2,27 \pm 1,67$) і більш негативно, ніж останні, оцінюють ставлення навколишніх до військовослужбовців НГУ під час виконання своїх професійних функцій («Несприятливі соціальні умови виконання СБЗ» – $1,29 \pm 1,04$). Можна припустити пов'язаність цих показників в групі 1.1: інтенсивні негативні переживання щодо ставлення оточуючих людей до військовослужбовців НГУ, знижують здатність довіряти оточенню, роблять обмеженим їх доступ до зовнішнього ресурсу подолання травматичності подій; проте, можливим є і зворотний варіант, коли зрада близьких людей змушує військовослужбовця НГУ підозріло ставитися до соціального оточення під час виконання поставлених завдань. Зазначимо, що свій внутрішній ресурс військовослужбовці цієї групи оцінюють практично так само ($2,14 \pm 1,40$), як і військовослужбовці підгрупи 1.2 ($2,14 \pm 1,72$).

Порівнюючи структуру травматичного досвіду у військовослужбовців НГУ груп 2.1 та 2.2 слід зазначити, що вони відрізняються, як за показниками ресурсів, які значно вищі у групі 2.2, так і за показниками інтенсивності негативних подій за усіма трьома шкалами, що їх описують, які вищі у групі 2.1. Можна припустити, що існує взаємовплив між ресурсами і оцінкою інтенсивності травматичних подій. Так, чим вище особа оцінює свої ресурси, тим нижче вона оцінює інтенсивність травматичних подій. Проте, можливим є варіант, коли інтенсивні травматичні події знижують оцінку власних зовнішніх і внутрішніх ресурсів.

Отримані за таблицею 1 данні можемо підсумувати наступним чином:

– військовослужбовці – учасники бойових дій НГУ, на відміну від військовослужбовців, які не мають досвіду участі у бойових діях, більш високо

оцінюють свої ресурси подолання травматичності подій, зокрема внутрішній ресурс, який пов'язаний із наявною професійною підготовкою;

– висока оцінка наявних ресурсів не лише здатна до певного нівелювання негативу всього спектру інтенсивності травматичних подій (від загального негативного ставлення соціального оточення в зоні соціального конфлікту до високої вітальності подій, свідком яких став військовослужбовець), а й до зниження самої оцінки інтенсивності цих подій;

– переживання інтенсивних негативних подій може знижувати оцінку внутрішніх і зовнішніх ресурсів подолання травматичності ситуації;

– нездатність довіряти своєму оточенню знижує доступ до зовнішнього ресурсу подолання травматичності ситуації.

Розглянемо взаємозв'язки оцінок травматичності досвіду з загальним показником самоврядування у військовослужбовців НГУ виділених груп (табл. 2).

Таблиця 2

Показники взаємодкореляцій «Загального показника здатності до самоврядування» зі шкалами «Методики оцінки травматичності бойового досвіду» у виділених групах військовослужбовців НГУ

	Шкали	Військовослужбовці, які не мають статусу УБД		Військовослужбовці, які мають статус УБД	
		група 1.1	група 1.2	група 2.1	група 2.2
1	Несприятливі соціальні умови виконання СБЗ	-0,14	-0,13	-0,22*	0,00
2	Загальні умови участі в бойових діях, що стають джерелом травматизації	-0,27*	-0,06	-0,16 ⁰	0,05
3	Суттєвість загрози життю під час участі в бойових діях	-0,27*	-0,11	-0,16 ⁰	0,16 ⁰
4	Внутрішні ресурси стійкості до травматизації	-0,11	0,09	0,11	0,11
5	Зовнішні ресурси стійкості до травматизації	0,12	0,19*	-0,03	0,13

6	Загальний показник травматичності бойового досвіду	-0,15	-0,19*	-0,14	-0,05
---	--	-------	--------	-------	-------

Примітки: ⁰ $p \leq 0,1$; * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$

По-перше зазначимо, наявність слабких кореляційних взаємозв'язків між різними складовими травматичності досвіду та здатності до самоврядування. Така слабкість зв'язків може бути ознакою відсутності сталості, однозначності процесів взаємовпливів, можливості їх змін, перебудов.

Аналізуючи конкретні показники, зазначимо, що у військовослужбовців групи 1.1 «Загальні умови участі в бойових діях, що стають джерелом травматизації» та «Суттєвість загрози життю під час участі в бойових діях» найбільш негативно позначаються на загальному показнику здатності до самоврядування ($r = -0,27$, $p \leq 0,05$ для обох шкал). Так, «Загальні умови участі в бойових діях, що стають джерелом травматизації» негативно позначаються на таких процесах самоврядування, як «Прогнозування» ($r = -0,20$, $p \leq 0,1$), «Цілепокладання» ($r = -0,21$, $p \leq 0,1$), «Критерій оцінки якості» ($r = -0,32$, $p \leq 0,01$), «Приймання рішення» ($r = -0,23$, $p \leq 0,05$), «Корекції» ($r = -0,32$, $p \leq 0,01$). «Суттєвість загрози життю під час участі в бойових діях» негативно позначаються на «Цілепокладання» ($r = -0,20$, $p \leq 0,1$), «Критерії оцінки якості» ($r = -0,33$, $p \leq 0,01$) та «Прийманні рішення» ($r = -0,30$, $p \leq 0,01$). Слід вказати, що на статистично значимому рівні «Критерій оцінки якості» також негативно пов'язаний із «Несприятливими соціальними умовами виконання СБЗ» ($r = -0,26$, $p \leq 0,05$). Такі данні дозволяють припустити, що саме нездатність здійснювати оцінювання умов (від соціальних до вітальних) знижують здатність до самоврядування військовослужбовців підгрупи 1.1.

Серед іншого слід зазначити, що хоча у військовослужбовців НГУ групи 1.1 наявні ресурси не чинять статистично значимого впливу на показники «Загальної здатності до самоврядування», проте «Зовнішній ресурс» позитивно впливає на «Прогнозування» ($r = 0,33$, $p \leq 0,01$). Хоча у цілому травматичність бойового досвіду негативно позначається на цьому процесі самоврядування ($r = -0,30$, $p \leq 0,01$). Можна припустити, що не маючи власного досвіду для оцінки ситуації, військовослужбовці НГУ групи 1.1 позбавляються невизначеності, використовуючи «думку» своєї референтної групи, проте, не довіряючи людям, вони завжди готуються до негативного сценарію розвитку подій.

Деяко інша картина у групі 1.2. Так, в цій групі «Загальний показник здатності до самоврядування» на статистично значимому рівні пов'язаний саме із «Зовнішнім ресурсом», а не негативними обставинами, в яких перебуває військовослужбовець ($r = 0,19$, $p \leq 0,05$). Крім того, в цій групі показники

внутрішнього та зовнішнього ресурсів на статистично значимому рівні корелюють із такими процесами самоврядування, як «Планування» ($r=0,19$, $p\leq 0,05$ та $r=0,24$, $p\leq 0,01$ відповідно) та «Корекція» ($r=0,23$, $p\leq 0,01$ та $r=0,32$, $p\leq 0,01$ відповідно). Встановлено також значущий позитивний кореляційний зв'язок між «Зовнішнім ресурсом» і шкалою «Цілепокладання» ($r=0,20$, $p\leq 0,05$). Таким чином, потенційно рівень професійної соціалізації (приналежність до групи, професійна підготовка) потенційно дозволяють представникам цієї групи будувати та змінювати план досягнення цілей, але страх за своє життя «паралізує» розгортання процесу самоврядування, про що свідчить негативний зв'язок між шкалами «Суттєвість загрози життю під час участі в бойових діях» та «Аналіз протиріч» (з чого ініціюється процес самоврядування) ($r=-0,20$, $p\leq 0,05$) та негативні зв'язки між «Загальним показником травматичності бойового досвіду» та шкалами «Цілепокладання» ($r=-0,22$, $p\leq 0,05$), «Планування» ($r=-0,25$, $p\leq 0,01$), «Корекція» ($r=-0,32$, $p\leq 0,01$). Це єдина група, в якій «Загальний показник травматичності бойового досвіду» на статистично значимому рівні негативно позначається на «Загальній здатності до самоврядування» ($r=-0,19$, $p\leq 0,05$).

У військовослужбовців НГУ групи 2.1 «Загальна здатність до самоврядування» негативно пов'язана із усіма видами травматичних подій – «Несприятливі соціальні умови виконання СБЗ» ($r=-0,22$, $p\leq 0,05$), «Загальні умови участі в бойових діях, що стають джерелом травматизації» ($r=-0,16$, $p\leq 0,1$), «Суттєвість загрози життю під час участі в бойових діях» ($r=-0,16$, $p\leq 0,1$). Ці події негативно позначаються на таких процесах, як «Аналіз протиріч», «Цілепокладання», «Прийняття рішення». У цій групі немає ні одного статистично значимого зв'язку між показниками ресурсів та процесів самоврядування.

Військовослужбовці НГУ групи 2.2 єдині у кого переживання безпосередньої загрози життю (показники за шкалою «Суттєвість загрози життю під час участі в бойових діях») має мобілізуючу дію на процеси самоврядування. Про що свідчать позитивні зв'язки зі шкалами «Прогнозування» ($r=0,18$, $p\leq 0,1$), «Приймання рішення» ($r=0,29$, $p\leq 0,01$) та загальним показником за методикою «Здатність до самоврядування» ($r=0,16$, $p\leq 0,1$). В цій групі професійна підготовка стає підґрунтям для побудови плану дій, про що свідчить взаємозв'язок між шкалами «Внутрішні ресурси» та «Планування» ($r=0,20$, $p\leq 0,05$). А здатність дослухатися до порад товаришів дозволяє внести необхідні корективи до цього плану, наважитися на дії (взаємозв'язок між «Зовнішніми ресурсами» з «Корекцією» ($r=0,24$, $p\leq 0,05$) та «Прийняттям рішень» ($r=0,19$, $p\leq 0,1$)). Довіра товаришам додає військовослужбовцям групи 2.2 впевненості, дозволяє інтеріоризувати їх досвід.

Данні представлені у таблиці 2 дозволяють говорити про наступне.

1. Взаємозв'язки травматичності досвіду та здатності до самоврядування мають невисоку сталість – взаємовпливи між ними можуть змінювати свій напрямок і силу. Так, участь у бойових діях дозволяє військовослужбовцям НГУ більше довіряти (більш високо оцінювати) своїй професійній підготовці; наявність (доступність) внутрішніх і зовнішніх ресурсів стійкості до травматизації дозволяє військовослужбовцям НГУ зменшувати негативізм сприйняття несприятливості умов виконання службово-бойових завдань. Проте, збільшення інтенсивності негативних подій може знижувати оцінку наявних внутрішніх і зовнішніх ресурсів подолання травматичності ситуації (розчаровуватися в них, вважати їх недостатніми).

2. Описуючи найбільш поширені варіанти цих взаємовпливів у тих хто має і не має досвіду дій у бойових умовах, зазначимо наступне:

– військовослужбовці НГУ групи 1.1, які не мають власного досвіду дій в бойових умовах, не вміють оцінювати їх вплив на свою здатність зберігати доцільність дій, інтеріоризуючи негативні очікування своєї референтної групи, керуються негативним прогнозом розвитку подій при виникненні необхідності діяти в бойових умовах;

– досить позитивна оцінка власної професійної підготовки та ресурсу приналежності до своєї референтної групи потенційно дозволяють військовослужбовцям НГУ групи 1.2 здійснювати планування та вносити необхідну корекцію у попередній план виконання поставленого завдання у бойових умовах, проте їм заважають неопановані вітальні страхи;

– хоча військовослужбовці НГУ групи 2.1 і розуміють, що завдяки своєму досвіду участі в бойових діях вони за своїм рівнем професійної підготовки значно відрізняються від військовослужбовців НГУ, які такого досвіду не мають, проте пережита інтенсивність бойових стрес-факторів «зневірила» їх у власній здатності протистояти їм, позбавила «доступу» до наявних внутрішніх і зовнішніх ресурсів стійкості до дії бойового стресу. Тому виконання завдання у бойових умовах сприймається ними, як таке, що переважно залежить від обставин, що склалися;

– участь у бойових діях дозволила військовослужбовцям НГУ групи 2.2 впевнитися в своїй професійній підготовці, в своєму близькому оточенні, що дозволило їм у цілому знизити стресовість у ставленні до бойових умов, а загрозу для життя сприймати, як «мобілізуєчий чинник» для розгортання процесу самоврядування.

Висновки. Рівень сформованості загальної здатності до самоврядування, перевірка його на практиці впливають на актуальні, проактивні і ретроактивні оцінки травматичності бойових умов, в яких військовослужбовці НГУ виконують поставлені завдання:

– військовослужбовці НГУ, у яких недостатньо сформована здатність до самоврядування, відсутній досвід дій в бойових умовах, керуються негативним прогнозом розвитку подій при виникненні необхідності діяти в бойових умовах;

– досить позитивна оцінка власної професійної підготовки та ресурсу приналежності до своєї референтної групи потенційно дозволяють військовослужбовцям НГУ, у яких здатність до самоврядування сформована на достатньому рівні, здійснювати планування та вносити необхідну корекцію у попередній план виконання поставленого завдання у бойових умовах, проте, їм заважають неопановані вітальні страхи;

– хоча військовослужбовці НГУ з досвідом участі у бойових діях, у яких здатність до самоврядування сформована недостатньо, і позиціонують себе, як таких, що завдяки своєму досвіду участі в бойових діях значно відрізняються від військовослужбовців НГУ, які такого досвіду не мають, проте пережита інтенсивність бойових стрес-факторів «зневірила» їх у власній здатності протистояти стресовості ситуації, позбавила «доступу» до наявних внутрішніх і зовнішніх ресурсів стійкості до дії бойового стресу. Виконання завдання у бойових умовах сприймається ними, як таке, що переважно залежить від обставин, що склалися. Хоча вони не схильні ухилятися від відряджень до зони бойових дій, проте, суб'єктивно вони більш висока оцінюють травматичність бойових умов;

– участь у бойових діях дозволила військовослужбовцям НГУ з достатнім рівнем сформованості здатності до самоврядування впевнитися в своїй професійній підготовці, в своєму близькому оточенні, що дозволило їм у цілому знизити стресовість у ставленні до бойових умов, а загрозу для життя сприймати, як «мобілізуєчий чинник» для розгортання процесу самоврядування. У цій групі професійна підготовка стає підґрунтям для побудови плану дій, а довіра товаришам по службі додає рішучості, дозволяє переймати їх досвід.

Таким чином, існуючі види підготовки мають будуватися не лише як засвоєння готового алгоритму, автоматизація навичок, що безумовно важливо, але не є фактором розвитку самоврядування, вони мають будуватися, як проблемно-орієнтоване навчання, як здатність вибудовувати новий шлях досягнення цілі.

Наявність небойових втрат, випадки розвитку симптоматики ПТСР, інших негативних станів та інше доводять, що існуюча система професійної психологічної підготовки хоча і значно змінилася на краще за роки участі НГУ в ООС на Сході країни, проте має продовжуватися її вдосконалення. Одним із напрямком такого вдосконалення є виділення типів самоврядування, їх ефективності, виділення факторів, що визначають їх формування.

Література

1. Барко В. І., Ірхін Ю. Б., Нещерет Т. В., Шаповалов О. В. Професіографічний опис основних видів діяльності в органах внутрішніх справ України : практ. посіб. Київ : Київ. нац. ун-т внутр. справ ; Друкарня МВС, 2007. 100 с.
2. Кирпенко Т. М. Вплив вольових процесів на регуляцію поведінки в екстремальних умовах життєдіяльності. *Актуальні проблеми психології*. Том 7. Екологічна психологія. 2016. Т. 41. С. 151-158.
3. Приходько І.І. Система профілактики та контролю бойового стресу у військовослужбовців. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України: електрон. наук. фах. вид. Серія : психологія*. 2018. Вип. 1. URL : http://books.ndcnangu.co.ua/statti_NDL_3/Vnadrpn_2018_1_13.pdf
4. Приходько І. І., Юр'єва Н. В., Лиман А. А. Професіографічний опис діяльності військовослужбовців за контрактом Національної гвардії України управлінського складу. *Честь і закон*. 2021. № 1 (76). С. 115-124.
5. Сорока А. В. Психологічні особливості здатності до довільного самоврядування девіантної особистості. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Психологія*. 2017. № 61. С. 75-79. URL: <https://periodicals.karazin.ua/psychology/article/view/8221>
6. Цільмак О. М. Професіогенез компетентності фахівців кримінальної міліції: теорія та практика : монографія. Одеса : Одес. держ. ун-т внутр. справ, 2011. 432 с.
7. Цільмак О. М. Психологічні основи особистісного самоврядування. *Правове життя сучасної України : у 3 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.) / відп. ред. М. Р. Аракелян. Одеса : Гельветика, 2020. Т. 1. С. 267-269.
8. Швалб Ю. М. Возвращение к забытой теме: проблема воли в психологии. *Актуальні проблеми психології*. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. Том VII. Екологічна психологія. Вип. 37. С. 186-199.
9. Kolesnichenko O., Larionov S. Professional-personal potential of the head Ministry of internal affairs of Ukraine / Psychological resources of the individual under the conditions of modern challenges : Monograph. Opole, 2020. С. 183-189.
10. Prykhodko I., Lyman A., Matsehora Y., Yurieva N., Balabanova L., Hunbin K., Radvansky I., Morkvin D. The Psychological Readiness Model of Military Personnel to Take Risks during a Combat Deployment. *BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*. 2021. №12(3). P. 64-78.

Referenses

1. Barko V. I., Irkhin Yu. B., Neshcheret T. V., Shapovalov O. V. (2007). *Profesiohrafichnyi opys osnovnykh vydiv diialnosti v orhanakh vnutrishnikh sprav Ukrainy : prakt. posib.* [Professional description of the main activities in the internal

affairs of Ukraine: a practical guide]. Kyiv: National University of Internal Affairs [in Ukrainian].

2. Kyrpenko T. M. (2016). *Vplyv volovykh protsesiv na rehuliatyiu povedinky v ekstremalnykh umovakh zhyttiedialnosti* [Influence of Volitional processes on rehuliatyiu behavior in extreme conditions of life]. *Aktualni problemy psykholohii – Current problems of psychology*, 41, 151-158 [in Ukrainian].

3. Prykhodko I. I. (2018). *Systema profilaktyky ta kontroliu boiovoho stresu u viiskovosluzhbovtziv* [The system of prevention and control of combat stress in the military]. *Visnyk Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy: elektrone naukove fakhove vydannia. Seriiia : psykholohiia – Bulletin of the National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine: electronic scientific professional journal. Series: psychology*, 1 [in Ukrainian].

4. Prykhodko I. I., Yurieva N. V., Lyman A. A. (2021). *Profesiohrafichnyi opys diialnosti viiskovosluzhbovtziv za kontraktom Natsionalnoi hvardii Ukrainy upravlinskoho skladu* [Professional description of the activities of the military under the contract of the National Guard of Ukraine management personnel]. *Chest i zakon – Honor and law*, 1(76), 115-124 [in Ukrainian].

5. Soroka A. V. (2017). *Psykholohichni osoblyvosti zdatnosti do dovilnoho samovriaduvannia deviantnoi osobystosti* [Psychological features of the ability to arbitrary self-government of a deviant personality]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriiia Psykholohiia – Bulletin of V.N. Karazin Kharkiv National University. Psychology series*, 61, 75-79 [in Ukrainian].

6. Tsilmak O. M. (2011). *Profesiohenez kompetentnosti fakhivtsiv kryminalnoi militsii: teoriia ta praktyka : monohrafiia* [Professiogenesis of competence of criminal police specialists: theory and practice: monograph]. Odessa: Odessa State University of Internal Affairs [in Ukrainian].

7. Tsilmak O. M. (2020). *Psykholohichni osnovy osobystisnoho samovriaduvannia* [Psychological foundations of personal self-government]. *Pravove zhyttia suchasnoi Ukrainy : u 3 t. : materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf. – Legal life of modern Ukraine: in 3 volumes: materials International scientific-practical conf.*, 1, 267-269 [in Ukrainian].

8. Shvalb Yu. M. (2014). *Vozvrashhenie k zabytoj teme: problema voli v psihologii* [Return to the forgotten topic: the problem of will in psychology]. *Aktualni problemy psykholohii – Current problems of psychology*, 37, 186-199 [in Ukrainian].

9. Kolesnichenko O., Larionov S. (2020). *Professional-personal potential of the head Ministry of internal affairs of Ukraine / Psychological resources of the individual under the conditions of modern challenges : Monograph*. Opole, 183-189.

10. Prykhodko I., Lyman A., Matsehora Y., Yurieva N., Balabanova L., Hunbin K., Radvansky I., Morkvin D. (2021). *The Psychological Readiness Model of*

Military Personnel to Take Risks during a Combat Deployment. *BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*, 12(3), 64-78.

Slurdenko D.O.

TRAUMATIC EXPERIENCE AS A CONDITION FOR DEVELOPMENT OF SELF-GOVERNMENT CAPACITY OF NGU MILITARY PERSONNEL

The urgency of the research problem is due to the fact that the general ability to self-government is an important condition for effective performance of professional activities in complex and atypical conditions. In the different forms, the requirements for the formed skills of goal-setting, self-control, and self-management are contained in all professional profiles and criteria for professional and psychological selection of personnel in the security and defense sector of Ukraine. Developed general ability to self-government and more specific ability to self-government in combat is an important factor in the effectiveness of the NGU military staff in combat conditions. As a result of military personnel's combat mental trauma proceeds growth of stress, depletion of psychological resources, manifestations of behavioral disorders, which necessitates determining the possibility of developing the ability of servicemen to self-government in the context of their combat experience.

On the basis of the study of 420 servicemen of the NGU, four groups were identified: according to the experience of performing tasks in combat conditions, according to the level of formation of the ability to self-government. The peculiarities of traumatic combat experience (assessment of unfavorable social conditions for combat missions, assessment of general conditions of participation in hostilities, assessment of the threat to life, internal resources of resistance to trauma, external resources of resistance to trauma) of military personnel with different levels of self-government capacity are shown. The peculiarities of the relationship between the traumatic experience and the ability to self-government of NGU personnel are shown.

It is concluded that the ability to self-government can be considered as a factor that significantly affects the assessment of NGU personnel's own combat experience. The system of formation of ability to self-government of the NGU personnel in combat conditions available is shown. It is noted that the existing types of training should be built not only as mastering a ready-made algorithm, automation of skills, but as problem-oriented learning, as the ability to build a new way to achieve the goal.

Key words: *self-government, self-control, psychological resources, military personnel, personnel of the security and defense sector, combat mental trauma.*

Слурденко Дмитро Олександрович – старший викладач, кафедра психології та педагогіки Національної академії Національної гвардії України (м. Харків).

ВИХОВАННЯ ДУХОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ В НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ СУЧАСНОЇ ШКОЛИ

ORCID 0000-0002-6695-2210

Стаття присвячена дослідженню проблем духовності та моральності в вихованні майбутніх поколінь. Враховується досвід науковців, які працювали та працюють над проблемою духовного виховання учнів; розкривають сутність педагогіки духовності та її історичні витоки, аргументовано доводять закономірність введення педагогіки духовності.

В статті визначено, на чому повинна будуватися освіта; як створити простір, в якому виховна система пронизуватиме увесь педагогічний процес. Зазначається, що основою виховного впливу є духовний контакт учителя та учня; саме від нього залежить ефект суспільного виховання.

Надано декілька визначень поняття “духовність”.

Розкриті поняття культури як розуміння певного соціального механізму, який відтворює ті чи інші еталони і норми поведінки, духовні цінності людей.

Розглядається вплив літературної освіти на формування духовного світу дитини; окреслюються головні завдання, що стоять перед вчителями-словесниками на сучасному етапі. Надаються приклади нових підходів до викладання літератури, як одного з найдоступніших для школярів видів мистецтва, який формує систему цінностей підростаючого покоління; заходи позакласної роботи, які сприяють формуванню морально-духовних цінностей сучасної молоді; критерії та рівні сформованості духовності школярів; основні умови і вимоги формування духовності особистості. Підкреслено вплив фактів і явищ навколишнього середовища, кіно, телебачення, інтернету на учнів і надані рекомендації педагогам щодо цього, щоб спрямувати ці впливи на правильний шлях.

Відмічається, що є головним у вихованні старшокласників, бо саме юність – завершальний етап формування особистості.

Ключові слова: морально-духовні цінності, духовність, духовна атмосфера життєтворчості, духовні чесноти, культурна спадщина народу, меркантильність, цинізм, цілеспрямованість, образне мислення, емоційна сфера учнів, духовно і морально зріла особистість, критерії та показники духовності, рівні сформованості духовності, ефект суспільного виховного впливу.

Постановка проблеми. Становлення особистості залежить від виховання, а могутність держави – від духовного і морального стану її громадян. Духовна культура і мораль суспільства як у світі, так і в Україні викликає занепокоєння. Сьогодні відбувається корозія усталених духовних цінностей, що призводить до конфліктів, стресових ситуацій, неадекватної соціальної поведінки, тому питанням духовності та моральності належить пріоритетна роль у нашій державі та суспільстві, а також освіті та вихованні майбутніх поколінь.

На сьогодні проблема розвитку духовності полягає в першу чергу у розумінні кожною людиною тих критеріїв, що складають основу поняття "духовність". Відповідно й проблема розвитку духовної особистості полягає не стільки в тому, що недостатньо продукується цінностей та ідеалів, скільки в розумінні до них кожного з нас. В умовах, що склалися, духовне виховання молодого покоління набуває особливої актуальності, тому що воно покликане формувати такі потреби, які б спонукали кожную особистість до духовних вчинків та гуманних видів діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У своєму трактаті «Наставление нравов» видатний чеський педагог Я. А. Коменський цитував давньоримського філософа Сенеку, який писав: «Навчись спершу добрим правилам моралі, а потім мудрості, бо без перших важко навчитися останній». Там же він наводить відомий народний вислів: «Хто встигає в науках, але відстає в добрих правилах моралі, той більше відстає, ніж встигає».

Першу цілісну модель педагогіки духовності створив видатний український мислитель і педагог Г. Сковорода; другу – «філософію серця» – П. Юркевич; третю – змістовну педагогіку «серця, яке віддається дітям», – В. Сухомлинський.

В. Андрущенко, розглядаючи освіту як духовний феномен, у своїй програмній статті «Духовна сутність освіти» розкриває сутність педагогіки духовності та її історичні витоки, аргументовано доводить закономірність введення педагогіки духовності, що пов'язано з поступовим переходом людства у ноосферну цивілізацію.

М. Бердяєв підкреслював, що людина відповідальна за розвиток суспільних, політичних, глобальних процесів. Невипадково він розумів духовність як «людяне в людині». Суттєво те, що духовність розглядалася ним як людська якість, що характеризує мотивацію поведінки людини, процес її самопізнання і вибір смислу життя.

Степанішин В.Р. чітко окреслює головні завдання, що стоять перед словесниками на сучасному етапі. Такими є:

- виховання активної самостійної особистості, свідомого громадянина України;
- формування засобами художньої літератури майбутніх матерів, батьків, чоловіків, дружин;
- плекати сучасного кваліфікованого читача;
- розвивати емоційну сферу учнів, високу культуру почуттів, цілеспрямованість і твердість переконань.

Теоретичним обґрунтуванням поняття “формування духовності учнів” присвячені праці філософів: В. Соловйова, І. Ільїна, А.Швейцара, Е. Фрома; психологів: З. Фрейд, А. Маслоу, С.Рубінштейн; педагогів: С. Соловейчик, І. Зазюна, Б. Лихачова, Г.Сагача.

Педагогічні умови формування духовності вивчали такі педагоги: Б. Т. Лихачов, І. П. Підласий, В. А. Сухомлинський. Кінцеву мету духовного виховання вони вбачають у високому рівні сформованості духовності учня. Аналіз наукової літератури, спрямований на визначені педагогічних умов і виховних можливостей навчальних дисциплін, які впливають на формування духовності учнів, переконує у тому, що вирішення проблеми потребує застосування педагогічних умов у навчально-виховному процесі. Виховувати через навчання – це головний шлях вирішення проблеми.

Аналіз психолого-педагогічної літератури та методичних праць дає змогу зробити висновок про те, що успішність формування духовності вимагає:

- гуманізації навчально-виховного процесу;
- врахування індивідуальних і вікових особливостей учнів, використання міжпредметних зв'язків, врахування активності учнів.

Виходячи з аналізу науково-педагогічної літератури, можна зробити такі висновки: проблема формування духовності має давню історію, але на сучасному етапі оновлюється і потребує подальшого дослідження.

Мета статті – розкрити особливості формування високого рівня свідомості людини, який зможе здійснити свою власну реалізацію в усіх її видах та проявах діяльності людини-носія духовності. А звідси виходить одне із завдань, поставлене перед педагогами сучасної школи: виховання духовної особистості, яка протистоятиме меркантильності та цинізму, сприятиме збереженню духовних чеснот, культурної спадщини народу.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. На сьогодні Україна вступила у фазу реформування всіх галузей суспільного життя та освіти, зокрема в процес становлення незалежної демократичної держави з її прагненням стати повноправним членом європейської спільноти, передбачається всебічне утвердження в суспільному та індивідуальному бутті цивілізованих

норм життя на основі загальнолюдських цінностей та духовних, моральних і культурних засад життя українського народу. Тому мета сучасного освітнього процесу – не тільки сформувати необхідні компетенції, надати ґрунтовні знання з різних предметів, а найперше формувати громадянина-патріота, інтелектуально розвинену, духовно і морально зрілу особистість. Освітній процес повинен будуватися не тільки на науковому осмисленні дійсності, а й на духовних, моральних і культурних цінностях нашого народу і всього людства.

Людина формується у конкретному історичному часі. Він, в свою чергу, включає в себе все "тіло культури", тобто весь попередній досвід, культурну традицію, загальнокультурну атмосферу.

Спеціалісти різних галузей звертаються до категорії «культура» як до одного із самих ефективних засобів формування особистості. На цю роль культури звернули увагу ще античні філософи, потім філософи епохи Просвітництва і Гегель. Це та роль, яка розкривається поняттям, що запропоноване Цицероном: «cultura anima» – обробляти, вирощувати душу. Навіть у побутовій свідомості культура пов'язується з розвитком особистості. Слова «розвинута людина» і «культурна людина» вживаються як синоніми. І справді, з перших років свідомого життя людини формування її особистісних якостей пов'язано із засвоєнням нею певної системи культурних норм. Культуру можна розуміти як певний соціальний механізм, який відтворює ті чи інші еталони і норми поведінки, духовні цінності людей.

Існує багато визначень поняття "духовність"...

Духовність завжди мала у філософії важливе значення, і відіграє визначну роль у ключових проблемах: людина, її місце й призначення у світі, зміст її буття, культури, суспільного життя.

Духовність – це категорія етики, яка визначає моральний вимір людської життєдіяльності, це живе джерело доброчесностей людини, її моральна спроможність та вища цінність.

Духовне виховання – це процес організованого цілеспрямованого впливу педагога на духовно-моральну сферу особистості, яка творить її внутрішній світ тощо.

Школа – це той, майже єдиний, осередок суспільства, який впливає на учня духовно.

Управління духовною виховною діяльністю школи – це складний і динамічний процес, який містить у собі вибір та деталізацію мети, завдань, постійне вивчення та аналізування рівня та ефективності навчально-виховної роботи, ефективного використання матеріально-технічного та часового фонду навчання і виховання, координація впливу на дітей педагогічного колективу й

персоналу управління школи, спрямований на всебічний розвиток особистості учня та соціуму школярів.

Виховання у школі повинно плануватися з огляду на необхідність розвитку у дітей рис, які допоможуть реалізувати себе як повноцінну частину суспільства, як індивідуальність зі своїми особливими запитами, власними планами реалізації у суспільстві, створення власної концепції організації та планування життя. Педагоги школи прагнуть працювати над створенням простору, в якому виховна система пронизує увесь педагогічний процес, включаючи навчальні профільні заняття, позакласне життя дітей, різну діяльність, яка з кожним роком і захопленням дитини безперервно розширюється та розвивається.

Документи про освіту, якими керується сучасна школа (Закон України «Про освіту», Закон «Про повну загальну середню освіту», Концепція НУШ, Концепція національно-патріотичного виховання молоді) тощо зазначають, що «світогляд закладається саме в школі; у школі формується особистість, її громадянська позиція». А формування світогляду передбачає формування морально-етичних понять школярів, духовності загалом. У Концепції НУШ говориться про «наскрізний процес виховання, який формує цінності».

Завдання духовного виховання – навчити школяра обрати ті цінності, які несуть у собі об'єктивну користь для нього самого і для суспільства в цілому. У школі воно повинно спиратися на базовий компонент освіти і реалізовуватись за певних педагогічних умов, які б формували ціннісні орієнтації особистості.

Сучасного школяра здивувати важко: ще в дошкільному віці діти вільно оволодівають різноманітними гаджетами, мають вільний доступ до інтернету, починають жити у віртуальному світі, інколи плутаючи його з реальним, і тому вчителям потрібно докласти максимум зусиль для того, щоб не просто зацікавити учнів, а сприяти вихованню духовної особистості. А для цього потрібно звернутися до сучасних, активних форм роботи, які спонукають школярів мислити.

Людина не може прожити без мистецтва. Чому народилося мистецтво? Тому, що людина не може сприймати світ одним лише розумом. Його необхідно сприймати ще й серцем, через почуття. Естетична думка, поняття про красу, необхідність краси міцно ввійшли в наше життя. Мистецтву притаманна чарівна сила. Воно показує людям не тільки зовнішню багатобарвність життя, а й прихований від нашого погляду, складний, внутрішній його рух – життя людської душі, почуття, думки, сумніви, народження рішень. Мистецтво веде дітей у велике життя. І розбудженні ним почуття ставлять юних перед

необхідністю і можливістю робити перші самостійні моральні оцінки: що добре і що погано.

Правильного ставлення до музичної спадщини можна навчити. Споконвіку музична культура народу була дійовим засобом народної педагогіки. Пісня та музика передавали від покоління до покоління духовний досвід народу. Цю традицію не можна забувати. А сьогодні розумне, добре звернення до почуттів необхідне більше ніж колись.

На уроці літератури вчитель має змогу впливаючи в першу чергу на емоційну сферу дитини, коригувати її систему цінностей, розширювати її кругозір, формувати її духовну сферу. Вдало підібрані твори для прочитання та відповідні методи й прийоми роботи над ними здатні успішно впливати на формування духовності людини.

Художні твори впливають на людину через образи. В істинному мистецтві зміст і форма художнього образу злиті воедино. Саме через образи люди знайомляться з минулим свого народу, з добром і злом, з красивим і потворним, з моральним і аморальним.

Духовно-моральні почуття старшокласників формуються й розвиваються також під впливом фактів і явищ навколишнього середовища, кіно, телебачення, інтернету. Завдання педагогів – спрямувати ці впливи на правильний шлях, на спонукування вихованців до вияву найблагородніших переживань громадської честі, справедливості, любові до Вітчизни, до народу, до праці на благо суспільства. Головне у вихованні старшокласників – досягти, щоб самі учні прагнули до моральної чистоти.

Учителі не можуть не зважати і на той факт, що при умові нормального розвитку школярів у роки їх юності починає виявлятися чисте і благородне почуття любові, яке відбивається на всьому духовному житті людини. Тому духовне виховання повинно пронизувати усі загально обов'язкові предмети.

В. Сухомлинський говорив, що «знання без виховання – меч у руках божевільного». А на сучасному етапі розвитку, коли насамперед звертається увага на рівень знань випускників школи, а не на їхні моральні якості, це особливо небезпечно.

Критеріями духовної сформованості учнів є: моральна етична культура (моральні норми, моральний ідеал, любов і повага до ближнього), соціальний критерій (ставлення до громадської діяльності, доручень. Любов до Батьківщини, відчуття справжнього громадянина своєї держави), пізнавальний критерій (творча спрямованість, пошуковий інтерес, жага до знань), розуміння сенсу буття (життєва позиція учнів, розуміння своєї мети, і свого призначення в житті).

За **яскравістю вираженості** духовної сформованості учнів визначено 3 рівня: високий, середній, низький.

Людина з високим рівнем сформованості духовності володіє системою умовностей та регламентацій поведінки, має такий рівень культури, при якому спрямовує свою власну природу, свої думки, дії й діяльність на збереження, створення добра, гармонії, прекрасного в житті інших людей.

Людина з середнім рівнем сформованості духовності теж озброєна і системою регламентацій, і високим рівнем звичних потреб у їх дотриманні, але спрямовує все це та породження й реалізацію злого духу, негативної духовності.

І лише та людина, котра не володіє ні певною системою, ні навіть мізерною кількістю умовних регламентацій, ні системою будь-яких потреб дотримуватися хоча б яких-небудь приписів в цілому (тобто людина не культурна зовсім), ні поняттям про добро та зло, прекрасне й огидне, може вважатися повністю бездуховною (низький рівень сформованості).

Таблиця 1

Рівні сформованості духовності старшокласників.

Рівні	Показники
Високий	Сформований моральний ідеал: доброта, порядність, чесність, правдивість, справедливість, працелюбність, вміння давати морально-етичну оцінку оточуючим явищам і вчинкам, активність, любов до Батьківщини, наявність мети життя, творчі здібності, рівень розумового розвитку, патріотизм
Середній	Сформований моральний ідеал добра, порядність, чесність, правдивість, працелюбність, активність, рівень розумового розвитку.
Низький	Не має сформованого морального ідеалу, злість, зрада, підступність, егоїзм, жорстокість, низький розумовий розвиток, не має пізнавального інтересу, патріотичних почуттів, чуйності, мети життя

Зазначені вище критерії та показники духовності є далеко не єдиними аспектами оцінки рівня духовності окремої особистості, але вони є одними з основних аспектів за якими вчитель в практиці роботи зможе оцінити рівень духовності учнів.

Тобто, спираючись на попередні визначення, зрозуміло, що людина може багато читати, ходити до театру, спілкуватися з розумними людьми, мати

тактовність, але її не можна назвати духовно вихованою. Тому що весь її розум та вади свідомо направлені на користь собі, а не на альтруїстичні вчинки.

Школа шукає сучасні засоби та методики для введення учня у світ духовності. Важливим умінням класного керівника є організація виховання як взаємодії, створення оптимальних умов для реалізації вихованцем свого природнього потенціалу, формування багажу його особистісної культури, системи ціннісних ставлень до світу, до самого себе, формування оптимістичної гіпотези свого розвитку впродовж усього життя.

Основою виховного впливу є духовний контакт учителя та учня, саме від нього залежить ефект суспільного виховного впливу.

Основні умови формування духовності особистості:

- обов'язкове врахування вікових особистостей учнів;
- врахування особистостей суспільної природи людини, відповідно вихованню особистості в колективі і через колектив та врахування особливостей колективної пізнавальної діяльності;
- активне використання між предметних зв'язків для підвищення ефективності навчального процесу та для різнобічності, багатогранності розвитку особистості;
- обов'язкове використання принципу активності учнів.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Душа кожної людини – зародок прекрасної квітки, але розквітне вона чи ні, залежить від належного духовного виховання і освіти, отриманих людиною в сім'ї і школі.

Щоб розв'язати проблему духовності молодого покоління в сучасній школі, треба побудувати виховний процес так, щоб забезпечити розвиток моральності, яка стане в душі тим підґрунтям, на якому формуватимуться духовні цінності.

Taldonova L.

EDUCATION OF SPIRITUAL PERSONALITY IN THE EDUCATIONAL PROCESS OF THE MODERN SCHOOL

The article is devoted to the study of the problems of spirituality and morality in the education of future generations. The experience of scientists who have worked and are working on the problem of spiritual education of students is taken into account; reveal the essence of the pedagogy of spirituality and its historical origins, argue the regularity of the introduction of the pedagogy of spirituality.

The article defines what education should be based on; how to create a space in which the educational system will permeate the entire pedagogical process. It is

noted that the basis of educational influence is the spiritual contact between teacher and student; the effect of public education depends on it.

Several definitions of "spirituality" are given.

The concept of culture as an understanding of a certain social mechanism that reproduces certain standards and norms of behavior, the spiritual values of people.

The influence of literary education on the formation of the spiritual world of the child is considered; outlines the main tasks facing teachers of vocabulary at the present stage. Examples of new approaches to the teaching of literature as one of the most accessible arts for schoolchildren, which forms a system of values of the younger generation; extracurricular activities that contribute to the formation of moral and spiritual values of modern youth; criteria and levels of formation of schoolchildren's spirituality; basic conditions and requirements for the formation of spirituality of the individual. The influence of facts and phenomena of the environment, cinema, television, the Internet on students is emphasized and recommendations are given to teachers in this regard in order to direct these influences in the right way.

It is noted that it is the main thing in the education of high school students, because it is youth - the final stage of personality formation.

Key words: *moral and spiritual values, spirituality, spiritual atmosphere of life creation, spiritual virtues, cultural heritage of the people, mercantilism, cynicism, purposefulness, figurative thinking, emotional sphere of students, spiritually and morally mature personality, criteria and indicators of spirituality, levels of spirituality, effect social educational influence.*

Література

1. Вакуліч Н. Поняття компетентності випускника школи духовної культури: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Особистість на шляху до духовних цінностей: теорія, практика, пошук». Рівне: РОІППО, 2019. 104с.

2. Бех І. Д. Виховання особистості: підручник. Київ: Либідь, 2008. 848 с.

3. Вербицька Н. Духовно-моральні цінності сучасної молоді як консолідуючий чинник розвитку українського суспільства та української нації: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Особистість на шляху до духовних цінностей: теорія, практика, пошук». Рівне: РОІППО, 2019. 104с.

4. Яремчук С.В. Проблема духовності в процесі професійної підготовки майбутніх педагогів: збірник наукових праць Інституту психології

імені Г.С. Костюка Національної АПН України / за ред. С.Д. Максименка. Київ, 2012. Т. XIV. Ч.1. С. 397–404.

5. Верхова І. Виховання духовної особистості – найважливіше завдання педагогів у сучасній школі: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Особистість на шляху до духовних цінностей: теорія, практика, пошук». Рівне: РОІППО, 2019. 104с.

6. Ворошило Т. Література як основний засіб формування духовного світу старшокласників. – Методичний пошук: Викладацько-студентські наукові роботи з питань методики викладання мови і літератури. – Житомир: Вид-во: ЖДУ ім. І. Франка, 2014. – Випуск дванадцятий. Частина II. – С. 59-63.

7. Гавлітіна Т. Духовні цінності як надбання особистості: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Особистість на шляху до духовних цінностей: теорія, практика, пошук». Рівне: РОІППО, 2019. 104с.

8. Богущ А.М. Дефініції "духовність" і "моральність" в аспекті національного виховання в Україні / А.М. Богущ // Морально-духовний розвиток особистості в сучасних умовах : збірник наукових праць. – К., 2000. – Кн.1. – С.18–23.

9. Лис Л. Посилення ролі формування духовних та моральних цінностей учнівської молоді в умовах Нової української школи: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Особистість на шляху до духовних цінностей: теорія, практика, пошук». Рівне: РОІППО, 2019. 104с

10. Остапчук О., Степчина Н. Вплив виховних проєктів школи життєвих цінностей на розвиток духовного потенціалу учнів: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Особистість на шляху до духовних цінностей: теорія, практика, пошук». Рівне: РОІППО, 2019. 104с.

References

1. Vakulich N. The concept of competence of a graduate of the school of spiritual culture: materials of the All-Ukrainian scientific-practical conference "Personality on the way to spiritual values: theory, practice, search". Rivne: ROIPPO, 2019. 104p.

2. Bekh ID Education of personality: a textbook. Kyiv: Lybid, 2008. 848 p.

3. Verbytska N. Spiritual and moral values of modern youth as a consolidating factor in the development of Ukrainian society and the Ukrainian nation: materials of the All-Ukrainian scientific-practical conference "Personality on the way to spiritual values: theory, practice, search". Rivne: ROIPPO, 2019. 104p.

4. Yaremchuk SV The problem of spirituality in the process of professional training of future teachers: a collection of scientific works of the Institute of Psychology named after GS Kostyuk of the National Academy of Pedagogical

Sciences of Ukraine / ed. S.D. Максименка. Kyiv, 2012. Volume XIV. Part 1. Pp. 397–404.

5. Verkhova I. Education of spiritual personality - the most important task of teachers in the modern school: materials of the All-Ukrainian scientific-practical conference "Personality on the way to spiritual values: theory, practice, search". Rivne: ROIPPO, 2019. 104p.

6. Voroshilo T. Literature as the main means of forming the spiritual world of high school students. - Methodical search: Teaching and student research on methods of teaching language and literature. - Zhytomyr: Publisher: ZhSU. I. Franko, 2014. - Issue twelfth. Part II. - P. 59-63.

7. Gavlitina T. Spiritual values as the property of the individual: materials of the All-Ukrainian scientific-practical conference "Personality on the way to spiritual values: theory, practice, search". Rivne: ROIPPO, 2019. 104p.

8. Bogush AM Definitions of "spirituality" and "morality" in the aspect of national education in Ukraine / A.M. Bogush // Moral and spiritual development of personality in modern conditions: a collection of scientific works. - K., 2000. - Кн.1. - P.18–23.

9. Lys L. Strengthening the role of formation of spiritual and moral values of student youth in the New Ukrainian school: materials of the All-Ukrainian scientific-practical conference "Personality on the way to spiritual values: theory, practice, search". Rivne: ROIPPO, 2019. 104p

10. Ostapchuk O., Stepchyna N. The impact of educational projects of the school of life values on the development of spiritual potential of students: materials of the All-Ukrainian scientific-practical conference "Personality on the way to spiritual values: theory, practice, search". Rivne: ROIPPO, 2019. 104p

Талдонова Лілія Олександрівна – кандидат психологічних наук, директор Ліцею №1 м. Сєвєродонецька Луганської області.

ОСОБЛИВОСТІ РЕГУЛЯТИВНО-ПОВЕДІНКОВОГО КОМПОНЕНТУ ЛІДЕРСЬКОЇ ПОЗИЦІЇ ФАХІВЦІВ СОЦІАЛЬНИХ СЛУЖБ

[ORCID: 0000-0001-9524-9236](#)

У статті представлено результати дослідження особливостей регулятивно-поведінкового компоненту лідерської позиції фахівців соціальних служб як важливого чинника їх успішної професійної діяльності у складних умовах сьогодення.

Наведено результати емпіричного дослідження, за якими виявлено недостатній рівень регулятивно-поведінкового компоненту лідерської позиції (здатності конструктивно розв'язувати проблемні ситуації професійної діяльності, соціальної сміливості, комунікативної толерантності) для значної кількості (дві третини) фахівців соціальних служб.

Подано результати дисперсійного аналізу, що свідчать про статистично значущі відмінності у показниках регулятивно-поведінкового компоненту лідерської позиції досліджуваних фахівців. Зокрема, щодо їх здатності конструктивно розв'язувати проблемні ситуації залежно від статі й віку показано, що з віком така здатність зростає, особливо в жінок. Стосовно соціальної сміливості вищі показники виявлені у фахівців соціальних служб, які обіймають керівні посади, а також у тих фахівців, які проживають у місті. Щодо комунікативної толерантності вищі показники виявлені у жінок порівняно із фахівцями, при цьому на основі порівняння фахівців з різним типом освіти – за фахом (профілем професійної діяльності), спорідненою чи за іншою спеціальністю зроблено висновок про проблеми професійної освіти фахівців у контексті розвитку професійно важливих якостей особистості, становлення їх лідерської позиції.

Окреслено перспективи подальших досліджень, які, з одного боку, полягають в емпіричному дослідженні інших компонентів (ціннісно-сміслового, когнітивно-рефлексивного, афективно-оцінного) лідерської позиції фахівців соціальних служб, а з іншого – у розробленні та апробації програми розвитку регулятивно-поведінкового компоненту лідерської позиції фахівців.

Ключові слова: *фахівець соціальних служб, лідерство, лідерська позиція, комунікативна толерантність, соціальна сміливість, здатність до прояву лідерської позиції в поведінці.*

Постановка проблеми. У складних умовах сьогодення важливого значення набуває здатність фахівців проявляти лідерську позицію у професійній діяльності загалом і у сфері соціальної роботи зокрема. Регулятивно-поведінковий компонент лідерської позиції фахівців соціальних служб є вельми актуальним і водночас мало вивченою проблемою. Лідерська позиція особливої ваги набуває саме для соціальної роботи як професійної діяльності, що спрямована на надання соціальних послуг населенню, «активізацію можливостей населення щодо задоволення нагальних потреб в цілому і кожної особистості зокрема, створення сприятливих передумов для життєвого самовизначення та самореалізації, вирішення нагальних проблем, реалізації творчого потенціалу, підтримки інноваційної діяльності та громадської активності (Балахтар В., 2019: 106). Тому на особливу увагу заслуговує проблема здатності проявляти лідерську позицію у професійній діяльності, що зумовлено потребою виконувати професійні обов'язки та функції, враховуючи різновекторність і багатофункціональність соціальної роботи у відповідь на виклики перманентно змінюваних соціальних умов (Балахтар, Танасійчук, 2020: 4).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Узагальнення результатів наукових публікацій з досліджуваної проблеми свідчить, що лідерство пов'язується із керівництвом. Лідерство є управлінням на більш високому рівні, що передбачає «процес досягнення значущих результатів за умови дії з повагою, турботою та чесністю заради добробуту всіх учасників колективу» (Галіцина, 2010: 13-14). Лідерську позицію особистості тлумачать як здатність до лідерства, використовуючи поняття «лідерські навички», «лідерська компетентність». Так, науковці розглядають її через розуміння внутрішньої позиції особистості (Божович, 2008); переживання особистості як внутрішні чинники, що опосередковано визначають зовнішні впливи (Вьготский, 1983); стійке ставлення особистості до навколишньої дійсності, що визначає її поведінку, діяльність, що визначають характер та зміст її активності (Абульханова-Славская, 1991; Леонтьев, 1975 та ін.); певну сукупність когнітивних, емоційних, вольових та оцінних ставлень до оточуючого середовища, сформованих протягом життя і становлять джерело життєвої активності особистості (Сластенин, Исаев, Шиянов, 2002); усвідомлення готовності до реалізації ролі лідера та здатності до організаційного впливу на колектив, підґрунтям якого є лідерський потенціал, сформований в процесі засвоєння лідерської ролі у різних життєвих ситуаціях (Романовський, Гура, Резнік, С. М., Бондаренко, 2018: 25); процес впливу індивіда на групу людей з метою досягнення спільної мети (Northouse, 2013) та ін.; взаємовідносини між лідером й учасниками групи, які впливають один на одного й спільно прагнуть

до реальних змін та досягнення результатів, відображаючи загальні цілі (Дафт, 2014: 564).

Здатність до реалізації лідерської позиції характеризує особистість, яка виконує роль неофіційного керівника в умовах значущої ситуації з метою забезпечення спільної діяльності людей задля успішного досягнення спільної мети (Люсин, Ушаков, 2009); здатна впливати на поведінку інших учасників колективу, об'єднуючи і спрямовуючи їх дії на досягнення окреслених цілей (Бандурка Бочарова, Землянська, 1998).

Спираючись на аналіз літератури, варто констатувати, що лідерська позиція особистості є результатом дії різних чинників (об'єктивних, ситуативних, особистісних, психологічних та ін.), які активізують її дії щодо прийняття відповідальних рішень, формулювання цілей і визначення орієнтирів діяльності колективу, створення творчого колективу однодумців, здатних долати типові перешкоди та проблеми на шляху формування лідерської позиції фахівців соціальних служб. Тому важливим є здатність фахівців соціальних служб діяти конструктивно в проблемних ситуаціях професійної діяльності, виявляти соціальну сміливість (прагнути до досягнень і утвердження в соціальній сфері) та, враховуючи специфіку соціальної роботи, комунікативну толерантність. Саме ці показники й характеризують за нашою моделлю (Танасійчук, 2021:199-203) регулятивно-поведінковий компонент лідерської позиції фахівців соціальних служб і потребують спеціального дослідження.

Метою статті є розкриття результатів емпіричного дослідження особливостей регулятивно-поведінкового компоненту лідерської позиції фахівців соціальних служб.

Вклад основного матеріалу і результатів дослідження. У дослідженні взяли участь 256 фахівців соціальних служб з різних регіонів України, яких було розподілено за статтю: жінки (71,9%) та чоловіки (28,1%), віком: до 30 років (29,3%); 30-40 років (35,5%); 40-50 років (20,7%); понад 50 років (14,5%); посадою: керівники (25,8%), працівники (74,2%), місцем проживання: село (43,8%), місто (56,2%).

З метою дослідження здатності фахівців соціальних служб діяти конструктивно в проблемних ситуаціях професійної діяльності використано авторську розробку, що передбачала аналіз проблемних ситуацій такої діяльності в контексті прояву лідерської позиції фахівця. Досліджуваням пропонувалося проаналізувати п'ять проблемних ситуацій з професійної діяльності соціальних служб, в яких фахівець мав проявити лідерську позицію у вирішенні складних життєвих ситуацій клієнтів соціальних служб, проаналізувати причини і можливі варіанти розвитку ситуацій, спрогнозувати як власну поведінку і подальші дії, так і всіх учасників проблемної ситуації. Як,

наприклад: «У вас як фахівця соціальної служби у справах дітей вже 6 років поспіль перебуває на обліку асоціальна родина. Сім'я має 6 дітей, 3 з яких перебувають в інтернаті. 3 менших за віком дитини останніх півроку проживають з матір'ю і бабусею (які в цілому ведуть здоровий спосіб життя) окремо від батька. Ваш керівник соціальної служби наполягає, щоб ви оформили документи на вилучення менших дітей із сім'ї. Ваші дії...» або ж «До вас, фахівця соціальної служби звернулася жінка з інвалідністю, яка проживає з неповнолітнім сином, задля можливості отримати соціальні послуги щодо оформлення субсидії. Клієнтка повідомила, що вона неодноразово зверталась за послугою, але їй постійно відмовляють, посилаючись на нестачу якихось довідок (кожний раз нової). Ваші дії...».

За якістю аналізу визначалися рівні здатності фахівців соціальних служб проявити лідерську позицію у розв'язанні проблемних ситуацій у професійній діяльності. *Високий рівень* констатувався у випадку успішного прояву лідерської позиції у вирішенні проблемної ситуації, осмислення фахівцем як власних дій, так і дій оточуючих, здатності прийняти рішення і діяти конструктивно в проблемній ситуації, вибрати найбільш оптимального варіанту надання соціальних послуг, за потреби – активно відстоювати свою професійну позицію. *Середній* рівень прояву лідерської позиції визначався за умови в цілому конструктивного розв'язання ситуації, але в окремих ситуаціях фахівець відчував певні утруднення щодо прояву лідерської позиції, відстоювання свого варіанту надання соціальних послуг, не завжди прагнув залучити інших людей до спільної роботи. *Низький рівень* здатності проявити лідерську позицію у розв'язанні проблемних ситуацій у професійній діяльності визначався в тому випадку, коли фахівці соціальних служб виявляли схильності до стереотипізації надання соціальних послуг без глибокого аналізу ситуації, не могли вирішити проблему або намагались розв'язати її формально, не враховуючи особливості складних життєвих ситуацій, в яких опинились отримувачі соціальних послуг, часто обмежуючись висловлюваннями: «Не знаю», «Важко відповісти», «Не компетентна», «Я працюю всього лише 5 місяців», не вказуючи при цьому конкретних шляхів і способів надання соціальної послуги.

Ступінь соціальної активності, прагнення до досягнень і утвердження в соціальній сфері вивчались за методикою «Соціальна сміливість» Е. Ільїна (2009), а особливості комунікативної толерантності – за відповідною методикою В. Бойка (1998).

Опрацювання результатів і графічна презентація здійснювалися за допомогою комп'ютерної програми SPSS (версія 23.0).

Так, за аналізом розв'язання досліджуваними фахівцями проблемних ситуацій професійної діяльності констатовано недостатню здатність конструктивно діяти для значної кількості респондентів (табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл фахівців соціальних служб за рівнями здатності діяти конструктивно у проблемних ситуаціях професійної діяльності

Рівні здатності конструктивно діяти у проблемних ситуаціях професійної діяльності	Кількість досліджуваних, у %
Низький	31,2
Середній	54,7
Високий	14,1

За результатами ANOVA виявлено особливості здатності конструктивно діяти у проблемних ситуаціях професійної діяльності залежно від статі й віку досліджуваних (рис. 1).

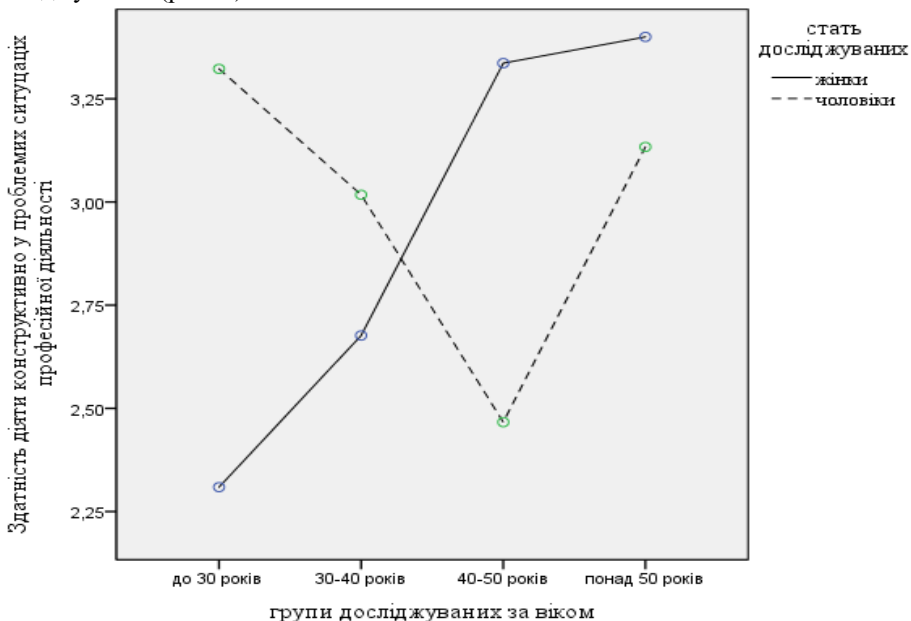

Рис. 1. Особливості здатності фахівців соціальних служб конструктивно діяти залежно від їх статі й віку

Складність і багатогранність характеру професійної діяльності фахівців соціальних служб потребує неабияких лідерських якостей і лідерської позиції у наданні допомоги індивідам, групам (співтовариствам) в поліпшенні (відновленні) їх здібності до функціонування в суспільстві і на створення соціальних умов, що сприяють цій меті» (Баркер, 1994, с. 108-109). Водночас, результати емпіричного дослідження свідчать про недостатній рівень прояву лідерської позиції у професійній діяльності для значної кількості фахівців соціальних служб.

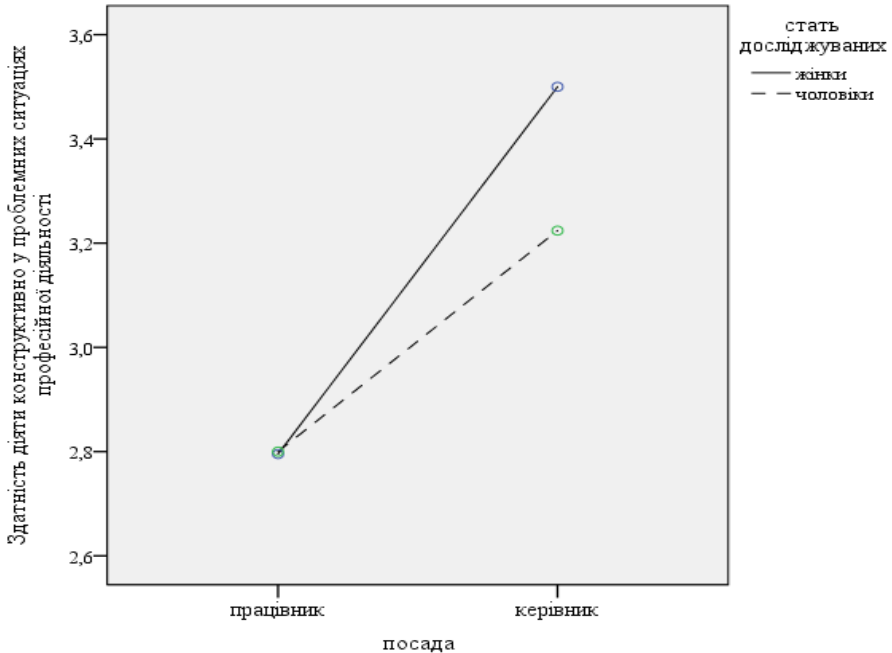

Рис. 2. Особливості здатності фахівців соціальних служб конструктивно діяти залежно від їх посади

Як випливає з табл. 1, лише 14,1% досліджуваних фахівців соціальних служб здатні проявити лідерську позицію у проблемних ситуаціях професійної діяльності, прийняти та відстояти своє рішення, згуртувати оточуючих для розв'язання життєвих труднощів клієнтів в оптимальний спосіб. Переважна більшість досліджуваних або утруднюються у проявах лідерської позиції в

окремих ситуаціях (54,7%) або взагалі підходять до необхідності надати соціальну допомогу клієнтам формально, за стереотипними алгоритмами, які далеко не завжди є оптимальними у даному контексті (31,2%).

Так, зокрема встановлено, що у досліджуваних, старших за віком, така здатність є вищою, особливо у жінок ($p \leq 0,01$). Натомість у фахівців соціальних служб чоловічої статі з віком така здатність є нижчою, хоча у досліджуваних віком понад 50 років її показники також зростають порівняно з фахівцями вікових груп 30-40 і 40-50 років ($p \leq 0,01$).

Крім того, встановлено статично значущі відмінності у проявах здатності фахівців соціальних служб конструктивно діяти залежно від їх посади (рис. 2).

Як видно з рис. 2, фахівці, які займають керівні посади, незалежно від статі схильні більш конструктивно у проблемних ситуаціях професійної діяльності ніж звичайні працівники соціальних служб ($p \leq 0,01$).

Подібні тенденції виявлено й за результатами дослідження соціальної сміливості фахівців (табл. 2).

З даних, наведених у табл. 2, можна дійти висновку про недостатній рівень прояву соціальної сміливості для переважної кількості досліджуваних фахівців соціальної служби, які або далеко не завжди прагнуть досягнень та утвердження в соціальній сфері (48,0%) або взагалі практично не виявляють такого бажання (31,7%).

Таблиця 2

Розподіл фахівців соціальних служб за рівнями соціальної сміливості

Рівні соціальної сміливості	Кількість досліджуваних, у %
Низький	31,7
Середній	48,0
Високий	14,1

При цьому за результатами дисперсійного аналізу встановлено, що фахівці соціальних служб – містяни є більш соціально сміливими ніж ті, хто проживають у сільській місцевості, особливо чоловіки (рис. 3, $p \leq 0,01$).

Лише третину респондентів (35,9%) можна охарактеризувати як комунікативно толерантних, інші фахівці соціальних служб проявляють середній рівень комунікативної толерантності (33,2%) або є інтолерантними (30,9%). Особливо потерпають такі показники як «уміння вибачати іншому його помилки» та «адаптивні здібності у взаємодії з людьми», толерантний рівень

яких виявлено лише у 34,8% і 28,9% досліджуваних відповідно. Останній факт викликає тривогу як неприпустимий для фахівців соціальної сфери, які покликані надавати соціальну допомогу людині у скрутних ситуаціях її життя.

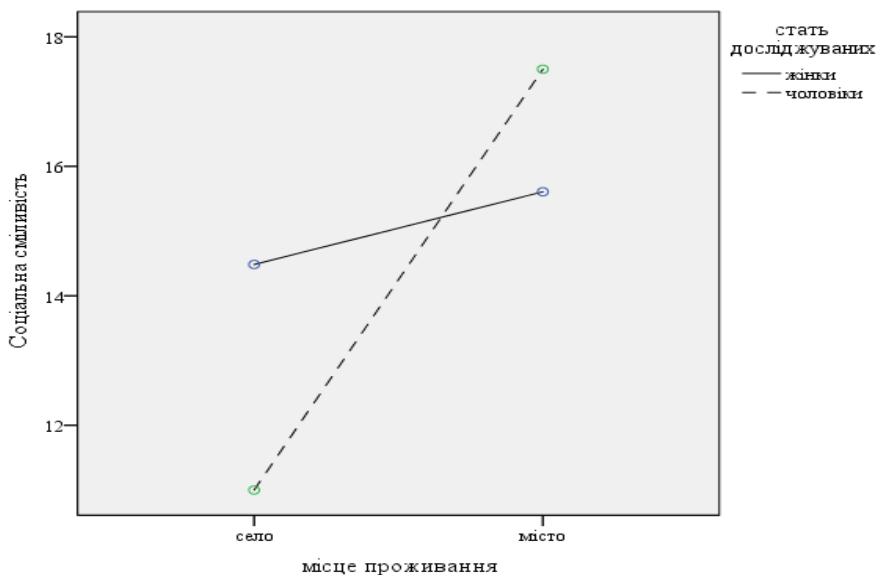

Рис. 3. Особливості соціальної сміливості фахівців соціальних служб залежно від місця їх проживання

Крім того, виявлений недостатній рівень комунікативної толерантності в доволі великій кількості досліджуваних фахівців (табл. 3).

Таблиця 3

Розподіл досліджуваних за рівнями показників комунікативної толерантності

Ознаки комунікативної толерантності	Рівні прояву, кількість досліджуваних у %		
	Інтолерантний	Середній	Толерантний
уміння розуміти та приймати індивідуальність іншого	30,5	32,0	37,5
тенденції оцінювати інших,	28,9	18,8	52,3

орієнтуючись на себе в якості еталону			
категоричність або консерватизм в оцінках людей	36,3	21,5	42,2
схильність підганяти партнерів під себе	30,1	28,1	41,8
нетерпимість до стану фізичного або психічного дискомфорту у партнера	37,5	21,1	41,4
уміння приховувати неприємні почуття при зустрічі з некомунікабельними якостями партнерів	37,9	21,1	41,0
схильність перевиховувати партнера	34,8	26,5	38,7
уміння вибачати іншому його помилки	34,8	30,4	34,8
адаптивні здібності у взаємодії з людьми	30,9	40,2	28,9
комунікативна толерантність у цілому	30,9	33,2	35,9

Примітно, що рівень комунікативної толерантності респондентів не зумовлений освітою за фахом (профілем професійної діяльності, рис. 4).

З рис. 4 видно, що жінки менше виявляють інтолерантність ніж чоловіки незалежно від освіти за фахом (профілем професійної діяльності).

Для чоловіків установлений на перший погляд парадоксальний факт – найбільш толерантними серед них є ті, хто має споріднену спеціальність (психолог, учитель та ін.), натомість ті фахівці чоловічої статі, хто має освіту за профілем професійної діяльності або ж взагалі навчалися за іншими спеціальностями, є більш інтолерантними ($p \leq 0,01$).

Цей факт потребує додаткових досліджень та інтерпретації, але дозволяє припустити наявність проблем професійної освіти соціальних працівників у контексті розвитку професійно важливих якостей особистості й

доцільність їх розв'язання у спеціально організованому психологічному навчанні.

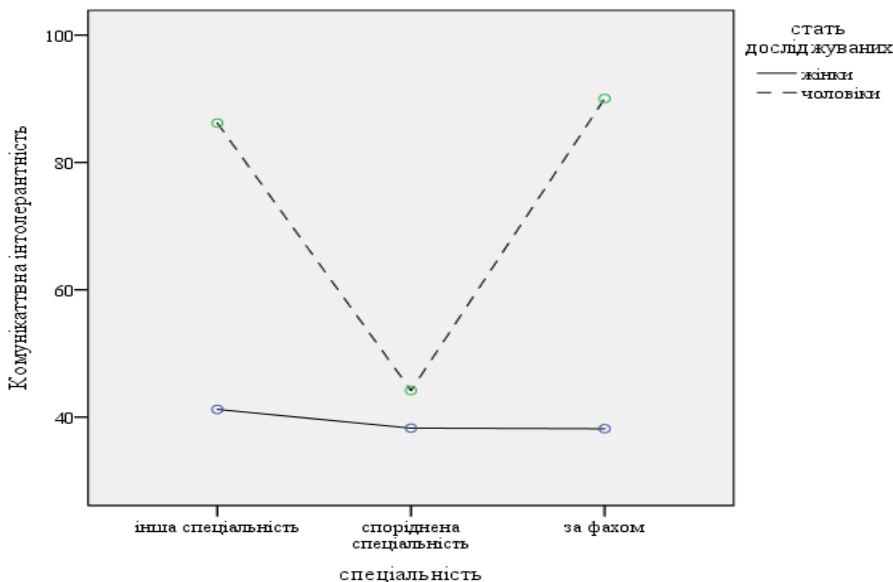

Рис. 4. Особливості комунікативної інтолерантності фахівців соціальних служб залежно від їх спеціальності

Висновки. Отже, сучасне суспільство потребує фахівців соціальних служб, здатних працювати у складних умовах сьогодення, проявляти лідерську позицію у розв'язанні проблем професійної діяльності. Водночас за результатами емпіричного дослідження виявлено недостатній рівень регулятивно-поведінкового компоненту лідерської позиції (здатності конструктивно розв'язувати проблемні ситуації професійної діяльності, соціальної сміливості, комунікативної толерантності) для значної кількості фахівців соціальних служб.

За результатами дисперсійного аналізу встановлено статистично значущі відмінності у показниках фахівців соціальної служби щодо: 1) здатності конструктивно розв'язувати проблемні ситуації для залежно від їх статі і віку: з віком така здатність зростає, особливо в жінок; 2) соціальної сміливості вищі

показники якої виявлені у фахівців соціальних служб, які обіймають керівні посади, а також проживають у місті; 3) комунікативної толерантності, показники якої вище у жінок незалежно від освіти за профілем професійної діяльності; що ж до чоловіків, то в них фахівців, які проживають у місті, .

Перспективи подальших досліджень. Перспективним, на нашу думку, є емпіричне дослідження й інших компонентів лідерської позиції фахівців соціальних служб відповідно до авторської моделі (ціннісно-сміслового, когнітивно-рефлексивного, афективно-оцінного). Доцільним є розроблення та апробація програми розвитку регулятивно-поведінкового компоненту лідерської позиції фахівців з урахуванням специфіки їх професійної діяльності.

Література

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни. Москва : Мысль, 1991. 299 с.
2. Балахтар В. В. Психологія становлення особистості фахівця з соціальної роботи. (Дис. д. психол. наук). Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, Київ, 2019. 595 с.
3. Балахтар В. В., Танасійчук В. І. Формування лідерської позиції особистості фахівця соціальних служб : спецкурс для слухачів очно-дистанційної форми навчання (фахівців соціальних служб) в системі післядипломної освіти. Київ, 2020. 255 с.
4. Бандурка А. М., Бочарова З. П., Землянська Є. У. Психологія управління. Харків : Фортуна-прес, 1998. 464 с.
5. Баркер Р. Словарь социальной работы. (Сокр. пер. с англ.). Москва, 1994. С. 108-109.
6. Бойко В. В. Коммуникативная толерантность: методическое пособие. СПб : МАПО, 1998. 16 с.
7. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. СПб: Питер, 2008. 398 с.
8. Бондарчук О., Пустовалов І. Психологічні особливості орієнтації учнів підліткового віку на лідерство залежно від типу закладу загальної середньої освіти. Організаційна психологія. Економічна психологія, 2020. №4(21). С.7-17.
9. Выготский Л. С. История развития высших психических функций. Москва : Издательство Юрайт, 2019. 336 с. URL: <https://urait.ru/bcode/437760>
10. Галіцина Л. М. Керівник: мистецтво планування. Київ : Шкіл. світ, 2010. 104 с.
11. Дафт Р. Менеджмент. 10-е изд. Пер. с англ. - СПб. : Питер, 2014. 864 с.
12. Ільїн Е. Психологія волі. СПб.: Питер, 2009. 368 с.

13. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва: Политиздат, 1975.
14. Люсин Д. В. Социальный и эмоциональный интеллект: От процессов к измерениям ; под ред. Д.В. Люсина, Д.В. Ушакова. Москва : Институт психологии РАН, 2009. 351 с.
15. Романовський О. Г., Гура Т. В., Резнік С. М., Бондаренко В. В. Формування лідерської позиції майбутніх інженерів у закладах вищої технічної освіти. Романовський О. Г. (Ред.) Харків: НТУ «ХП», (2018).
16. Слостенин В. А. Исаев И. Ф., Шиянов Е. Н. Педагогика: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. Москва : Издательский центр «Академия», 2002.
17. Танасійчук В. І. Зміст і структура лідерської позиції особистості фахівця соціальних служб. Психолого-педагогічний супровід професійної підготовки та підвищення кваліфікації фахівців в умовах трансформації освіти: Матеріали Х Міжнародної науково-практичної конференції (21 травня 2021 р., м. Київ). Київ: ДЗВО «УМО», 2021. С.199-203. URL: <http://umo.edu.ua/materiali-konferencijnimp>
18. Northouse PG. Leadership – Theory and Practice. SAGE Publication Inc; 2013.

References

1. Abulkhanova-Slavskaia K. A. (1991). *Stratehiya zhyzny* [Life strategy]. Moskva : Musl [in Russian].
2. Balakhtar V. V. (2019). *Psykhologhiia stanovlennia osobystosti fakhivtsia z sotsialnoi roboty* [Psychology of the formation of the Social Work specialist's personality]. (Dys. d. psyhol. nauk). Instytut psykhologhii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy, Kyiv [in Ukrainian].
3. Balakhtar V. V. & Tanasiichuk V. I. (2020). *Formuvannia liderskoi pozysii osobystosti fakhivtsia sotsialnykh sluzhb* [Formation of the leadership position of the personality of the specialist of social services]: spetskurs dlia slukhachiv ochno-dystantsiinoi formy navchannia (fakhivtsiv sotsialnykh sluzhb) v systemi pislidyplomnoi osvity. Kyiv [in Ukrainian].
4. Bandurka A. M., Bocharova Z. P., & Zemlianska Ye. U. (1998). *Psykhologhiia upravlinnia* [Psychology of management]. Kharkiv : Fortuna-press [in Ukrainian].
5. Barker R. (1994). *Slovar sotsyalnoi roboty* [Dictionary of social work]. (Sokr. per. s anhl.). Moskva, S. 108-109 [in Russian].
6. Boiko V. V. (1998). *Kommunikativnaia tolerantnost* [Communicative tolerance: a manual]: metodicheskoe posobyie. SPb : MAPO [in Russian].

7. Bozhovych L. Y. (2008). *Lychnost y ee formyrovanye v detskom vozraste [personality and its formation in childhood]*. SPb: Pyter [in Russian].
8. Bondarchuk O. & Pustovalov I. (2020). *Psykholohichni osoblyvosti oriientatsii uchniv pidlitkovoho viku na liderstvo zalezjno vid typu zakladu zahalnoi serednoi osvity [Psychological features of the orientation of adolescent students to leadership depending on the type of general secondary education]*. Orhanizatsiina psykholohiia. Ekonomichna psykholohiia, 4(21), 7-17 [in Ukrainian].
9. Vyhotskyi L. S. (2019). *Ystoryia razvytyia vysshykh psykhycheskykh funktsyi [History of the development of higher mental functions]* Moskva : Yzdatelstvo Yurait URL: <https://urait.ru/bcode/437760> [in Russian].
10. Halitsyna L. M. (2010). *Kerivnyk: mystetstvo planuvannia [Head: the art of planning]*. Kyiv : Shkil. svit [in Ukrainian].
11. Daft R. (2014). *Menedzhment [Management]*. 10-e yzd. Per. s anhl. SPb. : Pyter [in Russian].
12. Ilin E. (2009). *Psykholohiia voli [Psychology of will]*. SPb.: Pyter [in Russian].
13. Leontev A. N. (1975). *Deiatelnost. Soznanye. Lychnost [Activity. Consciousness. Personality]*. Moskva: Polytyzdat [in Russian].
14. Liusyn D. V. (2009). *Sotsyalnyi y emotsyonalnyi yntellekt: Ot protsessov k yzmerenyam [Social and emotional intelligence: From processes to measurements]*; pod red. D.V. Liusyna, D.V. Ushakova. Moskva : Ynstytut psykholohyy RAN [in Russian].
15. Romanovskiy O. H., Hura T. V., Reznik S. M., ... & Bondarenko V. V. (2018). *Formuvannia liderskoi pozysyimaibutnykh inzheneriv u zakladakh vyshchoi tekhnichnoi osvity [Formation of a leading position of future engineers in institutions of higher technical education]*. Romanovskiy O. H. (Red.) Kharkiv: NTU«KhPI» [in Ukrainian].
16. Slastenyn V. A. Ysaev Y.F., Shyianov E.N. (2002). *Pedahohyka [Pedagogy]: ucheb. posobyie dlia stud. vyssh. ped. ucheb. zavedenyi. Moskva : Yzdatelskyi tsentr «Akademyia», [in Russian]*.
17. Tanasiichuk V.I. (2021). *Zmist i struktura liderskoi pozytsii osobystosti fakhivtsia sotsialnykh sluzhzb [The content and structure of the leadership position of the personality of a social services specialist]. Psykholoho-pedahohichniy suprovid profesiinoy pidhotovky ta pidvyshchennia kvalifikatsii fakhivtsiv v umovakh transformatsii osvity: Materialy Kh Mizhnarodnoi naukovy-praktychnoi konferentsii (21 travnia 2021 r., m. Kyiv). Kyiv: DZVO «UMO», S.199-203. URL: <http://umo.edu.ua/materiali-konferencijnimp> [in Ukrainian]*.
18. Northouse P.G. (2013). *Leadership – Theory and Practice*. SAGE Publication Inc [In English].

Tanasiychuk V.I.

FEATURES OF THE REGULATORY-BEHAVIORAL COMPONENT OF THE LEADERSHIP POSITION OF SOCIAL SERVICES

The article presents the results of a study of the features of the regulatory and behavioural component of the leadership position of social service professionals as an important factor in their successful professional activity in today's difficult conditions.

The results of empirical research are given, which revealed an insufficient level of regulatory and behavioural component of leadership position (ability to constructively solve problematic situations of professional activity, social courage, communicative tolerance) for a significant number (two thirds) of social services professionals.

The results of analysis of variance show that there are statistically significant differences in the indicators of the regulatory-behavioural component of the leadership position of the studied specialists. In terms of social courage, higher rates are found in social service professionals who hold senior positions, as well as in those professionals who live in the city. Regarding communicative tolerance, higher indicators were found in women compared to specialists, and on the basis of comparison of specialists with different types of education - by profession (professional profile), related or other specialties, a conclusion was made about the problems of professional education in the context of professionally important personality traits, the formation of their leadership position.

Prospects for further research are outlined, which, on the one hand, consist in the empirical study of other components (value-semantic, cognitive-reflexive, affective-evaluative) of the leadership position of social services specialists, and on the other - in developing and testing a program of regulatory-behavioral component leadership position of specialists.

Key words: *social services specialist, leadership, leadership position, communicative tolerance, social courage, ability to show leadership position in behaviour.*

Танасійчук Володимир Іванович – аспірант кафедри психології управління ЦПО ДЗВО «Університет менеджменту освіти», м. Київ.

КУЛЬТУРНИЙ КОНТЕКСТ ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

ORCID: [0000-0002-0816-1269](https://orcid.org/0000-0002-0816-1269)

У статті аналізується культурний контекст психології особистості в Україні. Описані багатоманітні прояви культурного контексту психології особистості. Окреслено становлення психології особистості в Україні у ХХ-ХХІ столітті. В статті показано, що психологічне пізнання бере початок з осягнення психологією самої себе – власної картини світу і способів рефлексії, котрі й конструюють цю картину світу. Наголошено, що у ХХІ столітті розвиток психології в Україні відбувається під впливом «лінгвістичного повороту», постструктуралізму та філософії Постмодерну загалом. Психологія активно засвоює методи дискурс-аналізу й наративного аналізу. До наукового обігу входять постмодерністські поняття – «ідентичність», «роль», «гра» та ін. Особистість постає детермінованою домінантними дискурсами та соціальними практиками. Відтак психологія деталізує та поглиблює розуміння тих факторів, котрі впливають на становлення особистості.

В статті показано, що теорії й узагальнення психології особистості органічно ввійшли до всіх поведінкових наук і української культури загалом. Вони широко використовуються в науковому та ненауковому дискурсах, що свідчить про культурну адекватність концептуалізації поняття «особистості», виробленого в рамках психології, та соціальну актуальність психології особистості загалом. Ця ситуація підводить до висновку автора про доцільність виявлення саме культурного контексту, який позначається на уявленнях про особистість, які мають місце в психології, і впливають на розвиток психології особистості.

Разом із тим, в статті наголошено, що культура Модерну та Постмодерну відзначається активними трансформаціями. Традиційні уявлення про соціум і особистість, які були поширені в ХХ столітті, вже нині піддаються перегляду. Передусім, предметом аналізує постає соціалізація особистості під впливом культури. Дискурс теорії та методи дискурс-аналізу уможливають аналітику культури та факторів становлення ціннісних уявлень, а отже й тих чинників, котрі визначають соціалізацію особистості та формування її ідентичності. Встановлено, що культурні трансформації неминуче позначаються на наукових трактуваннях поняття «особистість», а

отже і психології особистості. Відповідно, актуальним є розмежування, з одного боку, суто наукових тлумачень особистості, а, з другого – культурних конотацій.

Ключові слова: особистість, психологія особистості, культурний контекст, культурні трансформації, рефлексія.

Постановка проблеми. Психологія особистості найтіснішим чином пов'язана із культурним контекстом, а саме: особистість, яку досліджує цей науковий напрямок, не є нейтральною, а постає представником певної культури. Показово, що в психології особистості набувають значення та поширюються крос-культурні дослідження, котрі уможливають зіставлення особистісних характеристик представників різних культур, виявляючи в такий спосіб домінацію саме культурного чинника. Приналежність до культури є важливою характеристикою і самого дослідника-науковця: культура виступає мимовільною сприйняттєвою рамкою, котра в тій чи тій мірі позначається на оцінюванні психологом об'єкта й результатів дослідження. Таким чином, фактор культури завжди присутній у дослідженні особистості.

Наголошуючи, що особистість як така є культурним феноменом, який виникає з певною особливістю в добу Модерну. Зрозуміло, що на домодерних етапах розвитку культури людина завжди розглядалася через призму її соціальної приналежності: рід, соціальна група, конфесія, етнос тощо. Тож, в період Модерну людина почала розглядатися «осібно», тобто незалежно від соціальних характеристик. Концептуалізація поняття «особистість» уможливила, по-перше, виокремлення особистості як окремого, по можливості соціально нейтрального об'єкта дослідження; по-друге, з погляду історії психології, є вартим уваги феноменом, котрий характеризує і поступ психологічної науки, і саму культуру Модерну, яка дала можливість розглядати людину саме в статусі особистості. Опредметнення людини як особистості є важливим феноменом і з погляду розвитку науки, і з погляду соціокультурних процесів. Постанова психології особистості як наукової галузі істотно вплинула на культурні уявлення та практики.

Зважаючи на соціальні перетворення, загалом, й перетворення соціальної, наукової системи в Україні, зокрема, у межах наукової психології, розгляд проблематики становлення культурного контексту психології особистості в Україні вважаємо *актуальним*.

Метою статті є розкриття психологічних особливостей культурного контексту психології особистості.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Поняття – це є досвід найменування, який відображає спосіб розуміння речі чи феномена.

Водночас, поняття вказує і на ступінь розвитку свідомості, яка встановлює його. Якщо термін «людина» – відображає емпіричну даність, то поняття «особистість» – це вже умоглядний конструкт, який накидає предмету певні характеристики, котрі, передусім, відбивають не стільки його якість – скільки уявлення суб'єкта, котрий встановлює поняття. Отже, констелюючи терміни та поняття, психологія має справу: по-перше, з об'єктивною реальністю, яка дана нам емпірично; по-друге, з умоглядними конструктами, котрі відображають прояви реальності чи тенденції становлення предмета.

На перший погляд, психологічне пізнання розпочинається з виокремлення предмета, який піддається аналізу й теоретичному осмисленню. Утім, це не так. Психологічне пізнання бере початок з осягнення психологією самої себе – власної картини світу і способів рефлексії, котрі й конструюють цю картину світу. Бо цілком очевидно, що спосіб осмислення визначає і висновки, узагальнення та уявлення, котрі будуть результатом мисленнєвої активності. По суті, первинний етап розвитку психології – це рефлексія психологією самої себе. Очевидним є і те, що така первинна рефлексія вкрай загальна. Кажучи мовою філософії, вона і багата, і бідна водночас, оскільки містить і все, і ніщо водночас. Початкове становлення психології – це, по суті, самоусвідомлення. Кажучи ж більш формально, це є етап теоретико-методологічного самовизначення наукового напрямку. І тільки за цим етапом йде наступний – розкриття психології в пізнанні конкретного предмета. Таке пізнання є лише деталізацією психології як цілісності, явленої самій собі на етапі рефлексії.

Показовий у цьому відношенні розвиток психології в Україні та СРСР загалом. У 20–30-ті роки ХХ століття у працях «групи Виготського» (Л. Виготський, О. Лурія, О. Леонтьєв та ін.), а також «Харківської групи» (П. Гальперін, О. Запорожець, Л. Божович, Ф. Бассін та ін.) головна увага приділялася саме теоретико-методологічним питанням. З розширенням прикладних досліджень відбувалась і вторинна рецепція праць, в яких були закладені теоретико-методологічні основи цього психологічного напрямку, що згодом отримав назву «культурно-історична психологія». Ця вторинна рецепція теоретико-методологічних праць засвідчила закономірну наявність у них незчисленних «прозрінь», продуктивних гіпотез і теоретичних умовиводів, котрі лише згодом набули підтвердження. Суть проблеми ж полягає в тім, що теоретико-методологічна база дослідження жорстко визначає всі ті результати, які будуть отримані на її основі. Ця ж таки база відсікає інші форми опредметнення, а отже й результати дослідження. Згодом у дослідженнях Т. Куна цей феномен був описаний як парадигмальне мислення, яке завідомо визначає рамки сприйняття й опредметнення. Наукові дослідження на основі певної парадигми завжди набувають підтвердження, бо існує сув'язність

опредметнення, відповідного методу, а отже й отриманого результату. Утім помилково було б стверджувати, що парадигмальне мислення є, умовно кажучи, хибним. Наукове пізнання, по суті своїй, парадигмальне. Саме тому в науковому пізнанні здобувається лише відносне знання, яке надалі доповнюється й уточнюється, а також часткове знання предмета, що, однак, не применшує його значущості.

Поняття «особистість» – це уявлений конструкт. «Особистість» – форма наукового предметнення психологічних проявів людини. Поширення поняття «особистість» у культурі та побутовому мовленні вказує на те, що «особистість» є й соціокультурним феноменом. Існування наукового поняття «особистість» відкриває можливості для застосування методу «історії понять» для розкриття теоретико-методологічних передумов і чинників його становлення. Ненауковий вжиток лексеми «особистість» – дає можливість виявити соціокультурні фактори постання такого мовленнєвого конструкту.

З погляду неоплатонізму, людина існує на трьох рівнях. По-перше, на рівні ідеї. Цей рівень існування пізнається за допомогою мислення. По-друге, на рівні тілесному. Цей рівень існування пізнається емпірично. По-третє, на рівні психологічному. Коректно послуговуючись термінологією неоплатонізму, це є рівень «душі» – єднання інтелектуальної сутності (ідеї) та матеріального втілення (тіла). Душа постає причиною життя. Все наділене душею – живе, не наділене – мертве. Психологічний рівень існування людини пізнається завдяки безпосередньому переживанню – почуттям.

З цієї онтологічної концепції випливає й цілком очевидна психологія. Наділена душею людина, фокусуючись на розумному началі сущого і втілюючи його у своїй діяльності, наближається до Абсолюту. Натомість, керуючись не ідеальними, а матеріальними покликами – сходить до рівня нерозумного існування.

Попри відмінності між неоплатонізмом і християнством, обидва вчення містять ідею активності Абсолюту – його відображення в душі. А також ідею того, що завдяки зверненню до духовного начала в житті, людина спроможна долати тваринне начало.

У Новий час ця складна антична філософія почала нівелюватися. Уже у філософії Фрідріха Гегеля Абсолютний дух – лише поняття, що перебуває у становленні. Прояв становлення – світова історія. Відповідно, людство – творець Абсолютного духу. Людвіг Фейєрбах витлумачив Старий і Новий заповіді як екстеріоризації морального розвитку. Карл Маркс обґрунтував, що фактором розвитку культури є лише матеріальне виробництво. Культура стала лише «надбудовою» щодо економічного «базису». Так цілісна онтологія, Створена Платоном, Аристотелем, Плотіном і християнськими теологами була

знищена. Цілком очевидно, що за відсутності цілісного вчення про буття неможливе й уявлення про людську цілісність. Як наслідок, у культурі та психології виникає поняття «особистість» – частковий прояв людини. Особистість – це є часткове явлення людини. І саме ця частковість піддається опредметненню в культурі та науці. Те, що поняття «особистість» є лише формою часткового опредметнення людини не завжди чітко артикулюється культурою і наукою. Утім, невизначеність артикуляції не спростовує об'єктивності генези поняття.

Латинське поняття *persona* відсилає нас до театральної маски. І тому персона – це представлення, явлення в певному образі. Показово, що слова *persona* і «персонаж» – однокореневі. Російське поняття «личность» – має подібну етимологію, оскільки походить від слова «личина» – маска. Й у цьому випадку ми також маємо справу з частковим проявом – публічним образом. Українське поняття «особистість» має геть іншу етимологію – «осібність», «відособленість», тобто відокремленість людини від інших. Вочевидь, українське поняття «особистість» точно відобразило розпад сталих соціальних структур і онтологічної вертикалі, виокремлення людини із онтологічної цілісності.

Входження до наукового обігу поняття «особистість» є цілком закономірним. Марксистський базис психологічної теорії, який був створений у 20–30-х роках Харківською групою науковців, визначав акцент на соціальних детермінантах розвитку людини, тобто становлення її «соціальної маски». Психологічне вчення про особистість розгорталось в загальному руслі філософії та культури Модерну.

Окремою віхою в розвитку вчення про особистість є теорія вчинку, запропонована Володимиром Роменцем. Науковець визначив учинок як творчий акт, детермінований значущим сенсом. За Роменцем, особистість втілюється не за посередництва діяльності як такої, а діяльності осмисленої й базованої на сенсі. Так ми можемо бачити, що Роменець, пов'язавши особистісну самоактуалізацію з учинком і сенсом, ставить людину в опозицію до соціальних норм. Бо усталена життєдіяльність не потребує вчинку. Вона розгортається як засвоєння соціальних норм і реалізація їх в діяльності. Така життєдіяльність є індиферентною і до питання сенсу. Адже знання соціальних норм робить запити про сенс не доцільними. Однак Роменець постулює: по-перше, соціальний конформізм і розвиток особистості – несумісні; по-друге, особистість постає не в процесі соціалізації, а завдяки творчості (створенню небувалого), пошуку сенсу, а отже й сумніву в усталених нормах, і вчинку, а останній, за визначенням, є проявом нонконформізму. Цілком очевидно, що психологічна теорія Роменця є суголосною філософії екзистенціалізму.

У ХХІ столітті розвиток психології в Україні відбувається під впливом «лінгвістичного повороту», постструктуралізму та філософії Постмодерну загалом. Психологія активно засвоює методи дискурс-аналізу й наративного аналізу (Н. В. Чепелева, М. Л. Смульсон, О. М. Шиловська, С. Ю. Гуцол). До наукового обігу входять постмодерністські поняття – «ідентичність», «роль», «гра» та ін. Особистість постає детермінованою домінантними дискурсами та соціальними практиками. Відтак психологія деталізує та поглиблює розуміння тих факторів, котрі впливають на становлення особистості.

Позитивістський теоретико-методологічний підхід до вивчення особистості, також, був реалізований українськими науковцями в рамках психології діяльності (Г. Балл, Г. Костюк, О. Леонт'єв, Є. Машбиць В. Семиченко та ін.); теоретико-методологічні положення генетичної психології (С. Максименко); теоретичні положення раціогуманістичної орієнтації в методології людинознавства (Г. Балл та ін.); концепції особистості (І. Бех, С. Максименко, Н. Чепелева, та ін.), поняття цілісності психіки (М. Савчин, Е. Сайко, Т. Яценко та ін.); теоретичні положення цілісного підходу до вивчення особистості (І. Вітенко, Н. Завацька, А. Коваленко, В. Роменець, С. Рубінштейн та ін.); критерії розвитку суб'єктності (А. Борисюк, О. Осницький, Н. Пророк, О. Саннікова, Є. Сергієнко, Н. Чепелева, Г. Цукерман та ін.); поняття розвитку (В. Зінченко, Г. Костюк, Г. Ложкін, Н. Чупрікова та ін.); поняття організації і системи у контексті розвитку особистості (С. Гарькавець, Л. Карамушка та ін.); системно-структурний підхід до процесів розвитку особистості (І. Ващенко, О. Кононенко, Л. Сердюк, М. Холодна, О. Шевяков та ін.); особистісний аспект й цілісність буття (О. Єременко, М. Журба, Т. Титаренко та ін.), концептуальні положення самосвідомості особистості (М. Боришевський, Ж. Вірна, Л. Пілецька, П. Чамата та ін.); рефлексивно-психологічні аспекти самосвідомості (О. Бондаренко, В. Бочелюк, З. Ковальчук, Ю. Швалб та ін.). У працях В. Роменця обґрунтовано, що вирізнявальною характеристикою особистості є «вчинок». Показово, що основні конотації теорії вчинку дотичні до персоналістичної концепції М. Бердяєва. У ситуації Постмодерну актуальності набуває раціогуманістична парадигма особистості та соціально-психологічних процесів, обґрунтована Г. Баллом. За міркуваннями Г. Балла, подальший розвиток психології – базовою цінністю для якої є особистість – можливий лише на основі актуалізації гуманістичного світогляду.

У ХХ столітті психологія особистості набуває суто наукового розвитку в рамках психології, що показує її різноманіття.

Особливий інтерес становить аналіз поглядів Г.С. Костюка на генезу особистості.

У науковому спадку Г.С. Костюка особливе значення має поняття «внутрішні суперечності». Зокрема, Г.С. Костюк зазначає: «Внутрішні суперечності, що виникають в житті кожної людини, спонукають її до активності, спрямованої на їх подолання. Одні суперечності долаються, натомість виникають нові, що ведуть до нових дій. Вони виступають як внутрішні спонукання до вдосконалення діяльності особистості» (Костюк, 1967: 90-91).

Зокрема, виокремлюються:

1. Суперечності, зумовлені закономірностями внутрішнього розвитку особистості: «Мотиваційна сторона розвитку особистості випереджає його операційну і змістову сторони».

2. Суперечність між «попереднім досвідом» і вимогами «нової ситуації» – тобто, як наслідок процесу пристосування.

3. Суперечність соціально-психологічного характеру – «між досягнутим рівнем розвитку індивіда та способом його життя, місцем, яке він посідає в системі суспільних відносин».

4. Суперечливість протилежних емоцій (Костюк, 1967: 91-93).

Тлумачення внутрішніх суперечностей містить характеристичні ознаки невизначеності та конфлікту. Відтак, зняття суперечності відбувається найчастіше або шляхом витіснення однієї з конфліктних сторін (чи всього конфлікту взагалі) або внаслідок компромісу – часткового поєднання в одній системі конфліктних мотивів. Одним із критеріїв аналізу феномена внутрішніх суперечностей може бути ступінь розгортання мотивів. Дискурс невизначеності передбачає їх якомога повніше, безперешкодне виявлення; відтак система являє собою не часткове поєднання суперечливих мотивів (що зумовлено компромісом), а має «мозаїчний» характер, тобто, кожен із елементів системи є самодостатнім, дієвим і збагачується іншими.

Наразі можна відзначити дві концепції мозаїчного поєднання. Розглянемо кожну із них. Одна з концепцій належить А. Молю. Він наголошує, що явище мозаїчності органічно властиве сучасності. І характеризується наявністю, багатоманіття окремих непов'язаних, незалежних одне від одного «шматочків», між якими встановлюються випадкові зв'язки. Але ці зіткнення не ведуть до появи жорстких, впорядкованих конструкцій, а скоріше, навпаки, нагадують хаотичні нашарування. Як зазначає А. Моль, усе «складається із розрізнених обривків, пов'язаних простими, суто випадковими відносинами. Ці «обривки» не утворюють структури, вони володіють силою зчіплювання, яка не гірше старих логічних зв'язків надає екрану знань певної щільності, компактності» (Моль, 1973: 37-38).

Інша концепція належить Н.Т. Абрамовій. Суть її зводиться до виведення дієвості, доцільності як системотворчості (що покликана створити узгоджений мозаїчний образ). Цей стрижневий елемент розглядається Н.Т. Абрамовою як сторонній, зовнішній щодо поєднаних систем. Теза про «зовнішність» узгоджувального елемента запозичена автором з концепції данського фізика Н. Бора та теорії ергономіки (Абрамова, 1986: 102-112).

Процес генези психології особистості актуалізує потребу у певності соціальних установок і орієнтацій. Це може набуватися шляхом ігнорування неприйнятних цінностей і соціальних вимог. Зіткнення вербальних систем породжує конфлікт. Відбувається не поєднання, а боротьба за домінантність, кожна з культур намагається витіснити іншу, домагається пріоритетності, визначальності. Це ускладнює процес самопізнання, формування особистості, породжує психологічну роздвоєність. Неможливість створення адекватного я-образу обертається внутрішньою агресивністю. Втечею від якої стає агресивність соціальна по відношенню до неприйнятих цінностей, мови, культури. Але витіснена деструктивність повертається впливом соціально-психологічної атмосфери: трансцендентне знову стає іманентним.

Самоусвідомлення руйнує будь-яку визначеність зовнішніх умов. Соціальний світ і потреба у пізнанні змушують особистість адаптуватися до соціально-культурної ніші. Існування людини є постійним намаганням узгодити суб'єктивне самосприйняття (Я-образ) із сприйняттям оточуючого, є пошуком власного відображення, ролі у соціокультурних умовах. Досвід успішного впливу й адаптації до зовнішніх умов дають змогу людині перейти від пристосування власного світосприйняття до конструювання оточуючого, на основі власних уявлень.

Здатність до піднесеності над світом, здатність до автономності існує як передумова існування особистості. Навіть у процесі адаптації до зовнішніх впливів людина залишається над визначеністю. Вона залежить від успішності пристосування, але завжди, завдячуючи власному самоусвідомленню, залишається споглядачем. Натомість, завдяки саморефлексії, рефлексії нашої (української) психології особистості є здатною на вчинок не за примусами зовнішньої вимоги, а за покликом своєї причетності до загальнолюдської цінності свободи самореалізації.

Висновки. Узагальнюючи дослідження стає зрозумілим, що теорії й узагальнення психології особистості органічно ввійшли до всіх поведінкових наук і української культури загалом. Вони широко використовуються в науковому та ненауковому дискурсах. Ця ситуація свідчить про культурну адекватність концептуалізації поняття «особистості», виробленого в рамках психології, та соціальну актуальність психології особистості загалом. Ця

ситуація підводить до висновку про доцільність виявлення саме культурного контексту, який позначається на уявленнях про особистість, які мають місце в психології, і впливають на розвиток психології особистості.

Разом із тим, наголосимо: культура Модерну та Постмодерну відзначається активними трансформаціями. Традиційні уявлення про соціум і особистість, які були поширені в ХХ столітті, вже нині піддаються перегляду. Передусім, предметом аналізує постає соціалізація особистості під впливом культури. Дискурс теорії та методи дискурс-аналізу уможливають аналітику культури та факторів становлення ціннісних уявлень, а отже й тих чинників, котрі визначають соціалізацію особистості та формування її ідентичності. Культурні трансформації неминуче позначаються на наукових трактуваннях поняття «особистість», а отже і психології особистості. Відповідно, актуальним є розмежування, з одного боку, суто наукових тлумачень особистості, а, з другого – культурних конотацій. При цьому важливим є простеження тих культурних впливів, котрі трансформують сам об'єкт дослідження (особистість) і тих, що притаманні самим дослідникам, врахувавши, таким чином, «фактор спостерігача» – це може скласти **подальшу перспективу наших досліджень.**

Література

1. Абрамова Н.Т. Мозаичный объект: поиски оснований единства. *Вопросы философии*. № 2. 1986. С. 102-112.
2. Костюк Г.С. Избранные психологические труды. М.: Педагогика, 1988. 304 с.
3. Моль А. Социодинамика культуры. М.: Прогресс, 1973. 406 с.

References

1. Abramova N.T. Mozaichnyj ob#ekt: poiski osnovanij edinstva. *Voprosy filosofii*. № 2. 1986. S. 102-112.
2. Kostjuk G.S. Izbrannye psihologicheskie trudy. M.: Pedagogika, 1988. 304 s.
3. Mol' A. Sociodinamika kul'tury. M.: Progress, 1973. 406 s.

Turban V.V.

The cultural context of personality psychology: problem statement

The article analyzes the cultural context of personality psychology in Ukraine. Various areas of the cultural context of personality psychology are described. Personality psychology was formed in Ukraine in the XX-XXI centuries; this process is outlined. The article shows that psychological cognition begins with the comprehension of psychology as a scientific area with its own picture of the world and

methods of reflection to construct this picture of the world. The article emphasizes that, in the XXI century, psychology in Ukraine is developing under the influence of a “linguistic turn”, post-structuralism and postmodern philosophy in general. Psychology is actively acquiring the methods of discourse and narrative analyses. Some postmodern concepts – “identity”, “role”, “game” and so on – are included into scientific discussions. The concept of personality is determined by dominant discourses and social practices. Thus, psychology details and deepens the understanding of the factors influencing the personality formation.

The article shows that theory of personality psychology and its generalizations has become an integral part of all behavioural sciences and Ukrainian culture in general. They are widely used in scientific and non-scientific discourses, which indicates that the conceptualised concept of “personality”, developed within the psychological science, is culturally adequate and personality psychology, in general, is socially important. Thus, the author concludes that it is appropriate to identify the cultural context of personality psychology, because it affects the notions on personality accepted in psychology, and affect the way of personality psychology development.

At the same time, the article emphasizes that the culture of Modern and Postmodern is marked by active transformations. Traditional ideas about society and personality, which were widespread in the twentieth century, are already being revised. First of all, an individual’s socialization under the influence of culture is analysed. The discourse theory and discourse analysis as an applied method allow scientists to examine cultural aspects and factors that influence the formation of values and, hence, the factors determining an individual’s socialization and his/her identity formation. The article determines that cultural transformations inevitably affect the scientific interpretations of the concept of “personality”, and hence personality psychology. Accordingly, it is important to distinguish, on the one hand, purely scientific interpretations of personality, and, on the other, corresponding cultural connotations.

Key words: *personality, personality psychology, cultural context, cultural transformations, reflection.*

Турбан Вікторія Вікторівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії загальної психології та історії психології ім. В.А. Роменця Інституту психології імені Г.С. Костюка (м. Київ).

ПСИХОЛОГІЧНА КАРТИНА СВІТУ: ЧАС, ПРОСТІР ТА ЖИТТЄДІЯЛЬНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ

ORCID 0000-0001-8810-1874

У статті зроблено спробу розкрити взаємозв'язки між часом, простором та життєдіяльністю особистості у психологічній картині її світу. Аналіз феномена психологічного часу дає можливість побачити його неоднорідність. Діяльність людини в різних онтологічних сферах зумовлює вироблення різних форм психологічного часу, адекватних особливостям діяльності. Різні форми психологічного часу перебувають у взаємодії, вони можуть як суперечити одне одному, так і доповнювати.

Показано що, картина світу є за своєю суттю – культурним конструктом. Бо уявлення часу та простору – це «віхи», на які орієнтується суб'єкт в процесі соціалізації та життєдіяльності. Разом із тим, культура визначає і відношення людини до часу та простору. Зокрема, відношення суб'єкта до часу регламентується культурними нормами предметної діяльності та соціально-віковими нормами того, як саме суб'єкт мусить позиціонувати себе в соціумі, та, за якими саме критеріями має рефлексувати свій соціальний статус. Зміст цієї рефлексії і є, загалом, тим конструктом, який може бути визначений як відношення особистості до її ж таки суб'єктивного «образу світу».

Ключові слова: особистість, час, концепції часу, простір, життєдіяльність, картина світу, рефлексія.

Постановка проблеми. Час є тим атрибутом, який людська свідомість включає до власного уявлення про існування будь-якої речі. Тобто, спершу людина фіксує наявність речі, кажучи собі, «це є»; потім уточнює судження, фіксуючи для себе розташування речі у просторі: «це є поряд із», або ж «це є за чимось (перед чимось)», чи «це є в чомусь» тощо; а вже далі конститує існування речі та простору в часі. Таким чином, онтологічна характеристика «це є» неодмінно передбачає також і характеристики «це є десь» і «це є в певний час». І поготів, ці характеристики необхідні: коли ми кажемо «є», то завше кажемо «де саме», а також «коли саме». Відтак, просторова та часова характеристики не являють собою характеристики додаткові. Вони

безпосередньо включені в онтологічне мислення про річ (О. Я. Грановська [4], Т. В. Журавльова [5]).

Чи можемо ми відмовитись од просторового та часового мислення про річ? Ні, не можемо. Бо мислити – це й означає встановлювати місце у просторі та локалізацію в часі. Якщо ми хочемо уникнути цих параметрів, то повинні відмовитися од мислення. А як це зробити? – цікаве питання. Але відповіді на нього за допомогою мислення – неможливо.

Звідси ми можемо дійти своєрідної максими: мислення речі – це завжди мислення простору та часу; по суті, річ лише додається до повсякчасного мислення простору й часу. Відповідно, аби змінити уявлення про річ достатньо й необхідно змінити просторові та часові атрибути цієї речі. Про що йдеться? Йдеться про те, що будь-яка річ одночасно існує в декількох просторах. Скажімо, людина: вона існує в фізичному просторі (як тіло), соціальному просторі (як особистість), історичному просторі (як представник певного етносу) тощо. Водночас кожен із цих просторів має власний час – темп змін. Августин, погляди якого на час ми розглядали, заперечував би проти такого трактування часу, тобто проти його отождолення із темпом змін. Аргументуючи свою позицію, зазначимо, що час дійсно конститується увагою, увагою та пам'яттю. Але час не є тільки уявленим, тим, що перебуває у фокусі уваги, і тим, що є змістом пам'яті. Бо якщо радикально продовжувати міркування Августина, ми дійдемо до цілковитого соліпсизму. Цілком очевидно, що про ті зміни, яких зазнає фізичне тіло, ми цілком можемо сказати: вони відбуваються в часі. Так само і зміни соціальні мають часовий вимір. Очевидним також є й те, що ці зміни, скажімо, зміни фізичні мають сенс тільки для спостерігача, бо тільки людина здатна конструювати сенс як такий. Відповідно, ми цілком правомірно можемо казати про час фізичний, час соціальний, час історичної (тощо), маючи на увазі, що є певний сторонній спостерігач, котрий, як бачить собі цей процес Августин, розподіляє ці зміни як зміст пам'яті (минуле), зміст уваги (теперішнє) та зміст уяви (майбутнє) [1, с. 124].

Метою статті є психологічний аналіз часу, простору та життєдіяльності особистості в її картині світу.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Людина існує «тут і нині», але водночас вона несе на собі й історії власного роду, етносу та нації. І ці соціальні відбитки – це відбитки часу, які можуть визначати уявлення про людину й уявлення людини про саму себе (її ідентичність). Цілком очевидно, що змінюючи просторовий і часовий контекст мислення про людину (чи про будь-що інше) ми змінюємо і сам зміст мисленого. Бо одна справа, людина як «образ і подоба Божа», за християнським світоуявленням; але геть інша, «*homo ludens*» (лат. – людина-гравець), за постмодерною метафорою

Й. Гейзінги [2]. Опредметнювати річ – це й означає давати їй просторове та часове визначення.

Як ми пам'ятаємо, згідно з І. Кантом, річ – це завжди «річ у собі» [6, с. 30]. Явлення ж речі не залежить од самої речі. Воно залежить од суб'єкта. Зокрема і насамперед від того, в який простір і в який час буде «кинута» річ. Це і є опредметнення речі. Адже етимологія слова «предмет» – це словосполучення «перед» і «метати», тобто те, що ми «метнули перед собою». Але «метнути» ми можемо тільки «кудись» (просторова характеристика) і на певну віддаль, у певні межі суб'єктивної досяжності, котра, згідно з Августином, конкретизується тільки завдяки уяві (характеристика часова).

До теми онтологічних рівнів часу ми звернемося в іншому підрозділі (наразі наше завдання лише намітити цю проблему, аби надалі, в процесі викладу матеріалу, вона була присутня ніби додатковим тлом). А наразі ми сконцентруємо увагу на темі конструювання картини світу. Бо що є картина світу? – це є визначений простір і визначений час. Це є певна визначеність, котра приймається на віру і вважається чимось очевидним. Відповідно, річ у картині світу завше є предметом, тобто річчю в певному просторовому контексті та часовому вимірі. Таким чином, ми можемо бачити, що коли йдеться про картину світу, то йдеться про очевидність – дещо безсумнівне, дещо прийнятне для нашого досвіду, таке, що не суперечить досвіду, таке, що цілком узгоджується із нашим «здоровим глуздом». Картина світу завжди комфортна для людини, зрозуміла і прийнятна. Однак, коли ми лишень ставимо питання про картину світу, то ми вже тим самим створюємо «фігуру недомовлення»: якщо є картина світу, то ця картина належить певному «пензлеві», а отже, можливою є й інша картина світу, можливі безліч картин світу. Відповідно, вже саме мовлення про картину світу є спробою деконструкції, а це означає: конституювання певної картини світу, зокрема артикуляція її як очевидної – це завше лише половина дискурсу, це – пролог, епілогом якого є остаточна та безповоротна деконструкція картини світу.

Отже, фіксація предметів уможлиблюється завдяки сенсорним і когнітивним здатностям людини. Конституювання ж простору та часу – це є апріорна здатність людського мислення [61, с. 58–75]. Тобто будь-який предмет не може мислитися ніяк інакше, як тільки в просторі й у часі. І причина такого мислення предмета – саме мислення: оскільки предмет мислиться, то він завжди мислиться в просторі й у часі, він є немислимим без параметрів простору та часу. Відповідно, річ, яка конституюється свідомістю як предмет, сама свідомість і її апріорне уявлення простору та часу – це необхідні складники картини світу.

Цілком логічно припустити, що людина конститує певну картину світу не як сторонній спостерігач, а як зацікавлений суб'єкт. Людина конститує ту картину світу, яка є адекватною інтересам її діяльності. Це твердження є очевидним, але й небезпечним, оскільки таїть у собі загрозу сповзання до марксистського поняття «класова свідомість» (аналог цьому поняттю ми, напевно, зможемо відшукати й у сучасній культурі, артикульованій дискурсі-теоріями [8, с. 47–98]). З точки зору герменевтики, відмінності «класових свідомостей» вписуються до загальнішого феномена – «класових антагонізмів». Тобто домінуюча для XIX ст. картина світу передбачала відмінні класові свідомості, але загальна картина світу, котра містила ці відмінності, залишалася цілісною. Відтак, зробивши таке теоретичне уточнення, ми можемо констатувати: картина світу – це є і засіб, який уможливує ту чи ту діяльність, і сам результат діяльності; водночас, діючи, будучи включеною до предметної діяльності, людина тим самим і підтверджує істинність картини світу, й істинність уявлень про власну особистість, по суті, реалізуючись як особистість. Відповідно, фактор картини світу як символічний і смисловий простір соціалізації є одним із визначальних у процесі становлення особистості.

Характеризуючи роль картини світу в життєдіяльності людини, Р. М. Свинаренко відзначає, що «нагальність впровадження» цієї «категорії» до шерегу психологічних понять зумовлюється «інтересом психологів до діяльності людини, її життєвого шляху. Ці проблеми пов'язані з особливостями темпорального структурування й систематизації життєдіяльності людини, оскільки, з одного боку, високий темп життєдіяльності в світі, що швидко змінюється, висуває вимоги до організації суб'єктом індивідуального часу, а з другого – процес самореалізації тісно пов'язаний з унікальністю людини» [7, с. 3].

Оцінюючи стан розробки проблематики картини світу та її часового складника Р. М. Свинаренко зазначає: «Незважаючи на різноманіття теоретичних підходів до проблеми часу, все ще залишається нерозглянутою ціла низка проблем: по-перше, співвідношення природничо-наукових, психологічних та філософських підходів до проблеми часу; по-друге, залишається не визначеним місце часової складової в картині світу суб'єкта, її структура й особливості формування; по-третє, виявлення й упорядкування відображення часу в картині світу суб'єкта; по-четверте, система характеристик часу для виявлення типологічних особливостей уявлень про час і переживань часу в картині світу суб'єкта» [7, с. 4].

Концептуалізуючи проблему часу в картині світу суб'єкта, варто брати до уваги той факт, що час, який ми на суто розсудковому рівні трактуємо як

дещо абсолютно об'єктивне, разом із тим сприймається і цілком суб'єктивно. Час переживається. Утім, як він переживається? Що є змістом переживань часу?

Відповідаючи на це запитання, можна бачити щонайменше два чинники, які й зумовлюють якість, а також, значною мірою, і зміст переживань часу: 1) соціально-психологічний і 2) діяльнісний. Перший чинник – визначений соціальною стратифікацією і культурою загалом, зокрема, субкультурними нормами. Людина переживає час так, як їй диктує культура. І цей культурний «диктат», у свою чергу, визначається: а) віком людини та б) її соціальним статусом.

Другий чинник – проявляється в процесі діяльності. Стадіальність діяльності, необхідність виконання певних послідовних операцій, які мають часову визначеність, зумовлює і сприйняття часу. І наразі йдеться як про виробничу діяльність, наприклад, працю робітника, лікаря чи вчителя, так і про суто побутовий бік життєдіяльності людини, і навіть вульгарно-фізіологічний бік життя.

Цілком зрозуміло, що своєрідним синтезом соціально-психологічного та діяльнісного чинників буде людська особистість, у цілісності якої вкрай важко роз'єднати складники, визначені соціалізацією та певними винятково індивідуалістичними відношення до життєдіяльності. Саме тому картина світу є водночас: і об'єктивною, оскільки людина інтеріоризує соціальні норми, зокрема норми відношення до фізичного (природного) та соціального часу, і результатом суб'єктивного конструювання, зумовленим індивідуальними особливостями рефлексії, що робить її картину світу дещо відмінною од картини світу інших суб'єктів.

Наразі мусимо також відзначити, що в психології немає єдиного трактування поняття «картина світу». Більше того, саме це поняття вважається більше філософським, аніж психологічним. Загалом, суть справи зводиться до того, що сама психологія, маючи певну картину світу, сприймає її як абсолютно реальну, відповідно, не піддаючи її сумніву. По суті, те що ми називаємо картиною світу є для психології своєрідним «нулем», котрий приймається як точка відліку. Звернімо в цій контексті увагу на те, як Р. М. Свинаренко розмежує два поняття – «картина світу» й «образ світу». Зокрема, «картина світу» визначається «як сукупність уявлень і переживань суб'єкта про навколишній світ»; «під поняттям "образ світу" розуміється цілісний суб'єктивний образ зовнішньої реальності, побудований на основі індивідуальних відчуттів» [7, с. 9].

Цілком очевидно, якщо формулювання, які запропоновані Р. М. Свинаренко, приймати лише як поняття феноменів, то вони цілком задовільні. Але ці поняття не сформульовані з певної теоретичної позиції. За

ними немає теоретико-методологічного інструментарію, котрий уможливив би подальший аналіз і картини світу, і образу світу. Й у цім контексті можна бачити значущість таких онтологічних параметрів як час і простір. Адже, що є картина світу? – фактично, це онтологічна реальність, до якої входить людина із народженням, яку освоює в рамках соціалізації, і яку або утверджує, або змінює в процесі діяльності.

Звернімо увагу і на те, як час і простір трактуються в психології. У дискурсі психології діяльності час, звісно, трактується як продукт діяльності (К. О. Абульхонова-Славська): час, який є об'єктивним параметром, упорядковує і зумовлює діяльність. Бо ж очевидно, якщо ми візьмемо за протилежність часу – вічність, то жодна діяльність у вічності немає сенсу. Отже, час – це визначальний чинник. (Відзначимо, що саме такий напрямок опредметнення часу й актуалізується в наших дослідженнях).

Другий напрямок дослідження – це опредметнення часу як «часу біографічного», тобто наповненого подіями. Коротко характеризуючи цей напрямок, зазначимо, що його раціональне підґрунтя полягає в простому та зрозумілому судженні: що більше подій відбувається в певний проміжок часу, то більше цей проміжок здається наповненим. Хибою цього підходу є той очевидний факт, що «проміжок часу» може бути наповненим абсолютно безглуздими подіями, або ж подіями, які мають сенс не для самої людини, а для суб'єкта стороннього, який і організовує її життєдіяльність. Згадаймо достеменно класичну критику буржуазних відносин: робітник присвячує весь свій час трудовій діяльності, як наслідок, у нього взагалі не залишається часу для дозвілля і власного особистісного розвитку, а в підсумкові – зникає й потреба у власному розвитку.

Але цю ж таки критику ми можемо екстраполувати й на сучасне суспільство масового споживання: безліч людей подорожують світом, відвідують музеї, споглядають краєвиди, які трактуються в буклетах як «прекрасні», віддають усе своє дозвілля спорту та спілкуванню з друзями. Однак, у цих ненастанних подорожах і незупинних спілкуваннях людина може виконувати лише роль своєрідного «дзеркала», повсякчас тільки відображаючи найновіші віяння та всілякі «тренди». Річ лише в тім, що дзеркало завше лише пласка поверхня, в якій і за якою нічого немає. Найщасливіша людина суспільства масового споживання – це та людина, яка не усвідомлює власної порожнечі. І тому сучасна гуманістична психологія, яка ставить питання про сенс життя і діалог із екзистенціальними даностями, – достеменно деструктивний напрямок думки.

На особливу увагу заслуговує, звісно, й «міжподієва» концепція психологічного часу (Є. І. Гловаха, О. О. Кронік). Основний предмет аналізу в

рамках цієї концепції – «особливості суб'єктивної структури міжособистісних (причинних і цільових) відношень». Як зазначають автори, «Одиницею аналізу та вимірювання психологічного часу є міжподієвий зв'язок. При цьому одиницею психологічного минулого є реалізований зв'язок між двома подіями хронологічного минулого, одиницею психологічного теперішнього – актуальний зв'язок між подіями хронологічного минулого та майбутнього, одиницею психологічного майбутнього – потенційний зв'язок подій хронологічного майбутнього» [3, с. 188].

Суть міжподієвої концепції полягає в тім, що людське переживання часу набуває вираженого й чітко опредметненого виміру – міжподієвого зв'язку. Тобто, психологічне дослідження переживання часу отримує конкретний предмет – особистісну рефлексію:

- а) подій минулого як причин теперішнього;
- б) уявленого майбутнього як цілевизначеної мети, котра, по-перше, визначає діяльність у рамках теперішнього і, по-друге – оцінювання минулого як досвіду, що уможливорює цілевизначене майбутнє;
- в) рефлексію теперішнього ситуації, яка є підсумком минулого й уможливленням майбутнього.

У своєму дослідженні Є. І. Головаха та О. О. Кронік акцентували увагу на оцінюванні суб'єктами часових відтинків. Фактично, провівши констатувальне дослідження, вони показали форми особистісних маніпуляцій з оцінками прожитого, життя в даний час і майбутнього життя. Дослідники виявили, що люди, оцінюючи власне життя, конструюють своєрідні «резервуари» минулого та майбутнього, суб'єктивно наповнюючи прожиті роки, або ж, за потреби, розширюючи уявлення про власні можливості, коли міркують про майбутнє.

Отримані результати констатувального характеру мають виняткове теоретичне значення. Водночас, автори відзначають значний психотерапевтичний потенціал здійсненого дослідження, який полягає у можливості вироблення методик, які допомагали б провадити «формування та корекцію життєвої перспективи» та «життєвого шляху особистості загалом» [3, с. 189]. Ставлячи ж проблему в соціально-психологічній площині, дослідники окреслюють завдання спеціальної «психологічної служби», що виявляла б і корегувала б уявлення про «життєві перспективи» в масштабах країни [3, с. 189–190].

На наш погляд, згаданий психотерапевтичний потенціал є безперечним. Однак ігнорувати раціональне зерно в ідеї відповідної психологічної служби було б недоцільно. Можливо, саме нині, коли українське суспільство визначилося з «картиною світу», зокрема із власними пріоритетами, й

безповоротно входить до нової реальності постмодерної культури, така психологічна служба була б соціально корисною.

Відзначимо й доволі поширений підхід опредметнення часу як «часу індивідуального» з акцентом на рецепції особистістю «об'єктивного часу». У фізиці є щонайменше чотири концепції часу: субстанціальна, реляційна, статична та динамічна. Вони мають у своїй основі два підходи: перший, час – це уявлена реальність (субстанціалізм і релятивізм); другий, час – це становлення (статична та динамічна концепції).

Відповідно, психологічні дослідження, які розкривають індивідуальну рецепцію часу так чи так опиняються залежними від фізичних уявлень про час, бо ж дослідник вимушений ставити собі питання: а який час (яку модель часу) я беру за еталон, відносно якого встановлюю особливості індивідуальних рецепцій часу? Фактично, це є питання про фізичну картину світу, яку насамперед мусить мати час психолог-дослідник, аби виявити картину світу досліджуваного.

Висновки. Таким чином, ми можемо бачити, що час і простір – це необхідні складники картини світу. Відповідно, картина світу є за своєю суттю – культурним конструктом. Бо уявлення часу та простору – це «віхи», на які орієнтується суб'єкт в процесі соціалізації та життєдіяльності. Разом із тим, культура визначає і відношення людини до часу та простору. Зокрема, відношення суб'єкта до часу регламентується культурними нормами предметної діяльності та соціально-віковими нормами того, як саме суб'єкт мусить позиціонувати себе в соціумі, та, за якими саме критеріями має рефлексувати свій соціальний статус. Зміст цієї рефлексії і є, загалом, тим конструктом, який може бути визначений як відношення особистості до її ж таки суб'єктивного «образу світу».

Перспективи подальшого дослідження. Проведене дослідження не претендує на всебічне вирішення поставленої проблеми. Подальшого дослідження та розробки потребують корекційні заходи, які були б ефективними в роботі з чоловіками та жінками, яким властиве негативне самообмеження в ситуації професійних криз.

Література

1. Августин Святий. Сповідь; переклад з лат. Юрія Мушака. К. : Основи, 1997. 310 с.
2. Гейзінга Й. Homo ludens. Переклад з англ. К.: Основи, 1994. 250 с.
3. Головаха Е. И., Кроник А. А. Психологическое время личности. К. : Наукова думка, 1984. 208 с.
4. Грановська О. Міфологічне уявлення про час. Актуальні проблеми

психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Том VII. Вип. 39. Київ; Ніжин: ПП Лисенко, 2015. С. 450–459.

5. Журавльова Т. В. Час як феномен людської життєдіяльності / Т. В. Журавльова; автореф. дис. ... к. філос. н. за спеціальністю 09.00.04 – філософська антропологія та філософія культури. Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2003. 16 с.

6. Кант І. Критика чистого розуму; переклад з німецької та передмова Ігоря Бурковського. К.: «Юніверс», – 501 с.

7. Свиначенко Р. М. Відображення часової складової в картині світу суб'єкта; дис. ... к. психол. н. за спеціальністю 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Харків, 2008. 18 с.

8. Филлипс Л. Дж., Дискурс-анализ. Теория и метод / Л. Дж. Филлипс, М. В. Йоргенсен; пер. с англ. Харьков: Изд-во «Гуманитарный Центр», 2004. 354 с.

References

1. Avrustin Svjatij. Spovid'; pereklad z lat. Jurija Mushaka. K.: Osnovi, 1997. 310 s.

2. Gejzindra J. Homo ludens. Pereklad z angl. K.: Osnovi, 1994. 250 s.

3. Golovaha E. I., Kronik A. A. Psihologicheskoe vremja lichnosti. K.: Naukova dumka, 1984. 208 s.

4. Granov's'ka O. Mifologichne ujavlennja pro chas. Aktual'ni problemi psihologii: zbirnik naukovih prac' Institutu psihologii imeni G. S. Kostjuka NAPN Ukraїni. Tom VII. Vip. 39. Kiїv; Nizhin: PP Lisenko, 2015. S. 450–459.

5. Zhuravl'ova T. V. Chas jak fenomen ljuds'koї zhittedijal'nost; avtoref. dis. ... k. fil. n. za special'nistju 09.00.04 – filosos'f'ka antropologija ta filosofija kul'turi. Kiїvs'kij nacional'nij universitet imeni Tarasa Shevchenka, Kiїv, 2003. 16 s.

6. Kant I. Kritika chistogo rozumu; pereklad z nimec'koї ta peredmova Igorja Burkovs'kogo. K.: «Junivers», – 501 s.

7. Svinarenko R. M. Vidobrazhennja chasovoї skladovoї v kartini svitu sub'ekta; dis. ... k. psihol. n. za special'nistju 19.00.01 – zagal'na psihologija, istorija psihologii. Harkivs'kij nacional'nij universitet imeni V. N. Karazina. Harkiv, 2008. 18 s.

8. Fillips L. Dzh., Diskurs-analiz. Teorija i metod / L. Dzh. Fillips, M. V. Jorgensen; per. s angl. Har'kov: Izd-vo «Gumanitarnyj Centr», 2004. 354 s.

Turban V.V.

An individual's psychological picture of the world: time, space and live activities

The article makes an attempt to reveal the relations between time, space and an individual's life in his/her psychological picture of the world. The performed analysis of the phenomenon of psychological time revealed its heterogeneity. Human activities in different ontological spheres lead to the development of different forms of psychological time, adequate to a certain activity. Different forms of psychological time interact mutually; they can either contradict each other or complement each other.

The article emphasizes that the human perception of time has a pronounced and clearly objective dimension - connections between events. That is, a specific subject for the psychological study on perceived time is personal reflection of:

a) past events as causes of present ones;

b) firstly, the imagined future as a purposeful goal, which determines present activities and, secondly, the evaluated past as an experience that enables a purposeful future;

c) a reflected current situation, which is a result of the past and a possibility for the future.

The article shows that a picture of the world is, in its essence, a cultural construct, because representations of time and space are "milestones", a focus for an individual during his/her socialization and all life. At the same time, culture determines an individual's attitudes to time and space. In particular, his/her attitude to time is regulated by cultural norms of substantive activities and social-age norms how he/she should position him/herself in society, and by what criteria he/she should reflect his/her social status. The content of such reflection is, in general, a construct that can be defined as the relationship of an individual with his/her subjective "image of the world".

Key words: *personality, time, concepts of time, space, life activity, picture of the world, reflection.*

Турбан Віталія Віталіївна – кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри психології Інституту соціальних наук МАУП (м. Київ).

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ УЯВЛЕННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ПРО ЗЛОЧИН І ЗЛОЧИНЦЯ

ORCID 0000-0002-3047-3154

Метою статті є розкриття особливостей соціальних уявлень про злочин та злочинця у групах військовослужбовців з різним правовим статусом (законослухняні і правопорушники). Наголошено, що існує протиріччя між нормативними вимогами до поведінки військовослужбовця у воєнний та мирний час. Зазначено, що перебування особи в умовах бойових дій протягом тривалого часу приводить до певних деформацій у сприйнятті людиною таких категорій як злочин, правопорушення, закон тощо. Соціальні уявлення містять інформацію, переконання, думки, образи, установки щодо об'єкта уявлення. Вони орієнтують і «виправдовують» поведінку індивідів, сприяють соціальним комунікаціям. Різні досвід, групова приналежність, види діяльності - все це сприяє формуванню у індивідів неоднакових уявлень. Соціальні уявлення про злочини є складними системами, що складаються з ряду взаємозалежних елементів, структура їх не є однорідною, ступінь небезпеки злочинів розцінюється не однаково. У роботі розкрито особливості соціальних уявлень про злочинців і злочини у військовослужбовців, які є правосвідомими (перша група), і військовослужбовців, які скоїли злочини (друга група). Показано, що у групі військовослужбовців, які скоїли правопорушення, уявлення мають більш складну та суперечливу структуру; а у першій групі - законослухняних військовослужбовців - уявлення мають більш просту форму. В обох групах соціальні уявлення вибудовуються навколо таких категорій, як вид злочину (вбивство, злодійство тощо), негативні якості особистості злочинця та сильні негативні емоційні реакції. Соціальні уявлення про злочин містять ще й таку групу, як покарання. Ядра соціальних уявлень у кожному випадку утворені різними елементами залежно від групи. Досліджувані першої групи у своїх соціальних уявленнях є більш однозначними, суворими та схильними детермінувати злочинність тим, що людина «погана». Більшість схвалюють введення страти. Правопорушники навпаки, є більш гуманними, схильними детермінувати злочинність соціальними складнощами, вірити у можливість виправлення. Їм також характерна наявність такого конструкту, як страх і велика кількість посилань до законодавчих баз і нормативних документів. Крім

того військовослужбовці, що скоїли злочини, схильні ставати на абстрактну позицію жертви.

Ключові слова: *соціальні уявлення, злочин, злочинець, правопорушення, покарання, військовослужбовці, поведінка, категорія, ядро уявлення, страта, жертва.*

Постановка проблеми. Особливістю армії як суспільного інституту, який має за мету захист держави і громадян від ворогів, є той факт, що бойова служба передбачає формування у військовослужбовців поведінки, яка в цілому суперечить загальнолюдським нормам і цінностям. В умовах бойових дій військовослужбовець отримує право на вбивство та на інші вчинки, які у повсякденній життєдіяльності суперечать суспільним нормам. Таким чином виникає протиріччя між нормативними вимогами до поведінки військовослужбовця у воєнний та мирний час. Практично це протиріччя виявляється у необхідності демонструвати діаметрально протилежні форми поведінки залежно від ситуації та вміти максимально ефективно керувати ними (Евенко, 2008).

Ця суперечність породжує необхідність суворої регламентації діяльності та поведінки військовослужбовців нормативно-правовими актами та умовами взаємодії у військовій організації, які визначають специфіку відхилень у поведінці військовослужбовців. На думку С.Євенка, саме середовище у військовій організації є агресивним по відношенню до особистості, що створює додаткові труднощі для адаптації та нормативного функціонування військовослужбовця (Евенко, 2008).

За дослідженнями Є.С. Коваленка, перебування особи в умовах бойових дій протягом тривалого часу приводить до певних деформацій у сприйнятті людиною таких категорій як злочин, правопорушення, закон тощо (Коваленко, 2020). Статистичні дані, які наводить Наталя Дмитренко у своєму дослідженні щодо вчинених військовослужбовцями Збройних Сил України кримінальних правопорушень, підтверджують це припущення. Так, у 2014–2020 рр. кількість вчинених у Збройних Силах України лише військових кримінальних правопорушень становила майже 30 000, з яких у 2014 р. – 4153, у 2015 р. – 6213, у 2016 р. – 3650, у 2017 р. – 4577, у 2018 р. – 3694, у 2019 р. – 3616 та в 2020 р. – 4055, чверть з яких вчинена учасниками АТО/ООС (з яких: особливо тяжких – 187, тяжких – 3546, нетяжких – 128, кримінальних проступків – 7) (Дмиренко, 2020). Невтішність статистичних даних дозволяє говорити про особливу актуальність вивчення специфіки деформації соціальних уявлень військовослужбовців про злочин і злочинця з метою подальшого формування принципів їх корегування та реанімації їх початкового суспільного змісту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соціальне уявлення включає інформацію, переконання, думки, образи, установки щодо об'єкта уявлення. Ці складові, будучи організованими і структурованими, утворюють певний тип когнітивної системи (Abric, 1993). Соціальні уявлення орієнтують і «виправдовують» поведінку індивідів, сприяють соціальним комунікаціям. Крім того, як підкреслює Ж.-К. Абрик (Abric, 1993), уявлення визначають всі наші очікування та антиципації. Різні досвід, групова приналежність, види діяльності - все це сприяє формуванню у індивідів неоднакових уявлень.

Для дослідження соціальних уявлень доцільно звернутися до концепції соціальних уявлень, розробленої С. Московичі (за участю Ж.-К. Абрика, В. Дуаза, Д. Жоделе та інших дослідників на початку 60-х років (Moscovici, 1961). Соціальні уявлення, на думку С. Московичі, є «універсальним соціально-психологічним феноменом, до складу якого входять всі форми пізнання, і який поєднує ідеї, думки, образи та знання, якими спільно користуються члени колективу (спільноти)» (Донцов, Ємельянова, 1987; с. 3).

За С. Московичі, основні різновиди уявлень мають соціальне походження (Moscovici, 1961). Автор вважає, що соціальні уявлення виступають своєрідною візитівкою соціальної групи (Moscovici, 1961), тому соціальні уявлення мають розглядатися не як характеристики індивідів, а як характеристики груп (Moscovici, 1961).

Ж.-Д. Абрик запропонував виділяти у соціальних уявленнях зону ядра та периферійні елементи. Ядро визначено природою самого об'єкта уявлення, типом відносин з ним, а також системою цінностей та соціальними нормами. Ядро виконує дві важливі функції: породжувальну і організуючу. Перша полягає в тому, що саме ядро надає сенсу і цінності уявленню. Друга пов'язана з тим, що ядро - це об'єднуючий і стабілізуючий елемент (Донцов, Ємельянова, 1987). Зміст ядра обумовлений історичними, соціальними та ідеологічними умовами існування групи та виділяється на основі наступних кількісних критеріїв: 1) рівень узгодження думок членів групи про важливість даної характеристики об'єкта уявлення; 2) оцінка необхідності характеристик для визначення об'єкта (Донцов, Ємельянова, 1987; с.127).

Периферійні елементи утворюють основу контексту уявлення і виконують ряд функцій (Abric, 1993). По-перше, вони забезпечують гнучкість соціального уявлення, оскільки безпосередньо залежать від контексту і виступають свого роду сполучною ланкою між ним і реальністю. По-друге, будучи більш гнучкими, ніж елементи центрального ядра, вони відіграють основну роль в адаптації уявлення до зміни контексту. Будь-яка нова інформація може бути інтегрованою в ядро. Ця роль стає особливо важливою в тому випадку, якщо нова інформація ставить під сумнів ядро уявлення. Таким чином,

інтерпретація нової інформації може бути змінена завдяки периферійним елементам, що дозволить зберегти незмінним центральне ядро. Нарешті, периферійна система захищає уявлення від змін (Abric, 1993).

О.О. Гулевич пише про те, що соціальні уявлення про злочини є складними системами, що складаються з ряду взаємозалежних елементів, структура їх не є однорідною, ступінь небезпеки злочинів розцінюється не однаково (Гулевич, 1999). У роботах Бовиної І.Б. та Бовіна Б.Г. автори приходять до висновку про те, що ключовою в соціальних уявленнях про злочин та злочинця є тема провини; при чому уявлення про злочинця більше апелюють до морально-етичного аспекту, ніж уявлення про злочин. На думку авторів, соціальні уявлення про злочин та злочинця пов'язані між собою елементами, які конкретизують вид злочину – «вбивство», «крадіжка» (Донцов, Ємельянова, 1987).

Мета статті – розкрити соціально-психологічні уявлення військовослужбовців про злочин і злочинця.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Існує багато визначень поняття злочин. Зазвичай акцент робиться на суспільній небезпеці певного діяння, і на тому, що кожному злочину відповідає певне покарання. Концепції особи злочинця існує набагато більше, ніж визначень злочину. Давні спроби пояснити причини делінквентної поведінки точилися переважно у контексті релігійних та філософських течій. З появою наукового знання, вищеописані проблеми стали аналізуватися у межах таких дисциплін, як кримінологія, психологія, соціологія, генетика тощо. Безсумнівно, всі ці теорії вплинули на формування ненаукових уявлень про злочинців і злочини у представників різних груп. Крім того, важливо розуміти, що злочин, на жаль, є частиною соціальної реальності, яка несе загрозу кожному.

У нашому дослідженні особливий акцент зроблено на специфіці соціальних уявлень про злочинців і злочини у військовослужбовців, які є правосвідомими (перша група), і військовослужбовців, які скоїли злочини (друга група).

Відповідно, *метою* нашого дослідження стало вивчення особливостей соціальних уявлень про злочин та злочинця у групах військовослужбовців з різним правовим статусом (законослухняні і правопорушники).

Основним *методом* у нашій роботі виступило опитування у варіанті анкети, що включало асоціативну методику, методику незакінчених речень, відкриті і закриті питання про те, що таке злочин; хто такий злочинець; про можливості пенітенціарної та превентивної систем; присвячені проблемі смертної кари; громадській думці; статистичним даним тощо (які злочини

скоюються частіше? який відсоток людей скоюють злочини? скільки з них засуджено? а скільки – безневинно засуджено? тощо)

Результати, отримані за методикою «Незакінчені речення», і навіть відповіді на відкриті питання оброблялися з допомогою контент-аналізу. Асоціації було проаналізовано з урахуванням прототипічного аналізу, запропонованого П. Вержесом (Vergès, 1992).

Дослідження проводилося протягом 2016-2021 років. Вибірка складалася з двох груп військовослужбовців. Перша група – законслухняні військовослужбовці, у службовій кар’єрі яких відсутні правопорушення, зауваження щодо порушень дисципліни або покарання за скоєння злочинів. До цієї групи входило 52 особи - чоловіки віком від 19 до 29 років. Друга група досліджуваних – військовослужбовці, що скоїли правопорушення та перебували у слідчому ізоляторі: 49 осіб чоловічої статі віком від 19 до 29 років.

Таблиця 1

Структура уявлень про злочинця у групах військовослужбовців

Асоціації зі словом «злочинець» у групі військовослужбовців, які не порушували закон (перша група)	Асоціації зі словом «злочинець» у групі військовослужбовців, які скоїли правопорушення (друга група)
Середній ранг=2,67 Медіана за рангами=4 Кількість груп=13	Середній ранг=3,01 Медіана за рангами=4 Кількість груп =15
Поняття (частота, ранг)	Поняття (частота, ранг)
Висока частота, низький ранг (ядро соціальних уявлень)	Висока частота, низький ранг (ядро соціальних уявлень)
Негативні якості особи злочинця (13; 1,9) Правопорушник (6; 1,7) Закон (4; 2,3)	Негативні якості особи злочинця (15; 2,7) Сильні емоційні реакції (9; 2,6) Вбивця (5; 1,6) Злодій (4; 2,5)
Низька частота, низький ранг (периферійна зона соціальних уявлень)	Низька частота, низький ранг (периферійна зона соціальних уявлень)
Сильні емоційні реакції (4; 2) Маніяк (3; 3,3) Жертва (2; 2,5) Насильник (2; 1) Характер злочинця (2; 2,5)	Шахрай (3; 2,3) Закон (2; 2) Кримінал (2; 1) Зброя (2; 2,5) Протиправна дія (2; 2,5)

	Кров (2; 2,5)
Висока частота, високий ранг (периферійна зона соціальних уявлень)	Висока частота, високий ранг (периферійна зона соціальних уявлень)
Покарання (15; 3,1) Причина (6; 3,7) Злодій (5; 3,6) Психічні відхилення (5; 3)	Сильні емоційні реакції (16; 3,1) Психічні відхилення (8; 3,4) Покарання (8; 4,1) Розслідування (4; 4)

У ядрі соціальних уявлень про злочинця в першій групі розташувалися такі конструкти, як «Негативні якості особи злочинця», «Правопорушник», «Закон», «Покарання». Ядро соціальних уявлень у досліджуваних другої групи утворено такими конструктами: «Сильні емоційні реакції», «Вбивця», «Злодій», «Негативні якості особистості злочинця» (табл.1). Вони оцінюють злочинця за найбільшою кількістю критеріїв, демонструючи тим самим гетерогенність уявлень.

З низькою частотою та низьким рангом пред'явлення в першій групі розташовуються такі конструкти, як «Сильні емоційні реакції», «Маніяк», «Жертва», «Насильник», «Характер злочинця», у представників другої групи - «Шахрай», «Закон», «Кримінал», «Зброя», «Протиправна дія» (Табл.1).

В першій групі у периферійній системі з високим рангом та великою частотою зустрічаються такі категорії, як «Покарання», «Причина», «Злодій», «Психічні відхилення». І «Психічні відхилення», «Покарання», «Розслідування» - у військовослужбовців другої групи. (табл.1).

Зазначимо, що категорія «Психічні відхилення» зустрічається в обох групах.

Таблиця 2

Структура уявлень про злочин у групах військовослужбовців

Асоціації зі словом «злочин» у групі військовослужбовців, які не порушували закон	Асоціації зі словом «злочин» У групі військовослужбовців, які скоїли правопорушення
Середній ранг = 2,89 Медіана за рангами = 3 Загальна кількість груп = 15	Середній ранг = 2,86 Медіана за рангами = 2 Загальна кількість груп = 22
Поняття (частота, ранг)	Поняття (частота, ранг)
Висока частота, низький ранг (ядро СП)	Висока частота, низький ранг (ядро СП)
Покарання (16; 2,9)	Покарання (11; 2,6)

Крадіжка (11; 2) Негативні якості особи злочинця (6; 2,3)	Крадіжка (8; 2,5) Сильні емоційні реакції (6; 2,7) Кров (6; 2,7) Негативні якості особи злочинця (5; 1,8)
Низька частота, низький ранг (периферична зона СП)	Низька частота, низький ранг (периферична зона СП)
Закон (3; 2,7)	Кров (3; 2,3) Кримінальний Кодекс РФ (2; 2) Погані умови життя (2; 2)
Висока частота, високий ранг (периферична зона СП)	Висока частота, високий ранг (периферична зона СП)
Сильні емоційні реакції (10; 3) Вбивство (8; 3) Насильство (5; 3,2) Розслідування (5; 3,8)	Страх (11; 3) Психічні відхилення (5; 3) Поліція (5; 4,4) Зброя (4;3,5)

Ядро соціальних уявлень респондентів першої групи про злочин утворено такими конструктами – «Покарання», «Крадіжка», «Негативні якості особистості злочинця». У представників другої групи - «Смерть», «Протиправна дія», «Розслідування» «Негативні якості особистості злочинця», «Покарання» «Сильні емоційні реакції», «Кров», (Табл.2).

Законослухняні військовослужбовці, як і раніше, схильні детермінувати делікт особистісними особливостями злочинця. Однак все ж таки демонструють гетерогенність ядра, оперуючи різними критеріями.

Цікаво, що категорія «Покарання» з'являється у другій групі лише у відповідь на стимул «злочин», а не «злочинець». Тобто. карається діяння, але не людина.

Периферична система з низьким рангом пред'явлення та низькою частотою в першій групі представлена поняттям «Закон» (Табл.2).

Периферійна система з високим рангом пред'явлення і високою частотою народження складається у цих досліджуваних з таких компонентів, як «Сильні емоційні реакції», «Вбивство», «Насильство», «Розслідування. А в другій групі це - «Страх», «Психічні відхилення» (Табл.2).

Цікавими є отримані результати щодо уявлень про причини злочинності, можливості виправлення та покарання злочинців, емоційне ставлення до проблеми

В обох групах більшість каже, що до злочинців ставляться погано. 52,2% представників першої групи вважають, що найкращим способом

виправлення злочинців є покарання, серед представників другої групи такої думки дотримується лише 22,7%. На питання про можливість виправлення злочинців 72,7% представників другої групи відповідають однозначно – «можна», у першій групі спостерігаємо 40-45% таких відповідей. Варто зазначити, що 21,7% респондентів першої групи вважають, що «виправити» злочинця може лише страта. Ця ідея є лейтмотивом у багатьох їх відповідях. Так, речення «Злочинців було б менше, якби...» 34,8% респондентів першої групи закінчують словами про смертну кару («Злочинців було б менше, якби запровадили страту»). Таку пропозицію, як «Смертну кару доречно призначити у разі, якщо...» 81,8% представників першої групи завершують словами, що такі випадки є. Більше того, ці респонденти говорять про те, що цей захід покарання є прийнятним і щодо людей, які вчинили економічні злочини.

Друга група не пропонує такий варіант вирішення проблеми. Ці респонденти бачать основну складність у недосконалості суспільства (40%). Вони посилаються на недоліки державної системи (31,8%). Також 50% представників другої групи вважають, що основне завдання держави щодо злочинців полягає в перевихованні, а найчастішою відповіддю першої групи є «упіймання і покарання» (44%). Ми можемо зазначити, що досліджувані схильні по-різному детермінувати виникнення злочинності, і, більше того, проектувати свою думку на громадську.

Оцінка військовослужбовцями масштабів злочинності. Найчастішими злочинами всі досліджувані вважають різні варіанти корисливих правопорушень. Відповідь на питання про те, який відсоток людей в Україні вчиняли злочини - знаходиться в цифровому діапазоні від 32% (перша група) до 65,3% (друга група).

Досліджувані першої групи властиво розділяти злочинців на категорії на основі виду злочину (49%), а другої групи – на основі особистісних характеристик злочинця, таких як розумний-дурний тощо. (37,9%)

Слід зазначити, що у питаннях, що стосуються класифікації злочинців, респонденти другої групи виділяють більшу кількість критеріїв.

Цікаво зазначити, що найяскравіші реакції страху перед злочинцями демонструють саме респонденти другої групи. Так, згадки про страх виявляються у різних відповідях. Більше того, на питання про те, яких злочинців бояться менше, тільки в другій групі виникає відповідь «боюся всіх» (12,4%).

Висновки. Соціальні уявлення про злочин та злочинця суттєво відрізняються у групах досліджуваних: 1) у групі військовослужбовців, які скоїли правопорушення уявлення мають більш складну та суперечливу структуру; 2) у першій групі - законослухняних військовослужбовців - уявлення мають більш просту форму.

В обох групах соціальні уявлення вибудовуються навколо таких категорій, як вид злочину (вбивство, злодійство тощо), негативні якості

особистості злочинця та сильні негативні емоційні реакції. Соціальні уявлення про злочин містять ще й таку групу, як покарання.

Ядра соціальних уявлень у кожному випадку утворені різними елементами залежно від групи. Досліджувані першої групи у своїх соціальних уявленнях є більш однозначними, суворими та схильними детермінувати злочинність тим, що людина «погана». Більшість схвалюють введення страти.

Правопорушники навпаки, є більш гуманними, схильними детермінувати злочинність соціальними складнощами, вірити у можливість виправлення. Їм також характерна наявність такого конструкту, як страх і велика кількість посилянь до законодавчих баз і нормативних документів. Крім того військовослужбовці, що скоїли злочини, схильні ставати на абстрактну позицію жертви.

Розглянута проблема вимагає подальшого більш докладного вивчення. Це завдання можна вирішити з допомогою конкретизації злочинів (вбивство, злодійство тощо). Крім того, актуальним бачиться дослідження уявлень про інших учасників злочину та правозастосування (жертв, правоохоронців тощо).

Література

1. Гулевич О.А. Социальные представления о преступлениях, преступниках, жертвах и о работниках правовых институтов: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05. М., 1999. 264 с.
2. Дмитренко Н. А. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинності у Збройних Силах України: дис. ... д-ра філософії: 081. Херсон - Одеса, 2020. 235 с.
3. Донцов А.И., Емельянова Т.П. Концепция социальных представлений в современной французской психологии. М.: Издательство МГУ, 1987. 178 с.
4. Евенко С.Л. Отклоняющееся поведение военнослужащих: Монография / Под ред. А.Г. Караяни. М.: ВУ, 2008. 211 с.
5. Євдокімова О.О., Зарічанський О.А., Коваленко Є.С. Аналіз рівня правосвідомості та правової поведінки військовослужбовців підрозділів операції об'єднаних сил Збройних Сил України. *Харківський національний університет внутрішніх справ: 20 років у статусі національного* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 2 берез. 2021 р.). Харків : ХНУВС, 2021. С. 78-80.
6. Коваленко Є. С. Правова інтолерантність військовослужбовців *Актуальні напрями практичної психології і психотерапії*: матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 16 груд. 2020 р.). Харків: ХНУВС, 2020. С. 87-89.
7. Abric J-C. Central system, peripheral system: their functions and roles in the dynamic of social representations. *Paper of social representations*. 1993. № 2. P. 75-78.
8. Moscovici S. La Psychanalyse: son image et son public. P.: Presses Universitaires de France, 1961. 515 p.

9. Vergès P. L'Evocation de l'argent: une méthode pour la définition du noyau central d'une représentation. *Bulletin de psychologie*. 1992. Vol. XLV, № 405. P. 203–209.

References

1. Gulevich, O.A. (1999). Sotsialnyie predstavleniya o prestupleniyah, prestupnikah, zhertvah i o rabotnikah pravovyih institutov [Social perceptions of crime, criminals, victims and employees of legal institutions] (Doctoral dissertation, Lomonosov Moscow State University, Moscow, Russia). [in Russian].

2. Dmytrenko, N. A. (2020). Kryminolohichna kharakterystyka ta zapobihannia zlochynnosti u Zbroinykh Sylakh Ukrainy [Criminological characteristics and crime prevention in the Armed Forces of Ukraine] (Doctoral dissertation, Odesa State University of Internal Affairs, Odesa, Ukraine). [in Ukrainian].

3. Dontsov, A.I., Emelyanova, T.P. (1987). Kontsepsiya sotsialnyih predstavleniy v sovremennoy frantsuzskoy psihologii. [The concept of social representations in modern French psychology]. M.: MGU. [in Russian].

4. Evenko, C.L. (2008) Otklonyayuscheesya povedenie voennosluzhaschih [Deviant behavior of military personnel]/ Ed. A. G. Karayani. M.: VU. [in Russian].

5. Yevdokimova, O.O., Zarichanskyi, O.A., Kovalenko, Ye.S. (2021). Analiz rivnia pravosvidomosti ta pravovoi povedinky viiskovosluzhbovtziv pidrozdiliv operatsii obiednanykh syl Zbroinykh Syl Ukrainy [Analysis of the level of legal awareness and legal behavior of servicemen of the joint units of the Armed Forces of the Armed Forces of Ukraine] *Kharkivskiy natsionalnyi universytet vnutrishnikh sprav: 20 rokiv u statusi natsionalnoho: materialy mizhnar. nauk.-prakt. konf. (m. Harkiv, 2 berez. 2021 r.)* [Kharkiv National University of Internal Affairs: 20 years in the status of a national: proceedings of an international scientific and practical conference (Kharkiv, March 2, 2021)]. Kharkiv: KhNUVS, pp. 78-80. [in Ukrainian].

6. Kovalenko, Ye. S. (2020). Pravova intolerantnist viiskovosluzhbovtziv [Legal intolerance of military service members]. *Aktualni napriamy praktychnoi psykholohii i psykhoterapii: materialy VIII Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (m. Harkiv, 16 grud. 2020 r.)* [Current areas of practical psychology and psychotherapy: proceedings of the VIII International scientific - practical conference (Kharkov, December 16, 2020)]. Kharkiv: KhNUVS, pp. 87-89 [in Ukrainian].

7. Abric, J-C. (1993). Central system, peripheral system: their functions and roles in the dynamic of social representations. *Paper of social representations*, 2, 75-78.

8. Moscovici, S. (1961). La Psychanalyse: son image et son public. P.: Presses Universitaires de France.

9. Vergès, P. (1992). L'Evocation de l'argent: une méthode pour la définition du noyau central d'une représentation. *Bulletin de psychologie*, XLV (405), 203–209.

Khudaverdova A.O.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL PERCEPTIONS OF MILITARY SERVANTS ABOUT CRIME AND CRIMINAL

The aim of the work is to study the features of social perceptions of crime and the offender in groups of military service members with different legal status (law-abiding and offenders). It is emphasized that there is a contradiction between the regulatory requirements for the conduct of military personnel in wartime and peacetime. It is noted that the presence of a person in combat for a long time leads to certain distortions in human's perception of such categories as crime, offense, law and so on. Social representations contain information, beliefs, thoughts, images, attitudes about the object of representation. They guide and "justify" the behavior of individuals, promote social communication. Different experiences, group affiliation, activities - all this contributes to the formation of different ideas in individuals. Social ideas about crimes are complex systems consisting of a number of interdependent elements, their structure is not homogeneous, the degree of danger of crimes is not considered the same. The paper reveals the features of social perceptions of criminals and crimes in military service members who are law-conscious (first group) and military service members who have committed crimes (second group). It is shown that in the group of military personnel who have committed offenses, representations have a more complex and contradictory structure; and in the first group - law-abiding military service members - representations have a simpler form. In both groups, social perceptions are built around such categories as the type of crime (murder, theft, etc.), the negative personality traits of the offender and strong negative emotional reactions. Social perceptions of crime also include such a group as punishment. The nuclei of social ideas in each case are formed by different elements depending on the group. The subjects of the first group in their social ideas are more unambiguous, strict and tend to determine crime by the fact that a person is "bad". Most approve of the imposition of the death penalty. Offenders, on the contrary, are more humane, tend to determine crime by social difficulties, to believe in the possibility of correction. They are also characterized by the presence of such a construct as fear and a large number of references to legislation and regulations. In addition, military service members who have committed crimes tend to take the abstract position of the victim.

Key words: social representations, crime, criminal, offense, punishment, military service members, behavior, category, core of representation, execution, victim.

Худавердова Анна Олександрівна – аспірантка Харківського національного університету внутрішніх справ.

НАУКОВО-МЕТОДИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ І ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ «ПСИХОЛОГО-ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ ТЕХНОЛОГІЇ ФОРМУВАННЯ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ КОНКУРЕНТОЗДАТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ІННОВАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІЗАЦІЙ»

ORCID: [0000-0003-3801-6545](https://orcid.org/0000-0003-3801-6545)

У статті представлено загальний дизайн, структуру авторської «Психолого-організаційної технології формування компетентностей конкурентоздатності особистості в умовах інноваційної діяльності організації» (В. Чудакова) та моделей її реалізації. Вона складається з двох моделей «1) Діагностичної моделі експертизи сформованості компетентностей конкурентоздатності особистості в умовах інноваційної діяльності організації», яка відповідає діагностичному етапу дослідження. Експериментальна перевірка даної моделі здійснена на констатуючому етапі дослідження. «2) Корекційно-розвиваюча модель рефлексивно-інноваційного тренінгу, коучінга «Сучасні психологічні технології формування компетентностей конкурентоздатності особистості в умовах інноваційної діяльності організації, що швидко змінюються». Вона відповідає корекційно-розвиваючому етапу та узагальнюючому етапу дослідження. Експериментальна перевірка даної моделі здійснена на формулюючому та узагальнюючому етапах дослідження. Упровадження запропонованої «Технології» дозволить розв'язати суспільно значущу задачу сформувати компетентності конкурентоспроможності особистості у швидко мінливих умовах інноваційної діяльності організації. Це відкриває перспективи: подальшого вивчення досліджуваної проблеми психології формування компетентностей конкурентоздатності особистості в умовах інноваційної діяльності організації.

Ключові слова: науково-методичне забезпечення психолого-організаційна технологія, діагностична модель експертизи сформованості компетентностей конкурентоспроможності особистості, корекційно-розвиваюча модель формування компетентностей конкурентоздатності особистості, інноваційна діяльність, експертиза, корекція, рефлексивно-інноваційний тренінг, коучинг.

Постановка проблеми. На сучасному етапі інноваційних перетворень в

державі здійснюється пошук ефективних шляхів вдосконалення та підвищення якості національної системи освіти. В якості основного пріоритету об'єктивно виділяють інноваційний розвиток, обумовлені необхідністю кардинальних змін, спрямованих на підвищення якості та конкурентоспроможності освіти - вирішення стратегічних завдань, що стоять перед національною системою освіти в нових швидко змінних умовах. «Тільки сформувавши інноваційну особистість, здатну до створення змін і сприйняття змінності, ми зможемо стати конкурентоспроможною нацією. Тому що мінливість, трансформація перестає бути винятком, а стає правилом, сутнісною ознакою функціонування суспільства і кожного його члена окремо. Змінність стає правилом для кожної людини в ХХІ столітті. Змінність, динамізм як сутнісні ознаки способу життя людини стає закономірністю. І українське суспільство в цілому, а освіта зокрема, повинні підготувати людину до життя в нових умовах, сформувати конкурентоспроможну інноваційну людину» (Чудакова В., 2016, 2017, 2020) [7; 8; 9].

Саме тому особливого значення набуває актуальність та важливість вивчення і вирішення проблеми «науково-методичного забезпечення формування компетентностей конкурентоздатності особистості в умовах інноваційної діяльності», що є однією із складових теми «Науково-методичне забезпечення підготовки вчителя до реалізації компетентнісно-орієнтованого навчання». З метою підготувати вчителя до реалізації компетентнісно-орієнтованого навчання, необхідно визначити і сформувати ключові компетентності в учнів, а насамперед, ними повинен оволодіти і сам учитель. Як можна навчити когось тому, в чому сам не компетентний? При цьому, щоб здійснювати ефективну трансформацію в учнів при формуванні ключових компетентностей, вчителю треба оволодіти об'єктивними науковими знаннями про їхні індивідуальні особливості. А для цього необхідно оволодіти навичками використання інструментарієм психологічної діагностики та корекційно-розвивальними методами, особливої уваги потребує вивчення питання «науково-методичного забезпечення психології формування компетентностей конкурентоздатності особистості», його відображення реалізовано у процесі виконання наукового дослідження автором публікації.

Для вирішення вище зазначених суспільно значимих проблем нами запропоновано авторську інтегративну комплексну систему науково-методичного забезпечення формування компетентностей конкурентоздатної особистості в умовах інноваційної діяльності в організації. З метою її реалізації нами розроблена і впроваджується авторська «Психолого-організаційна технологія формування компетентностей конкурентоздатності особистості в умовах інноваційної діяльності організації». (далі «Технологія») (Чудакова В.,

2016, 2017, 2020) [2; 3-9]. Нижче розглянемо науково-методичне забезпечення і особливості впровадження «Технології» та моделей її реалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз літератури свідчить, що вітчизняними та зарубіжними вченими досліджено теоретичні та методологічні засади та різні аспекти досліджуваної проблеми, зокрема:

Проблема компетентнісно-орієнтованого навчання. Дослідження різних аспектів проблеми компетентнісно-орієнтованого підходу знайшла певне відображення в роботах зарубіжних та вітчизняних вчених. Поняття «компетенція» та «компетентність» були предметом наукових досліджень багатьох науковців. Найвідоміші праці учених-педагогів В. І. Байденко, Н. М. Бібік, І. О. Зимньої, Н. В. Кузьміної, А. К. Маркової, О. В. Овчарук, О. І. Пометун, Г. К. Селевко, Р. Уайта, А. В. Хуторського становлять основу досліджень цих явищ, дають змогу визначити аналізовані терміни як динамічні поняття. Фахівці з управління персоналом організацій В. Макелвіл (1982 р. США) опублікував результати наукових досліджень, які теоретично доводили, що сутністю будь-якої організації, її основою є наявний набір компетенцій всіх працівників компанії. В. Шадриков розробив нову модель спеціалізації: інноваційна підготовка та компетентність. Г. Селевко досліджував компетентності та їх класифікацію.

Проблема «психологія формування ключових компетентності конкурентоздатності особистості в умовах інноваційної діяльності організацій знайшла певне відображення в роботах зарубіжних та вітчизняних вчених. Найбільш плідно *проблема конкурентоздатності персоналу* (дефініції, роль в управлінській діяльності, соціально-психологічна структура, методичні основи оцінки конкурентоздатності, підходи до підготовки конкурентоздатного спеціаліста тощо) *розроблялася в теорії менеджменту зарубіжними* (І. Ансофф, А. Вайсман, Ф. Вудкок, А. Мескон, Т. Санталайнен) *і вітчизняними* дослідниками (В. Дятлов, Л. Карамушкою, Є. Попова, В. Травін, Р. Фатхутдінов, О. Філь, В. Шаповалов та ін.). Її окремі аспекти в системі вищої професійної освіти знайшли відображення в роботах В. Загвязинського, В. Кузовлева, Н. Кузьміної, Н. Никандрова, В. Мезінова, П. Решетнікова, А. Репринцева, В. Сластенина, А. Щербакова та ін.). У різних роботах *вивчалася здатність швидко адаптуватися до швидкозмінних умов* (В. Зуєв, С. Кульневич, П. Новіков, В. Чудакова та ін.); *соціалізація, рефлексія* (В. Агеев, А. Бодальов, Т. Болдіна, Т. Давиденко, Ю. Кулюткін, П. Савченко, І. Семенов, С. Степанов, В. Чудакова, Є. Якімова та ін.); *мотиваційні характеристики і мотивацію самовдосконалення* (В. Асеев, Л. Божович, О. Гребенюк, А. Маркова, В. Чудакова та ін.), *активність, мобільність, наполегливість, цілеспрямованість, воля, співробітництво як фактори конкурентоспроможної*

взаємодії (Є. Доценко, А. Кронік, О. Леонт'єв, А. Панфілова, Л. Петровська, Л. Собчик та ін.); *самооцінка, самореалізація, самоорганізація* (К. Абульханова-Славська, В. Андрєєв, Л. Брилева, А. Єфремов, Ю. Орлов, М. Рожков, В. Чудакова та ін.), *професійне самовизначення* (В. Бодров, В. Доротюк, Є. Головаха, В. Зінченко, В. Каташов, Е. Клімов, Є. Павлютенков, Н. Побірченко, Н. Пряжников, В. Рибалко, В. Чудакова та ін.), *здатність до ефективного прийняття рішень* (А. Карпов, В. Юкаєва та ін.) У той же час, дослідниками не було зроблено спроб синтезувати ці характеристики в контексті категорії конкурентоздатності як інтегрального поняття цілісної особистості.

Більш докладно структурні складові конкурентоздатності як важливі характеристики особистості обговорюються в зарубіжних дослідженнях: *самоактуалізація* (А. Маслоу, Ф. Перл, К. Роджерс, Е. Шостром та ін.), *здатність до самоствердження і самонавчання* (Є. Мелібруда, К. Роджерс), *життєва успішність* (В. Біркенбіль), *інтернальність як фактор відповідальної поведінки* (Дж. Ротгер), *змістовних життєвих орієнтацій, конгруентність* (К. Роджерс, Ф. Перл, В. Франкл).

У проведених вітчизняних дослідженнях уточнювався психологічний аспект змісту понять конкурентоздатності особистості (когнітивний, емотивний і діяльнісний компоненти) (А. Строїлова); *обґрунтовуються критерії та рівні сформованості конкурентоздатності* (С. Светулькова, М. Сидорова, Н. Фомін, Н. Христолюбова, В. Чудакова та ін.); *обговорюються умови формування конкурентоздатності учнів* (Ю. Андрєєва, Р. Ахметшин, І. Дарманського, І. Ільківського, Н. Сидорова, Ф. Туктаров та ін.); *розкривається зв'язок конкурентоздатності та професійної компетентності випускників; аналізується структура готовності вчителя до виховання конкурентоздатності у школярів і умови його підготовки до такої діяльності* (Т. Деменкова, С. Потачев, Є. Ростовська, С. Савчук, Н. Тарасова).

Проблему психологічних особливостей конкурентоздатності особистості в освіті досліджували такі вчені, як А. Александрова, Ю. Завалевський, Л. Карамушка, С. Максименко, Н. Савінова, О. Філь, В. Хапілова, В. Чудакова, В. Шаповалов та ін. *Істотне значення для розробки теоретичних основ і практики формування конкурентоздатності особистості учнів* мало звернення до досліджень концепцій розвитку і саморозвитку конкурентоздатності особистості (В. Андрєєв, Ю. Андрєєва, І. Мітіна, Ф. Туктарів, Е. Хайрулліна, В. Шаповалов та ін.). Але навіть в цих роботах характеристики конкурентоздатності здебільшого представлено фрагментарно, не системно, без чітких діагностичних критеріїв і корекційно-розвивальних методів їх коригування і формування.

Аналіз літературних джерел свідчить, що проблема «психології формування компетентностей конкурентоздатності особистості в умовах інноваційної діяльності організацій» та її науково-методичне забезпечення в цілому не вивчалася. У рамках вирішення зазначеної вище проблеми нами підготовлено більше 100 публікацій, у тому числі: у монографіях, посібниках, програмах, статтях тощо. Висвітливо для прикладу деякі питання, що обговорюються в них В. Чудаковою: 1) представлено інтегративні методи і технологією експертизи і корекції формування компетентностей конкурентоздатності особистості в умовах інноваційної діяльності (Чудакова В. П., 2020: 63-69) [3]. 2) Ознайомлено з концептуальними засадами авторської «психолого організаційної технології формування компетентностей конкурентоздатності особистості в умовах інноваційної діяльності організацій» (далі «технологія»); представлення загального дизайну, діагностичних і корекційно-розвивальних методів, і моделей експертизи і корекції авторської «технології» (Чудакова В. П., 2020: 55-62) [4]. 3) Ознайомлено з загальним дизайном і програмою організації комплексного емпіричного дослідження щодо експериментальної перевірки і впровадження авторської «Психолого-організаційної технології формування компетентностей конкурентоздатності особистості в умовах інноваційної діяльності організацій» та моделей її реалізації, а саме: «1. Діагностичної моделі експертизи сформованості компетентностей конкурентоздатності особистості в умовах інноваційної діяльності організацій» і «2. Корекційно- розвиваюча модель рефлексивно-інноваційного тренінгу, коучингу «Сучасні психологічні технології формування компетентностей конкурентоздатної особистості в швидко мінливих умовах інноваційної діяльності організацій» (Чудакова В.П., 2020: 57-66) [5].

Мета статті – представлення науково-методичного забезпечення і особливостей реалізації «Психолого-організаційної технології формування компетентностей конкурентоздатності особистості в умовах інноваційної діяльності організацій».

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. З метою вирішення соціально значущої проблеми «психології формування компетентностей конкурентоздатності особистості в умовах інноваційної діяльності організацій», розроблено, науково обґрунтовано, апробовано та впроваджено авторську «Психолого-організаційну технологію формування компетентностей конкурентоздатності особистості в умовах інноваційної діяльності організацій» (далі «Технологія»). Для її реалізації створено *інтегративна комплексна система науково-методичного забезпечення* формування компетентностей конкурентоздатної особистості в умовах інноваційної діяльності, зокрема: а) організаційно-психологічна технологія та

моделі її реалізації; б) діагностичний інструментарій та інтерактивні розвивально-корекційні методи. в) освітні програми спеціальної психологічної підготовки. г) посібники, інструктивно-методичні матеріали та рекомендації.

«Технологія» складається з двох взаємопов'язаних і взаємодоповнюючих моделей, що відповідають діагностичному етапу дослідження (пошуковому і констатувальному) та корекційно-розвивальному етапу (формуальному) дослідження, а саме: 1) *Діагностична модель експертизи компетентностей конкурентоздатності особистості* (Чудакова В. 2019; 2020, 2021) [3-8]; 2) *Корекційно-розвиваюча модель рефлексивно-інноваційного тренінгу, коучингу «Сучасні психологічні технології формування компетентностей конкурентоздатної особистості в швидко змінних умовах інноваційної діяльності організацій»* (Чудакова В., 2019; 2020, 2021) [3-8]. Кожна із моделей «Технології» містить основні блоки: інформаційно-смысловий, діагностичний, аналітично-інтерпретаційний та прогностичний, і корекційно-розвивальний.

Розглянемо загальний дизайн «Технології» та моделей її реалізації (діагностична модель, корекційно-розвивальна), методи їх експериментальної перевірки, її результати і потенціальні можливості їх впровадження:

«1) Діагностична модель експертизи компетентностей конкурентоздатності особистості» (Чудакова В. 2019; 2020, 2021) [3-8], реалізується на констатувальному етапі емпіричного дослідження. З метою її експериментальної перевірки, науково-методичного забезпечення її реалізації, нами підібрано, експериментально перевірено, надійні та валідні інтегративні психодіагностичні *методи експертизи* (опитувальники, тести тощо); експеримент; *методи математичної статистики* (кореляційний, факторний аналіз тощо) з використанням сучасних програм обробки даних. Проведена математично-статистична обробка емпіричних даних результатів експерименту в ході констатуючого і контрольовано-аналітичного етапу. *Це надало можливість дослідити чинники – компоненти та їх оцінні показники, що впливають на стан сформованості компетентностей конкурентоздатності особистості. Визначено перелік зазначених компонентів, кожен з них є інтегральним утворенням (метапрофесійними якістьми особистості). За результатами наукового дослідження діагностичної моделі «технології» нами визначено стан сформованості компетентностей конкурентоспроможності особистості, зокрема: компетентність інноваційності; особистісні якості; праксіологічні компетентності (психолого-професійний), когнітивні (пізнавальні) компетентності; комунікативні компетентності; рефлексивності та самоусвідомлення себе як професіонала; мотиваційної компетентності; самоактуалізації; компетентностей психологічної стійкості, стресостійкості і здатності до швидкої адаптації; емоційно-вольової саморегуляції; вирішення*

конфліктів; цілепокладання тощо.

«2. Корекційно-розвиваюча модель рефлексивно-інноваційного тренінгу, коучингу «Сучасні психологічні технології формування компетентностей конкурентоздатної особистості в умовах інноваційної діяльності» (В. Чудакова, 2019; 2020, 2021) [3-8].. З метою її експериментальної перевірки, науково-методичного забезпечення її реалізації нами розроблено, апробовано і впроваджено навчальні освітні модулі авторської програми спеціальної психологічної підготовки.

У процесі розробки цього спецкурсу враховувалися основні фактори, що впливають на формування компетентностей конкурентоздатної особистості в швидко змінних умовах інноваційної діяльності. Які виявлено нами за результатами математично-статистичного аналізу.

Для експериментальної перевірки та впровадження цієї моделі «технології» нами підібрано, розроблено *інтегративні методи спеціальної психологічної підготовки і корекції*. Які сприятливі для навчання дорослих: мультимедійні лекції та презентації; креативні корекційні методи; розвивачі навчально-рольові та ділові ігри; виконання творчих завдань; між групова дискусія; соціально-психологічні тренінги, рефлексивно-інноваційний тренінг, рефлексія завдань, вправ, технік і занять; коучинг, психотерапевтичні практики, консультування. Їх реалізація сприяла оволодінню спеціальними прийомами вирішення типових проблем і забезпечення створення сприятливих умов і факторів сформованості компетентностей конкурентоздатної особистості в швидко змінних умовах інноваційної діяльності. Особливу увагу в процесі формуючого експерименту дослідження заслуговує рефлексивно-інноваційний тренінг та коучинг (далі РІТ), у процесі реалізації «Корекційно-розвиваючої моделі РІТ, коучингу». Розкриємо їх понятійно-термінологічний апарат (Чудакова В. 2019; 2020, 2021) [3-6].

Рефлексивно-інноваційний тренінг (РІТ) є системою спеціально організованих розвивальних взаємодій між його учасниками і їх взаємозбагачення.. У широкому розумінні під рефлексивно-інноваційним тренінгом (РІТ) розуміють як практику психологічного впливу, що заснована на інтерактивних методах групової діяльності. Причому йдеться на увазі використання своєрідних форм рефлексивно-гуманістичного інтерактивного навчання знаннями, вміннями і технологіями (Аткинсон М., 2009; Величка В., Максименко С., Чудакова В., 2016; Чудакова В., 2020) [1; 2; 3; 7]. Нами визначено, що рефлексивно-інноваційний тренінг: РІТ – це сукупність здібностей, засобів і стратегій, які забезпечують усвідомлення і звільнення від стереотипів непродуктивного освітнього досвіду і діяльності, шляхом її переосмислення і висування завдяки цьому інновацій, які ведуть до подолання

тих проблемно-конфліктних ситуацій, що виникають у процесі розв'язання практичних завдань у сфері спілкування, діяльності, особистісного розвитку та корекції (Чудакова В., 2017) [7]. РІТ – це психологічна практика, за якої особистість переосмислює ситуацію, у якій вона перебуває, проблеми, які вона бажає розв'язати, цілі, які вона прагне досягти через інтенсивний пошук нових шляхів і засобів, що стоять перед нею Чудакова В., 2016) [7].

Коучинг – це поєднання активних методів навчання і консультування що активізує потенціал людини. Мета коучингу полягає в підвищенні показників діяльності окремих людей і команд шляхом розкриття прихованого потенціалу та подолання обмежують стереотипів мислення. Він підвищує ефективність, стимулює природну синергію якості дій і внутрішню рівновагу. Автор публікації навчалася коучингу на тренерських курсах у майстрів: М. Аткинсон (Канада), П. Вріца (Англія), Я. Ардья (Бельгія), Ф. Пьюсліка, Р. Ділса (США) та ін. Коучинг реалізується нами в освітню практику, починаючи з 2001 р. і донині [10] (Чудакова В., 2016) [1; 2; 7].

Принципи проведення рефлексивних занять у процесі впровадження авторського рефлексивно-інноваційного тренінгу (Чудакова В., 2020): – істина не може бути передана, вона може бути лише пережита; – зняття статусних бар'єрів і субординації; – навчання загалом і кожного елемента зокрема, відповідно до інтересів особистості; – максимальне врахування та розвиток інтересу в окремого учасника РІТ [7]. Загалом РІТ – це система спеціально організованих розвивальних практик (технік) психологічної взаємодії між його учасниками і їх взаємозбагачення. (Чудакова В., 2021: 57) [5; 7].

Програма тренінгу, коучингу: – *розроблена* на основі досвіду провідних психологів, психотерапевтів, педагогів, менеджерів і бізнесменів Заходу і Сходу, – *направлена* на підвищення особистої ефективності учасників у різних життєвих і ділових ситуаціях взаємодії з людьми; – *дозволяє* розвинути здатність до швидкої адаптації людини до динамічно змінних умов; – *розкрити* нові можливості успішного інноваційного вирішення багатьох завдань професійної діяльності, ефективного формування особистості із задіянням її особистих резервів; – *забезпечити* пошук людиною в самій собі мобілізуючих чинників для виходу з складних, екстремальних і проблемних ситуацій (Чудакова В., 2021) [2; 3; 7; 9].

Програма спецкурсу РІТ націлена на підготовку тренерів-експертів в галузі впровадження і масової реалізації РІТ в освітню практику; оволодіння ними знаннями, уміннями, навичками і компетентностями необхідних для професійної діяльності, власного розвитку та корекції; у сфері спілкування і ефективної комунікації; цілепокладання (постановки і досягнення цілей); розвитку стресостійкості та швидкої адаптації, подолання конфліктів та

наслідків психологічних проблем, для формування компетентностей конкурентоздатності особистості.

Реалізація Програми РІТ дозволяє вирішити наступні завдання: – *розвивати* комунікативну та інтерактивну компетентність; – *оволодіти* інструментарієм ефективної взаємодії і взаєморозуміння з людьми; – *розвивати* рефлексивні навички, тобто здатність аналізувати ситуацію, поведінку і стан в цій ситуації, як членів групи так і особистості; – *опанувати* вміннями адекватно сприймати себе і оточуючих, що сприяє виробленню і коригування норм особистої поведінки і міжособистісного взаємодії; – *розвивати* емоційну стійкість в складних життєвих ситуаціях і здатність до швидкої адаптації; – *опанувати* способами позбавлення від тривожних переживань, фобій, страхів і інших психологічних травм і травмуючих спогадів; – *оволодіти* технологією створення нових ефективних способів поведінки у особливо важких ситуаціях (подолання життєвих криз; переформування страхів публічних виступів, критики; позбавлення від «шкідливих» звичок, від почуття провини, образи та інших комплексів і залежностей); – *оволодіти* методами подолання професійного стресу і синдром професійного вигорання; – подолання песимізму і депресії; – *опанувати* технологію вирішення міжособистісних протиріч і суперечностей, подолання конфліктних ситуацій; – *виробити* вміння протистояти маніпулятивним впливам; – *розвивати* здатність гнучко реагувати на ситуацію, швидко перебудовуватися в різних умовах і різних групах, вийти на новий рівень управління своїми станами; – *опанувати* технологію створення адекватної самооцінки і впевненості в собі; – *прояснити і розвивати* ціннісно-мотиваційну сферу особистості, оволодіти технологією створення позитивної мотивації; – *оволодіти* стратегіями прийняття рішень, постановки стратегічних і тактичних цілей і з'ясувати їх вплив на ефективність формування компетентностей конкурентоспроможності особистості в швидко змінних умовах інноваційної діяльності; – *відкрити* свою місію, яка спонукає особистість рухатися вперед і об'єднує її переконання, вірування, цінності, дії і почуття власної значущості і дає радість; – *сформувати* інноваційну компетентність; – *розвинути* діагностичну компетентність, *оволодіти* теорією і практикою самодіагностики характеристичних особливостей особистості і усунення виявлених проблем.

Програма РІТ: «Сучасні психотехнології формування компетентностей конкурентоздатної особистості в умовах інноваційної діяльності» складається з 12-ти модулів (кожний наступний модуль є логічним продовженням і завершенням попереднього).

Курс програми призначається для: вчителів, педагогічних працівників, керівників і управлінців, спеціалістів по роботі з персоналом, психологів,

менеджерів освіти, науково-педагогічних працівників ЗВО, ПТОЗ та системі післядипломної освіти, науковців, консультантів, коучів, дослідників. Його впровадження покликано *сприяти підготовці фахівців до реалізації компетентнісно-орієнтованого навчання* в процесі професійної діяльності, науково-методичному психологічному забезпеченню формування компетентностей конкурентоздатності особистості в умовах інноваційної діяльності, не тільки як професіонала до роботи в сучасних організаціях (закладах, установах) та забезпечення організаційного розвитку але і в якості організаторів навчання і виховання

Програма реалізується: в міжкурсовий та курсовий період підвищення кваліфікації в системі освіти; в системі підготовки та перепідготовки кадрів. Форма навчання : очна та дистанційна.

Перевага розробки над традиційними методами навчання. Рефлексивно-інноваційний тренінг (автор і тренер, коуч – В. Чудакова) дозволяє за невеликий проміжок часу: – *вирішити* завдання інтенсивного формування і розвитку здібностей, які необхідні для реалізації професійного і особистісного самовизначення, зосередження на цьому зусиль дозволяє досягати оптимального розкриття та задіяння творчого потенціалу особистості в житті та професійній діяльності; – *розкрити* нові можливості, для успішного інноваційного вирішення багатьох задач професійної діяльності, ефективного формування особистості з задіянням її особистих зусиль і резервів; – *забезпечити* пошук людиною в самій собі мобілізуючих факторів для виходу із утруднень, екстремальних і проблемних ситуацій. **Виступає як засіб:** вивільнення творчого потенціалу, підвищення особистісного і професійного росту, розвитку та корекції різноманітних людських змін. **Результатом є** помітні особистісні і професійні зміни, які відбуваються у його учасників (Чудакова В.) [3; 4; 5; 7; 9].

Перспективність подальшої розробки і можливість масової реалізації «Технології». З метою можливості масової реалізації «Технології» і впровадження її в освітню практику нами розроблено, експериментально перевірено і реалізовано «загальну» навчальну програму спецкурсу рефлексивно-інноваційного тренінгу, коучингу *«Науково-методичне забезпечення підготовки вчителя до реалізації компетентнісно-орієнтованого навчання* (автор і тренер, коуч – В. Чудакова).

Метою розробки є розкриття теоретико-методологічних, діагностичних, практико-орієнтованих передумов «формування компетентностей конкурентоздатності особистості в умовах інноваційної діяльності організації».

Програма націлена на підготовку тренерів-експертів щодо впровадження і масової реалізації «Технології»; оволодіння ними психолого-педагогічними знаннями, уміннями, навичками проведення експертизи

(діагностики, оцінювання, прогнозування) і використання корекційно-розвивальних інтерактивних методів для формування компетентностей конкурентоздатності особистості в умовах інноваційної діяльності. **Спецкурс складається** з 7 розділів.

Курс Програми призначається для: вчителів, педагогічних працівників, керівників і управлінців, спеціалістів по роботі з персоналом, психологів, менеджерів освіти, науково-педагогічних працівників ЗВО, ПТОЗ та системі післядипломної освіти, науковців, консультантів, коучів, дослідників. Він покликаний сприяти підготовці фахівців до реалізації компетентісно орієнтованого навчання в процесі професійної діяльності, науково-методичному психологічному забезпеченню реалізації «Психолого-організаційної технології формування компетентностей конкурентоздатності особистості в умовах інноваційної діяльності організацій», не тільки як професіонала до роботи в сучасних організаціях (закладах, установах) та забезпечення організаційного розвитку але і в якості організаторів навчання і виховання.

Програма реалізується: в міжкурсовий та курсовий період підвищення кваліфікації в системі освіти; в системі підготовки та перепідготовки кадрів. Форма навчання : очна та дистанційна. РІТ реалізується заочною та дистанційною формою навчання.

Експериментально-наукова база і географія наукового дослідження. Дослідження проводилось з учасниками освітнього процесу на базі експериментальних закладів загальної середньої освіти *України:* м. *Одеси* (відповідальна за експеримент на регіональному рівні – Т. Волковська): ЗОШ – № 52 (директор Н. Мацкул); № 81 (Т. Завтур); № 82 (Н. Костікова); № 86 (В. Шакіна); № 89 (Р. Черненко); № 118 (Н. Єфімова). НВК – № 4 (Н. Аббас); № 49 (Г. Надежко); №53 (І. Телищак). м. *Херсону* (відповідальна за експеримент на регіональному рівні Т. Верещака): НВК № 15 (Л. Стратійчук); ЗОШ №46 (О. Дмитрієнко); ЗОШ № 53 (О. Демчук); Гімназії № 6 (С. Корж). *Херсонської області:* Козачелазерська ЗОШ, Олешківського р-ну (М. Дудченко). *Київської області:* Макарівський багатопрофільний ліцей» Макарівської районної ради Київської області (Н. Українець). У *Республіці Узбекистан* авторська «Технологія» реалізується в рамках «Проекту міжнародної співдружності освітніх програм В. П. Чудакової у Республіці Узбекистан» на базі закладів вищої освіти м. Ташкенту:

Висновки. Упровадження запропонованої нами інтегративної «Психолого-організаційної технології формування компетентностей конкурентоспроможності особистості в умовах інноваційної діяльності організації» дозволить розв'язати суспільно значущу задачу сформувати компетентності конкурентоспроможності особистості у швидко мінливих

умовах інноваційної діяльності організацій. Її реалізація можлива за наявності розробленого нами *науково-методичного забезпечення: моделей і технологій «формування компетентностей конкурентоздатності особистості в умовах інноваційної діяльності»*; *діагностичного інструментарію та інтерактивних розвивально-корекційних методів; навчально-методичного супроводу: практичні посібники, інструктивно-методичні матеріали та рекомендації.*

Література

1. Аткинсон М., Чоис Т.Р. Коучинг – новые возможности лидерства: наука и искусство трансформационного коучинга. Київ : Companion Group, 2009. 208 с.

2. Величко В.В., Максименко С.Д., Чудакова В.П. Психологічне та професійне (юридичне) забезпечення – головний ресурс ефективності професійної діяльності працівників Національного центрального бюро Інтерполу в Україні: стратегії, моделі, технології: навч.- метод. посібник. Київ: Інформ. сист., 2016. 87 с.

3. Чудакова В. П. Інтегративні методи і технологія експертизи і корекції формування компетентностей конкурентоспроможності особистості в умовах інноваційної діяльності (частина 1). *Освіта та розвиток обдарованої особистості: щоквартальний науково-методичний журнал*. Київ: ІОД, 2020. № 4 (79). С. 63-69. DOI [https://doi.org/10.32405/2309-3935-2020-4\(79\)-63-69](https://doi.org/10.32405/2309-3935-2020-4(79)-63-69) URL: <http://otr.iod.gov.ua/images/pdf/2020/4/12.pdf>

4. Чудакова В. П. Концептуальні засади «психолого-організаційної технології формування компетентностей конкурентоздатності особистості в умовах інноваційної діяльності організацій» (частина 2). *Освіта та розвиток обдарованої особистості: щоквартальний науково-методичний журнал*. Київ: ІОД, 2021. № 1 (80). С. 55-62 ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3801-6545> DOI [https://doi.org/10.32405/2309-3935-2021-1\(80\)-55-62](https://doi.org/10.32405/2309-3935-2021-1(80)-55-62)

5. Чудакова В. П. Загальний дизайн і програма організації комплексного емпіричного дослідження «психології формування компетентностей конкурентоздатності особистості в умовах інноваційної діяльності організацій» (частина 3). *Освіта та розвиток обдарованої особистості: щоквартальний науково-методичний журнал*. Київ: ІОД, 2021. № 2 (81). С. 57-66 URL: <http://otr.iod.gov.ua/images/pdf/2021/2/10.pdf> DOI [https://doi.org/10.32405/2309-3935-2021-2\(81\)-57-66](https://doi.org/10.32405/2309-3935-2021-2(81)-57-66) ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3801-6545>

6. Чудакова В. П. Загальний дизайн, зміст «моделі психологічної структури процесу інноваційної діяльності» у дослідженні психологічної готовності до інноваційної діяльності, основи формування «інноваційності» – компетентності конкурентоздатності особистості. (частина 4). *Освіта та розвиток обдарованої особистості: щоквартальний науково-методичний журнал*.

Київ: ІОД, 2021. № 3 (81). С. 67-75 ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3801-6545>
DOI [https://doi.org/10.32405/2309-3935-2021-3\(82\)-67-75](https://doi.org/10.32405/2309-3935-2021-3(82)-67-75) URL:
[http://otr.iod.gov.ua/images/pdf/2021/3/IOD_3\(82\)2021-30-09_на%20сайт-67-75.pdf](http://otr.iod.gov.ua/images/pdf/2021/3/IOD_3(82)2021-30-09_на%20сайт-67-75.pdf)

7. Чудакова В. П. Формування психологічної готовності персоналу освітніх організацій до інноваційної діяльності: дис. ... канд. психол. наук; 19.00.10. Київ, Ін-т психол. імені Г. С Костюка НАПН України. 2016. 474 с.

8. Chudakova V. (2020) Resources Development of the Competences of Personality Competitiveness in Terms of Innovative Activities. Professional competencies and educational innovations in the knowledge economy: collective monograph. Bulgaria: Publishing House ACCESS PRESS, 2020. P. 473–485. 14. URL: <http://sci-conf.com.ua> *(англійською мовою, видано у Євросоюзі)*

9. Chudakova V. (2017) Scientific and methodological support for the formation of psychological readiness for innovative activity as a means of developing a person's competitiveness. Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools. 2017. Vol. 23. No. 5. P. 8–25. <https://farplss.org/index.php/journal/article/view/232/223>

References

1. Atkynson, M., & Choys, T.R. (2009). Kouching – novye vozmozhnosti liderstva: nauka i iskusstvo transformacionnogo kouchinga [Coaching - new opportunities for leadership: the science and art of transformational coaching]. Kyiv. 208 p

2. Velychko V.V., Maksymenko S.D., Chudakova V.P. (2016) Psykholohichne ta profesiine (iurydychne) zabezpechennia – holovnyi resurs efektyvnosti profesiinnoi diialnosti pratsivnykiv Natsionalnogo tsentralnogo biuro Interpolu v Ukraini: stratehii, modeli, tekhnolohii: navch.- metod. posibnyk. Kyiv: Inform. syst., 2016. 87 s.

3. Chudakova V. P. Intehratyvni metody i tekhnolohiia ekspertyzy i korektsii formuvannia kompetentnosti konkurentospromozhnosti osobystosti v umovakh innovatsiinnoi diialnosti (chastyna 1). Osvita ta rozvytok obdarovanoi osobystosti: shchokvartalnyi naukovo-metodychnyi zhurnal. Kyiv: IOD, 2020. № 4 (79). S. 63-69. DOI [https://doi.org/10.32405/2309-3935-2020-4\(79\)-63-69](https://doi.org/10.32405/2309-3935-2020-4(79)-63-69) URL: <http://otr.iod.gov.ua/images/pdf/2020/4/12.pdf>

4. Chudakova V. P. Kontseptualni zasady «psykholoho-orhanizatsiinnoi tekhnolohii formuvannia kompetentnosti konkurentozdatnosti osobystosti v umovakh innovatsiinnoi diialnosti orhanizatsii» (chastyna 2). Osvita ta rozvytok obdarovanoi osobystosti: shchokvartalnyi naukovo-metodychnyi zhurnal. Kyiv: IOD, 2021. № 1 (80). S. 55-62 ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3801-6545> DOI [https://doi.org/10.32405/2309-3935-2021-1\(80\)-55-62](https://doi.org/10.32405/2309-3935-2021-1(80)-55-62)

5. Chudakova V. P. Zahalnyi dyzain i prohrama orhanizatsii kompleksnoho empyrychnoho doslidzhennia «psykholohii formuvannia kompetentnosti konkurentozdatnosti osobystosti v umovakh innovatsiinoi diialnosti orhanizatsii» (chastyna 3). Osvita ta rozvytok obdarovanoi osobystosti: shchokvartalnyi naukovometodychnyi zhurnal. Kyiv: IOD, 2021. № 2 (81). S. 57-66 URL: <http://otr.iod.gov.ua/images/pdf/2021/2/10.pdf> DOI [https://doi.org/10.32405/2309-3935-2021-2\(81\)-57-66](https://doi.org/10.32405/2309-3935-2021-2(81)-57-66) ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3801-6545>

6. Chudakova V. P. Zahalnyi dyzain, zmist «modeli psykholohichnoi struktury protsesu innovatsiinoi diialnosti» u doslidzhenni psykholohichnoi hotovnosti do innovatsiinoi diialnosti, osnovy formuvannia «innovatsiinosti» – kompetentnosti konkurentozdatnosti osobystosti. (chastyna 4). Osvita ta rozvytok obdarovanoi osobystosti: shchokvartalnyi naukovometodychnyi zhurnal. Kyiv: IOD, 2021. № 3 (81). S. 67-75 ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3801-6545> DOI [https://doi.org/10.32405/2309-3935-2021-3\(82\)-67-75](https://doi.org/10.32405/2309-3935-2021-3(82)-67-75) URL: [http://otr.iod.gov.ua/images/pdf/2021/3/IOD_3\(82\)2021-30-09_na%20sait-67-75.pdf](http://otr.iod.gov.ua/images/pdf/2021/3/IOD_3(82)2021-30-09_na%20sait-67-75.pdf)

7. Chudakova V. P. (2016) Formuvannia psykholohichnoi hotovnosti personalu osvity orhanizatsii do innovatsiinoi diialnosti: dys. ... kand. psykol. nauk; 19.00.10. Kyev, In-t psykol. imeni H. S Kostiuka NAPN Ukrainy. 2016. 474 s.

8. Chudakova V. (2020) Resources Development of the Competences of Personality Competitiveness in Terms of Innovative Activities. Professional competencies and educational innovations in the knowledge economy: collective monograph. Bulgaria: Publishing House ACCESS PRESS, 2020. P. 473–485. 14. URL: <http://sci-conf.com.ua> (*англійською мовою, видано у Євросоюзі*)

9. Chudakova V. (2017) Scientific and methodological support for the formation of psychological readiness for innovative activity as a means of developing a person's competitiveness. Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools. 2017. Vol. 23. No. 5. P. 8–25. <https://farplss.org/index.php/journal/article/view/232/223>

Chudakova V.P.

SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL SUPPORT AND FEATURES OF REALIZATION OF "PSYCHO-ORGANIZATIONAL FORMATION TECHNOLOGY COMPETENCE COMPETITIVENESS PERSON UNDER INNOVATION ORGANIZATIONS"

The article presents the general design, structure of the author's "Psychological and organizational technology for the formation of competencies of individual competitiveness in terms of innovation of organizations" (V. Chudakova) and models of its implementation. It consists of two models "1) Diagnostic model of examination of the formation of competencies of individual competitiveness in terms of innovation

of organizations", which corresponds to the diagnostic stage of the study. Experimental verification of this model was carried out at the ascertaining stage of the study. "2) Correctional and developmental model of reflexive-innovative training, coaching" Modern psychological technologies for the formation of competencies of individual competitiveness in terms of innovative activities of rapidly changing organizations. " It corresponds to the correctional and developmental stage and the generalizing stage of the study. Experimental verification of this model was carried out at the formative and generalizing stages of the study. The introduction of the proposed "Technology" will solve a socially significant problem to form the competencies of individual competitiveness in the rapidly changing conditions of innovation of organizations. This opens up prospects: further study of the studied problem of psychology of formation of competencies of individual competitiveness in the conditions of innovative activity of organizations.

Key words: *scientific and methodological support of psychological and organizational technology, diagnostic model of examination of formation of competencies of personality competitiveness, correctional and developmental model of formation of competencies of personality competitiveness, innovative activity, examination, correction, reflexive-innovative training, coaching.*

Чудакова Віра Петрівна – доктор PhD по психології, старший науковий співробітник Інституту педагогіки НАПН України, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, м. Київ.

ПРАВА ЛЮДИНИ ТА ПІДГОТОВКА ПОЛІЦЕЙСЬКОГО В АСПЕКТІ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

У статті досліджено питання підготовка поліцейського в аспекті формування особистості крізь призму прав людини. Звертається увага, що для успішного подальшого впровадження загальновизнаних стандартів прав людини, розбудови правової, демократичної держави, необхідно переглядати питання підготовки поліцейського в аспекті прав та свобод людини.

Метою дослідження є розкриття особливостей підготовки поліцейського у галузі прав людини в аспекті формування його особистості. Завданням є визначення характеристик особистості поліцейського, як захисника прав людини.

Дослідження статті базується на системному підході щодо розгляду зарубіжного досвіду у сфері викладання міжнародних стандартів прав та свобод людини з метою визначення основних вимог до особистості поліцейського. Філософський діалектико-матеріалістичний підхід дозволить розглянути вимоги до особистості поліцейського, що сформувалися в умовах об'єктивної соціальної реальності, що постійно еволюціонує. Структурно-логічний метод застосовано для визначення основних напрямів удосконалення та оптимізації юридико-психологічних засад формування особистості поліцейського в умовах демократизації.

На підставі зарубіжного та міжнародного досвіду (ООН, Ради Європи та ОБСЄ, а також досвід держав-членів ЄС) виокремлено основні теми з галузі прав людини в межах яких необхідно сформувати основні вміння та ставлення поліцейський задля забезпечення прав людини у їхній практичній діяльності. Узагальнено основні характеристики особистості поліцейського в аспекті прав людини.

Зроблено висновок про те, що важливо сформувати у поліцейського здатність діяти за власним задумом, розумінням, що повинно ґрунтуватися на інтерпретації та осмисленні попереднього особистого та соціокультурного досвіду у сфері забезпечення прав та свобод людини. Необхідно пропрацювати в межах навчання, як негативний, так і позитивний досвід нашої держави, у тому числі у сфері недопущення катувань.

При підготовці правоохоронця слід враховувати не тільки знання та вміння, а й ставлення до прав людини (рефлексія). Таким чином забезпечується підготовка поліцейського, як особистості, яка поважає та захищає права та свободи людини.

Оскільки охорона та захист прав та свобод людини виступають в якості основних обов'язків поліцейського, то характеристики особистості поліцейського в аспекті прав людини виступають в якості ключових. Ці характеристики проявляються у його ставленні до прав людини, ставленні до людей при виконанні своїх повноважень.

Ключові слова: *особистість поліцейського, професійна ідентичність, демократичні основи поліцейської діяльності, верховенство права, толерантність.*

Постановка проблеми. У 2019 р. Україна на конституційному рівні проголосила європейську ідентичність Українського народу і незворотність європейського та євроатлантичного курсу України, визначила перспективні напрямки розвитку держави та суспільства, що вимагають подальшої демократизації, впровадження міжнародних стандартів прав людини.

Належна підготовка поліцейського – це перший і найважливіший крок до формування більш ефективної та професійної поліцейської діяльності в майбутньому. Навчання, що базується на правах людини допомагає учасникам формувати активну позицію щодо поваги та захисту основних права та свобод. Такий підхід у навчанні гарантує, що застосування сили здійснюватиметься відповідно до принципів законності, необхідності та пропорційності – принципів, які є основоположними для розвитку справедливого та демократичного суспільства (Fundamental rights-based police training, 2019:3).

Декларація Організації Об'єднаних Націй (далі - ООН) про освіту та підготовку в галузі прав людини (A/RES/66/137) у ст. 11 проголосила, що ООН та міжнародні і регіональні організації повинні забезпечити освіту та підготовку в галузі прав людини для свого цивільного персоналу, військових і поліцейських.

Поліцейські, на яких покладено обов'язок забезпечити дотримання законів, повинні бути відкритими до нових підходів. Поліція також залучає громаду, і роль поліції в демократичних суспільствах зростає. Тісна співпраця та налагодження сталих відносин з громадянами різного походження та етнічних груп вимагає соціально освідченого та культурно обізнаного офіцера. Поліцейські з хорошою освітою належною підготовкою є професіоналами, які готові вирішувати проблеми, творчо мислити й проявляти відкритість (Dekanoidze, Khelashvili, 2018:7). Протягом останніх десятиліть поліцію все

частіше сприймають як постачальника послуг, ніж як силовий інститут. Цей погляд вбудований у ширшу концепцію демократичної держави, яка ґрунтується на верховенстві права та правозахисній перспективі.

В. Коваленко зазначає, що в Україні актуалізується питання не лише проголошення, а й можливості здійснення та захисту прав людини й громадянина. Життя людини потребує реального втілення задекларованих прав і свобод, тобто розроблення правового механізму їх забезпечення, який має стати гарантією дієвості передбачених Конституцією України прав, свобод та обов'язків (Коваленко, 2020:82). Для успішного подальшого впровадження загальновизнаних стандартів прав людини, розбудови правової, демократичної держави, необхідно переглядати питання підготовки поліцейського в аспекті прав та свобод людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальний огляд прав людини за 2017 рік за загальною редакцією Є. Крапивіна висвітлює основні проблеми щодо забезпечення окремих категорій прав з акцентом на необхідності позбавлення радянського минулого в сфері організації та діяльності поліції (Крапивін та ін., 2018). Питання формування комунікативної толерантності в поліцейських Національної поліції України за допомогою інтерактивних засобів навчання одержали висвітлення у науковому дослідженні О. Рівчаченко, у якому визначено основні психологічні складові толерантності особистості поліцейського (Рівчаченко, 2019:111). Однак такий підхід не зв'язує ці прояви толерантності з формування особистості поліцейського в результаті вивчення прав та свобод людини, хоча в цілому визначає характеристики, що є необхідними для поліцейського.

У дослідження з питань тактико-спеціальної підготовки правоохоронців у контексті нової концепції діяльності Національної поліції України, розкриваються вимоги до діяльності поліцейського, а також деякі вимоги до особистості поліцейського, наприклад, такі як уміння спілкуватися з громадянами, ухвалювати законні та правильні рішення тощо. Водночас, праці з тактико-спеціальної підготовки за умовчанням презюмують глибоке розуміння та знання у галузі прав людини (Давигора, 2020; Албул та ін., 2018; Комісаров та ін., 2017). В. Бондаренко, Н. Худякова, Ю. Давигора спільно дослідили практичні аспекти формування професійної компетентності працівників патрульної поліції (Бондаренко, Худякова, Давигора, 2020). Однак, ці праці зосереджені переважно на тактично-спеціальному аспекті підготовки, який лише частково охоплює питання щодо прав та свобод людини, не акцентують увагу на питання підготовки у галузі прав людини та міжнародних стандартах поведінки правоохоронця і вимогах до особи правоохоронця, його ставленні до прав та свобод людини.

Наприклад, відповідно до певних навчальних посібників, при взаємодії з громадянами поліцейський повинен завжди пам'ятати, що в спілкуванні є неприпустимими зухвалий тон, грубість, зарозумілість, неввічливе формулювання зауважень, є неприпустимими погрози, та образливі для людської гідності висловлювання та ін. (Комісаров та ін., 2017:52-53). Водночас, утримання від заборонених дій за відсутності належної підготовки у галузі прав людини, без розуміння та усвідомлення значення принципів прав та свобод людини може легко призвести до порушень з боку поліцейського. Тоді як навчання, що ґрунтується на засадах прав та свобод людини та громадянина дозволяє сформувати сталі якості особистості працівника поліції у відповідній сфері. При цьому, не можна знецінювати значення досліджень з тактико-спеціальної підготовки, оскільки вони виступають логічним продовженням у сфері підготовки правоохоронця, узагальнюючи та підсумовуючи попередні результати навчання з чітким орієнтиром на практичну діяльність.

В. В. Сокурєнко висвітлює основні стратегічні проблеми підготовки поліцейських та зосереджує увагу на питаннях профорієнтаційної роботи, системи підготовки кадрів для Національної поліції України, системи перепідготовки, підвищення кваліфікації та службової підготовки працівників поліції та окреслює головні стратегічні завдання у цих напрямках (Сокурєнко, 2020).

Дослідження статті базується на системному підході щодо розгляду зарубіжного досвіду у сфері викладання міжнародних стандартів прав та свобод людини з метою визначення основних вимог до особистості поліцейського. Філософський діалектико-матеріалістичний підхід дозволив розглянути вимоги до особистості поліцейського, що сформувалися в умовах об'єктивної соціальної реальності, що постійно еволюціонує. Структурно-логічний метод застосовано для визначення основних напрямів удосконалення та оптимізації юридико-психологічних засад формування особистості поліцейського в умовах демократизації. У статті питання формування особистості поліцейського розглядаються крізь призму прав людини.

Метою статті є розкриття особливостей підготовки поліцейського у галузі прав людини в аспекті формування його особистості. Завданням є визначення характеристик особистості поліцейського, як захисника прав людини.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Центральними елементами поліцейської діяльності на основі прав людини в демократичних суспільствах є: особлива роль поліції з огляду на її монополію застосування сили; професіоналізм; вимога суворого дотримання закону;

внутрішня та зовнішня підзвітність; прозорість; і довірчі відносини з громадськістю (Fundamental rights-based police training , 2019: 45).

Механізм організаційно-правового забезпечення Національної поліцією України прав і свобод людини – це єдине, цілісно та якісно самостійне явище правової системи, яке є комплексом взаємопов'язаних і взаємодіючих передумов, засобів й умов, що створюють належні юридичні та фактичні можливості для повноцінного здійснення кожним своїх прав і свобод. (Коваленко, 2020: 85). Таким чином, під час підготовки поліцейських ключовий аспект формування особистості поліцейського становлять права людини.

Необхідно також враховувати, що чим вище рівень інтернаціоналізації злочинності, тим більш активною і всебічною повинна бути взаємодія держав у боротьбі з нею. У зв'язку з чим інтернаціоналізується поліцейська діяльність не тільки в основних світових державах, а й становить загальний напрям перетворень сучасних держав світу (Примак, 2013:199).

Україна, як учасниця Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) з 30 січня 1992 р. забезпечує також реалізацію стратегії поліцейської діяльності. В аспекті досліджуваної проблематики особливу увагу слід присвятити ключовим принципам демократичних основ поліцейської діяльності:

1. Цілі демократичної поліцейської діяльності: підтримувати суспільний спокій та закон; захищати та поважати основні права і свободи людини; запобігання та боротьба зі злочинністю; надавати допомогу та послуги для населення. Співробітники поліції забезпечують посилення реалізації принципу законності. Під час навчання слід сформувати переконання, що вони демонструють принцип законності в дії у своїй повсякденній роботі.

2. Підтримка верховенства права. Поліція повинна: діяти відповідно до внутрішнього законодавства та міжнародних правоохоронних стандартів, прийнятих державами-учасницями ОБСЄ; і демонструвати прихильність до верховенства права на практиці.

3. Поліцейська етика та права людини. Щоб заслужити довіру громадськості, поліція повинна дотримуватися кодексу професійної поведінки та демонструвати професіоналізм. Поліцейські повинні виконувати свої обов'язки відповідно до загальноновизнаних стандартів у галузі прав людини. Захист і збереження життя повинні бути найвищим пріоритетом.

4. Підзвітність та прозорість поліції. Демократична поліцейська діяльність вимагає, щоб поліція була та вважала себе відповідальною перед: громадянами та їх представниками, державою і законом. Крім того, центральною ознакою демократичної поліції є розуміння того, що необхідне схвалення людей. Передумовами для отримання громадської підтримки є

забезпечення прозорості діяльності поліції і формування комунікації та взаєморозуміння з громадськістю, яку обслуговує та захищає поліція.

5. Питання організації та управління поліції. Держава зобов'язана створити структурне та управлінське середовище, яке дозволить поліції належно та ефективно впроваджувати положення верховенства права, внутрішнього та міжнародного права, а також міжнародні стандарти прав людини.

Прогрес у напрямку демократичної поліції досягається, коли є перехід «від підходу, орієнтованого на контроль, до підходу, орієнтованого на обслуговування», де головна турбота правоохоронних органів це запобігання злочинності (International Police Standards Guidebook on Democratic Policing, 2009:10-12).

Для запровадження демократичних основ поліцейської діяльності необхідно забезпечити підготовку правоохоронців на основі міжнародно-визнаних прав та свобод людини і громадянина у їх дійсному значенні без спотворень. Тому доречно переймати практику підготовки правоохоронців у державах-членах ЄС в аспекті курсів у галузі прав людини з метою належної ціннісної орієнтації та формування необхідних компетентностей поліцейського.

Агентство Європейського Союзу з основних прав розробило ряд рекомендацій з метою покращення підготовки поліцейського у галузі прав людини: «Навчання поліції на основі фундаментальних прав: посібник для інструкторів поліції» (далі — Посібник підготовки ЄС). Посібник підготовки ЄС враховує стандарти, що розроблені в межах ООН, Ради Європи та ОБСЄ, а також досвід держав-членів ЄС (Fundamental rights-based police training, 2019; Fundamental rights at Europe's southern sea borders, 2013).

Методологічні засади підготовки поліцейських розкрито в посібнику підготовки поліцейських в галузі прав людини, який розроблено в межах ООН ще 1997 р. Зокрема, акцентується увага на формуванні практичних навичок, педагогічній техніці з урахуванням аудиторії (Human Rights and Law Enforcement, 1997).

Як відзначає Управління Верховного комісара з прав людини (УВКПЛ) (2011), дослідження соціологів показали, що навчальні курси з прав людини, якщо вони проводяться ізольовано, мають обмежений ефект. Навчання має бути вбудовано в ширшу структурну та організаційну перспективу. Права людини мають бути визнані за допомогою внутрішніх процесів прийняття рішень, таких як підбір персоналу, просування по службі, комунікаційні та інформаційні стратегії, функції управління та керівництва і дисциплінарні процедури. Безумовно, переважаюча в державі негативна практика, реалії сьогодення можуть підірвати цілі навчання з прав людини. Якщо навчання

використовується в тандемі з іншими структурними заходами в організаційній культурі, вплив буде набагато більшим.

Поліцейський повинен розуміти сутність прав людини та свої обов'язки щодо їх забезпечення, ознайомитися з розвитком прав людини, а також з найважливішими міжнародними документами у цій галузі та міжнародними механізмами їх захисту. Саме посібник підготовки ЄС акумулював найважливіші аспекти з цих питань та складається з шести модулів, які стосуються ключових елементів щодо прав людини та діяльності поліції: основи прав людини; поліцейська діяльність крізь призму прав людини; аналіз прав людини – зобов'язання поважати і захищати; заборона катувань і нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання; різноманітність, рівність і недискримінація; «забезпечення прав людини поліцейських» (Fundamental rights-based police training, 2019:15). У посібнику підготовки поліцейських в межах ООН враховано стандарти в галузі прав людини та стандартів правоохоронної діяльності. У межах посібника передбачено наступні напрямки підготовки: стандарти прав людини, що є важливим у поліцейській діяльності; впровадження стандартів через формування практичних навичок; формування поваги до людської гідності та фундаментальних прав та свобод людини та ін. (Human Rights and Law Enforcement, 1997).

Для кращого усвідомлення взаємодії поліцейського з громадянами важливо проводити індивідуальні опитування. Наприклад, Поліцейська академія Швеції використовує індивідуальні інтерв'ю як більш інтенсивний підхід до підвищення обізнаності про роль поліції. Інтерв'ю проводяться з людьми, які мали досвід роботи з поліцією, висвітлюючи те, як інші сприймають взаємодію поліції з людьми. Це також допомагає поліції обміркувати свою роль та побачити її вплив на громадськість.

Корисним вбачається з точки зору експертів ЄС, визначення структури нацистської поліції в порівнянні з поліцейськими структурами в демократичному суспільстві. Для цього поліцейський повинен розвивати усвідомлення того, як необмежена влада в державних інституціях може загрожувати правам людини, досліджуючи широкі повноваження нацистської поліції; усвідомлювати механізми дискримінації, позбавлення прав; оцінити, подумати про поточні сфери напруженості поліції з правами людини.

Відповідно стандартам в межах ЄС при підготовці правоохоронця необхідно розвивати та поглиблювати розуміння ролі поліції у дотриманні прав людини. Лише розуміючи зміст та значення прав людини правоохоронець може правильно визначати аспекти, які відрізняють виправдане втручання від порушення прав людини та визначати дії, які поліція повинна вжити для захисту

прав людини у кожному випадку (Fundamental rights-based police training, 2019:70).

Моделювання ситуацій, використання методу «кейсів» є важливим для формування відповідних компетентностей. Наприклад, в Австрійській поліцейській академії використовують сценарне навчання, щоб допомогти учасникам засвоїти принцип пропорційності. Учасники розігрують ситуацію, а потім розмірковують про свою здатність застосовувати стандарти прав людини на практиці, особливо принцип пропорційності, відповідно до ролі поліцейських як захисників прав людини.

Усе це дозволяє сформувати розуміння принципу пропорційності в сфері прав людини, розуміти зміст та сутність прав людини, і співставляти їх з роллю поліції в демократичному суспільстві. Також це дозволяє сформувати професійну ідентичність як умову самореалізації поліцейського у професійній діяльності. Таке обговорення вчить цінувати використання зворотного зв'язку та особистої рефлексії як постійного інструменту навчання у професійному середовищі, що призводить до більш усвідомленого сприйняття власних мотивів дій та реакції, до формування вміння розглядати ситуацію багатоаспектно і переживати її з різних позицій (як злочинець, як потерпілий).

Заборона катувань виступає важливим аспектом підготовки поліцейського в умовах демократизації. Як відзначається в посібнику з прав людини розробленому в межах Ради Європи, працівники поліції при виконанні своїх обов'язків повинні поважати та захищати людську гідність та відстоювати права людей. У силу характеру обов'язків працівники поліції іноді змушені застосовувати силу під час виконання своїх службових обов'язків. Це може відбуватися в різних контекстах: наприклад, під час арешту особи, яка застосовує силу; при необхідності захистити себе або інших; або з метою запобігання вчиненню злочину. Надзвичайно важливо, щоб будь-яке застосування сили поліцією було в межах допустимості з урахуванням обставин вчиненого правопорушення та на підставі закону і в межах визначених законом. Це важливо, як для забезпечення дотримання закону, так і щодо формування довіри населення до поліції (Murdoch, Roche, 2013:25).

У праці за загальною редакцією Є. Крапивіна порушується ряд актуальних проблем, як у сфері законодавства, так і практичної діяльності поліції щодо катувань за 2016 р. Зокрема, згадуються проблеми мотивації поліцейських, зазначаючи, що фізичне насильство, під час досудового розслідування більшою мірою було зумовлено постійним навантаженням та необхідністю напрацювання показників ефективності своєї роботи. Тобто, мотиви дій, що підпадають під катування не відповідають мотиву спонукання зізнатися в злочині завідомо невинного. Таким чином звертається увага на

проблеми в організації умов роботи поліцейського та вимог щодо його показників (Крапивін та ін, 2017:98-99).

Безумовно, рішення Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) доводять наявність в Україні проблеми у сфері порушення прав фізичної недоторканності особи, катування та жорстокого поводження та ін. Хоча аналіз судової практики ЄСПЛ не є предметом дослідження даної статті, однак слід зробити кілька акцентів в аспекті підготовки поліцейських та особливостей підбору рішень ЄСПЛ для навчання та застосування методу «кейсів». Перш за все, важливо зауважити, що не усі справи щодо порушення ст. 3 «Заборона катувань» Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі - Конвенція) стосуються безпосереднього порушення прав людини поліцейськими, оскільки не тільки вони відносяться до категорії осіб, дії яких можуть підпадати під цю статтю. Крім того, часто до порушення ст. 3 призводять обставини, які не завжди залежать від правоохоронців. Так, серйозна нестача місця у тюремній камері є важливим фактором, який слід враховувати для встановлення того, чи описані умови утримання є «принижуючими» з точки зору статті 3 (справи «Мельник проти України» (№ 72286/01, 28 березня 2006 р.) та «Сукачов проти України» (№ 14057/17, 30 січня 2020 р.). Наприклад, у Рішенні по справі «Діхтяг та інші проти України» від 18 листопада 2021 р. (Case of Dikhtyar and others v. Ukraine) йдеться про відсутність свіжого повітря, запліснявіла або брудна камера, зараження камери комахами/гризунами, відсутність або неналежні гігієнічні засоби тощо. Слід зауважити, що забезпечити відповідні умови утримання у тюремній камері це обов'язок держави.

Статистику з порушень прав людини слід розглядати за змістом відповідних справ і розбирати кожну окремо. Подібні справи повинні розглядатися в межах підготовки правоохоронців задля правильного розуміння діянь, що є порушенням ст. 3 Конвенції. Однак особливу увагу слід звернути на такі справи як Справа Бойко та інші проти України (Заяви № 24753/1317, червень 2021 р. (Case of Boyko and others v. UKRAINE nos. 24753/1317) щодо жорстокого поводження із заявником з боку працівників правоохоронних органів та непроведення ефективного розслідування щодо цього факту. Отже, слід уникати невиправданих узагальнень щодо порушення ст. 3 Конвенції і розглядати справи шляхом глибокого аналізу діяльності поліцейських.

У посібнику підготовки поліцейських, що розроблений в межах Ради Європи відзначається, що зростання завдань, що покладаються на поліцейських, безпосередньо викликані підвищеними очікуваннями членів громади, що поліцейська діяльність відображатиме певні фундаментальні цінності та ключові принципи. Такі цінності та принципи закріплено в Європейській конвенції з

прав людини. Водночас, зростання значимості європейських стандартів прав людини та очікувань від поліції належного їх захисту не повинно розглядатися як загроза поліцейській службі. Впровадження демократичного підходу у поліцейську діяльність допоможе підтримувати продуктивні відносини між поліцією та громадою. Поняття позитивних зобов'язань, наприклад, накладає на поліцію підвищені обов'язки щодо захисту жертв від експлуатації; підвищена нетерпимість до жорстокого поводження з боку працівників поліції та більша готовність називати певне жорстоке поводження «катуванням» також сприяє як професіоналізму, так і розумінню важливості верховенства права в поліцейській діяльності (Murdoch, Roche, 2013:22).

Крім того, не слід упускати з поля зору аспект професійної ідентичності поліцейського, як складову характеристику особистості, яка з поміж іншого проявляється в усвідомленості належності до поліцейської спільноти. Саме професійна ідентичність може стримувати поліцейського від повідомлення про надмірне застосування сили, корупційні та інші порушення своїх колег. Тому важливим є колективне обговорення реальних ситуацій для формування ідентичності групи поліцейських на спільних цінностях – цінностях прав та свобод людини.

Ще один аспект на який варто звернути увагу – різноманітність, багатокультурність суспільства. Як наслідок посилення глобальних контактів і взаємодій у всіх сферах, і зокрема міграції, все більш різноманітний спосіб життя та культурні практики співіснують у кожній державі. При підготовці поліцейських слід досліджувати проблеми, пов'язані з свідомими та несвідомими упередженнями та їх впливом на безпечне навчальне середовище. В аспекті формування особистості поліцейського необхідно сформувати наступне ставлення до багатокультурності: посилити емпатію до інших, зокрема до груп меншин, усвідомлення різноманітності як реальності у сучасному суспільстві та визнати необхідність конструктивного вирішення цього питання (Fundamental rights-based police training, 2019:134).

Ставлення з повагою до багатокультурності не слід ототожнювати з толерантністю як загальною характеристикою особистості поліцейського. Відсутність упереджень на основі багатокультурності є складовою толерантності. О. Рівчаченко зазначає, що основними психологічними складовими толерантності особистості поліцейського є: врівноваженість, стриманість у конфліктних ситуаціях, емоційна стійкість і витривалість до фрустраційних впливів, середній рівень тривожності, низький рівень агресивності, ворожості, високий рівень емпатії, комунікативності, прийняття себе та інших, готовність до контактів з іншими, товариськість, гнучкість у спілкуванні, відкритість, гнучкість мислення, готовність до перегляду власної

точки зору та прийняття позиції іншого та ін. Толерантність розглядається як набута властивість, як результат виховання (Рівчаченко, 2019:111, 113). Взагалі слід підтримати використання саме інтерактивних засобів навчання з метою формування толерантності, який досліджує О. Рівчаченко. Поліцейський демократичного суспільства повинен розмірковувати про власні свідомі та несвідомі упередження, обговорювати питання різноманітності, ідентичності та роботи поліції в поліцейському середовищі.

Наступний аспект на який варто звернути особливу увагу — це принципи рівності та недискримінації. Принцип рівності та недискримінації займає центральне місце у сфері прав людини. Сам принцип недискримінації відображає важливу європейську цінність. Даний принцип знайшов одержав своє закріплення в статті 14 Європейської конвенції з прав людини (Murdoch, Roche, 2013:20).

Повне розуміння того, як аналізувати ситуації з точки зору недискримінації, має бути частиною основних навичок офіцерів поліції. Таке розуміння призведе до кращої та ефективнішої роботи поліції та допоможе уникнути дискримінаційної поведінки та скарг. На наше глибоке переконання, вбачається практично неможливим формування таких якостей особистості поліцейського як недискримінація у середовищі де сам правоохоронець підпадає під дискримінацію за будь-якими ознаками.

Поліцейський повинен знати характеристики принципів рівності та недискримінації, розібратися та усвідомити сутність дискримінаційного етнічного профілювання та його негативний вплив на групи меншин та на ефективну поліцейську діяльність. Поліцейський повинен вміти відрізняти дискримінаційне етнічне профілювання від законної поліцейської методики профілювання. Крім того, в посібнику з підготовки працівників поліції в галузі прав людини, що розроблених в межах ООН відзначається, що поліцейський повинен вміти відрізняти певні спеціальні заходи, що застосовуються до певної групи осіб від дискримінації. Так, не вважається дискримінаційним застосування спеціальних заходів до вразливих категорій осіб: жінок (у тому числі вагітних), дітей та неповнолітніх, осіб з інвалідністю, хворих, людей похилого віку, інших груп, які потребують особливого ставлення відповідно до міжнародних стандартів прав людини (Human Rights and Law Enforcement, 2002:55).

Тема прав людини поліцейських є важливим елементом у навчанні, який зустрічається майже на кожному курсі з прав людини, що розробляється в межах ЄС, Ради Європи та ООН. Працівники поліції повинні розуміти користь прав людини не лише для інших, а й для них самих. Все це дозволяє сформулювати на базі професійної ідентичності одночасно й ідентичність із особами, на захист

прав та свобод яких направлена його професійна діяльність. Зникає чи принаймні зменшується відчуття відчуженості від суспільства.

Отже, в результаті навчання за стандартами ЄС, Ради Європи та ООН поліцейський повинен засвоїти та глибоко усвідомити сутність прав та свобод людини, сформувати внутрішні якісні характеристики особистості. Поліцейський повинен вміти аналізувати, з точки зору прав людини конкретні ситуації, пов'язані з роботою поліції. Цей структурований покроковий підхід спрощує аналіз потенційних порушень прав людини. Практика такого аналізу прав людини є наріжним каменем поліцейської діяльності, заснованій на правах людини. Щоб допомогти прояснити актуальність прав людини вслід знайти учасників курсів із тематичними дослідженнями, отриманими з роботи міжнародних органів з прав людини, зокрема ЄСПЛ. При цьому, не слід обмежуватися справами щодо запобігання катуванням, а також вивчити практику з усіх прав, що захищаються Конвенцією 1950 р.

Отже, в підготовці правоохоронця демократичної держави слід враховувати не тільки знання та вміння, а й ставлення до прав людини. Таким чином забезпечується підготовка поліцейського, як особистості, яка поважає та захищає права та свободи людини.

Висновки. З урахуванням проведеного дослідження слід підсумувати наступне:

1. Підготовка поліцейського у сфері прав людини повинна бути комплексною і не обмежуватися одним спеціалізованим курсом/ навчальною дисципліною, а впроваджуватися системно.

2. Слід відійти у навчанні від політики приховування фактів порушення прав людини поліцією та запровадити політику прозорості, відкритості та вирішення проблемних питань у сфері забезпечення прав людини поліцейськими. Все це дозволить модернізувати не тільки систему освіти поліцейських, а й сприятиме подальшій демократизації суспільства та інтеграції України до ЄС. Необхідно пропрацювати в межах навчання як негативний так і позитивний досвід нашої держави, у тому числі у сфері недопущення катувань.

3. Оскільки охорона та захист прав та свобод людини виступають в якості ключових обов'язків поліцейського, то характеристики особистості поліцейського в аспекті прав людини виступають в якості ключових. Ці характеристики проявляються у його ставленні до прав людини, ставленні до людей при здійсненні професійної діяльності і в повсякденному спілкуванні.

4. Основними характеристиками особистості поліцейського як захисника прав людини є: ставлення до забезпечення прав людини як основи та головної мети поліцейської діяльності; визнання права людини елементарною частиною повсякденної роботи поліції; уникання ворожості, презирства та

цинізму; нетерпимість до катувань і нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання; відчувати цінність різноманітності (індивідуальності кожного); неприпустимість порушення прав навіть правопорушників, визнання за правопорушниками прав та свобод людини навіть у ситуаціях конфлікту та стресу; толерантне ставлення до вразливих або складних для спілкування груп; комунікативність; конструктивність при вирішенні питань різноманітності та боротьби з дискримінацією; надання більшої прихильності та переваги поліцейській діяльності, яка враховує рівність, багатокультурність; поглиблене розуміння прав меншин; визнання і усвідомлення себе частиною системи прав людини, а не її опонентом; відкритість; здатність до оцінки та взаємодія з зовнішніми зацікавленими сторонами, включаючи громади та моніторингові установи; відкритість до роздумів; готовність вчитися на помилках; готовність реагувати на критику та ін.

Література

1. Бондаренко В. В., Худякова Н. Ю., Давигора Ю. І. Практичні аспекти формування професійної компетентності працівників патрульної поліції. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. 2020. Вип. 5 (125) 20. С. 29–35. DOI 10.31392/NPU-nc.series 15.2020.5(125).05
2. Коваленко, В. Механізм захисту прав і свобод людини в діяльності Національної поліції України. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 19, 1 (Чер 2020), 81-87. DOI:<https://doi.org/10.33270/04201901.81>.
3. Права людини в діяльності української поліції – 2016. Науково-практичне видання / Упоряд. та ред. Крапивін Є. О. К. : Софія-А, 2017 р. 304 с.
4. Права людини в діяльності української поліції – 2017. Загальний огляд / За заг. ред. Крапивіна Є. О. К. : Софія-А, 2018 р. 36 с.
5. Примак В. П. Особливості підготовки поліцейських кадрів країн євросоюзу в другій половині ХХ – початку ХХІ століття. *Збірник наукових праць хмельницького інституту соціальних технологій університету «Україна»*, №1(7). 2013. С. 199-202.
6. Рівчаченко О. А. Формування комунікативної толерантності в поліцейських Національної поліції України за допомогою інтерактивних засобів навчання. *Юридична психологія*. 2019. № 2 (25). С. 109-116. doi:<https://doi.org/10.33270/03192502.109>
7. Сокурєнко, В. В. Окремі питання формування особистості сучасного поліцейського. *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України* : тези доп. наук.-

практ. конф. (м. Харків, 27 берез. 2020 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. С. 225-227.

8. Тактико-спеціальна підготовка працівників Національної поліції / С.В. Албул, О.Т. Ніколаєв, О.І. Тьорло, Ю.Р. Йосипів та ін. Одеса; Львів: ОДУВС; ЛьвДУВС, 2018. 480 с.

9. Тактико-спеціальна підготовка: навч. посіб. / О.Г. Комісаров, А.О. Собакарь, Е.Ю. Соболев, О.С. Юнін та ін.; Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ. Дніпро: ДДУВС, 2017. 277 с.

10. Fundamental rights at Europe's southern sea borders. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2013. 160 p. URL: https://fra.europa.eu/sites/default/files/fundamental-rights-europes-southern-sea-borders-jul-13_en.pdf

11. Fundamental rights-based police training: A manual for police trainers. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2019. 206 p. URL: https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2019-fundamental-rights-based-police-training-re-edition_en.pdf

12. Human Rights and Law Enforcement: a manual on Human Rights training for the Police. United Nations New York and Geneva, 1997. 238 p.

13. Human Rights and Law Enforcement: A Trainer's Guide on Human Rights for the Police. United Nations: New York and Geneva, 2002. 216 p.

14. International Police Standards Guidebook on Democratic Policing. OSCE. Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces (DCAF). 2009. 43 p. URL: <https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/OSCE.pdf>

15. Murdoch J. Roche R. The European convention on human rights and policing: a handbook for police officers and other law enforcement officials. Council of Europe Publishing. 2013. 154 p.

16. Police education and training systems in the OSCE region / Authors: Khatia Dekanoidze, Madlen Khelashvili. Kyiv, 2018. 164 pp.

References

1. Bondarenko V. V., Khudiakova N. Yu., Davyhora Yu. I. (2020) Praktychni aspekty formuvannia profesiinoi kompetentnosti pratsivnykiv patrolnoi politzii. [Practical aspects of forming the professional competence of the Patrol Police Officers.] *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova*. 2020. Vyp. 5 (125) 20. S. 29–35. DOI 10.31392/NPU-nc.series.15.2020.5(125).05 [in Ukrainian].

2. Kovalenko, V. (2020) Mekhanizm zakhystu prav i svobod liudyny v diialnosti Natsionalnoi politzii Ukrainy [The mechanism of protection of human rights and freedoms in the activities of the National Police of Ukraine]. Yurydychnyi

chasopys Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav. 19, 1 (Cherven 2020). S. 81-87. DOI:<https://doi.org/10.33270/04201901.81>. [in Ukrainian].

3. Prava liudyny v diialnosti ukrainskoi politsii – 2016 [Human rights in the activities of the Ukrainian police – 2016]. Naukovo-praktychne vydannia / Uporiad. ta red. Krapyvin Ye. O. K. : Sofiia-A, 2017 r. 304 s. [in Ukrainian].

4. Prava liudyny v diialnosti ukrainskoi politsii – 2017 [Human rights in the activities of the Ukrainian police – 2017]. Zahalnyi ohliad / Za zah. red. Krapyvina Ye. O. K. : Sofiia-A, 2018 r. 36 s. [in Ukrainian].

5. Prymak V. P. (2013) Osoblyvosti pidhotovky politseiskykh kadriv krain yevrosoiuzu v druhii polovyni XX – pochatku XXI stolittia [Features of police training of EU countries in the second half of XX - early XXI century]. Zbirnyk naukovykh prats khmelnytskoho instytutu sotsialnykh tekhnolohii universytetu «Ukraina», №1(7). 2013. S. 199-202. [in Ukrainian].

6. Rivchachenko O. A. (2019) Formuvannia komunikatyvnoi tolerantnosti v politseiskykh Natsionalnoi politsii Ukrainy za dopomohoiu interaktyvnykh zasobiv navchannia [Formation the Communicative Tolerance of the Policemen in the National Police of Ukraine through the Interactive Learning Tools]. Yurydychna psykholohiia. № 2 (25). S. 109-116. doi:<https://doi.org/10.33270/03192502.109> [in Ukrainian].

7. Sokurenko, V. V. (2020) Okremi pytannia formuvannia osobystosti suchasnoho politseiskoho [Some issues of forming the personality of a modern policeman]. Psykholohichni ta pedahohichni problemy profesiinoi osvity ta patriotychnoho vykhovannia personalu systemy MVS Ukrainy : tezy dop. nauk.-prakt. konf. (m. Kharkiv, 27 berez. 2020 r.) / MVS Ukrainy, Kharkiv. nats. un-t vnutr. sprav. Kharkiv, 2020. S. 225-227. [in Ukrainian].

8. Taktyko-spetsialna pidhotovka pratsivnykiv Natsionalnoi politsii [Tactical and special training of the National Police]. / S.V. Albul, O.T. Nikolaiev, O.I. Torlo, Yu.R. Yosypiv ta in. Odesa; Lviv: ODUVS; LvDUVS, 2018. 480 s. [in Ukrainian].

9. Taktyko-spetsialna pidhotovka [Tactical and special training]: navch. posib. / O.H. Komisarov, A.O. Sobakar, E.Iu. Sobol, O.S. Yunin ta in.; Dnipropetrovskiy derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav. Dnipro: DDUVS, 2017. 277 s. [in Ukrainian].

10. Fundamental rights at Europe's southern sea borders. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2013. 160 p. URL: https://fra.europa.eu/sites/default/files/fundamental-rights-europes-southern-sea-borders-jul-13_en.pdf [In English].

11. Fundamental rights-based police training: A manual for police trainers. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2019. 206 p. URL:

https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2019-fundamental-rights-based-police-training-re-edition_en.pdf [In English].

12. [Human Rights and Law Enforcement: a manual on Human Rights training for the Police](#). United Nations New York and Geneva, 1997. 238 p. [In English].

13. [Human Rights and Law Enforcement: A Trainer's Guide on Human Rights for the Police](#). United Nations: New York and Geneva, 2002. 216 p. [In English].

14. International Police Standards Guidebook on Democratic Policing. OSCE. Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces (DCAF). 2009. 43 p. URL: <https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/OSCE.pdf> [In English].

15. [Murdoch J. Roche R. The European convention on human rights and policing: a handbook for police officers and other law enforcement officials](#). Council of Europe Publishing. 2013. 154 p. [In English].

16. Dekanoidze K., Khelashvili M. Police education and training systems in the OSCE region. Kyiv, 2018. 164 pp. [In English].

Shvets D.V., Rastorguyeva N. O.

Human rights and police training in the aspect of personality formation

The article examines the issue of police training in the aspect of personality formation through the lens of human rights. Attention to the fact of successful further universally recognized implementation of human rights standards, the building of a legal, democratic state is drawn to reconsider the training of police officers in terms of human rights and freedoms is necessary.

The purpose of the study is to reveal the features of police training in the field of human rights in terms of shaping its personality. The task is to determine the characteristics of the police officer as a defender of human rights.

The study of the article is based on a systematic approach to the consideration of foreign experience in the field of teaching international standards of human rights and freedoms with the definition of the basic requirements for the identity of the police officer. The philosophical dialectical materialist approach allowed us to consider the requirements to the police officer's personality, formed under objective social reality conditions, which is constantly evolving. The structural-logical method to determine the main directions of improvement and legal psychological principles optimization of police officer's personality formation under conditions of modernization is used.

Based on foreign and international experience (UN, Council of Europe and OSCE, as well as the experience of EU member states), the main topics in the field of human rights are identified as necessity to develop police skills and attitudes to ensure

human rights in their practice. The characteristic of the policeman's personality in the aspect of human rights is presented.

The importance of forming in the police influence it is concluded, to act on their own design, understanding, which should be based on the interpretation and understanding of personal and socio-cultural experience in the field of human rights and freedoms. It is necessary to work within the framework of training both negative and positive experience of our state, in particular in the field of torture prevention.

The training of a law enforcement officer requires not only knowledge and skills but also an attitude to human rights (reflection). Thus the training for the police officer as a person who respects and protects human rights and freedoms is provided.

As the protection and defense of human rights and freedoms are core responsibilities of the police, the characteristics of the police personality in terms of human rights are key. These characteristics are manifested in his attitude, attitude to people in carrying out professional activities.

Key words: *The identity of the policeman, The professional identity, Democratic Policing, rule of law, tolerance.*

Швець Дмитро Володимирович – перший проректор Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, доцент, Заслужений працівник освіти України;

Расторгуєва Наталія Олегівна – слухач магістратури факультету № 1 Харківського національного університету внутрішніх справ.

МЕТОДОЛОГІЯ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ УКРАЇНИ

У статті обґрунтовано методологію дослідження компонентів професійно-психологічної компетентності військовослужбовців Національної гвардії України. Головним завданням методології наукового пізнання є синтез накопичених наукових знань, що дає змогу забезпечити використання досягнень розвитку науки у практичних цілях. Визначено доцільність застосування окремо розробленої методології дослідження із застосуванням широкого спектра методів та методик. На основі аналізу інструментів психодіагностики визначено особливості емпіричного дослідження і його компонентів: мотиваційного, комунікативного, операційного, емоційно-вольового та когнітивного. Діагностичний набір дослідження визначено як сукупність методів, методик, технік діагностики рівня професійно-психологічної компетентності на етапі фахової підготовки, спрямованих на якісну та кількісну характеристику прояву критеріїв та показників рівня розвитку компетентності. Діагностичний інструментарій оцінювання рівня компетентності військовослужбовців представлено через систему узгоджених із критеріями методик, а саме: методика для вивчення мотиваційного компонента «Діагностика професійної мотивації» В. І. Осьодло; методика для вивчення комунікативного компонента «Діагностика комунікативної соціальної компетентності (КСК)»; «16-факторний опитувач Р. Кеттелла» використовується для дослідження трьох компонентів: когнітивного, емоційно-вольового та комунікативного компонентів; опитувальник «Стиль саморегуляції поведінки» В. Моросанової для дослідження емоційно-вольового компонента; методика «Виробничі ситуації» Єршова для дослідження операційного компонента, аналіз документів – журнал успішності, відомостей семестрової успішності учасників експерименту з фахових дисциплін.

Ключові слова: професійно-психологічна компетентність, компоненти, військовослужбовці Національної гвардії України, методологія емпіричного дослідження; психодіагностичний інструментарій, методи.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день в психологічній науці існує велика кількість розроблених і апробованих методик, але значна кількість із них є вже застарілими та недосить ефективними. Відповідно до більшості

наукових течій, методологія є найактуальнішою та нагальною проблемою зі всіх можливих у психології.

Це стосується і методології емпіричного дослідження професійно-психологічної компетентності військовослужбовців Національної гвардії України. Саме тому виникає гостра потреба в обґрунтуванні методології отримання емпіричних даних, які будуть підставою для визначення рівня та особливостей розвитку професійно-психологічної компетентності військовослужбовців Національної гвардії України на етапі фахової підготовки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковці у своїх працях застосовують широкий спектр психодіагностичних методів та методик в залежності від предмета дослідження та вибірки досліджуваних. Тому потрібно зі всієї низки методик і методів обрати найбільш ефективні для дослідження професійно-психологічної компетентності військовослужбовців НГУ на етапі фахової підготовки.

Мета статті – обґрунтувати методологію емпіричного дослідження особливостей розвитку професійно-психологічної компетентності військовослужбовців Національної гвардії України на етапі фахової підготовки.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Науковець у своєму дослідженні повинен керуватися певною методологією. Психологічний словник тлумачить поняття «методологія» як систему принципів та способів організації і побудови теоретичної та практичної діяльності, а також вчення про цю систему (Психологічний словник, 2009). В науці методологія охоплює: по-перше, загальні точки зору, які повинен враховувати дослідник; по-друге, правила, яких дослідник повинен дотримуватися під час дослідження і по-третє засоби, якими дослідник має користуватися під час дослідження. Головним завданням методології наукового пізнання є синтез накопичених наукових знань, що дає змогу забезпечити використання досягнень розвитку науки у практичних цілях.

С. Гончаренко у своїх роботах додержувався думки, що потрібно розрізняти кілька рівнів методології. Перший рівень – це філософські знання, що охоплюють філософські основи дослідження, його світоглядну функцію і загальнонаукові положення. Другий рівень – це загальнонаукова методологія (системний, синергетичний, діяльнісний, особистісно-орієнтований, компетентнісний підходи), характеристика рідних типів наукових досліджень, їхні етапи й елементи: гіпотеза, об'єкт, предмет дослідження, мета, завдання. Третій рівень – конкретно-наукова методологія – це сукупність методів, принципів і процедур дослідження, що застосовуються в тій чи іншій дисципліні (Гончаренко, 2020).

Р. Войтович у своїх працях дав наступні визначення методології наукових досліджень:

- методологія – це система наукових принципів, на яких базується дослідження і здійснюється вибір сукупності пізнавальних засобів, методів, прийомів дослідження;

- методологія – це вчення про науковий метод пізнання або систему наукових принципів, на основі яких будується дослідження;

- методологія – це теорія методів дослідження створення концепцій як системи знань про теорію науки або систему методів дослідження;

- методологія – це загальна форма організації наукового знання (науково-пізнавальної діяльності), що містить у собі принципи його побудови (Войтович, 2005).

В. Бакуменко у своїх роботах виокремлює наступні визначення методології в сучасній науці:

1) Методологія – це деяка сукупність філософських методів пізнання, що охоплює індуктивний метод Ф. Бекона, раціоналістичний метод Р. Декарта, діалектичний метод Сократа, Г. Гегеля, К. Маркса, феноменологічний метод Е. Гусерля, системний метод Л. Бергаланфі, У. Ешбі, Т. Парсонса та ін. Методологія в цьому випадку зводиться до вершин філософської методології, саме з неї виникає величезний пласт конкретних методів і прийомів.

2) Методологія розглядається як система методів пізнання, в тому числі і конкретних. У цьому разі вона видається у вигляді деякого арсеналу методів діяльності. Недоліком такого підходу вважається, що методологія звужується до розуміння тільки методів пізнання. При цьому виключається методологічна роль принципів, теорій і парадигми.

3) Методологія розуміється як загальна теорія методів пізнання. Вона частково збігається з теорією пізнання і одночасно визначається ширшою за гносеологію, оскільки її цікавлять не тільки методи пізнання, а й методи інших форм людської діяльності.

4) Методологія зводиться до сукупності принципів діяльності, які виступають способом регуляції останньої, щ досить переконливо, але викликає заперечення стосовно обмеження методології лише однією складовою – принципами.

5) Методологія являє собою специфічну діяльнісну систему, яка включає в себе принципи, категорії, теорії, парадигми і методи, що мають специфічне цільове призначення, пов'язане з реалізацією діяльності. Вона виступає як спосіб діяльності, організації діяльності системи. Цей підхід заслуговує на увагу, оскільки він інтегрує всі основні складові методології.

6) Методологія в більшості випадків розглядається як система, яка об'єднує відповідно до основних видів діяльності методологією пізнання, оцінки і практичної діяльності. Саме такий підхід дозволяє нам трактувати методологію в аспекті діяльності, але залишається відкритим питання про структуру кожного діяльнісного різновиду методології.

7) Методологія – це як «драбина», на верхніх сходах якої розміщується філософська методологія, нижче – загальнонаукова методологія, на самих нижчих – методологія галузевих видів науки. Але ця ієрархія має системний характер, оскільки всі її сходи утворюють цілісний методологічний організм. Але потрібно зауважити, що галузеву методологію постійно потрібно підтримувати філософською і загальнонауковою.

8) Методологія зводиться до мети, змісту і методів дослідження. Але не всі науковці з цим погоджуються, оскільки у цьому разі методологія зводиться до концептуального викладу далеко не усіх складових методології (Бакуменко, 2003).

Метод – це спосіб організації діяльності, який обґрунтовує нормативні прийоми здійснення наукового дослідження; шлях дослідження, який впливає з загальних теоретичних уявлень про сутність досліджуваного об'єкта (Психологічний словник, 2009).

Методи поділяють на: - організаційні (порівняльний аналіз, комплексний метод); - емпіричні (спостереження, анкетування, тестування, експертне опитування); - аналіз даних (використання математичних методів при обробці отриманих результатів); - методи інтерпретації та висновку.

В словнику визначення поняття методика представлено, як конкретне втілення методу, вироблений спосіб організації взаємодії суб'єкта та об'єкта дослідження на основі конкретного матеріалу та конкретної процедури (Психологічний словник, 2009).

Для визначення методів та методик, з допомогою яких можна дослідити особливості розвитку професійно-психологічної компетентності військовослужбовців слід визначити основні особливості компонентів що входять до структури цієї компетентності:

- Мотиваційний компонент – охоплює мотиви, цілі, потреби, інтереси, цінності та переконання;
- Комунікативний компонент – комунікація, перцепція, спілкування, контакти, самостійність і витримка;
- Операційний компонент – вміння, навички, професійна етика, штабна культура;
- Емоційно-вольовий – самоконтроль, саморегуляція, відповідальність, сміливість, завзятість, терплячість, витримку, стриманість;

- Когнітивний компонент – знання, вміння, навички, критичність мислення, пластичність та самостійність (Шевченко, 2021).

Наступним етапом є аналіз існуючих методів та методик, які можливо використовувати у емпіричному дослідженні.

Для дослідження мотиваційного компоненту нами обрано методика «Діагностики професійної мотивації» В. Осьодло. Цю методику доцільно використовувати для дослідження професійно-психологічної компетентності військовослужбовців Національної гвардії України. Ця методика складається із семи шкал, а саме: оцінка результатів праці; професійні домагання; інтернальність у сфері професійних досягнень; професійні інтереси та цінності; життєві цілі; шкала соціальної бажаності; загальна активність (Осьодло, 2007).

Особливості комунікативного компонента професійно-психологічної компетентності можна дослідити з допомогою методики «Діагностика комунікативної соціальної компетентності». Ця методика складається із 7 факторів: фактор А – товариськість; фактор В – логічне мислення; фактор С – емоційна стійкість; фактор Д – безпечність; фактор К – чутливість; фактор М – незалежність; фактор Н – самоконтроль; фактор П – схильність до асоціальної поведінки (Фетискин, 2002). А також «16-факторний опитувач Р. Кеттелла», а саме комунікативні якості і особливості міжособистісної взаємодії (фактори А, Н, F, E, Q,N,L) (Капустина, 2001).

Так як у своєму дослідженні ми розглядаємо професійно-психологічну компетентність майбутніх офіцерів з військового управління, для дослідження операційного компонента доцільно використання методики «Виробничі ситуації» О. Єршова. З допомогою цієї можна діагностувати переважаючий тип і структуру орієнтації керівника колективу за 4 шкалами: «Орієнтування на інтереси справи» - показник направленості на вирішення конкретних практичних задач, виконання професійних планів і завдань, оцінювання співробітників на основі професійних і ділових якостей; «Орієнтування на взаємовідносини з людьми» - показник схильності до делегування повноважень, залученню підлеглих до прийняття рішення, створенню сприятливого психологічного клімату в колективі; «Орієнтування на офіційну субординацію» - показник тенденції спиратися в своїй поведінці переважно на посадові обов'язки та інструкції, в пріоритеті мати рішення вищого керівництва, додержуватися дистанції з підлеглими, підтримувати власний авторитет; «Орієнтування на себе» - показник прагнення реалізувати себе в керівній посаді, досягти особистісних цілей, бути самостійним і незалежним в діяльності, особисто приймати участь у вирішенні виникаючих проблем і важких ситуацій (Бендас, 2009).

Для визначення емоційно-вольового компонента, що поєднує в собі самоконтроль, саморегуляцію і відповідальність нами використано опитувальник «Стиль саморегуляції поведінки» В. Моросанової, який спрямований на виявлення загального рівня саморегуляції. Складається із 7 шкал: шкала «Планування» - характеризує індивідуальні особливості висунення й утримання цілей, сформованість усвідомленого планування діяльності; шкала «Моделювання» - індивідуальна розвиненість уявлень про зовнішні і внутрішні значущі умови діяльності, ступінь їх усвідомленості, деталізованості та адекватності; шкала «Програмування» - індивідуальна розвиненість усвідомленого програмування людиною власних дій; шкала «Оцінка результатів» – індивідуальна розвиненість і адекватність оцінки себе самого і результатів власної діяльності та поведінки; шкала «Гнучкість» – здатність перебудовувати, вносити корективи у систему саморегуляції при зміні зовнішніх і внутрішніх умов; шкала «Самостійність» – розвиненість регуляторної автономності; шкала «Загальний рівень саморегуляції» (Морсанова, 2010). А також «16-факторний опитувач Р. Кеттелла», а саме емоційно-вольові особливості (фактори С, G, I, O, Q, Q) (Капустина, 2001).

Для визначення когнітивного компонента пропонуємо використовувати «16-факторний опитувач Р. Кеттелла», а саме інтелектуальні особливості (фактори - В, М, Q) (Капустина, 2001). А також для кращої діагностики цього компоненту взято показники з журналу успішності досліджуваних курсантів.

Зробивши аналіз компонентів професійно-психологічної компетентності, ми визначили операціоналізовані показники цих компонентів і методики їхньої діагностики (табл. 1)

Таблиця 1

Операціоналізовані показники і методики їх діагностування

Компоненти професійно-психологічної компетентності	Операціоналізовані показники	Методики діагностики
Мотиваційний компонент	Оцінка результатів праці; Професійні домагання; Інтернальність у сфері професійних досягнень; Професійні інтереси та цінності; Життєві цілі; Шкала соціальної бажаності; Загальна активність.	«Діагностика професійної мотивації» В. І. Осьодло

Комунікативний компонент	фактор А – товариськість; фактор В – логічне мислення; фактор С – емоційна стійкість; фактор Д – безпечність; фактор К – чутливість; фактор М – незалежність; фактор Н – самоконтроль; фактор П – схильність до асоціальної поведінки.	«Діагностика комунікативної соціальної компетентності»
	фактори А замкненість-товариськість; фактор Н боягузливність-сміливість, фактор F стриманість-експресивність; фактор Е підпорядкованість-домінантність; фактор Q ₂ комформізм-нонкомформізм; фактор N прямолінійність-дипломатичність, фактор L довірливість-підозрлість.	«16-факторний опитувач Р. Кеттелла»
Операційний компонент	Орієнтування на інтереси справи; Орієнтування на взаємовідносини з людьми; Орієнтування на офіційну субординацію; Орієнтування на себе.	«Виробничі ситуації» О. Єршова
Емоційно-вольовий компонент	Планування; Моделювання; Програмування; Оцінка результатів; Гнучкість; Самостійність; Загальний рівень саморегуляції.	Опитувальник «Стиль саморегуляції поведінки» В. Моросанової
	Фактор С емоційна нестійкість-емоційна	16-факторний опитувач Р. Кеттелла

	стійкість; фактор G схильність до почуттів- висока нормативність поведінки; фактор I жорстокість-чуттєвість; фактор O впевненість в собі- тривожність; фактор Q ₃ низький самоконтроль- високий самоконтроль; фактор Q ₄ розслабленість- напруга.	
Когнітивний компонент	Фактор В інтелект; фактор М практичність-розвинена уява; фактор Q ₁ консерватизм-радикалізм.	16-факторний опитувач Р. Кеттелла
	Знання	Журнал успішності

Висновки. Отже, провівши аналіз основних характеристик методик та визначивши доцільність їх застосування для емпіричного дослідження з визначення рівня та особливостей розвитку професійно-психологічної компетентності військовослужбовців Національної гвардії України дозволяє зробити наступні висновки:

По-перше значення методології наукового пізнання полягає в тому, що вона дозволяє систематизувати увесь обсяг наукового знання, а також створювати умови для розробки подальших ефективних напрямів дослідження. Головним завданням методології наукового пізнання є синтез накопичених наукових знань, що дає змогу забезпечити використання досягнень розвитку науки у практичних цілях.

По-друге методологія дослідження професійно-психологічної компетентності військовослужбовців може охоплювати наступні психодіагностичні методи, як тестування: «Методика діагностики професійної мотивації» В. І. Осьодло (призначений для визначення особливостей професійної мотивації військовослужбовців НГУ); методика «Діагностика соціальної комунікативної компетентності» (для більш детального вивчення особистості, складання вірогідного прогнозу успіху її професійної діяльності); 16-факторний опитувач Р. Кеттела (для виявлення інтелектуальних особливостей, емоційно-вольових особливостей та комунікативних якостей та особливостей міжособистісного спілкування); методика «Виробничі ситуації»

Ершова (яка призначена для діагностики переважаючого типу і структури орієнтації керівництва колективу); опитувальник «Стиль саморегуляції поведінки» В. Моросанової (спрямований на дослідження з виявлення загального рівня саморегуляції). Анкетування: анкета експертного оцінювання для визначення структури професійно-психологічної компетентності військовослужбовця Національної гвардії України. Психодіагностичне дослідження проведене за допомогою вище перерахованих методик, дозволить нам емпірично вивчити рівні розвиненості компонентів професійно-психологічної компетентності та особливостей їх розвитку.

Перспектива подальших досліджень полягає в обґрунтуванні та реалізації методології емпіричного дослідження компонентів професійно-психологічної компетентності у військовослужбовців на етапі фахової підготовки.

Література

1. Психологічний тлумачний словник найсучасніших термінів. Харків: Прапор. 2009. 672 с.
2. Гончаренко С. У. Методика як наука. Хмельницький: Вид-во ХГПК, 2000. 30 с.
3. Войтович Р. В. Логіка, методологія і методика наукових досліджень: Навч. посіб. К.: ЦНЛ. 2005. 116 с.
4. Бакуменко В. Методологія державного управління: проблеми становлення та подальшого розвитку. *Вісник УАДУ*. 2003. № 2. С. 68 – 81.
5. Shevchenko V. Content and structure of professional-psychological competence of military servants of the National guard of Ukraine. «KELM» (Knowledge, Education, Law, Management). 2021. №3 (39) vol. 2/2021. P. 138-142.
6. Осьодло В. І. Методика діагностики професійної мотивації. *Вісник Національної академії оборони України: зб. наук. праць*. 2007. № 2 (4). – С.142–151.
7. Фетискин Н. П., Козлов В. В., Мануйлов Г. М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. Москва. Издательство Института Психотерапии. 2002. 396 с.
8. Капустина А. Н. Многофакторная личностная методика Р. Кеттелла. Санкт-Петербург: Речь, 2001. 112 с.
9. Бендас Т. В. Психология лидерства: учебное пособие. СПб.: Питер, 2009. 448 с.
10. Моросанова В. И. Саморегуляция и индивидуальность человека. Москва : Наука, 2010. 519 с.

References

1. Psykholohichniy tлумachnyi slovnyk naisuchasnishykh terminiv [Psychological explanatory dictionary of the most modern terms]. Kharkiv: Prapor. 2009. 672 s. [in Ukrainian].
2. Honcharenko S. U. Metodyka yak nauka [Methodology as a science]. Khmelnytskyi: Vyd-vo KhHPK, 2000. 30 s. [in Ukrainian].
3. Voitovych R. V. Lohika, metodolohiia i metodyka naukovykh doslidzhen [Logic, methodology and methods of scientific research]: Navch. posib. K.: TsNL. 2005. 116 c. [in Ukrainian].
4. Bakumenko V. Metodolohiia derzhavnoho upravlinnia: problemy stanovlennia ta podalshoho rozvytku [Methodology of public administration: problems of formation and further development]. Visnyk UADU. 2003. № 2. S. 68 – 81. [in Ukrainian].
5. Shevchenko V. Content and structure of professional-psychological competence of military servants of the National guard of Ukraine. «KELM» (Knowledge, Education, Law, Management), 2021. №3 (39) vol. 2/2021. P. 138-142. [in Poland].
6. Osodlo V. I. Metodyka diahnostryki profesiinoy motyvatsii [Methods of diagnosis of professional motivation]. Visnyk Natsionalnoi akademii oborony Ukrainy: zb. nauk. prats. 2007. № 2 (4). – S.142–151. [in Ukrainian].
7. Fetiskin N. P., Kozlov V. V., Manuylov G. M. Sotsialno-psihologicheskaya diagnostika razvitiya lichnosti i malyyh grupp [Socio-psychological diagnostics of the development of personality and small groups]. Moskva. Izdatelstvo Instituta Psihoterapii. 2002. 396 s. [in Russian].
8. Kapustina A. N. Mnogofaktornaya lichnostnaya metodika R. Kettella [R. Kettell's multifactorial personal methodology]. Sankt-Peterburg: Rech, 2001. 112 s. [in Russian].
9. Bendas T. V. Psihologiya liderstva: uchebnoe posobie. SPb.: Piter, 2009. 448 s. [in Russian].
10. Morosanova V. I. Samoregulyatsiya i individualnost cheloveka [Self-regulation and individuality]. Moskva : Nauka, 2010. 519 s. [in Russian].

Shevchenko V.

METHODOLOGY OF EMPIRICAL RESEARCH OF PROFESSIONAL-PSYCHOLOGICAL COMPETENCE OF MILITARY SERVANTS OF THE NATIONAL GUARD OF UKRAINE

The article substantiates the methodology of research of components of professional and psychological competence of servicemen of the National Guard of Ukraine. After all, the main task of the methodology of scientific knowledge is the

synthesis of accumulated scientific knowledge, which allows to use the achievements of science for practical purposes. Based on the analysis of psychodiagnostic methods, the features of empirical research and its components are determined: motivational, communicative, operational, emotional-volitional and cognitive. Diagnostic tools of the study are defined as a set of methods, techniques, techniques for diagnosing the level of professional and psychological competence of servicemen of the National Guard of Ukraine, aimed at qualitative and quantitative characteristics of the criteria and indicators of professional development of professional and psychological competence. Diagnostic tools for assessing the level of professional and psychological competence of servicemen are presented through a system of methods consistent with the criteria, namely: methods for studying the motivational component "Diagnosis of professional motivation" V. Osyodlo; methods for studying the communicative component "Diagnosis of communicative social competence (CSC)"; "R. Cattell's 16-factor questionnaire" is used to study three components: cognitive, emotional-volitional and communicative components; questionnaire "Style of self-regulation of behavior" V. Morosanova to study the emotional and volitional component; Ershov's method "Production situations" for research of an operational component, the analysis of documents - the magazine of success, data of semester success of participants of experiment on professional disciplines.

Key words: *professional and psychological competence, components, servicemen of the National Guard of Ukraine, methodology of empirical research; psychodiagnostic tools, methods.*

Шевченко Вікторія Василівна – аспірантка кафедри соціології та психології Харківського університету внутрішніх справ, м. Харків.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ МОТИВАЦІЇ МАЙБУТНІХ РЯТУВАЛЬНИКІВ

ORCID 0000-0002-2781-7788

У статті розглядається проблема професійної мотивації майбутніх рятувальників. Здійснено ґрунтовний теоретичний аналіз наукових праць щодо проблеми професійної мотивації майбутніх рятувальників. Підібрано та проведено ряд методик спрямованих на дослідження професійної мотивації майбутніх рятувальників, готовності до ризику, особистісних якостей, самооцінки, нервово-психічної стійкості. Описано результати емпіричного дослідження. Виявлено, що у курсантів переважає адекватна мотивація до служби, ситуаційна мотивація, викликана престижністю професії та конформістський тип професійної мотивації. Визначено наступні кореляційні зв'язки. Адекватний тип професійної мотивації позитивно корелює із високим рівнем нервово-психічної стійкості, готовністю до ризику, високим рівнем домагань, високим рівнем самооцінки, врівноваженістю. Ситуаційний тип, пов'язаний із престижем професії та матеріальними стимулами позитивно корелює із середнім рівнем готовності до ризику, високим рівнем самооцінки. Ситуаційний тип, пов'язаний із романтичною привабливістю професії позитивно корелює із фемінністю та низьким рівнем готовності до ризику. Конформістський тип професійної мотивації позитивно корелює із високим рівнем домагань та готовністю до ризику. Компенсаційний тип, позитивно корелює із низьким рівнем самооцінки та сором'язливістю. Кримінальний тип професійної мотивації позитивно корелює із спонтанною агресивністю, середнім рівнем домагань, та середнім рівнем готовності до ризику.

Ключові слова: мотивація, професійна мотивація, курсанти, майбутні рятувальники, типи професійної мотивації.

Постановка проблеми. Мотиваційній сфері присвячено значну кількість досліджень як вітчизняних так і зарубіжних науковців, оскільки вона є однією із центральних проблем психології. Широко розглядається питання професійної мотивації особистості, що дозволяє визначити професійну спрямованість та прагнення розвиватись у професії. Також рівень розвитку професійної мотивації впливатиме на навчальну діяльність майбутніх фахівців, оскільки чим вищий рівень професійної мотивації, тим вищим буде навчальний

показник. Високий рівень професійної мотивації це важлива вимога до фахівців всіх видів діяльності. А особливо в умовах сьогодення коли щодня зростає чисельність надзвичайних подій та катастроф, активно зростає значущість і вимоги до професії рятувальника. Оскільки професійна діяльність рятувальника пов'язана з впливом екстремальних факторів різного характеру, різноманіття службових завдань, значного фізичного та психологічного навантаження, що передбачає високі вимоги до особистості рятувальника і, зокрема, до його професійної мотивації. Під час проведення відновлювальних робіт в осередку надзвичайної ситуації діяльність рятувальників пов'язана з фізичними та нервово-емоційними навантаженнями, а також ускладнена впливом численних несприятливих і небезпечних факторів навколишнього середовища. Ці обставини істотно підвищують ймовірність розвитку негативних змін функціонального стану особистості, що проявляються в зниженні рівня або зриві психічної й психофізіологічної адаптації. Останні неминуче проявляються в професійних помилках і зривах, порушенні соціальної адаптації, у психічних та психосоматичних розладах.

Однією з найважливіших психологічних якостей рятувальника є мотивація, тобто спонукання що викликає активність організму і визначає її спрямованість на певну діяльність

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням мотивації та її впливу на професійну діяльність приділялася значна увага в працях таких дослідників, як Л.Божович, Л.Виготський, Е. Ільїн, А. Маслоу, В.Мерлін, Л. Перелигіна, О. Тімченко Х. Хекхаузен, П.Якобсон та ін. Аналізуючи погляди науковців на проблему мотивації, можемо стверджувати, що вона чинить суттєвий вплив на діяльність особистості в цілому.

У вітчизняній та зарубіжній науковій літературі представлено багато наукових праць щодо проблеми розвитку мотивації та її впливу на реалізацію певної діяльності (Б. Ломов, В. Бодров, В. Ткаченко, Д. Ольшанський, О. Гончарова, Т. Матіс та ін.). Проте цілеспрямованих робіт зорієнтованих на дослідження різних аспектів мотивації, як співробітників Державної служби України з надзвичайних ситуацій так і представників професій ризиконебезпечного профілю не надто багато. Однак, такі науковці як Ю.Безсонова, О.Вавринів, Л. Гонтаренко, О.Євсюков, А.Куфлієвський, С. Капушев, Ю.Приходько, В. Романенко, О.Тімченко досліджували професійну мотивацію представників ризиконебезпечних видів діяльності, вивчали групи мотивів притаманні рятувальникам на різних етапах професійного становлення. Професійну діяльність рятувальників відносять до ризиконебезпечних видів професійної діяльності, яка характеризується екстремальними умовами праці, завданнями, виконання яких пов'язано із ризиком для життя та здоров'я як самих

рятувальників так і потерпілих, важкістю виконання професійних задач в умовах жорстких обмежень в часі, підвищеним рівнем відповідальності за професійні помилки, високою ймовірністю нанесення шкоди колегам та потерпілим під час виконання службових завдань.

Саме така специфіка діяльності рятувальників підвищує рівень необхідності вивчення їхньої професійної мотивації та викликає інтерес сучасних науковців. Професійна мотивація майбутніх рятувальників це процес та результат формування професійно важливих мотивів, які виникають на основі усвідомлення цінності їхньої майбутньої професії, визначення основних аспектів службової діяльності та виконання службових обов'язків. Оскільки йдеться про майбутніх рятувальників – курсантів вишів із специфічними умовами праці, то відповідальність за формування сприятливої мотивації до служби та усвідомлення специфіки майбутньої діяльності значною мірою лягає на науково-педагогічний персонал [1].

Також науковці розглядають професійну мотивацію рятувальників, як: систему мотивів, які підсилюють, спрямовують і орієнтують особистість на професійну діяльність [4]; утворення, що включає усі види спонукань (потреби, інтереси, мотиви, цілі) до діяльності [2]; цілеспрямоване спонукання фахівця до професійної діяльності з урахуванням його індивідуальних потреб, інтересів та цілей [3]; процес і результат формування потреб та професійних мотивів; професійно важлива якість особистості; багаторівнева динамічна система, складові якої змінюються в процесі діяльності.

При виборі певної професії переважають різні мотиви. З огляду на те, що професійна мотивація майбутніх рятувальників залежить від сформованості професійно важливих мотивів, для одних важелем вибору даної професії було соціальне визнання, самовдосконалення, альтруїстичні мотиви, тоді як для інших висока та стабільна оплата праці та налагодження впливових соціальних зв'язків.

Найбільш повною класифікацією мотивів представників ризиконебезпечних професій, на нашу думку є класифікація запропонована Тімченком О.В. В ній науковець виокремлює 5 типів професійних мотивів: 1. Адекватний тип, який характеризується тим, що ціннісні орієнтації та пов'язані з ними професійні мотиви повністю узгоджуються з суспільною поведінкою особистості. 2. Ситуативний тип, пов'язаний з романтичною привабливістю професії або матеріальними інтересами. 3. Конформіський тип, властивий тим працівникам, які обрали професію під впливом референтної групи. 4. Компенсаторний тип, який притаманний особам, що прагнуть подолати слабкі сторони своєї особистості завдяки обраній діяльності. 5. Кримінальний тип,

який характеризується антисоціальною спрямованістю та прагненням використовувати професію в своїх цілях [5].

Мета статті – розкрити результати експериментального дослідження професійної мотивації майбутніх рятувальників.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Професійна мотивація фахівців ризиконебезпечних професій характеризується трьома рівнями розвитку: високим, середнім та низьким. Для респондентів з високим рівнем мотивації притаманна наявність інтересу до професійної діяльності, узгодженість ціннісних орієнтацій з реальною поведінкою і зв'язок з перспективами професійного зростання; спрямованість поведінки на оволодіння професійними знаннями; повне взаєморозуміння у професійному спілкуванні, прояви взаємоповаги та взаємопідтримки. При середньому рівні мотивації спостерігається незначний інтерес до військової діяльності, спроби співвіднесення власних інтересів, здібностей з інтересами та здібностями колег, ситуативна нестриманість у спілкуванні з колегами. У осіб з низьким рівнем виявлена відсутність інтересу до успішної професійної діяльності, не підготовленість до оволодіння професією, низька здатність до міжособистісного пристосування.

З метою дослідження професійної мотивації майбутніх рятувальників нами було підібрано на проведено ряд методик, зокрема, методика «Професійна мотивація на службу», методика «Визначення самооцінки та рівня домагань» (А.Прихожан), методика «Прогноз (оцінка рівня нервово-психічної стійкості)» (В.Бодров), методика «Діагностика рівня готовності до ризику» («PSK», А.Шуберга), багатофакторний особистісний опитувальник FPI. У дослідженні взяли участь 156 курсантів-рятувальників.

Емпіричне дослідження дозволило виявити, що у 28% курсантів адекватна мотивація до служби, що характеризується тим, що ціннісні орієнтації та пов'язані з ними професійні мотиви повністю узгоджуються з реальною, суспільно значущою поведінкою особистості, яка відповідає вимогам професійного та етичного характеру, що пред'являються професією рятувальника. Професійні мотиви є адекватними змісту та цілям професії, тобто спрямовані на захист громадян. Така спрямованість, як правило, пов'язана з чітким уявленням про майбутню професійну діяльність, прагненням розвинути в собі необхідні якості.

Ситуаційна мотивація, викликана престижністю професії притаманна 21% досліджуваним. При ситуаційному типі, пов'язаному з престижем професії та матеріальними стимулами факторами вибору професії є прагнення до престижного стану в суспільстві без вираженого інтересу до самої спеціальності, а також матеріальні міркування. Ситуаційний тип мотивації пов'язаний з

тенденцією до розчарування в своїй діяльності, незадоволення нею і, як наслідок цього, формальним відношенням до своїх обов'язків. Тому він є прогностично несприятливим.

Особи з ситуаційним типом, який пов'язаний з романтичною привабливістю професії, частіше обирають професію під впливом викривлених уявлень про зміст професії пожежного, які формуються лише з фільмів та книжок. Такі особи також не співвідносять свої здібності та можливості з реальними умовами професії. Ситуаційний тип мотивації пов'язаний з тенденцією до розчарування в своїй діяльності, незадоволення нею і, як наслідок цього, формальним відношенням до своїх обов'язків. Тому він є прогностично несприятливим.

Особи з ситуаційним типом, який пов'язаний з романтичною привабливістю професії (11%), частіше обирають професію під впливом викривлених уявлень про зміст професії пожежного, які формуються лише з фільмів та книжок. Такі особи також не співвідносять свої здібності та можливості з реальними умовами професії. Ситуаційний тип мотивації пов'язаний з тенденцією до розчарування в своїй діяльності, незадоволення нею і, як наслідок цього, формальним відношенням до своїх обов'язків. Тому він є прогностично несприятливим.

Конформістський виявлено у 26% курсантів. Цей тип мотивації зустрічається у осіб, що випадково опинилися на службі, а також у дітей представників професії правоохоронця та пожежного (сімейні династії). До конформістського типу відноситься також мотив прагнення не відстати від однолітків, що обрали дану спеціальність. Але до таких осіб слід підходити диференційовано, так як поряд з конформістськими тенденціями у них може мати місце й адекватна мотивація.

Компенсаційний тип виявлено у 11% досліджуваних. Вибір професії працівника ДСНС дає можливість подолати в собі слабкі риси характеру завдяки оволодінню професією, що вимагає прояву мужності, самостійності, рішучості й тому подібних якостей. В одних випадках робота за фахом в подальшому не призводить до очікуваних результатів, а, навпаки, посилює переживання такою особою своєї неспроможності, сприяє виникненню емоційних зривів, поганій адаптації серед колег. В інших випадках відбувається гіперкомпенсація слабких рис особистості: формується надмірна тенденція до домінування, рішучість, емоційна холодність, прояви жорстокості.

У 3% респондентів спостерігається кримінальний тип. Ці люди прагнуть використати професію в своїх цілях, які не відповідають вимогам, що постають перед професіоналом. Для них характерні нечесність, безпринципність, схильність до авантюри, стереотипність у відповідях на запитання, знайомство

тільки з зовнішньою стороною пожежної охорони. При цьому типі мотивації вже у період оформлення на службу в осіб можуть проявлятися елементи недисциплінованості та порушення законності. За результатами дослідження рівня домагань було виявлено високий рівень домагань у 38%, середній у 40% та у 22% низький рівень.

Дослідження самооцінки дозволило виявити високий рівень самооцінки у 43% респондентів, середній у 37% та низький у 20%. Також у більшості досліджуваних виявлено (63%) високий рівень нервово-психічної стійкості, у 23% середній та у 14% низький.

За дослідженнями готові ризикувати 34% курсантів, середній рівень готовності до ризику у 45% та низький у 21%.

Досліджуючи особистісні особливості курсантів нами було отримано наступні результати за показниками: невротичність – 0%, спонтанна агресивність – 18,5%, депресивність – 13,8%, дратівливість 26,2%, товариськість – 53,8%, врівноваженість – 63,1%, реактивна агресивність – 16,9% сором'язливість – 18,5%, відкритість – 47,7%, екстраверсія – 47,7%, інтроверсія – 52,3%, емоційна лабільність – 12,3%, маскуліність – 89,2% фемінність – 10,8%.

З метою виявлення взаємозв'язків нами було проведено кореляційний аналіз. На основі кореляційного аналізу визначено наступні зв'язки. Адекватний тип професійної мотивації позитивно корелює із високим рівнем нервово-психічної стійкості ($r=0,521$), високим рівнем домагань ($r=0,552$) та самооцінки ($r=0,572$), готовністю до ризику ($r=0,463$), врівноваженістю ($r=0,491$). Ситуаційний тип, пов'язаний із престижем професії та матеріальними стимулами позитивно корелює із середнім рівнем готовності до ризику ($r=0,391$), високим рівнем самооцінки ($r=0,564$). Ситуаційний тип, пов'язаний із романтичною привабливістю професії позитивно корелює із фемінністю ($r=0,399$) та низьким рівнем готовності до ризику ($r=0,493$). Конформістський тип професійної мотивації позитивно корелює із високим рівнем домагань ($r=0,491$) та готовністю до ризику ($r=0,542$). Компенсаційний тип, позитивно корелює із низьким рівнем самооцінки ($r=0,433$) та сором'язливістю ($r=0,463$). Кримінальний тип професійної мотивації позитивно корелює із спонтанною агресивністю ($r=0,523$), середнім рівнем домагань ($r=0,419$), та середнім рівнем готовності до ризику ($r=0,472$).

Висновки. На основі емпіричного дослідження було виявлено, що у курсантів переважає адекватна мотивація до служби, ситуаційна мотивація, викликана престижністю професії та конформістський тип професійної мотивації.

На основі кореляційного аналізу визначено наступні зв'язки. Адекватний тип професійної мотивації позитивно корелює із високим рівнем нервово-психічної стійкості, готовністю до ризику, високим рівнем домагань, високим рівнем самооцінки, врівноваженістю. Ситуаційний тип, пов'язаний із престижем професії та матеріальними стимулами позитивно корелює із середнім рівнем готовності до ризику, високим рівнем самооцінки. Ситуаційний тип, пов'язаний із романтичною привабливістю професії позитивно корелює із фемінністю та низьким рівнем готовності до ризику. Конформістський тип професійної мотивації позитивно корелює із високим рівнем домагань та готовністю до ризику. Компенсаційний тип, позитивно корелює із низьким рівнем самооцінки та сором'язливістю. Кримінальний тип професійної мотивації позитивно корелює із спонтанною агресивністю, середнім рівнем домагань, та середнім рівнем готовності до ризику.

Комплект діагностичних методик дозволяє достатньо вивчити компоненти професійної мотивації майбутніх рятувальників до професійної діяльності. Проте, вважаємо, що доцільно буде здійснити дослідження когнітивної та емоційної сфери майбутніх рятувальників, а також як окрему змінну розглянути середній навчальний бал.

Література

1. Вавринів О.С. Професійна мотивація майбутніх рятувальників до діяльності в особливих умовах / О.С. Вавринів // Матеріали I Всеукр. наук.-практ. конф. «Психологічні засади забезпечення службової діяльності працівників правоохоронних органів», 15 лют. 2018 р., м. Кривий Ріг. – Кривий Ріг : Донецький юридичний інститут МВС України, 2018. – С. 343 – 345
2. Гонтаренко Л.О. Психологічні характеристики працівників чергово-диспетчерських служб екстреного виклику МНС України / Л.О. Гонтаренко // Наукові записки Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України. –2006. – Вип. 27. – С. 343 – 354.
3. Магда В.А. Особливості взаємозв'язку мотивації вибору професії рятувальника і локусу контролю особистості та їх вплив на розвиток професійної деформації працівників МНС України / В.А. Магда // Проблеми екстремальної та кризової психології. – 2010. – Вип.7 – С. 309–318.
4. Марченко П.П. Дослідження мотиваційної сфери працівників МНС України / П.П. Марченко // Проблеми екстремальної та кризової психології. – 2010. - №7. – С. 370-379.
5. Тімченко О.В. Професійний стрес працівників органів внутрішніх справ України (концептуалізація, прогнозування, діагностика та корекція): дис.

References

1. Vavryniiv O.S. (2018). Profesiina motyvatsiia maibutnikh riatuvalnykiv do diialnosti v osoblyvykh umovakh. [*Professional motivation of future rescuers to work in special conditions*]. Materialy I Vseukr. nauk.-prakt. konf. «Psykhologichni zasady zabezpechennia sluzhbovoi diialnosti pratsivnykiv ravookhoronnykh orhaniv» S. 343 – 345. [In Ukraine].
2. Hontarenko L.O. (2006). Psykhologichni kharakterystyky pratsivnykiv cherhovo-dyspetcherskykh sluzhb ekstremoho vyklyku MNS of Ukraine. [*Psychological characteristics of employees of emergency dispatch services of the Ministry of Emergencies of Ukraine*]. Naukovi zapysky Instytutu psykhologii imeni H.S. Kostiuka APN of Ukraine V. 27. S. 343 – 354. [In Ukraine].
3. Mahda V.A. (2010). Osoblyvosti vzaiemozv'iazku motyvatsii vyboru profesii riatuvalnyka i lokusu kontroliu osobystosti ta yikh vplyv na rozvytok profesiinoyi deformatsii pratsivnykiv MNS of Ukraine [*Peculiarities of the relationship between the motivation to choose the profession of rescuer and the locus of personality control and their impact on the development of professional deformation of employees of the Ministry of Emergencies of Ukraine*]. Problemy ekstremalnoi ta kryzovoi psykhologii. V.7 S. 309–318. Kostiuka APN Ukrainy. –2006. – V. 27. S. 343 – 354. [In Ukraine].
4. Marchenko P.P. (2010). Doslidzhennia motyvatsiinoi sfery pratsivnykiv MNS of Ukraine [*Research of motivational sphere of employees of the Ministry of Emergencies of Ukraine*]. Problemy ekstremalnoi ta kryzovoi psykhologii. №7. S. 370-379. [In Ukraine].
5. Timchenko O.V. (2003) Profesiinyi stres pratsivnykiv orhaniv vnutrishnykh sprav Ukrainy (kontseptualizatsiia, prohnozuvannia, diahnozyka ta korektsiia) [*Professional stress of law enforcement officers of Ukraine (conceptualization, forecasting, diagnosis and correction)*]: dys. doktora psykhol. nauk: 19.00.06 Timchenko Oleksandr Volodymyrovych. Kharkiv. 427 s. [In Ukraine].

Yaremko R.Ya.

STUDY OF PROFESSIONAL MOTIVATION OF FUTURE RESCUERS

The statistic deals with the problem of professional motivation of the potential people. There is a ground-breaking theoretical analysis of scientific works about the problem of professional motivation for the future. A number of techniques have been carried out, which have been directly adjusted to the level of professional motivation for the future, readiness to risk, special qualities, self-assessment, and

neuropsychic behavior. The results of empiricheskogo doslidzhennya are described. It has been revealed that the cadets have adequate motivation before service, the situation of motivation, the status of the prestige of the profession and the conformist type of professional motivation. The onset of the correlations is indicated. Adequate type of professional motivation is positively correlated from a high level of neuropsychic stiffness, I am ready for a rizik, a high level of domagan, a high level of self-assessment, of a high level of self-assessment. Situational type, interfacing due to the prestige of the profession and material stimuli is positively correlated from the average level of readiness to risk, a high level of self-assessment. Situational type, dressing from a romantic addiction to a profession is positively from a feminine and a low level of readiness to a rizik. The conformist type of professional motivation is positively correlated from a high level of household and ready to rizik. Compensatory type, positively correlated with a low level of self-assessment and soiled. The critical type of professional motivation is positively based on spontaneous aggressiveness, average level of housekeeping, and average level of readiness to risk.

Key words: *motivation, professional motivation, cadets, future rescuers, types of professional motivation.*

Яремко Роман Ярославович – викладач кафедри практичної психології та педагогіки, Львівський державний університет безпеки життєдіяльності, аспірант кафедри практичної психології та соціальної роботи, Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля.

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЛЬОВИХ ОЧІКУВАНЬ ПОДРУЖНІХ ПАР

ORCID: 0000-0001-6726-3647

В статті представлені результати емпіричного дослідження рольових очікувань подружніх пар. Автор на підставі проведеного дослідження зазначає, що більшість опитаних сімей є благополучними, у чоловіків яскраво виражені риси маскулітності, вони беруть на себе такі обов'язки, як матеріальне забезпечення родини, активна позиція у сексуальних стосунках та організація розваг, чоловіки, очікують, що дружина буде займатись господарсько-побутовою сферою у житті та створювати позитивний емоційний клімат у родині. Чоловікам також більш властивий вищий рівень врівноваженості, реалістичності та спонтанної агресивності. У жінок яскраво виражені риси фемінності, вони в більшості займаються вихованням дітей, створенням комфорту в домі та позитивного емоційного клімату в родині. Досліджено, що для жінок важливою є господарсько-побутова сфера, жінки надають більшого значення своєму зовнішньому вигляду, також для них є більш значущою емоційно-психотерапевтична функція у шлюбі. Під час кореляційного аналізу було виявлено прямі кореляційні зв'язки між шкалами: «Врівноваженість» та «Абсолютне благополуччя», «Комунікабельність» та «Швидше благополучні», «Особистісна ідентифікація» та «Благополучні сім'ї», «Господарсько - побутова сфера» та «Благополучні сім'ї», «Особистісна ідентифікація» та «Благополучні сім'ї», «Організація сімейної субкультури» та «Швидше благополучні сім'ї». Обернені кореляційні зв'язки виявлено між шкалами: «Швидше благополучні» і «Батьківське виховання», шкала «Сором'язливість» обернено корелює з шкалою, «Перехідні сім'ї».

Ключові слова: рольові очікування, сімейне благополуччя, подружня роль, функціонально-рольова структура сім'ї, задоволеність шлюбом.

Постановка проблеми. Рольові очікування - це компонент функціонально-рольової структури сім'ї. Рольова структура сім'ї забезпечує ефективне її функціонування й задоволення потреб усіх її членів за умов рольової узгодженості, тобто, несуперечливості сімейних ролей, які утворюють

цілісну систему. І саме узгодженість рольової структури подружжя є показником сімейного благополуччя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Рольові очікування - це компонент функціонально-рольової структури сім'ї. Рольова структура сім'ї забезпечує ефективне її функціонування й задоволення потреб усіх її членів за умов рольової узгодженості, тобто, несуперечливості сімейних ролей, які утворюють цілісну систему. Широке коло питань пов'язаних з проблемами сім'ї, формуванням шлюбно-сімейних стосунків та подружньої сумісності досліджували В.М. Дружинін, М.М. Обозов, В.А. Семиченко. Сімейно-рольову сумісність подружжя вивчали А.М. Волкова та Т.М. Трапезнікова. Проблематику задоволеності подружжя шлюбом розглядали Ю.Є. Альошина та І.Ю. Борисов. На думку вітчизняних та зарубіжних дослідників (П.П. Горностаї, А.М. Обозов, М.М. Обозов, Ю.М. Олейник) [34; 35], показником ефективної сімейно-рольової взаємодії подружжя є сімейно-рольова сумісність, як вид міжособистісної сумісності. На думку А.М. Волкової та Т.М. Трапезнікової, сімейно-рольова сумісність подружжя передбачає узгодженість сімейних цінностей, узгодженість рольових очікувань і рольових домагань подружжя, загальну рольову адекватність шлюбних партнерів [7]. Подружжня сумісність чоловіка і жінки багато в чому залежить від того, чи відповідають їх рольові очікування дійсності. Високий рівень подружньої сумісності та правильний розподіл сімейних ролей збільшують вірогідність гармонії у стосунках, проте це не єдині чинники щасливого сімейного життя.

Мета статті полягала в аналізі рольових очікувань сімейних пар та впливі ролей на гармонійні стосунки у родині.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Загальний обсяг вибірки становить 30 подружніх пар (60 людей), 30 чоловіків і 30 жінок віком від 20 до 45 років. Для проведення дослідження було використано чотири методики, а саме: тест - опитувальник «Задоволеність шлюбом» (В. Столін, Т. Романова, Г. Бутенко); методика «Розподіл ролей у сім'ї» (Ю.Є. Альошина, Л.Я. Гозман, Є.М. Дубовська); методика «Рольові очікування і домагання у шлюбі (РОД)» О. Волкової, Г. Трапезнікової; фрайбургський багатофакторний особистісний опитувальник FPI.

Аналіз результатів дослідження за методикою «Задоволеність шлюбом» дозволив виявити, що серед досліджуваних 32% є абсолютно благополучними і 27% - благополучні. Благополучна сім'я характеризується позитивним впливом на формування особистості дітей в сім'ї, емоційним комфортом в сім'ї, де панують взаєморозуміння, взаємоповага, позитивна моральна атмосфера, врахування інтересів кожного члена родини, раціональні способи вирішення всіх сімейних проблем. Серед опитаних були також скоріш

благополучні сім'ї – 22%, що характеризуються наявністю позитивних характеристик, доброти, чуйності, достатнього рівня моральності у родині, проте тут присутні певні сімейні негаразди. Під час аналізу результатів також було виявлено перехідні сім'ї – 13%, що свідчить, про те, що взаємовідносини в таких сім'ях носять хитливий характер, присутня невпевненість у партнері, невизначеність, наявність як позитивних такі негативних моментів в залежності від ситуації яка склалася.

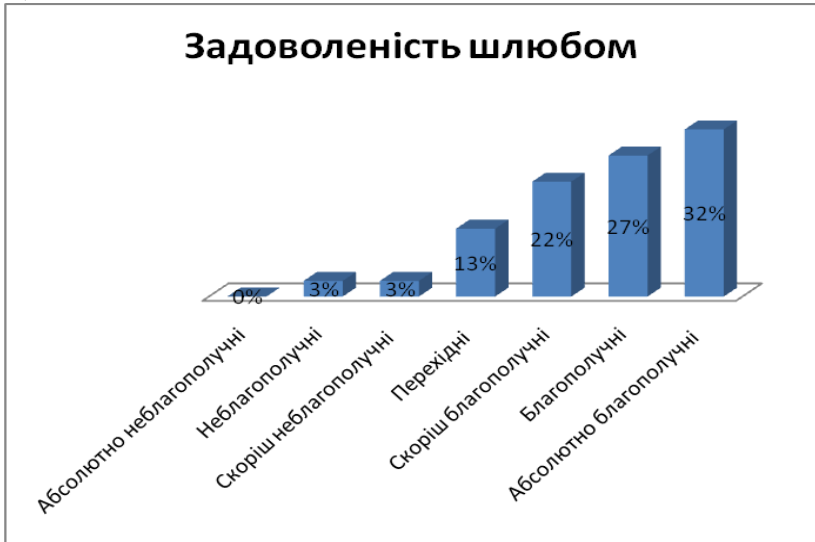

Рис. 1. Результати дослідження за методикою: «Задоволеність шлюбом»

Також було виявлено скоріш неблагополучні сім'ї – 3%, в яких присутні негативні характеристики в сімейних стосунках та неблагополучні сім'ї – 3%, що характеризуються дисгармонійними відносинами, конфліктністю, відсутністю взаєморозуміння та взаємоповаги у родині (рис.1). Отже, можна зазначити, що більшість опитаних сімей є благополучними.

Результати наступної методики «Розподіл ролей у сім'ї», дозволили нам визначити як саме розподіляються ролі між членами подружжя.

Після аналізу результатів було отримано наступні дані (рис. 2): за шкалою «виховання дітей» середнє значення чоловіків (с.б. = 3.3), жінок (с.б. = 4.1), що свідчить про те, що реалізація обов'язків, які пов'язані з розвитком дитини, організацією її дозвілля в більшості займаються жінки.

Забезпеченням позитивного емоційного клімату у родині в більшості займаються жінки (с.б. = 5.4). Реалізація цієї ролі пов'язана з активністю, що спрямована на вирішення особистісних проблем партнера – вислухати, виразити прийняття, симпатію, допомогти розібратися в проблемі, емоційно підтримати. Матеріальним забезпеченням родини в більшості займається чоловік (с.б. = 2.5), тобто виконує різні справи і обов'язки, що пов'язані із зароблянням грошей, забезпечення достатнього рівня матеріального добробуту сім'ї. Жінки ж цьому приділяють трохи менше уваги (с.б. = 1.0).

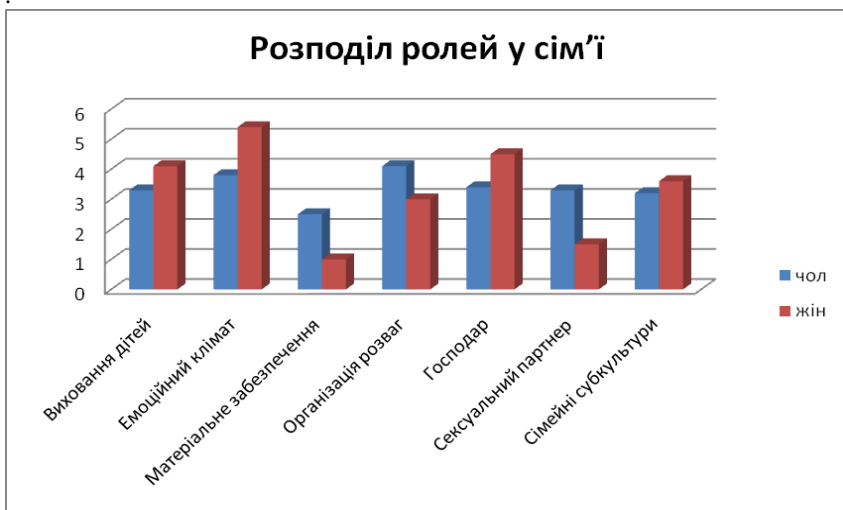

Рис. 2. Результати методики «Розподіл ролей у сім'ї»

Організацією розваг у родині переважно займається чоловік (с.б. = 4.1), ця роль включає в себе висування різного роду ініціатив у сфері дозвілля, а також активність, пов'язану з організацією виходів сім'ї в гості, в кіно, плануванням та проведенням відпустки. Роль господаря, господині у будинку традиційно беруть на себе жінки (с.б. = 4.5), вони є берегинями сімейного вогнища, забезпечують затишок, комфорт і порядок в будинку.

Позицію активного сексуального партнера в більшості сімей займають чоловіки (с.б. = 3.3), що є підтвердженням нашого припущення про те, що роль сексуально активного партнера відводиться чоловікові. Ця роль включає в себе прояви різного роду активності в плані сексуальної поведінки.

Шкала «організація сімейної субкультури» показала наступні результати: чоловіки (с.б. = 3.2), жінки (с.б. = 3.6), тому можна сказати про те, що активність, спрямовану на формування у членів сім'ї певних культурних цінностей, досить різноманітних інтересів і захоплень в більшості проявляють жінки.

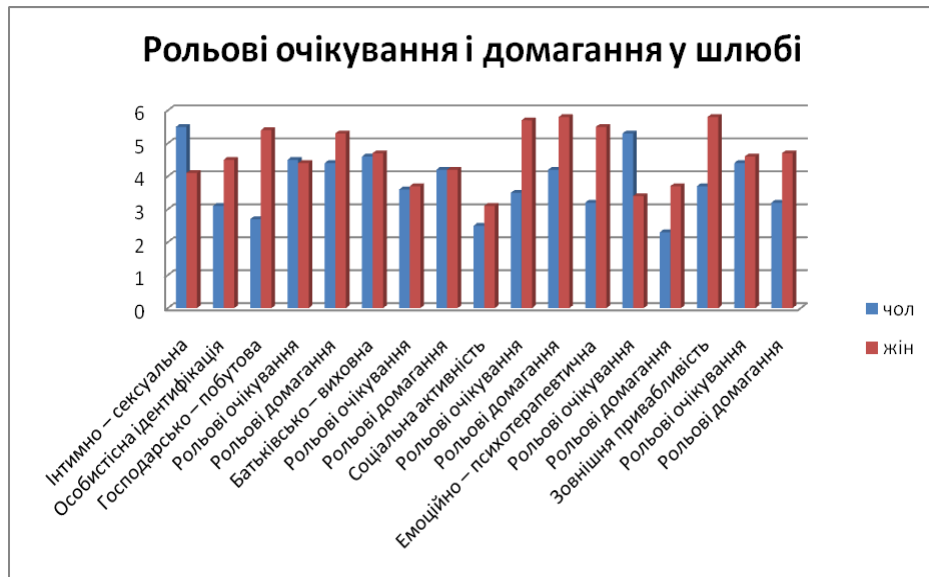

Рис. 3. Результати методики «Рольові очікування і домагання у шлюбі»

Результати наступної методики «Рольові очікування і домагання у шлюбі (РОД)», дозволили визначити уявлення подружжя про значущість у сімейному житті сексуальних стосунків, особистісної згуртованості чоловіка і дружини, батьківських обов'язків, професійних інтересів кожного з подружжя, господарсько-побутової сфери, моральної й емоційної підтримки, зовнішньої привабливості партнерів. Значення інтимно-сексуальної сфери у житті подружжя відіграє вагомішу роль для чоловіків (с.б. = 5.5), це означає, що чоловік вважає сексуальну гармонію важливою умовою подружнього щастя; ставлення до дружини істотно залежить від оцінки її як сексуального партнера.

Установка на особистісну ідентифікацію переважає у жінок (с.б. = 4.5), тобто очікування спільності інтересів, потреб, ціннісних орієнтацій, способів проведення дозвілля.

За господарсько - побутову сферу у сім'ї в більшості відповідають жінки (с.б = 5.4). Рівень очікувань чоловіків у цій сфері (с.б. =4.5), трохи вищий від рівня очікувань жінок (с.б. = 4.4). Тобто чоловіки очікують від жінок активного вирішення побутових питань. Рівень домагань у цій сфері у жінок вищий ніж у чоловіків, це свідчить про власну активну участь жінок у веденні господарства.

Ставлення до батьківських обов'язків у жінок (с.б. = 4.7), а у чоловіків (с.б. = 4.6), тобто для жінок батьківські функції є більш значимими ніж для чоловіків. Рольові очікування у жінок теж вищі, що свідчить про окресленість установок дружини на активну батьківську позицію шлюбного партнера. Рольові домагання є однаковими, тобто виконання власних обов'язків щодо виховання дітей. Установка дружини на значущість зовнішньої соціальної активності (професійної, суспільної) для стабільності шлюбно-сімейних стосунків є вищою у жінок (с.б. = 3.1) ніж у чоловіків (с.б. = 2.5). Це є показником значущості для дружини позасімейних інтересів, що становлять основні цінності у процесі міжособистісної взаємодії подружжя. Підшкала «Рольові очікування» значно переважає у жінок (с.б. = 5.7) тобто жінки вважають, що у чоловіка мають бути великі професійні інтереси, він має відігравати активну суспільну роль. Підшкала «Рольові домагання» ілюструє вираженість власних професійних потреб дружини.

Установка жінок на значущість емоційно-психотерапевтичної функції шлюбу є вища (с.б. = 5.5), ніж у чоловіків (с.б. = 3.2). Це є показником значущості для дружини взаємної моральної та емоційної підтримки членів сім'ї, орієнтації на шлюб як середовище, що сприяє психологічному розрядженню і стабілізації. Підшкала «Рольові очікування» свідчить про те, що чоловіки більшою мірою сподіваються на те, що дружина візьме на себе роль емоційного лідера сім'ї в питаннях корекції психологічного клімату, надання моральної й емоційної підтримки, створення «психотерапевтичної атмосфери». Підшкала «Рольові домагання» ілюструє прагнення дружини бути сімейним «психотерапевтом».

Установка дружини на значущість зовнішнього вигляду, його відповідність стандартам, моді є вищою (с.б. = 5.8). Це свідчить про те, що жінки більш орієнтуються на сучасні зразки зовнішнього вигляду. Підшкала «Рольові очікування» відбиває бажання дружини мати зовні привабливого партнера. Підшкала «Рольові домагання» ілюструє установку жінок на власну привабливість, прагнення модно і красиво вдягатися. Загальна оцінка шкали є показником орієнтації дружини, (чоловіка) на сучасні зразки зовнішнього вигляду (рис. 3).

Наступна методика, що була застосована у дослідженні – це фрайбургський багатофакторний особистісний опитувальник FPI. Даний опитувальник призначений для діагностики станів і властивостей особистості, які мають першорядне значення для процесу соціальної адаптації та регуляції поведінки.

Рис. 4. Результати методики FPI

Аналіз результатів показав, що шкала «Невротичність» переважає в більшості у жінок (с.б. = 3.4), чим в чоловіків (с.б. = 2.1), що свідчить про високу тривожність жінок, збудливість у поєднанні з швидкою виснажливістю, та про слабкий тип нервової системи. Чоловікам, більш характерний спокій, невимушеність, стабільність в планах і уподобаннях вони більш схильні до суперництва і змагання.

Спонтанна агресивність переважає у чоловіків (с.б. = 3.2), що свідчить про відсутність соціальної конформності, помірний самоконтроль і імпульсивність. Це пов'язано з недостатньою соціалізацією потягів, невмінням або небажанням стримувати або відкладати задоволення своїх бажань. У чоловіків сильно виражено потяг до гострих афективних переживань, за відсутності яких переважає почуття нудьги. Вони прагнуть задовольнити свої бажання відразу, серйозно не замислюючись про наслідки своїх вчинків, діють

імпульсивно і непродумано. Тому вони не отримують користі з свого негативного досвіду, у них багаторазово виникають труднощі одного і того ж характеру. Для жінок за цією шкалою більш характерна стриманість, поступливість, та обережність в поведінці.

Депресивність більш притаманна жінкам (с.б.=3.3), що характеризується зниженим фоном настрою, зануренням у власні переживання. Однак за зовнішнім фасадом відчуженості і похмурості ховається чуйність, постійна готовність до самопожертви, в тісному колі близьких друзів такі люди втрачають скутість і відгородженість, стають веселими, балакучими. Чоловікам в більшості притаманна життєрадісність, енергійність і заповзятливість. Вони відрізняються невимушеністю в міжособистісних відносинах, упевненістю в своїх силах, успішністю у виконанні різних видів діяльності, що вимагають активності, ентузіазму і рішучості. Однак відсутність скутості і брак контролю над своїми імпульсами можуть призвести до невиконання обіцянок, непослідовності, безпечності, що призводить до втрати довіри і образ з боку друзів.

Дратівливість у чоловіків і жінок знаходиться на однаковому рівні (с.б. = 2.3). Це дозволяє судити про емоційну стійкість особистості. Так, як оцінки за цією шкалою досить низькі, можна сказати, що і чоловікам і жінкам однаковою мірою характерні такі риси, як почуття відповідальності, сумлінність, стійкість моральних принципів. У своїй поведінці вони керуються почуттям обов'язку, суворо дотримуються етичних стандартів, завжди прагнуть до виконання соціальних вимог.

За шкалою «Комунікабельність», чоловіки отримали вищі бали (с.б. = 3.8) ніж жінки (с.б. = 2.5). Дана шкала характеризує як потенційні можливості, так і реальні прояви соціальної активності. Високі оцінки дозволяють говорити про наявність вираженої потреби в спілкуванні і постійній готовності до задоволення цієї потреби. Для високих значень цього фактора характерні багатство і яскравість емоційних проявів, природність і невимушеність поведінки, готовність до співпраці, чуйне, уважне ставлення до людей, доброта. Для жінок характерні більш формальні відносини та прагнення до самотності. У чоловіків виявлено вищий рівень врівноваженості (с.б = 3.7), що свідчить про відсутність внутрішньої напруженості, задоволеність собою і своїми успіхами, готовність слідувати нормам і вимогам.

Результати опитаних жінок (с.б = 3.0) вказують на стан дезадаптації, тривожність, втрату контролю над потягами, виражену дезорганізацію поведінки. Шкала «Реактивна агресивність» набрала однакову кількість балів, що свідчить про поступливість, м'якість, готовність послухати і прийняти пораду більш старшої чи досвідченішої людини.

Сором'язливість, більш притаманна жінкам (с.б. = 2.7), вона відображає схильність до стресового реагування на звичайні життєві ситуації, наявність тривожності, скутості, невпевненості, наслідком чого є труднощі в соціальних контактах. Уникають шумних компаній, спілкуються лише з старими, перевіреними друзями. Про чоловіків, за цим фактором можна сказати, що вони більш схильні до ризику, не вміють терпляче чекати, люблять бути в центрі уваги. Відкритість є більш характерною для чоловіків (с.б. = 3.5), дана шкала дозволяє характеризувати ставлення до соціального оточення і рівень самокритичності з мінімальними суб'єктивними спотвореннями.

За шкалою «Екстраверсія – інтроверсія» жінки отримали вищі результати (с.б. = 3.7) ніж чоловіки (с.б. = 3.0) Високі оцінки за даною шкалою відповідають за виражену екстравертованість особистості, низькі - виражену інтровертованість. Високі оцінки за шкалою «екстраверсія – інтроверсія» притаманні для осіб, що прагнуть до суспільного визнання, лідерства, що не соромляться, коли на них звертають увагу, що не мають труднощів у спілкуванні, у встановленні контактів, охоче беруть на себе головні ролі у взаєминах з оточуючими. Вони надають великого значення соціальному успіху всіма способами домагаються суспільного визнання своїх особистих заслуг, чим можуть викликати невдоволення з боку тих людей, з якими їм доводиться мати справу.

Низькі оцінки за шкалою інтроверсії свідчать про труднощі у контактах, прагненні до видів діяльності не пов'язаних з широким спілкуванням. Інтроверти в ситуаціях вимушеного спілкування легко втрачають душевну рівновагу і з цієї причини вони намагаються зберігати дистанцію у взаєминах. Вони з повагою ставляться до прав інших, цінують індивідуальність і своєрідність в людях, вважають, що кожен має право на власну точку зору. Велику увагу вони приділяють роботі, бачать у цьому сенс життя, цінують професіоналізм і майстерність, розглядають добре виконану роботу як особисту нагороду.

Емоційна лабільність переважає у жінок (с.б. = 2.6) Це виявляється в частих коливаннях настрою, підвищеній збудливості, дратівливості, недостатній саморегуляції. Особи з високими оцінками за цим фактором не переносять грубих слів, грубих людей і грубої роботи. Реальне життя легко травмує їх. Вони м'які, жіночні, занурені у фантазії, вірші і музику. Високі оцінки за даним фактором можуть бути пов'язані зі станом дезадаптації, тривожністю.

Для чоловіків більш характерна висока стабільність емоційного стану і хороше вміння володіти собою. Їм притаманна емоційна зрілість, реалістичність. Їхні інтереси вузькі і однотипні, суб'єктивні та духовні цінності їх не цікавлять, мистецтво не захоплює, наука здається нудною, надмірно абстрактною і

відірваною від життя. У своїй поведінці вони керуються надійними, реально відчутними цінностями, без особистої вигоди нічого не роблять. Успіхи інших людей і свої власні оцінюють по матеріальному достатку й службовому становищу. Хоча у спілкуванні їм не вистачає делікатності і тактовності, вони користуються симпатією, повагою у людей, їх грубість і різкість найчастіше не ображає, а притягує до себе, люди в ній бачать не прояви озлобленості, а прямоту і відвертість. Їм властива відсутність внутрішньої напруженості, задоволеність собою і своїми успіхами, готовність слідувати нормам і вимогам (рис. 4).

Також у даній методиці було окремо виділено шкалу «Маскулінність – фемінність», так як вона безпосередньо стосується гіпотези нашого дослідження про те, що попередній розподіл ролей у подружжі пояснюється відповідністю ремінних і маскулінних проявів у чоловіків та жінок.

Рис.5. Результати дослідження, за шкалами «маскулінність – фемінність», чоловіки

Проаналізувавши результати можна сказати, що 89% опитаних чоловіків мають яскраво виражені маскулінні риси, тобто, сміливість, підприємливість, прагнення до самоствердження, схильність до ризику, до швидких, рішучих дій без достатнього їх обмірковування і обґрунтування. Інтереси таких людей вузькі і практичні, судження – тверезі і реалістичні, в поведінці їм бракує оригінальності і своєрідності. Вони намагаються уникати складних, заплутаних ситуацій, нехтують відтінками і півтонами. Погано розбираються в істинних мотивах своєї і чужої поведінки, поблажливо

ставляться до своїх слабкостей, не схильні до рефлексії і самоаналізу, вірять в силу, а не в мистецтво (рис.5). Проаналізувавши результати опитаних жінок, можна сказати, що 86% мають яскраво виражені фемінні характеристики, тобто вони чутливі, схильні до хвилювань, м'які, поступливі, скромні. У них широкі, різноманітні, слабо диференційовані інтереси, розвинена уява, потяг до фантазування і естетичних занять. Вони виявляють зацікавленість у філософських, морально-етичних та світоглядних проблемах і часом демонструють надмірну заклопотаність особистими проблемами, схильні до самоаналізу і самокритики.

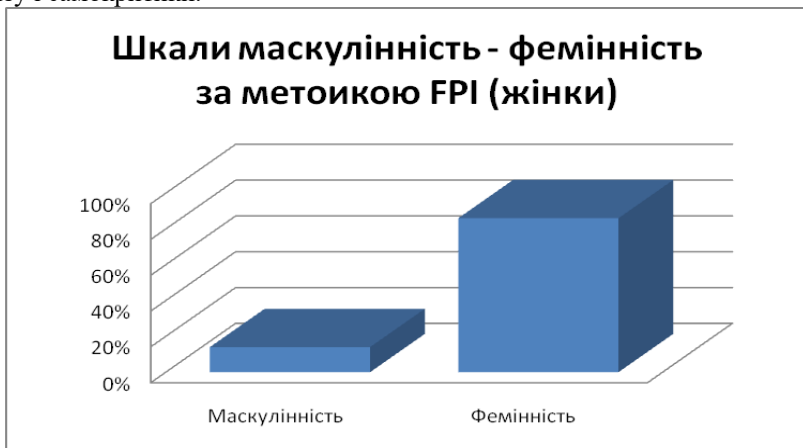

Рис.6. Результати дослідження, за шкалами «маскулінність – фемінність», жінки.

У них підвищений інтерес до людей і до нюансів міжособистісних відносин, їм доступно розуміння рушійних сил людської поведінки. Вони уникають суперництва, легко поступаються, приймають допомогу і підтримку. Вони здатні точно відчувати інших людей, вміють емоційно викладати свої думки, зацікавлювати інших людей своїми проблемами, м'яко, без натиску схилити їх на свій бік (рис.6). Отже, чоловікам притаманна спонтанна агресивність, врівноваженість, відкритість, а також риси маскулінності. Жінкам властива сором'язливість, невротичність, емоційна лабільність та риси фемінності.

На основі отриманих результатів було проведено кореляційний аналіз даних. Було виявлено такі прямі кореляційні зв'язки між шкалами: «Врівноваженість» та «Абсолютне благополуччя», ($r=0,53$, при $p<0,05$), отже,

чим більше поведінка людини врівноважена, чим вищий контроль емоційних проявів та співвідношення процесів збудження та гальмування, тим більш благополучними є взаємостосунки у сім'ї (рис. 7). «Комунікабельність» та «Швидше благополучні», ($r=0,76$, при $p<0,05$), тобто, можна сказати, що чим більш комунікабельні люди, які вмiють та люблять спілкуватись, легко знаходять спільну мову з оточенням, тим більша ймовірність їхнього сімейного благополуччя.

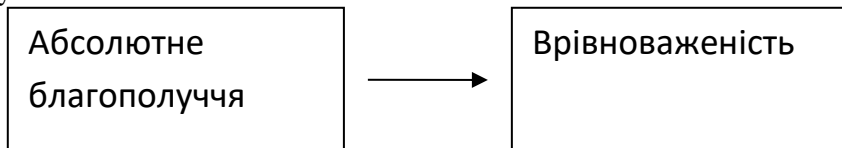

Рис.7. Кореляційний зв'язок між шкалами «Абсолютне благополуччя» та «Врівноваженість»

Також, прямі кореляційні зв'язки виявлено між шкалами: «Особистісна ідентифікація» та «Благополучні сім'ї», ($r=0,73$, при $p<0,05$), отже, чим більша спільність інтересів, потреб, ціннісних орієнтацій, способів проведення дозвілля у подружжя, тим вищий рівень їхнього благополуччя.

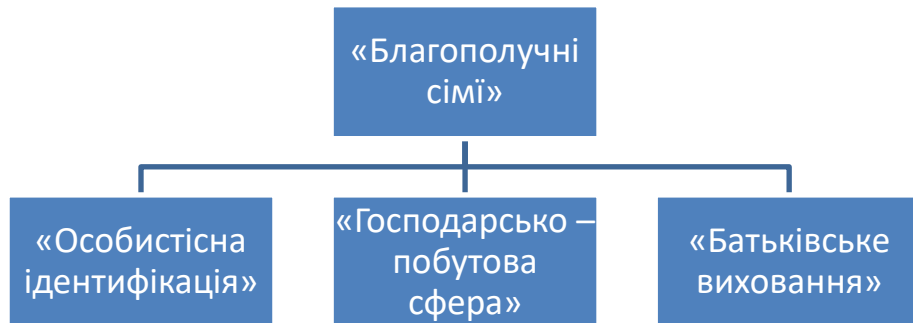

Рис. 8. Кореляційний граф шкали «Благополучні сім'ї» з іншими значимими шкалами

«Господарсько-побутова сфера» та «Благополучні сім'ї», ($r=0,51$, при $p<0,05$), тобто якщо люди спільно вирішують побутові питання, вмiють розподіляти хатні обов'язки між собою, тим вищий рівень їхнього сімейного благополуччя. «Батьківське виховання» та «Благополучні сім'ї» ($r=0,68$, при $p<0,05$), правильний розподіл батьківських обов'язків, вміння домовлятись між

собою, активна батьківська позиція з боку обох членів подружжя сприяє благополуччю родини (рис.8).

Шкала «Сором'язливість» обернено корелює між шкалою «Перехідні сім'ї» ($r=-0,59$, при $p<0,05$). Таким чином високий рівень сором'язливості може знизити рівень благополуччя родини, завадити розвитку гармонійних сімейних стосунків. Також, прямі кореляційні зв'язки виявлено між шкалами: «Організація сімейної субкультури» та «Швидше благополучні сім'ї» ($r=0,66$, при $p<0,05$), тобто, чим вищий рівень формування у людини культурних цінностей, різних захоплень тим вища ймовірність благополуччя у родині.

Обернені кореляційні зв'язки виявлено між шкалами: «Швидше благополучні» і «Батьківське виховання» ($r=-0,54$, при $p<0,05$), можна зазначити, що у більш благополучних сім'ях, менш значимим є батьківський контроль.

Висновки. Отже, під час кореляційного аналізу було виявлено прямі кореляційні зв'язки між шкалами: «Врівноваженість» та «Абсолютне благополуччя», «Комунікабельність» та «Швидше благополучні», «Особистісна ідентифікація» та «Благополучні сім'ї», «Господарсько - побутова сфера» та «Благополучні сім'ї», «Особистісна ідентифікація» та «Благополучні сім'ї», «Організація сімейної субкультури» та «Швидше благополучні сім'ї». Обернені кореляційні зв'язки виявлено між шкалами: «Швидше благополучні» і «Батьківське виховання», шкала «Сором'язливість» обернено корелює з шкалою, «Перехідні сім'ї».

Література

1. Волкова А.Н., Трапезникова Г.М. Методические приемы диагностики супружеских отношений. *Вопросы психологии*. 1985. № 5. С. 110 – 116.
2. Обозов Н.Н., Обозова А.Н. Диагностика супружеских затруднений. *Психол. журн*. 1982. № 3. С. 147–151.

Referenses

1. Volkova A.N., Trapeznikova G.M. Metodicheskie priemy diagnostiki supruzheskih otnoshenij. *Voprosy psihologii*. 1985. № 5. S. 110 – 116.
2. Obozov N.N., Obozova A.N. Diagnostika supruzheskih zatrudnenij. *Psihol. zhurn*. 1982. № 3. S. 147–151.

Yaremchuk V.V.

EMPIRICAL STUDY OF ROLE EXPECTATIONS OF MARRIED COUPLES

The article presents the results of an empirical study of the role expectations of married couples. Based on the study, the author notes that most of the surveyed families are prosperous, men have strong masculinity, they take on responsibilities such as family support, active position in sexual relations and entertainment, and

husbands expect a wife. Will be engaged in the household sphere in life and create a positive emotional climate in the family. Men are also more likely to have a higher level of balance, realism and spontaneous aggression. Women have pronounced femininity traits, most of them are involved in raising children, creating comfort in the home and a positive emotional climate in the family. It has been studied that the economic sphere is important for women, women attach more importance to their appearance, and the emotional and psychotherapeutic function in marriage is more important for them. The correlation analysis revealed direct correlations between the scales: "Balance" and "Absolute well-being", "Sociability" and "Faster prosperity", "Personal identification" and "Prosperous families", "Household" and "Prosperous Families", "Personal Identification" and "Prosperous Families", "Organization of Family Subculture" and "Rather Prosperous Families". Inverse correlations were found between the "Rather Prosperous" and "Parenting" scales, and the "Shyness" scale was inversely correlated with the "Transition Families" scale.

Key words: *role expectations, family well-being, marital role, functional-role structure of family, marriage satisfaction.*

Яремчук Віталія Василівна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

ПЕРЕЖИВАННЯ ОСОБИСТІСНОЇ КРИЗИ В ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У ВІЦІ РАНЬОЇ ДОРОСЛОСТІ

ORCID: 0000-0003-2815-9673

У статті розкрито особливості переживання особистісної кризи в процесі формування професійної ідентичності у віці ранньої дорослості. Виявлено характер співвідношення особистісної та професійної ідентичності у зазначений період розвитку. Показано, що становлення особистісної ідентичності є важливим фактором становлення професійної ідентичності та передує цьому процесу. Виявлено найбільш значущий період у становленні особистісної та професійної ідентичності (рання дорослість). Вивчено особистісні предиктори, що впливають на характер і темпи становлення професійної ідентичності. Виявлено кризові переживання, що супроводжують процес становлення професійної ідентичності. З'ясовано, що становлення професійної ідентичності у ранній дорослості відбувається гетерохронно. В цілому період ранньої дорослості можна розглядати як сенситивний для становлення професійної ідентичності, що проявляється у підвищенні значущості Я-професійного у структурі Я-концепції, у значному зростанні тривожного ставлення до професійного майбутнього, у збільшенні інтенсивності кризових переживань професійного самовизначення. Досягнення особистісної ідентичності в ранній дорослості проявляється у підвищенні показників професійного самовизначення: задоволеність обраної професією, усвідомлення можливості професійної самореалізації, самостійність професійного вибору, зростання значущості Я-професійного у структурі Я-концепції, зниження страху, тривоги та байдужості до професійного майбутнього. Кризовий характер становлення ідентичності проявляється у специфіці та інтенсивності кризових переживань. Досягнення ідентичності веде до зниження вираженості кризових переживань самовизначення, труднощів спілкування та розчарування у вибраній професії.

Ключові слова: особистість, особистісна криза, професійна ідентичність, рання дорослість.

Постановка проблеми. Ідентичність – це багатогранний феномен, що включає різні пласти свідомості, індивідуальні та колективні, онтогенетичні та соціогенетичні основи. Постановка проблеми професійної ідентичності,

визначення умов її становлення в різних життєвих контекстах є актуальними завданнями через ідентичність сучасної людини (Г. Андрєєва, Т. Буякас, Д. Ісаєва, Л. Путілова, Л. Шнейдер та ін.), що відзначається дослідниками кризи, назрілими у зв'язку з цим завданнями надання психологічної допомоги у вирішенні цієї кризи. Роки соціальної, політичної, економічної нестабільності, призвели до розмивання орієнтирів, необхідних як для особистісного, так і професійного самовизначення, як наслідок, проблема пошуку власної ідентичності надзвичайно важлива для сучасної молоді людини, а завдання дослідження психологічних умов, що забезпечують процес досягнення професійної ідентичності, постає найбільше гостро (Каширіна, 2017).

Проблема ідентичності виникає в аспекті здійснення життєвої та професійної ідеології людини, у плані реалізації професійної підготовки спеціаліста, у плані становлення професіонала. Період ранньої дорослості є сенситивним періодом для самовизначення як в особистісній сфері, так і в професійній (Ковальчук, 2014). Процес формування ідентичності триває протягом усього життєвого шляху, будучи фактором психологічного благополуччя, задоволеністю життям та особистісного зростання кожної людини в сучасному, швидко мінливому світі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У психології з поняттям ідентичності пов'язане, перш за все, ім'я Е. Еріксона, який вперше обґрунтував це поняття і надав йому науковий статус. Підходи до проблеми ідентичності представлені у роботах зарубіжних психологів психоаналітичної парадигми (Дж. Марсія, А. Ватерман, М. Berzonsky та ін.), символічного інтракціонізму (Дж. Мід, Е. Goffman та ін.), когнітивно-орієнтованого підходу (G. Breakwell, Н. Tajfel та ін.). Таким чином, у науковій літературі накопичився великий теоретичний та методологічний матеріал, присвячений різним психологічним аспектам становлення особистісної та професійної ідентичності. Проте, більшість досліджень обмежуються вивченням особливостей формування ідентичності у підлітковий та юнацький періоди, причому, найчастіше дослідження охоплюють майбутніх педагогів та психологів; за рамками залишаються різні аспекти становлення ідентичності молодих людей інших професій. Недостатньо глибоко вивчені проблеми співвідношення формування ідентичності у різних сферах самовизначення (Комар, 2017).

Мета статті – розкрити особливості переживання особистісної кризи в процесі формування професійної ідентичності у віці ранньої дорослості.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Професійна ідентичність, будучи найважливішою характеристикою професіонала, є складним інтегративним утворенням, яке неоднозначно трактується у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі. У понятті професійна

ідентичність виражається концептуальне уявлення людини про своє місце у професії, професійній групі чи спільності, воно включає певні ціннісні та мотиваційні орієнтири, а також суб'єктивне ставлення (прийняттям чи ні) своєї професійної приналежності.

У визначенні ідентичності, даної Е. Еріксоном, можна виділити три елементи. Перший: юнаки та дівчата повинні постійно сприймати себе «внутрішньо тотожним собі». В цьому випадку повинен сформуватися образ себе, що склався в минулому і замикається в майбутньому. Другий, значущі інші повинні бачити тотожність і цілісність в індивіді. Це означає, що юнакам потрібна впевненість у тому, що вироблена ними раніше внутрішня цілісність буде прийнята іншими людьми, значущими для них. Третій: молоді люди повинні досягти переконання в тому, що внутрішні та зовнішні плани цієї цілісності узгоджуються між собою. Небезпека цієї стадії полягає у змішанні ролей, що призводить до кризи ідентичності, що виявляється у трьох сферах поведінки: проблема вибору кар'єри, приналежність до групи однолітків та вживання алкоголю та наркотиків (Луньов, 2016).

Позитивна якість, пов'язана з успішним вирішенням кризи – це здатність бути вірним своїм уподобанням і принципам, незважаючи на протиріччя у системі цінностей. Якщо молодій людині не вдається вирішити ці завдання, у неї формується дифузна ідентичність, ознаками якої є: уникнення психологічної інтимності, тісних міжособистісних відносин; розмивання відчуття часу, нездатність будувати життєві плани, страх дорослішання та змін; інволюція творчих здібностей, невміння мобілізувати свої внутрішні ресурси та зосередитись на головній діяльності; формування «негативної ідентичності», відмова від самовизначення та вибір негативних зразків для наслідування (Попович, 2018).

Період дорослості є досить тривалим етапом життя людини. Дорослість є предметом дослідження акмеології, у руслі якої вивчаються чинники досягнення вершин професіоналізму, аналізуються етапи, рушійні сили та кризи професійної кар'єри, а дорослість розглядається як вікове поняття, відмінне від поняття «зрілість».

Відповідно до концепції Е. Еріксона стадії ранньої дорослості пов'язані із встановленням близьких відносин. Цілісність еґо-ідентичності на цій стадії піддається випробуванню. Зрештою, молодій людині необхідно навчитися створювати та підтримувати близькі відносини, не втрачаючи свого «Я», тобто зберігаючи свою ідентичність.

Називаючи період ранньої дорослості віком зростання сили Я, Г. Абрамова звертає увагу на небезпеку даного періоду, що полягає в тому, що відносини близькості, суперництва та боротьби переживаються у зв'язку з

людьми, подібними до себе, з однолітками, що може породжувати упередженість у відносинах, неприйняття самого себе та інших.

Сучасні теорії особистості підкреслюють важливість проблеми ідентичності у цей період. С. Уїтбурн і Л. Коннолі під ідентичністю розуміють оцінку індивідом наявності у себе різноманітних атрибутів, що належать до фізичних і когнітивних здібностей, рис характеру і мотивів, а також соціальних ролей. На думку авторів, переживання та досвід індивіда можуть асимілюватися та сприяти акомодатії ідентичності. У цьому можна назвати три основних стиля ідентичності у цій віковій категорії: люди схильні до асиміляції, відриваючись від дійсності, вважають себе незмінними; люди, схильні до акомодатії, схильні й до сильних змін під впливом особистого досвіду; врівноважені люди, які реалістично інтегрують у своїй ідентичності позитивні та негативні переживання.

Найчастіше на стадії професійної підготовки респонденти переживають розчарування в професії. Може виникати невдоволення окремими навчальними предметами, часом виникають сумніви щодо правильності зробленого професійного вибору, падає інтерес до навчання. Е. Зеєр називає цю ситуацію кризою професійного вибору. Дана криза проявляється у першій і останній роки професійного навчання та долається зміною навчальної мотивації на соціально-професійну. Професійна спрямованість навчальних дисциплін, що посилюється з року в рік, знижує незадоволеність.

Велике значення для становлення людини як суб'єкта діяльності в період дорослості має адекватність професійного вибору. Успіху у діяльності, розгортанню потенціалів розвитку багато в чому сприяє відповідність характеру діяльності структурі та характеру потенціалів суб'єкта.

В. Манукян докладно описує кризи ранньої дорослості, пов'язані з процесом навчання. Криза першокурсника пов'язана з адаптацією до умов ЗВО та складається з трьох форм:

1. Формальна адаптація, що стосується пізнавально-формаційного пристосування студентів.
2. Суспільна адаптація, тобто процес об'єднання груп студентів та інтеграція цих груп зі студентським середовищем загалом.
3. Дидактична адаптація щодо підготовки студентів до нових форм та методів навчальної роботи.

При цьому адаптація студента проходить у два етапи: адаптивна реакція, бурхливе пристосування протягом першого року та фаза стабілізації на третьому семестрі навчання.

На початковому етапі професіоналізації, згідно з дослідженнями Л. Рикман, роль Я-професійного у загальній структурі Я-концепції незначна.

Через недостатню сформованість образ себе у професії не виступає фактором, що регулює професійне самовизначення на даному етапі професійного розвитку. Автор зазначає залежність ролі Я-професійного від профілю навчання, вказуючи, що у майбутніх програмістів вона значима, ніж у майбутніх менеджерів.

Крім стадії адаптації до процесу професійного навчання молода людина проходить ще дві стадії: інтенсифікації (розвиток загальних та спеціальних здібностей, емоційно-вольової регуляції та ін.) та ідентифікації (формування професійної ідентичності). Одним із основних критеріїв успішного проходження етапу ідентифікації є ототожнення себе з майбутньою професією, формування готовності до неї, розвинена здатність до професійної самопрезентації.

Після закінчення навчання, при вступі на роботу на стадії професійної адаптації соціальна ситуація значно змінюється: виникає нова система відносин у різновіковому виробничому колективі, з'являється інша соціальна роль, нові соціально-економічні умови та професійні відносини. Провідною діяльністю стає професійна, при цьому рівень її виконання, зазвичай, носить нормативно-репродуктивний характер.

Криза «молодого спеціаліста», яка може зачіпати останній рік навчання, пов'язана з протиріччям між вимогами системи та можливостями молодого спеціаліста. Переживання цієї кризи можуть виражатися у незадоволеності організацією праці, її змістом, посадовими обов'язками, виробничими відносинами, умовами роботи, зарплатою. Показником подолання цієї кризи вважається адаптація людини у колективі.

Стрес може виникати у тих випадках, коли зовнішня ситуація сприймається індивідом як пред'явлення вимоги, що загрожує перевищити можливості та ресурси індивіда. Для особи, яка перебуває на стадії професійної адаптації, часом характерне розчарування у професійній діяльності, внаслідок розбіжності реального професійного життя зі сформованими очікуваннями та уявленнями. Невідповідність професійної діяльності очікуванням викликає кризу професійних експектацій. Іноді, невинуваті очікування на етапі освоєння професійної діяльності сприяють розвитку вивченої безпорадності, професійного та емоційного відчуження.

Конструктивний варіант подолання кризи полягає в активізації професійних зусиль з якнайшвидшої адаптації та набуття досвіду роботи, деструктивний шлях – звільнення, неадекватне, неякісне, непродуктивне виконання професійних функцій.

У період ранньої дорослості для багатьох актуальним стає створення сім'ї, що може спровокувати проблеми професійного розвитку. У жінок це проявляється у перериванні кар'єрного зростання, що, своєю чергою,

призводить до конфлікту між бажанням виконувати материнські функції та бажанням зберегти свої професійні знання та навички. У чоловіків ця ситуація може призвести до рольового навантаження, а також у відмові від привабливої, але низько оплачуваної роботи на користь роботи, що дає можливість забезпечувати сім'ю.

Результатом розвитку професіонала у період дорослості мають стати сформована професійна Я-концепція та професійна ідентичність. Проте процес становлення професійної ідентичності у період дорослості має нерівномірний характер.

Період ранньої дорослості характеризується вираженим посиленням соціального розвитку особистості, включенням її в різні сфери суспільних відносин і діяльності, а це, у свою чергу, вимагає, по-перше, мобілізації всіх власних ресурсів людини, а, по-друге, соціальної активності самої особистості. Цілісність особистісної ідентичності цієї стадії піддається випробуванню.

Професійна діяльність дозволяє особистості найповніше розкрити свій потенціал. Одним з основних показників успішної професіоналізації в період дорослості є професійна ідентичність, яка переживається, як позитивне ставлення індивіда до професії, як бажання працювати в цих умовах і за цією спеціальністю, прагнення найкраще виконувати професійні функції. Це почуття спирається на позитивне ставлення людини до себе як професіонала, з одного боку, і до обраної професії та професіоналізації в цілому, як засобу саморозвитку та самореалізації особистості.

Становлення особистісної та професійної ідентичності відбувається гетерохронно. Становлення особистісної ідентичності випереджає за темпами становлення професійної ідентичності. При цьому становлення особистісної ідентичності один із чинників, що впливає на становлення професійної ідентичності.

Вікова динаміка становлення особистісної ідентичності в ранній дорослості відображається у переході від дифузного статусу в юності до мораторію в ранній дорослості, що означає перехід від розмитої, несформованої ідентичності до кризи, яка полягає у пошуку власної ідентичності. Цей перехід відбиває переломний момент у процесі становлення особистісної ідентичності, притаманний для віку 20 років.

Передумови ініціації кризи професійної ідентичності створюються в період ранньої дорослості (починаючи з 19 років), що проявляється у підвищенні значущості Я-професійного у структурі Я-концепції, у значному зростанні тривожного ставлення до професійного майбутнього, у збільшенні інтенсивності кризових переживань набутого у процесі навчання бачення професії, у

підвищенні розчарування у професії та відсутності бажання працювати за обраною спеціальністю, у відчутті власної некомпетентності.

В якості предикторів становлення особистісної ідентичності виступають риси особистості. У ранній дорослості найбільш важливими предикторами становлення особистісної ідентичності стають вольові якості – відповідальність, сумлінність, цілеспрямованість, а також прагнення особистої автономії. У кожному з вивчених періодів розвитку становленню професійної ідентичності сприяє високий рівень самоконтролю поведінки.

Становлення особистісної та професійної ідентичності супроводжується кризовими переживаннями. Найбільш часто зустрічаються переживання жалю з приводу втрачених можливостей, труднощів розподілу часу і сил між різними життєвими контекстами, непередбачуваності майбутнього і відчуття сильної втоми. Характер кризових переживань залежить від етапу розвитку. У ранній дорослості значно зростають переживання, пов'язані з непередбачуваністю, невизначеністю майбутнього, актуалізуються питання професійного самовизначення: значуще зростають переживання розбіжності очікувань та набутого у процесі навчання бачення професії, знижується бажання працювати за обраною спеціальністю, підвищується розчарування у професії.

Зовнішніми показниками досягнення ідентичності в ранній дорослості є: задоволеність обраною професією, усвідомлення того, що професія сприяє самореалізації, самостійність професійного вибору, зростання значущості Я-професійного у структурі Я-концепції, зниження страху, тривоги та байдужості, а також зниження кризових переживань самовизначення, труднощів спілкування та розчарування у професії.

Становлення ідентичності характеризується специфікою, що пов'язана з профілем навчання. Труднощі набуття ідентичності виявляються у більшій представленості дифузної особистісної, дифузного та передчасного статусів професійної ідентичності, в уповільненій динаміці Я-професійного, у більшій виразності кризових переживань, пов'язаних з тривогою по відношенню до професійного майбутнього, конфліктом вибору цілей та напрямків розвитку втоми.

Висновки. Проведене дослідження продемонструвало загалом складний характер становлення професійної ідентичності в ранній дорослості. Досягнення ідентичності у більшості молодих людей не завершується в період ранньої дорослості, а лише ініціюється. При цьому відзначається нерівномірність становлення особистісної та професійної ідентичності, що набуває характеру взаємовпливу, взаємообумовленості. Виявлені предиктори становлення професійної ідентичності необхідно враховувати при розробці програм психологічної підтримки респондентів. Найважливішими чинниками

становлення професійної ідентичності є, зокрема, показники особистісної зрілості – відповідальність, обов’язковість, сумлінність. На формування та розвиток саме цих якостей необхідно сконцентрувати зусилля педагогів, психологів та сім’ї. Психологічна підтримка необхідна у зв’язку з важливістю емоційної стійкості у становленні професійної ідентичності. Важливість факторів професійного самовизначення у становленні професійної ідентичності в ранній дорослості диктує необхідність розвитку глибокого та осмисленого саморозуміння особистості, а також формування спроможності вчинення самостійного, вираженого та обгрунтованого професійного вибору.

Література

1. Каширіна Є.В. Застосування адаптивних стратегій поведінки у професійній діяльності фахівців соціономічного профілю. *Теоретичні і прикладні проблеми психології* : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. № 3(44). Северодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2017. С. 95 – 104.
2. Ковальчук З.Я. Вплив формувального експерименту на комунікативну толерантність та рефлексійність особистості у професійній взаємодії. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка*. Вип. 121. Т. І. Чернігів: ЧНПУ, 2014. С. 164 – 169.
3. Комар Т.В. Інтегративно-цілісний підхід до формування професійної зрілості спеціаліста в системі «людина – людина». *Науковий часопис національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки: зб. наук. праць*. Вип. 5 (50). К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2017. С. 198 – 204.
4. Луньов В.Є. Психологія когнітивного становлення професіонала (на прикладі фахівців системи «людина-людина»): монографія. К.: Інтерсервіс, 2016. 250 с.
5. Попович І.С. Психолого-педагогічний аспект професійної підготовки фахівців соціономічного профілю. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Психологічні науки. Вип. 5. Херсон: ВД «Гельветика», 2018. С. 124 – 129.

Referens

1. Kashyryina Ye.V. (2017). Zastosuvannia adaptyvnykh stratehii povedinky u profesiinii diialnosti fakhivtsiv sotsionomichnoho profilii. [Application of adaptive behavioral strategies in the professional activity of socionomics specialists]. *Teoretychni i prykladni problemy psykholohii: zb. nauk. prats Skhidnoukrainskoho natsionalnoho universytetu im. V. Dalia*. № 3(44). Sievierodonetsk: Vyd-vo SNU im. V. Dalia. S. 95 – 104. [in Ukrainian].

2. Kovalchuk Z.Ia. (2014). Vplyv formuvalnogo eksperymentu na komunikativnu tolerantnist ta refleksiinist osobystosti u profesiinii vzaiemodii. [The influence of the formative experiment on the communicative tolerance and reflection of the individual in professional interaction]. *Visnyk Chernihivskoho natsionalnogo pedahohichnogo universytetu imeni T.H. Shevchenka*. Vyp. 121. T. I. Chernihiv: ChNPU. S. 164 – 169. [in Ukrainian].

3. Komar T.V. (2017). Intehratyvno-tsilisnyi pidkhid do formuvannia profesiinoi zrilosti spetsialista v systemi «liudyna – liudyna». [Integrative-holistic approach to the formation of professional maturity of the specialist in the system "man - man"]. *Naukovyi chasopys natsionalnogo pedahohichnogo universytetu imeni M. P. Drahomanova. Serii 12. Psykholohichni nauky: zb. nauk. prats.* Vyp. 5 (50). K.: NPU imeni M.P. Drahomanova. S. 198 – 204. [in Ukrainian].

4. Lunov V.Ie. (2016). Psykholohiia kohnityvnoho stanovlennia profesionala (na prykladi fakhivtsiv systemy «liudyna-liudyna»): monohrafiia. [Psychology of cognitive formation of a professional (on the example of specialists of the "man-man" system)]. K.: Interservis. 250 s. [in Ukrainian].

5. Popovych I.S. (2018). Psykholoho-pedahohichniyi aspekt profesiinoi pidhotovky fakhivtsiv sotsionomichnogo profiliiu. [Psychological and pedagogical aspect of professional training of socioeconomic specialists]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnogo universytetu. Serii: Psykholohichni nauky*. Vyp. 5. Kherson: VD «Helvetyka». S. 124 – 129. [in Ukrainian].

Glushko L.F.

EXPERIENCE OF PERSONAL CRISIS IN THE PROCESS OF FORMATION OF PROFESSIONAL IDENTITY AT THE AGE OF EARLY ADULTITY

The article reveals the peculiarities of experiencing a personal crisis in the process of forming a professional identity in early adulthood. The nature of the ratio of personal and professional identity in the specified period of development is revealed. It is shown that the formation of personal identity is an important factor in the formation of professional identity and precedes this process. The most significant period in the formation of personal and professional identity (early adulthood) is revealed. Personal predictors influencing the nature and pace of professional identity formation have been studied. Crisis experiences accompanying the formation of professional identity have been identified. Peculiarities of identity formation in respondents of different profiles of professional training are shown. It was found that the formation of professional identity in early adulthood is heterochronous. The period of early adulthood can be considered as sensitive to the formation of professional identity, which is manifested in increasing the importance of self-

professional in the structure of self-concept, a significant increase in anxiety about the professional future, increasing the crisis of professional self-determination. Achieving personal identity in early adulthood is manifested in increasing professional self-determination: satisfaction with the chosen profession, awareness of professional self-realization, independence of professional choice, increasing importance of self-professional in the structure of self-concept, reducing fear, anxiety and indifference to professional future. The crisis nature of identity formation is manifested in the specificity and intensity of crisis experiences. Achieving identity leads to a decrease in the severity of crisis experiences of self-determination, fear of growing up, difficulty communicating and frustration in the chosen profession.

Key words: *personality, personal crisis, professional identity, early adulthood.*

Глушко Любов Федорівна – аспірантка кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

ПСИХОЛОГІЯ РОЗВИТКУ ЦІННІСНИХ ЯКОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ СІМ'Ї

ORCID: 00000 0002 9029 2611

У статті розкрито особливості розвитку ціннісних якостей особистості в умовах сім'ї. Показано, що саме у сім'ї проходить дуже важливий період формування ціннісної свідомості індивіда, коли цінності, що мають у батьків значення непорушних, механічно освоюються підлітком. Сім'я виступає першою референтною групою, чії норми та цінності він сприймає як власні та втілює їх у своїй поведінці. Через сім'ю підліток дізнається про особливу версію культури, засновану на позиції та досвіді членів сім'ї. Ціннісні пріоритети підлітків формуються не тільки цілеспрямованим впливом, словом батьків, а й усім їхнім життям. Будучи складовою того чи іншого етносу, сім'я постає як мікросередовище етнічних процесів. Наголошується, що вплив сім'ї та її компонентів на розвиток ціннісних якостей особистості має складний, поліфункціональний характер. Формувальний потенціал сім'ї визначається можливостями, умовами здійснення кожною конкретною сім'єю функцій, що розвивають і залежить від багатьох обставин: соціокультурного статусу сім'ї; освоєння батьками нових соціальних ролей; умов та способу життя сім'ї; складу сім'ї, стилю взаємин у сім'ї; загальної духовної атмосфери; ціннісних орієнтацій батьків; цінність сім'ї. Формувальний потенціал сім'ї загалом визначають як ступінь її можливостей у формуванні особистості, що реалізуються через усі сторони її діяльності, функцій.

Ключові слова: сім'я, цінності, особистість, розвиток ціннісних якостей.

Постановка проблеми. Кожне суспільство має унікальну ціннісно-орієнтаційну структуру, у якій відбивається самобутність цієї культури. Оскільки набір цінностей, які засвоює індивід у процесі соціалізації йому транслює саме суспільство, дослідження системи ціннісних орієнтацій особистості є особливо актуальною проблемою у ситуації серйозних соціальних змін, коли відзначається деяка розмитість суспільної ціннісної структури, багато цінностей виявляються порушеними, зникають соціальні структури норм. Особливо актуальною ця проблема є для підліткового віку. Разом із цим, в історії людства у всіх народів основним соціальним інститутом, що забезпечує передачу морального досвіду з покоління до покоління, була сім'я. Сім'я й в

сучасних умовах є основним фактором заощадження національної культури, національної духовності. Питання сім'ї, закономірність її розвитку завжди були і залишаються предметом глибокого вивчення психології та багатьох інших наук [1; 2]. Це і зрозуміло, адже сім'я розвиток ціннісних якостей особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Майже всі психологи сходяться на тому, що підлітковий вік є особливим етапом розвитку особистості. У підлітковому віці актуальні потреби: у самоствердженні, в іншому, зайняти гідне місце у колективі, спілкування з однолітками. На думку деяких авторів, сім'я, формуючи у підлітка соціально-цінні якості (гуманізм, патріотизм, сумлінне ставлення до суспільного обов'язку та ін.), вносить у їх формування той особистісний момент, який забезпечує не просто знання норм поведінки, а й переконання, прагнення затверджувати ці норми у своєму повсякденному житті. Специфічний для сім'ї інтимний характер міжособистісного спілкування сприяє формуванню комплексу моральних почуттів та переживань. Особлива роль сім'ї визначається й тим, що її вплив на дитину починається з раннього дитинства, коли вона найбільш сприйнятлива [1; 2; 3]. Завдяки цьому сімейне виховання має тривалі наслідки: позитивні або негативні риси особистості сформовані сім'єю, впливають на відбір подальших ціннісних впливів у школі.

Вплив сім'ї та її компонентів на розвиток та формування особистості має складний, поліфункціональний характер. Формувальний потенціал сім'ї, на думку вчених (Г. Міньковський К. Ігошев, А. Скларук та ін.) визначається можливостями, умовами здійснення кожною конкретною сім'єю функцій, що розвивають.

Мета статті – розкрити особливості розвитку ціннісних якостей особистості в умовах сім'ї.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Як відомо, дорослість з «дитини в підлітка» незмінно супроводжується прагненням більш поглиблено зрозуміти себе, розібратися у своїх почуттях, настроях, думках, відносинах. Життя підлітка має бути заповнене змістовними відносинами, інтересами, переживаннями. Саме в підлітковому віці починає встановлюватися певне коло інтересів, яке поступово набуває відомої стійкості. Це коло інтересів є психологічною основою ціннісних орієнтацій підлітка. У цьому віці відбувається переключення інтересів з приватного та конкретного на абстрактне та загальне, спостерігається зростання інтересу до питань світогляду, релігії, моралі, естетики. Розвивається інтерес до психологічних переживань інших людей та до своїх власних. У кризові періоди стану суспільства підлітки виявляються соціально нестійкими, морально невідповідними і не захищеними.

Часто, не маючи достатнього життєвого досвіду, моральних переконань, не вмiючи розрiзнити життєвi цiнностi вiд уявних, штучних, вони закрiплюють у своїй свiдомостi та поведiнцi негативнi тенденцiї у суспiльному розвитку. Особливо це актуально для сучасної суспiльно-полiтичної ситуацiї. Поряд зi стабiльним зростанням алкоголiзму, наркоманiї, бездоглядностi, сексуальної розбещеностi, правопорушень i злочинiв, збiльшенням числа iнших антигромадських дiй, насторожує тенденцiя змiни цiннiсних орiєнтацiй пiдлiткiв, витiснення традицiйних цiнностей морального порядку, замищення їх культом грошей, затвердження соцiальної апатiї, поява стiйкого прагнення до досягнення матерiального достатку за будь-яку цiну, зокрема шляхом свiдомого порушення соцiальних та моральних норм. В особливо гострiй ситуацiї виявляється сучасний пiдлiток з його потребою в особистiсному самовизначеннi.

Основне новоутворення цього вiку – перенесення свiдомостi у внутрiшнiй план, становлення самосвiдомостi. У цьому вiцi помітно посилюється критичне ставлення до дiй, вчинкiв, поведiнки дорослих. Якщо слова дорослих розходяться з їхнiми справами та вчинками, вони неминуче втрачають авторитет.

Пiдлiтку потрібен дорослий друг, з яким вiн мiг би обговорювати свої життєвi проблеми, дiлитися своїми сумнiвами, тривогами, розраховувати на його допомогу та пiдтримку. Проте часто батьки не розумiють пiдлiткiв, причин їх бунтiв, непокори, суперечливих вчинкiв.

Сучаснi пiдлiтки вiдчувають гостру кризу у процесi формування їх цiннiсних орiєнтацiй. Насамперед, вiн проявляється у вiдсутностi в бiльшостi з них базових цiнностей (сeнс життя, поняття про життя, духовнiсть, патрiотизм та багато iншого). Пiдлiтковий вiк – перiод активного формування свiтогляду людини – системи поглядiв на дiйснiсть, себе i iнших людей. У цьому вiцi вдосконалюється самооцiнка та самопiзнання, що впливає на розвиток особистостi в цiлому.

Основнi особистiснi новоутворення пiдлiтка (вiдкриття Я, усвiдомлення своєї iндивiдуальностi, виникнення рефлексiї, розвиток мислення, уяви, формування морального свiтогляду, самовизначення) є важливими внутрiшнiми умовами розвитку цiннiсних орiєнтацiй.

Сiм'я є унiкальним iнститутом соцiалiзацiї, оскiльки її неможливо замiнити жодною iншою соцiальною групою. Саме у сiм'ї здiйснюється перший адаптацiйний перiод соцiального життя людини. Складаються суб'єктивнi оцiннi судження, зумовленi значущими вiдносинами, формується характер, засвоюються норми, розвиваються соцiальнi якостi.

З іншого боку, позитивний вплив сім'ї сприяє благополучній соціалізації та соціальній адаптації особистості. Ті позиції, які у дитини формують батьки у системі соціальних відносин, визначають надалі стиль життя та життєвий план, який Е. Берн назвав життєвим сценарієм. Все це робить сім'ю дуже важливою і незамінною ланкою у загальній системі розвитку ціннісних якостей особистості.

Найбільшою стійкістю відзначаються ціннісні якості, пов'язані з розвитком емоційної сфери та ставленням до інших людей. Формуючись з дитинства, з прикладу взаємин у батьківській сім'ї, вони зберігаються в людини довгі роки і виявляються у міжособистісних контактах з людьми у різних сферах життя, і особливо у взаєминах із членами сім'ї, створеної нею самою. Найважливішою функцією сім'ї, у формуванні дитини, є закладка морального фундаменту її особистості: засвоєння норм моральності (доброзичливості, правдивості, чуйності), емоційно-ціннісних уявлень, формування моральних почуттів. Саме в сім'ї дитина набуває навичок спілкування з близькими людьми, отримує уроки любові до старших, співчуття, взаєморозуміння, іншими словами, проходить школу безпосереднього практичного гуманізму у взаєминах з людьми. І якщо на ранніх етапах становлення сім'я щось недодала в цьому плані, несформованість моральних цінностей та моральних почуттів може позначатися протягом усього наступного життя, виражаючись у нездатності до глибоких почуттів дружби, любові, співчуття. Прості моральні норми, почуття доброти і людяності, засвоєні у ній, стають основою формування моральності і моральних почуттів – патріотизму, почуття обов'язку перед суспільством.

Інша важлива функція сім'ї – підготовка до праці: формування працьовитості; відповідальності, самостійності, формування практичних трудових навичок та навичок співпраці, взаємодопомоги. Основними елементами трудового виховання дітей є: сімейно-побутова праця, залучення до суспільно-трудової діяльності батьків через спілкування та формування моральних стимулів до праці. Застереження дитини від домашніх турбот та господарської діяльності сім'ї, надмірна опіка, захоплення «словесними» методами порушують принцип єдності свідомості та діяльності у сфері сімейного виховання.

Тим часом будь-яка спроба внести у свідомість дитини пізнання та моральні норми, минаючи власну діяльність дитини з оволодіння ними, підриває основи здорового розумового та морального розвитку ціннісних якостей. Нормальний процес сімейного впливу вимагає гармонійного розвитку всіх функцій сім'ї та допомагає впливати на формування особистості дитини всіма сторонами життєдіяльності, усім стилем свого життя.

Нагадаємо, що основною характеристикою сімейного клімату є емоційні взаємини між членами сім'ї, в яких провідна та визначальна роль належить

відносинам між подружжям, оскільки саме вони визначають загальну організацію сімейного життя та особливості сімейного впливу.

Психологічний клімат сім'ї формує в дитини гуманістичні властивості особистості та певний стиль взаємовідносин з іншими людьми, який проявляється в її повсякденній поведінці, в контактах з товаришами та ін., різних сторін життя сім'ї, які, у свою чергу, впливають на дитину.

Розглядаючи фактори, що впливають на розвиваючий потенціал сім'ї, не можна оминути питання про характеристики особистості батька і матері, риси їх способу життя і батьківський авторитет. Риси способу життя і особистісні характеристики батьків можуть впливати на процес формування особистості у такий спосіб: слугувати безпосереднім зразком поведінки для дитини; є основою, на якій будується їх авторитет, і цим підвищується ефективність впливів.

Останнім часом інтерес з боку суспільства до етнопсихологічних досліджень проблем сім'ї об'єктивно підвищується. Сім'я є основним джерелом відтворення населення та виділяється серед інших інститутів виховання своїм відповідальним ставленням до виконання функцій накопичувача та ретранслятора загальнолюдського морального багатства. На шлюбно-сімейні відносини впливають економічні умови розвитку суспільства та духовна культура, вироблена людством тисячоліттями.

У формуванні у підлітків багатьох ціннісних якостей важливу роль відіграє соціальне оточення. Водночас сімейний мікроклімат може надати неоціненну допомогу у своєчасному досягненні цієї мети.

Пріоритет у формуванні багатьох аспектів особистості належить сімейному оточенню. Незалежно від будь-якої модифікації, сім'я є джерелом накопичення та стабілізації фізичних та духовних сил людини, у ній кожен член цієї малої групи задовольняє свої життєво важливі інтереси та потреби незалежно від віку. Формування особистості, від народження до повної зрілості, залежить від впливу соціального середовища, що сприяє оптимальній реалізації програми розвитку, успадкованої з генотипом.

Тому наразі на етапі відродження духовної та культурної спадщини, опора на сім'ю, як на осередок морального багатства народу, є об'єктивною потребою суспільства.

Система звичаїв та традицій будь-якого народу – результат його зусиль упродовж багатьох століть. Через цю систему кожен народ відтворює себе, свою духовну культуру, свій характер і психологію у ряді поколінь.

Звідси і підвищена увага сучасного суспільства до тих духовних цінностей, які могли зберегтися лише у побуті. Суспільство зацікавлене у наступності лише прогресивного духовного багатства народу. У здійсненні цієї мети величезна роль належить саме сім'ї, яка ввібрала в себе сучасний спосіб думки, загальнолюдську культуру. Благополуччя будь-якого цивілізованого суспільства значною мірою залежить від соціальної зрілості його членів, що

досягається шляхом формування особистості, що розвивається і самореалізується в гармонії з самим собою та суспільством.

Важливими показниками розвитку особистості є готовність особистості до трудового, суспільного та особистого життя. Тому серед гуманістичних традицій та звичаїв виділяються: родинні зв'язки та міцність родинних зв'язків, обов'язок вдячності батькам, шанобливе ставлення до матері та батька, шанування батьківського дому, спільне проживання літніх батьків з дітьми, відповідальність молодшого чи єдиного сина за добробут батьків, відповідальність старших дітей за виховання молодших братів та сестер, усиновлення дітей бездітними родичами, відповідальність за виховання дітей вдів. Ці норми народного надбання сягнули наших днів і нині можуть сприяти формуванню особистості та розвитку її ціннісних якостей.

Висновки. Показано, що саме у сім'ї проходить дуже важливий період формування ціннісної свідомості індивіда, коли цінності, що мають у батьків значення непорушних, механічно освоюються підлітком. Сім'я виступає першою референтною групою, чії норми та цінності він сприймає як власні та втілює їх у своїй поведінці. Через сім'ю підліток дізнається про особливу версію культури, засновану на позиції та досвіді членів сім'ї. Ціннісні пріоритети підлітків формуються не тільки цілеспрямованим впливом, словом батьків, а й усім їхнім життям. Будучи складовою того чи іншого етносу, сім'я постає як мікросередовище етнічних процесів. Наголошується, що вплив сім'ї та її компонентів на розвиток ціннісних якостей особистості має складний, поліфункціональний характер. Формувальний потенціал сім'ї визначається можливостями, умовами здійснення кожною конкретною сім'єю функцій, що розвивають і залежить від багатьох обставин: соціокультурного статусу сім'ї; освоєння батьками нових соціальних ролей; умов та способу життя сім'ї; складу сім'ї, стилю взаємин у сім'ї; загальної духовної атмосфери; ціннісних орієнтацій батьків; цінність сім'ї. Формувальний потенціал сім'ї загалом визначають як ступінь її можливостей у формуванні особистості, що реалізуються через усі сторони її діяльності, функцій.

Основні особистісні новоутворення підлітка (відкриття Я, усвідомлення своєї індивідуальності, виникнення рефлексії, розвиток мислення, уяви, формування морального світогляду, самовизначення) є важливими внутрішніми умовами розвитку ціннісних орієнтацій.

Література

1. Maxim, L.A., Nowicki, S. J. (2003). Developmental associations between nonverbal ability and social competence. *Facta Universitatis*. № 2. P. 745–758.
2. Minuchin Salvador Mastering Family Therapy: Journeys of Growth and Transformation. (2006). Wai-Yung Lee, George M. Simon John Wiley & Sons, 304 p.
3. Zhou, Q., Eisenberg, N., Losoya, S. H., Fabes, R., A., Reiser, M., Guthrie,

I. K., Murphy, B.C., Cumberland, A. J., Shepard, S. A. (2002). The relations of parental warmth and positive expressiveness to children's empathy-related responding and social functioning: A longitudinal study. *Child Development*. № 73. P. 893–915.

References

1. Maxim, L.A., Nowicki, S. J. (2003). Developmental associations between nonverbal ability and social competence. *Facta Universitatis*. № 2. P. 745–758.

2. Minuchin Salvador Mastering Family Therapy: Journeys of Growth and Transformation. (2006). Wai-Yung Lee, George M. Simon John Wiley & Sons, 304 p.

3. Zhou, Q., Eisenberg, N., Losoya, S. H., Fabes, R., A., Reiser, M., Guthrie, I. K., Murphy, B.C., Cumberland, A. J., Shepard, S. A. (2002). The relations of parental warmth and positive expressiveness to children's empathy-related responding and social functioning: A longitudinal study. *Child Development*. № 73. P. 893–915.

PSYCHOLOGY OF DEVELOPMENT OF VALUE QUALITIES PERSONALITIES IN FAMILY CONDITIONS

The article reveals the peculiarities of the development of personality traits in the family. It is shown that it is in the family that a very important period of formation of the value consciousness of the individual takes place, when the values that are inviolable in the parents are mechanically mastered by the adolescent. The family is the first reference group whose norms and values he perceives as his own and embodies them in his behavior. Through the family, the adolescent learns about a special version of culture based on the position and experience of family members. Adolescents' value priorities are formed not only by purposeful influence, the word of parents, but also by their whole life. Being a part of one or another ethnic group, the family appears as a micro-environment of ethnic processes. It is emphasized that the influence of the family and its components on the development of value qualities of the individual is complex, multifunctional. The formative potential of the family is determined by the opportunities, conditions for the implementation of each specific family functions that develop and depends on many circumstances: socio-cultural status of the family; mastering new social roles by parents; conditions and way of life of the family; family composition, style of relationships in the family; general spiritual atmosphere; value orientations of parents; family value. The formative potential of the family is generally defined as the degree of its capabilities in the formation of personality, which are realized through all aspects of its activities and functions.

Key words: family, values, personality, development of value qualities.

Федик Оксана Василівна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та клінічної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

**Блискун О.О. (ORCID 0000-0001-7875-7714),
Завацька Н.Є. (ORCID 0000-0001-8148-0998),
Савчук О.А. (ORCID 0000-0002-8309-5927),
Бровендер О.О. (ORCID 0000-0001-7431-2208),
Шелест О.В. (ORCID 0000-0002-6324-1966)**

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ПРОЦЕСУ РЕІНТЕГРАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЙНОГО СОЦІУМУ

У статті розкрито концептуальні соціально-психологічні основи дослідження процесу реінтеграції військовослужбовців в умовах трансформаційного соціуму; визначено процесуальну і змістовну складові процесу реінтеграції військовослужбовців та виокремлено його компоненти (стратегічно-цільовий, змістовний, організаційно-діяльнiсний, оціночно-прогностичний); на основі системи принципів системно-інтегративного та генетико-моделюючого підходів виявлено соціально-психологічну специфіку процесу реінтеграції військовослужбовців в умовах трансформаційного соціуму, пов'язану з особливостями мотиваційних та когнітивних психічних станів; соціальними механізмами інтеріоризації і трансформації цінностей; соціальним самопочуттям (когнітивно-оцінною, мотиваційно-ціннісною, емоційно-поведінковою складовими) та суб'єктивним соціальним благополуччям (соціальною помітністю, соціальною дистантністю, емоційним прийняттям, соціальним схваленням, соціальними переконаннями); параметрами ідентичності (за когнітивним, емотивним, конативно-діяльнiсним, ціннісно-орієнтаційним компонентами) та соціально-психологічної зрілості (за особистісним, рефлексивним, функціональним компонентами); визначено інтеграційні показники результативності процесу реінтеграції військовослужбовців за параметрами її соціально-психологічної спроможності/неспроможності; виокремлено систему параметрів, критеріїв і рівнів соціально-психологічного забезпечення процесу реінтеграції військовослужбовців в умовах трансформаційного соціуму, яка включає когнітивний, емоційно-оцінний, світоглядний, поведінковий компоненти; виявлено особливості соціального простору і соціальних комунікацій в аспекті проблеми реінтеграції військовослужбовців, артикульовані його дискурсивними вимірами; розкрито змістовно-процесуальні засади побудови і реалізації системи соціально-психологічного забезпечення процесу реінтеграції військовослужбовців в умовах трансформаційного соціуму з використанням

методичної, ресурсної та організаційної її складових, основу якої склали інтегративно-інваріантні психотехнології розвитку соціально-психологічної спроможності військовослужбовців та підвищення її соціального потенціалу; визначено основні складові ефективної реалізації системи соціально-психологічного забезпечення процесу реінтеграції військовослужбовців в умовах трансформаційного соціуму.

Ключові слова: *військовослужбовці, реінтеграція, соціально-психологічне забезпечення процесу реінтеграції, сучасний соціум.*

Постановка проблеми. В умовах глобальних змін, зумовлених війсьними, політичними, економічними та іншими чинниками, актуальною є концептуальна розробка соціально-психологічних засад, закономірностей і специфіки процесу реінтеграції осіб, у першу чергу, військовослужбовців (Приходько, 2018), адже трансформаційний характер суспільних процесів спричиняє коливання соціетальної психіки, проявляючись, насамперед, в особистісній дихотомії, як у площині індивідуального існування, так і на рівні самореалізації (Кирпенко, 2016).

Мета-факторами у цьому складному процесі є поляризація суспільства за різними модальностями, як наслідок воєнних дій тощо, коли, по суті, йдеться про необхідність набуття реінтеграційного досвіду, включення особистості у різні стани і предметності, що передбачає сформованість внутрішніх психологічних підстав, осмислення актуальної ситуації розвитку, вироблення готовності до змін та визначення перспектив для набуття подальших нових ідентичностей на рівні особистісних ролей, ієрархічних статусів, поведінкових моделей, соціальних норм, культурологічних ідентифікацій тощо.

Отже, доцільність виконання науково-психологічного дослідження означеної проблеми вбачається у розробці системи цілісного реінтеграційного теоретико-практичного тезаурусу (концептуальний апарат, діагностичний, консультаційний і тренінгово-корекційний рівні забезпечення), що призведе до якісного покращання та інтенсифікації процесу реінтеграції військовослужбовців, яка в умовах глобально-регіональних коливань сучасного соціуму, зміщень і загроз зазнає численних матеріальних, психофізичних, інтелектуальних, духовних та інших переживань і амортизацій, психоемоційного вигорання і виснаження, а також істотних бар'єрів для відновлення реінтегрованої життєдіяльності (Я. Гошовський).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Психологія реінтеграції вивчалася переважно у контексті ресоціалізації, як складного і тривалого процесу повернення індивіда до соціуму (Т. Авельцева, Д. Гошовська, Я. Гошовський, О. Димитров, І. Жигаренко, Н. Завацька та ін.).

В останнє десятиліття з'явилися також публікації, присвячені проблемам вимушених переселенців, зокрема їх соціальної адаптації (О. Блинова, В. Гриценко, Г. Гудвін-Гілл, І. Данилюк, В. Калиненко, З. Ковальчук, Л. Корель, Н. Милославова, М. Панов та ін.). Вивчається трудова, інтелектуальна міграція, міграція молодих фахівців (Л. Боярин, З. Данилова, О. Заверуха, Є. Красинець, Є. Кубишин, П. Чукреев та ін.). Проводяться дослідження, присвячені питанням прав і політичних уподобань вимушених мігрантів (Г. Вітковська, О. Громова та ін.) та особливостям реінтеграції мігрантів у соціум (Б. Жогін, Т. Маслова, О. Назарова, В. Шаповалов та ін.). При цьому потребує поглибленої уваги аналіз процесу реінтеграції військовослужбовців, пов'язаного з військово-політичними конфліктами, у зв'язку з чим стає необхідною науково-обгрунтована методологія процесу реінтеграції військовослужбовців в умовах трансформаційного соціуму, найважливішими і найбільш ефективними засобами досягнення якого є інноваційні соціально-психологічні технології (Prykhodko, Lyman, Matsehora, Yurieva, Balabanova, Hunbin, Radvansky, Morkvin, 2021).

Мета статті – розкрити соціально-психологічні основи дослідження процесу реінтеграції військовослужбовців в умовах трансформаційного соціуму.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Проведено теоретико-методологічний аналіз підходів до вивчення проблеми реінтеграції військовослужбовців в умовах трансформаційного соціуму, що дозволило визначити сутність феномену реінтеграції як вид особистісних змін, при якому приймається тип поведінки, відмінний від попереднього, як поновне повернення у соціум завдяки оволодінню просоціально-реадаптаційним, реінтеграційним і самоактуалізаційним мисленням (Приходько, Юр'єва, Лиман, 2021).

Встановлено, що процес реінтеграції військовослужбовців в умовах трансформаційного соціуму містить процесуальну і змістовну складові та включає стратегічно-цільовий, змістовний, організаційно-діяльнісний, оціночно-прогностичний компоненти.

Показано, що процесуальна сторона процесу реінтеграції військовослужбовців в умовах трансформаційного соціуму пов'язана з його етапами, які ідентичні за своєю послідовністю і безперервністю, обумовлені системою детермінант (індивідуально-особистісні особливості: стать, вік, характер, темперамент; культурне розмаїття).

Констатовано, що змістовна сторона процесу реінтеграції військовослужбовців в умовах трансформаційного соціуму пов'язана зі знаннями про особливості культури і її духовні цінності, взаємодію у

соціокультурному просторі, усвідомленням значущості та цінності позитивного ставлення та самоставлення тощо (Цільмак, 2020).

Розкрито сучасний соціокультурний контекст процесу реінтеграції військовослужбовців в умовах трансформаційного соціуму та розглянуто її соціальний статус і особливості психосоціального розвитку.

Проаналізовано стереотипні та індивідуальні прояви соціальної аномії в процесі реінтеграції військовослужбовців в умовах трансформаційного соціуму. Доведено, що актуальність дослідження особливостей процесу реінтеграції військовослужбовців в умовах трансформаційного соціуму в його соціально-психологічній зумовленості визначається не лише запитами психологічної практики, але й необхідністю переосмислення проблеми у контексті сучасних теоретико-методологічних позицій соціальної психології.

Розкрито концептуальні основи дослідження процесу реінтеграції військовослужбовців в умовах трансформаційного соціуму. З'ясовано, що з позиції системно-інтегративного підходу концептуальну основу процесу реінтеграції складають принципи: цілісності (розгляд реінтеграції як системи, що складається з підсистем); інтегративності (аналіз механізмів, умов і факторів реінтеграції з точки зору різних психологічних підходів, моделювання інтегративно-інваріантних технологій); індивідуально-групового підходу; дослідження і корекції часової перспективи життя; детермінації майбутнім; комплексності в оцінці результату реінтеграції. Наголошується, що з позиції генетико-моделюючого підходу основу процесу реінтеграції військовослужбовців в умовах трансформаційного соціуму складають принципи: аналізу за одиницями, в основу якого покладено суперечливу одиницю – нужду, як вихідну єдність біологічного і соціального та їх активант, що зумовлює існування особистості; єдності біологічного та соціального, що розкриває природу витоків активності особистості й дослідження механізмів виникнення потреб з нужди; креативності, який вказує на необхідність врахування багатозначності, неочікуваності і непередбачуваності особистості; принцип рефлексивного релятивізму, який декларує принципову неможливість встановлювати точні виміри і фіксувати остаточно вищі унікально-творчі вияви особистості; єдності експериментальної та генетичної ліній розвитку, за яким нужда є базальною основою, на якій розвиваються потреби. Підкреслюється, що зазначена система принципів реалізує закон необхідної різноманітності, оскільки ґрунтується на уявленні, що молода людина має необмежені можливості у створенні необхідної різноманітності, породження та цілепокладання. Показано, що на основі системи принципів системно-інтегрованого та генетико-моделюючого підходів розроблено модель динаміки розвитку (чинники,

механізми, умови та результати) процесу реінтеграції військовослужбовців в умовах трансформаційного соціуму. Ця модель визначає особливості системи реінтеграції, її структуру, а також необхідність взаємодії з соціальними структурами й елементами, пов'язану зі специфікою соціального простору та його дискурсивними вимірами і особливостями соціальних комунікацій.

Виявлено соціально-психологічну специфіку процесу реінтеграції військовослужбовців в умовах трансформаційного соціуму та виокремлено інтеграційні показники його результативності. Визначено особливості мотиваційних і когнітивних психічних станів військовослужбовців та виявлено соціальні механізми інтеріоризації і трансформації цінностей в процесі реінтеграції. З'ясовано вплив соціального самопочуття (когнітивно-оцінної, мотиваційно-ціннісної, емоційно-поведінкової складових) та суб'єктивного соціального благополуччя військовослужбовців в умовах трансформаційного соціуму (соціальної помітності, соціальної дистантності, емоційного прийняття, соціального схвалення, соціальних переконань) на успішність процесу реінтеграції. Проведено диференціацію чинників ефективності процесу реінтеграції військовослужбовців в умовах трансформаційного соціуму у показниках її ідентичності (за когнітивним, емотивним, конативно-діяльним, ціннісно-орієнтаційним компонентами) та соціально-психологічної зрілості (за особистісним, рефлексивним та функціональним компонентами).

З метою реалізації принципу комплексності в оцінці результату реінтеграції військовослужбовців в умовах трансформаційного соціуму задіяно інтеграційний показник соціально-психологічної спроможності/неспроможності особистості, як багатокомпонентне утворення, що характеризує рівень розвитку особистості. Встановлено, що соціально-психологічна неспроможність виражається у загальній антиципаційній неспроможності її складових (особистісно-ситуативної, часової, просторової); у наявності деструктивних соціальних установок у міжособистісних відносинах, формуванні психотичного рівня психопатологічних розладів особистості, акцентуйованому профілі саморегуляції поведінки (за компонентами планування, моделювання, оцінки результатів та самостійності), неадекватній самооцінці. Проведено диференціацію вибірки за критерієм соціально-психологічної спроможності/неспроможності та виокремлено такі групи респондентів: соціально-психологічно спроможні (С-ПС); соціально-психологічно неспроможні зі зниженим соціальним потенціалом (С-ПНзсп); соціально-психологічно неспроможні з низьким соціальним потенціалом (С-ПНсп); що

потребувало визначення мішеней, стратегій і методів системної соціально-психологічної роботи з ними.

Виокремлено систему параметрів, критеріїв і рівнів соціально-психологічного забезпечення процесу реінтеграції військовослужбовців в умовах трансформаційного соціуму, що включає когнітивний, емоційно-оцінний, світоглядний, поведінковий компоненти. Показниками когнітивного компоненту є наявність знань про культуру, вміння встановлювати зв'язки між наявними знаннями, давати змістовну характеристику своїх вчинків і взаємин, наявність знань щодо норм і правил поведінки у міжособистісній взаємодії, знання про суспільні цінності. Показниками емоційно-оцінного компоненту є наявність емоційних, вольових, інтелектуальних, мотиваційних складових, які відображають динаміку і специфіку емоційних переживань, що є суб'єктивним індикатором ефективності соціально-психологічного забезпечення процесу реінтеграції військовослужбовців в умовах трансформаційного соціуму. Показники світоглядного компоненту відображають прояв повноти, самостійності, стійкості суджень. Показники поведінкового компоненту відображають використання отриманих знань на практиці, у міжкультурній взаємодії, перенесення отриманого досвіду з одних ситуацій в інші, самооцінку власних вчинків, прояв переконань, стійкість поведінки.

Розкрито змістовно-процесуальні засади побудови і реалізації системи соціально-психологічного забезпечення процесу реінтеграції військовослужбовців в умовах трансформаційного соціуму, основу якої складала інтегративно-інваріантна технологія розвитку соціально-психологічної спроможності, яка спирається на теорії соціалізації, когнітивно-біхевіоральний, системно-інтегративний та генетико-моделюючий підходи і включає методи корекції скриптів в процесі активного соціально-психологічного навчання, самоперепрограмування і творчість, як свідоме оформлення цілісного сценарію власного життя. На основі сукупності критеріїв і показників ефективності процесу реінтеграції виділені і описані рівні соціально-психологічного забезпечення цього процесу. На їх основі виявлено типологічні особливості груп респондентів, що сприяють підвищенню їх соціального потенціалу, створенню умов для успішної соціокультурної адаптації та процесу реінтеграції загалом, вибору напрямку діяльності у роботі з кожною з груп, визначення найбільш ефективних засобів і методів на основі використання методичної, ресурсної та організаційної складових запропонованої системи. Доведено, що впровадження системи соціально-психологічного забезпечення процесу реінтеграції військовослужбовців в умовах трансформаційного соціуму

дозволяє значно підвищити соціально-психологічну спроможність військовослужбовців та ефективність цього процесу, оскільки забезпечує більш інтенсивний розвиток стилю саморегуляції поведінки і її компонентів; загального рівня антиципації і її складових; формування адекватної самооцінки; просоціальної переорієнтації екзистенційних цінностей, оптимальної й позитивної корекції життєвих цілей, зміни моральних настановлень та реконструкції свідомості і самосвідомості; сприяє позитивній корекції деструктивних соціальних установок і особистісних розладів. Встановлено обернено-пропорційний зв'язок між віком і ефективністю інтегративно-інваріантної технології та виявлено, що заходи системного впливу були більш ефективними для групи С-ПНсп у порівнянні з групою С-ПНсп респондентів з низьким соціальним потенціалом.

Визначено основні складові ефективної реалізації системи соціально-психологічного забезпечення процесу реінтеграції військовослужбовців в умовах трансформаційного соціуму, що полягають у необхідності розвитку таких стратегічних напрямків: вдосконалення реінтеграції як соціального процесу, який передбачає зміцнення взаємозв'язку всіх структурних компонентів цього процесу – стратегічно-цільового, організаційно-діяльнісного, змістового, оціночно-прогностичного; привнесення соціально-психологічних знань, що дозволяють розвивати життєво важливі вміння і навички (адаптуватися в умовах, що змінюють життєдіяльність), знаходити позитивну соціальну ідентичність; більш широке впровадження інтегративно-інваріантної технології розвитку соціально-психологічної спроможності військовослужбовців у практику роботи фахівців (психологів, соціальних працівників); розвиток соціально-психологічної спроможності військовослужбовців з позиції міждисциплінарного підходу (поширення досвіду командної роботи тощо); включення в арсенал соціально-психологічної роботи методів освіти, розвитку інтересу до життя і креативності; використання в цілях вибору і моделювання технологій запропонованої типології та класифікації мішеней соціально-психологічного впливу в залежності від рівня розвитку соціально-психологічної спроможності та соціального потенціалу військовослужбовців; моделювання корекційних програм з урахуванням вікових та індивідуально-особистісних обмежень і ресурсів; організацію активного соціально-психологічного навчання; підвищення показників соціально-психологічної зрілості; організацію рецептивного (приймаючого) середовища для забезпечення психологічно комфортних і стимулюючих реінтеграцію умов для реадаптації та інкультурації у нові (або істотно оновлені) умови і правила соціальних

комунікацій; необхідність визначення і застосування резервних можливостей військовослужбовців в умовах трансформаційного соціуму.

Перспективи подальшого дослідження. Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів вивчення проблеми реінтеграції військовослужбовців в умовах трансформаційного соціуму. Перспективи подальшого дослідження полягають у вивченні психологічних чинників та механізмів, які визначають динаміку і спрямованість процесу реінтеграції відповідно до вікового і гендерного аспектів. Серед перспективних напрямів подальших досліджень даної проблеми вважаємо також розробку теоретичних основ психологічно обгрунтованої загальнодержавної системи реінтеграції військовослужбовців та внесення кардинальних змін у програми підготовки психологів, соціальних працівників та інших фахівців, що мають працювати з військовослужбовцями, які потребують реінтеграції у соціум в умовах суспільних трансформацій.

Література

1. Кирпенко Т.М. Вплив вольових процесів на регуляцію поведінки в екстремальних умовах життєдіяльності. *Актуальні проблеми психології*. Том 7. Екологічна психологія. 2016. Т. 41. С. 151-158.

2. Приходько І.І. Система профілактики та контролю бойового стресу у військовослужбовців. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України: електрон. наук. фах. вид. Серія : психологія*. 2018. Вип. 1. URL : http://books.ndcna.gov.ua/statti_NDL_3/Vnadrpn_2018_1_13.pdf

3. Приходько І.І., Юр'єва Н.В., Лиман А.А. Професіографічний опис діяльності військовослужбовців за контрактом Національної гвардії України управлінського складу. *Честь і закон*. 2021. № 1 (76). С. 115-124.

4. Цільмак О.М. Психологічні основи особистісного самоврядування. *Правове життя сучасної України : у 3 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.) / відп. ред. М. Р. Аракелян. Одеса : Гельветика, 2020. Т. 1. С. 267-269.

5. Prykhodko I., Lyman A., Matsehora Y., Yurieva N., Balabanova L., Hunbin K., Radvansky I., Morkvin D. The Psychological Readiness Model of Military Personnel to Take Risks during a Combat Deployment. *BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*. 2021. №12(3). P. 64-78.

Referenses

1. Kyrpenko T.M. (2016). *Vplyv volovykh protsesiv na rehuliatyuu povedinky v ekstremalnykh umovakh zhyttiedialnosti [Influence of Volitional processes on rehuliatyiu behavior in extreme conditions of life]. Aktualni problemy psykhologii – Current problems of psychology, 41, 151-158 [in Ukrainian].*

2. Prykhodko I.I. (2018). *Systema profilaktyky ta kontroliu boiovoho stresu u viiskovosluzhbovtiv [The system of prevention and control of combat stress in the military]*. Visnyk Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy: elektrone naukove fakhove vydannia. Seriiia : psykholohiia – Bulletin of the National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine: electronic scientific professional journal. Series: psychology, 1 [in Ukrainian].

3. Prykhodko I.I., Yurieva N.V., Lyman A.A. (2021). *Profesiohrafichnyi opys diialnosti viiskovosluzhbovtiv za kontraktom Natsionalnoi hvardii Ukrainy upravlinskoho skladu [Professional description of the activities of the military under the contract of the National Guard of Ukraine management personnel]*. Chest i zakon – Honor and law, 1(76), 115-124 [in Ukrainian].

4. Tsilmak O.M. (2020). *Psykholohichni osnovy osobystisnoho samovriaduvannia [Psychological foundations of personal self-government]*. Pravove zhyttia suchasnoi Ukrainy : u 3 t. : materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf. – Legal life of modern Ukraine: in 3 volumes: materials International scientific-practical conf., 1, 267-269 [in Ukrainian].

5. Prykhodko I., Lyman A., Matsehora Y., Yurieva N., Balabanova L., Hunbin K., Radvansky I., Morkvin D. (2021). The Psychological Readiness Model of Military Personnel to Take Risks during a Combat Deployment. *BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*, 12(3), 64-78.

Blyskun O.O., Zavatska N.E., Savchuk O.A., Brovender O.O., Shelest O.V.

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE PROCESS OF REINTEGRATION OF MILITARY SERVICES IN THE CONDITIONS OF A TRANSFORMATIONAL SOCIETY

The conceptual socio-psychological foundations to study the process of youth's reintegration in the conditions of the modern society have been determined. The procedural and substantive components of the reintegration process are revealed and its components (strategically target, substantive, organizational and active, evaluative and prognostic) are identified. Based on the system of principles of systemic-integrative and genetic-modelling approaches, the socio-psychological specificity of the process of reintegration of young people in the conditions of modern society has been revealed. It is associated with the characteristics of motivational and cognitive mental states; social mechanisms of values interiorization and transformation; social well-being (cognitive-evaluative, motivational-value, emotional-behavioural components) and subjective social well-being (social visibility, social distance, emotional acceptance, social approval, social beliefs) parameters of its identity (cognitive, emotive, conative-active, value-orientational components) and socio-

psychological maturity (in terms of personal, reflexive, functional components), including forced migration conditions.

Integration indicators of the effectiveness of the reintegration of young people have been identified according to the parameters of their socio-psychological ability / inability, and a system of parameters, criteria and levels of the socio-psychological support for the reintegration of youth in the conditions of modern society has been determined. It includes cognitive, emotional-evaluative, worldview, and behavioural components. The features of the social space and social communications in the aspect of the problem of the reintegration of youth, outlined by its discursive dimensions, are revealed. The substantive and procedural foundations for constructing and implementing the system of socio-psychological support for the youth's reintegration in a modern society with the use of methodological, resource and organizational components was defined. The basis of which were integrative-invariant psychotechnologies for the development of the socio-psychological ability of youth and an increase in its social potential. The main components of the effective implementation of the system of social and psychological support of the process of reintegrating young people into society have been determined.

Key words: *youth, reintegration, socio-psychological support for the process of the youth's reintegration in the modern society.*

Блискун Олена Олександрівна – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк;

Завацька Наталія Євгенівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк;

Савчук Олександр Анатолійович – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії (морально-психологічного забезпечення) наукового центру Повітряних Сил Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба;

Броведер Олена Олександрівна – старший викладач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк;

Шелест Олена Василівна – старший лаборант кафедри здоров'я людини та фізичного виховання, магістрант спеціальності 053 Психологія Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк.

ВПЛИВ СІМ'Ї НА РЕЗИЛЬЄНТНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ У КРИЗОВІ ПЕРІОДИ ЖИТТЯ

У статті проведено аналіз впливу сім'ї на резильєнтність особистості у кризові періоди життя. Дослідження особливостей психологічного впливу дитячо-батьківських відносин на соціальну адаптацію молодших школярів показало, що такі відносини впливають не тільки на індивідуально-особистісні особливості дітей, а й на особливості їх міжособистісної взаємодії. Показано, що порушення батьківського ставлення, зокрема за типом домінуючої гіперпротекції, впливають на прояви тривожності у дітей молодшого шкільного віку та обумовлюють негативні стратегії такої взаємодії. Визначено взаємозв'язок між дитячо-батьківськими відносинами і копінг-поведінкою батьків, яка виступає механізмом їх впливу на ефективність соціальної адаптації молодших школярів (емоційне прийняття дитини за моделями безумовного і умовного прийняття з наданням переваги стратегіям проблемно-орієнтованого копіngu). З'ясовано, що показники соціальної адаптації мають значущі відмінності у молодших школярів із різними типами прихильності до батьків. Вони значно вище у дітей з надійним типом прихильності, які мають соціальний статус бажаних або прийнятих, адекватну або завищену самооцінку, сформованість соціальних уявлень та соціальних емоцій. Натомість діти з тривожно-амбівалентним і ненадійним її типами, які здебільшого мають соціальний статус неприйнятих або ізольованих, відрізняються заниженою самооцінкою, низьким рівнем сформованості соціальних емоцій, соціальних уявлень та мотивів.

Ключові слова: сім'я, особистість, резильєнтність, кризові періоди життя.

Постановка проблеми. У сучасному світі все більше зростає розуміння визначальної ролі сім'ї не тільки для розвитку особистості, а й для розвитку суспільства в цілому. Саме сім'я забезпечує успішність процесу соціалізації дитини, відкриває і структурує для неї світ, надаючи значущі критерії для орієнтування у ньому (Lamb, 2004; Parke Parke, 2004). У зв'язку з цим особливо

актуальним вбачається вивчення психологічного впливу дитячо-батьківських відносин на процес соціальної адаптації дитини, адже ці питання мають велике практичне значення, оскільки соціальна адаптація є базовим етапом соціалізації особистості, що збігається з періодом дитинства, зокрема у молодшому шкільному віці (Colman, 2000).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження за цією проблематикою здебільшого були пов'язані з визначенням впливу дитячо-батьківських відносин на спілкування молодших школярів з однолітками (О. Андреева, О. Гуцу та ін.) та формуванням у них емпатії до однолітків у залежності від дитячо-батьківських відносин в сім'ї (В. Кузьміна та ін.); розглянуто афективну сферу молодших школярів при різних типах дитячо-дорослих відносин (на матеріалі дослідження страхів) (І. Тіменцева та ін.). Підкреслюється також значимість дитячо-батьківських відносин у складний для молодшого школяра період початку шкільного навчання та його шкільної адаптації (Л. Венгер, Т. Гусєва, В. Лосєва, Н. Молостова, В. Мухіна, М. Рогач, К. Сапоровська, Г. Цукерман та ін.).

Однак переважна більшість досліджень була присвячена вивченню дитячо-батьківських відносин у дошкільному та підлітковому віці, що пов'язано з визначенням специфіки провідних видів діяльності у цих вікових періодах (Eckelaar, 2006). Зокрема, розкрито вплив характеру внутрішньосімейних стосунків на соціально-психологічну адаптацію дітей раннього віку до умов дошкільного навчального закладу (О. Гуржий, Ю. Єршова, С. Паршукова та ін.), на розвиток їх ціннісно-потребнісної сфери (Г. Черевач та ін.); виявлено особливості дитячо-батьківських відносин у сім'ях з дошкільниками, які мають недорозвинення інтелекту (Л. Пастухова, Л. Полівко та ін.); з'ясовано соціально-психологічні особливості батьківської позиції при організації дозвілля сучасного дошкільника (К. Скобельцина та ін.); визначено домінуючий вплив заохочення і покарання на дитячо-батьківські відносини на прикладі підліткового віку (А. Єлісеєва, О. Ждакаєва та ін.) та розглянуто стиль батьківської поведінки як чинника виникнення і подолання хронічного стресу у підлітковому віці (О. Анопрієнко та ін.).

При цьому аналіз впливу сім'ї на резильєнтність особистості у кризові періоди життя ще не виступав предметом спеціального соціально-психологічного дослідження.

Мета статті – провести аналіз впливу сім'ї на резильєнтність особистості у кризові періоди життя.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. На *першому* етапі емпіричного дослідження визначалися особливості впливу дитячо-батьківських

відносин на особистісні (прояви тривожності) та міжособистісні (стратегії взаємодії) характеристики молодших школярів.

Виявлено значущі статистичні відмінності між групами досліджуваних з високим і середнім рівнями тривожності за шкалами гіперпротекції ($\varphi^*_{емп}=3,96$; $p \leq 0,01$), недостатність вимог – обов'язки дитини ($\varphi^*_{емп}=1,89$; $p \leq 0,05$), надмірність вимог – заборон ($\varphi^*_{емп}=2,82$; $p \leq 0,01$). Встановлено, що такий тип порушення батьківського ставлення, як домінуюча гіперпротекція, у більшому ступені впливає на виникнення тривожності у дітей молодшого шкільного віку.

Визначено вірогідні відмінності у використанні позитивних і негативних стратегій міжособистісної взаємодії у досліджуваних з високим і середнім рівнями тривожності. Частка молодших школярів, які використовували позитивні стратегії міжособистісної взаємодії та мали середній рівень тривожності виявилася значно більшою, у порівнянні з досліджуваними, які використовували негативні стратегії такої взаємодії та мали високий рівень тривожності ($\varphi^*_{емп}=3,78$; $p \leq 0,01$). Виявлено значущі статистичні відмінності між групами молодших школярів із високим і середнім рівнями тривожності за частотою прояву негативних стратегій придушення ($\varphi^*_{емп}= 2,91$; $p \leq 0,01$), залежності ($\varphi^*_{емп}=2,08$; $p \leq 0,05$). З'ясовано, що між виявленими дисгармонійними типами дитячо-батьківських відносин і негативними стратегіями міжособистісної взаємодії молодших школярів існують позитивні кореляційні залежності, як-то: між домінуючою гіперпротекцією і негативними стратегіями міжособистісної взаємодії (придушення ($r=0,87$; $p=0,01$), залежності ($r=0,92$; $p=0,01$), конфронтації ($r=0,81$; $p=0,05$), уникнення ($r=0,79$; $p=0,05$)); потураючою гіперпротекцією і негативними стратегіями міжособистісної взаємодії (придушення ($r=0,64$; $p=0,05$), залежності ($r=0,69$; $p=0,05$), конфронтації ($r=0,71$; $p=0,05$), уникнення ($r=0,73$; $p=0,05$)); жорстоким поведженням і негативними стратегіями міжособистісної взаємодії (придушення ($r=0,66$; $p=0,05$), залежності ($r=0,54$; $p=0,05$), уникнення ($r=0,68$; $p=0,05$)); емоційним відкиданням і негативними стратегіями міжособистісної взаємодії (придушення ($r=0,65$; $p=0,01$), залежності ($r=0,59$; $p=0,01$), уникнення ($r= 0,56$; $p=0,05$)); підвищеною моральною відповідальністю і негативними стратегіями міжособистісної взаємодії (придушення ($r=0,67$; $p=0,01$), уникнення ($r=0,53$; $p=0,01$), конфронтації ($r=0,58$; $p=0,05$), залежності ($r=0,65$; $p=0,05$)); бездоглядністю і негативними стратегіями міжособистісної взаємодії (придушення ($r=0,71$; $p=0,05$), залежності ($r=0,74$; $p=0,05$), конфронтації ($r=0,63$; $p=0,05$), уникнення ($r=0,61$; $p=0,05$)). Отже, порушення батьківського ставлення, зокрема за типом домінуючої гіперпротекції, значно впливає на рівень тривожності молодших школярів і задає негативні стратегії у їх міжособистісній взаємодії.

На *другому* етапі дослідження з'ясовувалася специфіка взаємозв'язку дитячо-батьківських відносин і стилів копінг-поведінки батьків та їх вплив на ефективність соціальної адаптації молодших школярів.

Виокремлено найбільш типові характеристики змістовної сторони дитячо-батьківських відносин: побутову, пов'язану з організацією життєдіяльності сім'ї (обідаємо, дивимося телевізор); соціальну, пов'язану з організацією дозвілля у формі особистісного спілкування (граємо, гуляємо); ділову, пов'язану з допомогою дитині у навчанні (робимо уроки, готуємо виступ); конфліктну, як особливий різновид соціальної взаємодії (сваримося, ображаємося).

З'ясовано, що одним із провідних чинників дитячо-батьківських відносин є система оціночних характеристик, одержуваних молодшим школярем у сім'ї. При цьому у змісті батьківського оцінювання задається система ціннісних орієнтирів, яка, заломлюючись в образі Я дитини, починає впливати на її комунікативну вибірковість.

Встановлено взаємозв'язок між особливостями дитячо-батьківських відносин і копінг-поведінкою батьків, як механізмом позитивного або негативного їх впливу на ефективність соціальної адаптації молодших школярів. Показано, що батьківське ставлення за моделлю умовного прийняття у поєднанні з переважанням стратегій проблемно-орієнтованого копінг-поведінки сприяє успішності соціальної адаптації молодших школярів ($\chi^2=13,27$; $p\leq 0,01$); батьківське ставлення за моделлю безумовного прийняття пов'язане з частим використанням копінг-стратегій, орієнтованих на соціальне відволікання, також позитивно впливає на успішність соціальної адаптації дитини молодшого шкільного віку ($\chi^2=14,32$; $p\leq 0,01$). З'ясовано, що середній ступінь вираженості проблемно-орієнтованого копінг-поведінки батьків, пов'язаний з батьківським ставленням за моделлю умовного прийняття, негативно впливає на успішність соціальної адаптації молодших школярів ($\chi^2=10,52$; $p\leq 0,01$). Визначено, що невираженість проблемно-орієнтованого копінг-поведінки у поведінці батьків, пов'язана, зокрема, з недостатнім рівнем вимог до дитини, сприяє виникненню у неї ускладнень у соціальній адаптації ($\chi^2=9,59$; $p\leq 0,05$). Виявлено, що недостатньо високий рівень контролю за дитиною, непослідовність виховних впливів, пов'язані з вираженістю у копінг-поведінці батьків емоційно-орієнтованого копінг-поведінки, ускладнюють процес соціальної адаптації дітей молодшого шкільного віку ($\chi^2=11,76$; $p\leq 0,01$).

На *третьому* етапі емпіричного дослідження визначався взаємозв'язок між типом прихильності молодших школярів до батьків і станом їх адаптованості як результату соціальної адаптації.

Виявлено, що існують відмінності у дитячо-батьківських відносинах у повних і неповних сім'ях, які впливають як на формування типу прихильності дитини молодшого шкільного віку до батьків, так і на процес її соціальної

адаптації. З'ясовано, що кожному типу прихильності відповідають певні способи переробки інформації і побудова відповідної стратегії поведінки. Так, досліджувані з надійним типом прихильності засвоюють комунікативне значення безлічі засобів спілкування, використовують як інтелектуальну, так і афективну інформацію. У групах молодших школярів, які за даними соціометричного опитування мають соціальний статус бажаних або прийнятих, самооцінка є адекватною або завищеною, тобто уявлення досліджуваних про себе збігаються з уявленнями про них інших людей ($\chi^2=9,67$; $p\leq 0,05$). У молодших школярів із надійним типом прихильності сформовані соціальні уявлення та соціальні емоції, а у своїй поведінці вони керуються моральними мотивами.

Показано, що у молодших школярів із тривожно-амбівалентним і ненадійним типами прихильності виявленій низький рівень сформованості соціальних емоцій, соціальних уявлень і соціальних мотивів, тобто спостерігається спотворення процесів сприймання, розуміння і відтворення соціальної дійсності і себе у ній. У групі однолітків діти з тривожно-амбівалентним і ненадійним типами прихильності мають соціальний статус ізольованих або неприйнятих, їх самооцінка занижена (має тенденцію до неадекватності) ($\chi^2=12,34$; $p\leq 0,01$), тобто для таких дітей характерні тривожність, невпевненість у собі, незадоволеність собою. Отже, молодші школярі з ненадійним і тривожно-амбівалентним типами прихильності відчують труднощі в процесі соціальної адаптації і відрізняються низьким рівнем адаптованості в цілому.

Висновки. Теоретико-методологічний аналіз підходів до проблеми дослідження показав, що незалежно від відмінностей в уявленнях про соціальну адаптацію в різних концепціях, вона розглядається як процес і результат ефективної взаємодії особистості з соціальним середовищем, в ході якої особистість виступає як активний суб'єкт. Співвідношення цих компонентів, які визначають характер поведінки, залежать від цілей і ціннісних орієнтацій особистості й від можливостей їх досягнення у соціальному середовищі. Не зважаючи на те, що соціальна адаптація відбувається безперервно, це поняття зазвичай пов'язується з періодами кардинальних змін діяльності особистості і її соціального оточення, що сприяє вивченню онтогенетичного аспекту цього процесу. Показано, що основними компонентами соціальної адаптації дітей молодшого шкільного віку є соціальні уявлення, соціальні емоції, соціальні мотиви, соціальний статус і самооцінка, а результатом успішної соціальної адаптації виступає адаптованість дитини у соціальному середовищі. Констатовано, що на процес і результат соціальної адаптації молодшого школяра впливає низка чинників, провідними з яких є дитячо-батьківські відносини. При цьому особливості психологічного впливу цих відносин на соціальну адаптацію дітей молодшого шкільного віку потребують ґрунтовного емпіричного вивчення.

Дослідження особливостей психологічного впливу дитячо-батьківських відносин на соціальну адаптацію молодших школярів показало, що такі відносини впливають не тільки на індивідуально-особистісні особливості дітей, а й на особливості їх міжособистісної взаємодії. Показано, що порушення батьківського ставлення, зокрема за типом домінуючої гіперпротекції, впливають на прояви тривожності у дітей молодшого шкільного віку та обумовлюють негативні стратегії такої взаємодії. Визначено взаємозв'язок між дитячо-батьківськими відносинами і копінг-поведінкою батьків, яка виступає механізмом їх впливу на ефективність соціальної адаптації молодших школярів (емоційне прийняття дитини за моделями безумовного і умовного прийняття з наданням переваги стратегіям проблемно-орієнтованого копіngu). З'ясовано, що показники соціальної адаптації мають значущі відмінності у молодших школярів із різними типами прихильності до батьків. Вони значно вище у дітей з надійним типом прихильності, які мають соціальний статус бажаних або прийнятих, адекватну або завищену самооцінку, сформованість соціальних уявлень та соціальних емоцій. Натомість діти з тривожно-амбівалентним і ненадійним її типами, які здебільшого мають соціальний статус неприйнятих або ізольованих, відрізняються заниженою самооцінкою, низьким рівнем сформованості соціальних емоцій, соціальних уявлень та мотивів.

Література

1. Colman W. Tyrannical omnipotence in the archetypal father. *J. Analyt. Psychol.* 2000. V. 45. P. 521 – 539
2. Eckelaar J. *Family Law and Personal Life.* Oxford, 2006. 208 p.
3. Lamb M. The development and significance of father-child relationships in two-parent families / The role of the father in child development / M. Lamb, C. Lewis. Wiley; New Jersey, 2004. P. 272 – 307.
4. Parke R. *Fathering and children's peer relationships. The role of the father in child development.* Wiley; New Jersey, 2004. P. 307 – 341.

References

1. Colman W. Tyrannical omnipotence in the archetypal father. *J. Analyt. Psychol.* 2000. V. 45. P. 521 – 539
2. Eckelaar J. *Family Law and Personal Life.* Oxford, 2006. 208 p.
3. Lamb M. The development and significance of father-child relationships in two-parent families / The role of the father in child development. Wiley; New Jersey, 2004. P. 272 – 307.
4. Parke R. *Fathering and children's peer relationships. The role of the father in child development.* Wiley; New Jersey, 2004. P. 307 – 341.

Zavatskyi Yu.A., Zavatska N.E., Fedorova O.V., Tsarenok L.B., Volokh K.O.

THE INFLUENCE OF THE FAMILY ON THE RESISTANCE OF PERSONALITY IN CRISIS PERIODS OF LIFE

The article analyzes the influence of the family on the resilience of the individual in crisis periods of life. The study of the psychological impact of child-parent relationships on the social adaptation of primary school children showed that such relationships affect not only the individual and personal characteristics of children, but also the characteristics of their interpersonal interaction. It is shown that violations of parental attitudes, in particular by the type of dominant hyperprotection, affect the manifestations of anxiety in children of primary school age and cause negative strategies of such interaction. The relationship between child-parent relations and coping behavior of parents, which acts as a mechanism of their influence on the effectiveness of social adaptation of primary school children (emotional acceptance of the child on the models of unconditional and conditional acceptance with preference to problem-oriented coping strategies). It was found that indicators of social adaptation have significant differences in younger students with different types of attachment to parents. They are much higher in children with a reliable type of attachment, who have the social status of desired or accepted, adequate or inflated self-esteem, the formation of social ideas and social emotions. On the other hand, children with anxiously ambivalent and unreliable types, who mostly have the social status of unaccepted or isolated, are characterized by low self-esteem, low levels of social emotions, social ideas and motives.

Key words: family, personality, resilience, crisis periods of life.

Завацький Юрій Анатолійович – доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри здоров'я людини та фізичного виховання Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк;

Завацька Наталія Євгенівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк;

Федорова Олена Вікторівна – кандидат економічних наук, доцент, декан факультету гуманітарних наук, психології та педагогіки Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк;

Царенко Лілія Борисівна – кандидат психологічних наук, докторантка кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк;

Волох Катерина Олександрівна – магістрант кафедри практичної психології та соціальної роботи спеціальності 053 Психологія Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк.

*Михайлишин У.Б. (ORCID 0000-0002-0225-8115),
Завацька Н.Є. (ORCID 0000-0001-8148-0998),
Тоба М.В. (ORCID 0000-0001-5978-2930),
Смирнова О.О. (ORCID 0000-0003-2436-5090),
Горобець А.І. (ORCID 0000-0002-3784-4907)*

ВПЛИВ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ НА ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ТА РОЗВИТОК ЇЇ РЕАБІЛІТАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ

В статті розглянуто психологічні особливості впливу ціннісних орієнтацій на формування особистості та розвиток її реабілітаційного потенціалу. Процес засвоєння цінностей життя і їх перетворення в змістовні елементи ціннісних уявлень виступає психологічною основою формування ціннісних орієнтацій особистості. Особливості протікання даного процесу умовно подають у вигляді трьох взаємопов'язаних етапів: на першому етапі відбувається переоцінка цінностей та ідеалів, якими керувалась особистість до цього. А тому власний досвід життєдіяльності виступає важливим джерелом ціннісних орієнтацій; на другому етапі засвоєння цінностей проходить не лише шляхом утворення цілісних функціональних одиниць емпіричних уявлень, а й комунікативних – через засоби масової інформації і пропаганди; необхідною умовою, основою третього етапу є діяльність, виражена в особистих внутрішніх відношеннях до об'єктивних умов свого буття. Психологічними механізмами формування і розвитку ціннісних орієнтацій виступають індивідуально-психологічні особливості протікання психічних процесів і насамперед – мислення, пам'яті, емоцій і волі, існують у формі інтеріоризації, ідентифікації та інтерналізації соціальних цінностей.

Ключові слова: особистість, цінності, ціннісні орієнтації, реабілітаційний потенціал.

Постановка проблеми. Проблема ціннісних орієнтацій особистості в сучасних умовах надзвичайно значуща, насамперед, у зв'язку із зростаючими вимогами до формування активної творчої особистості, здатної знайти своє місце в житті, самовизначитися та реалізувати себе, а також у зв'язку з необхідністю визначення духовного потенціалу юного покоління, чий цінності багато в чому є відображенням цінностей суспільства. Соціально-економічні трансформації України, засновані на ринкових відносинах призвели до дезорганізації громадських груп та інститутів, особистісної ідентифікації, в результаті чого спостерігається розхитування ціннісної системи свідомості під

впливом пропаганди ідей і принципів нового політичного мислення. Життя людей усе більше індивідуалізується, менше регламентуються ззовні їх дії. Передбачається, що індивід має розраховувати тільки на себе, ризикувати, робити вибір і нести за нього відповідальність. Намічений рух у напрямі до більшої свободи людини, зокрема у виборі цілей і способів їх досягнення, висунули на перший план проблеми розвитку особистості у юнацькому віці, зокрема формуванню ціннісних орієнтацій та становленню особистісної зрілості. Незважаючи на те, що ця проблема досліджувалася тривалий час психологією, філософією, аксіологією і соціологією, вона не втратила своєї актуальності, про що свідчать постійні дискусії на сторінках видань найрізноманітнішого спрямування – від суто академічних, спеціалізованих і до тих, що орієнтуються на масового читача.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематиці цінностей та ціннісних орієнтацій на сучасному етапі присвячено досить значну кількість наукових праць зокрема її філософський аспект розкрито у працях С. Анісімова, І. Бокачева, М. Кагана, Л. Столовича, В. Тугарінова, Н. Чавчавадзе та інших; психологічний – Б. Ананьєва, І. Беха, Л. Виготського, Г. Костюка, О. Леонтєва, М. Рокіча, С. Рубінштейна, В. Ядова та інших, соціологічний – М. Вебера, І. Кона, А. Ручки та інших; педагогічний – О. Вишневського, О. Сухомлинської та інших.

У науково-психологічній літературі формування ціннісних орієнтацій у юнацькому віці розкрито у дослідженнях Е. Васіної, Н. Волкової, К. Роджерса та інших. Останнім часом з'явилася низка дисертаційних досліджень, в яких висвітлюються питання формування ціннісних орієнтацій у юнацькому віці, зокрема студентів (Н. Антонова, Н. Іванцева, Т. Кадикова, Н. Максимчук, О. Научитель, Л. Романюк та ін).

Мета статті – розкрити психологічні особливості впливу ціннісних орієнтацій на формування особистості та розвиток її реабілітаційного потенціалу.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Вивчення впливу ціннісних орієнтацій на становлення особистості необхідно розглядати у контексті більш складних утворень особистості, зокрема, у структурі самосвідомості, життєвих відношень особистості до світу в цілому. Психологічний аспект впливу ціннісних орієнтацій, як одного із структурних компонентів особистості, тісно пов'язаний з дослідженням процесу формування ціннісних орієнтацій на особистість юнака.

Включення людини у систему суспільних відносин супроводжується формуванням своєрідних «вузлів», що об'єднують різні види діяльності в цілісні особистісні структури. Як вважає О. Леонтєв, ці вузли є ціннісними

утвореннями (Психологія личности, 2008: 387). І разом вони утворюють «ядро» особистості, її основу, яка забезпечує цілісність індивідуального розвитку, а також особистісну самототожність.

Особистісні цінності складають внутрішній стрижень особистості, який можна інтерпретувати як ціннісну етичну орієнтацію. Остання забезпечує цілісно-суб'єктивне розуміння окремих актів поведінки людини та сприяє побудові прогнозу її поведінки у більш широкому полі ситуацій (Помиткін, 2008: 87-92).

Ціннісне ставлення до матеріальних чи ідеальних предметів – це переживання їх бажаності (чи небажаності) для людини. Саме у такій психологічній формі духовні цінності суспільства стають суб'єктивними надбаннями особистості. А їх спонукально-регулятивна функція можлива завдяки тому, що переживання бажаності трансформується в зацікавлено-дійове ставлення. Відтак кожний предмет стає для людини складовою життя, щодо якої вона має зайняти певну морально-ціннісну позицію.

У зв'язку з тим, що цінність визначає особливості інших компонентів психологічної структури особистості, її розглядають в ролі центрального компонента психологічної структури особистості.

Ціннісні орієнтації, будучи механізмом особистісного росту і саморозвитку, носять розвивальний характер, виступаючи при цьому

На сучасному етапі під структурою особистості розуміємо єдність, взаємозв'язок та цілісність її елементів, які об'єднуються у чотири підструктури:

- 1) біологічно обумовлена структура – темперамент;
- 2) властиві для індивіда особливості форм психічного відображення – відчуттів, сприймання; емоцій і почуттів; мислення, пам'яті, волі;
- 3) досвід особистості – знання, вміння, навички;
- 4) спрямованість особистості – інтереси, прагнення, ідеали, світогляд, переконання, ставлення до себе та ціннісні орієнтації

Інша справа – особистісні орієнтації. Вони можуть бути і позитивними, і негативними. Особистісні орієнтації включають у себе спрямованість як на цінності, так і на вади, які виправдовуються об'єктивною реальністю або громадською думкою. Проблема співвідношення ціннісних і особистісних орієнтацій – це своєрідна межа психологічного та етичного, межа власне особистісного і призначення людини в світі. Якщо до особистісних орієнтацій людини відносяться як до цілісної системи з етичної точки зору, то ця система включає орієнтації як на чесноти, так і на вади (Романюк, 2004: 87-95).

Ціннісні орієнтації формуються в ході соціалізації особистості внаслідок проникнення суспільної інформації в її індивідуально-психологічний світ. Спочатку юна особистість набуває досвіду попередніх поколінь,

отримуючи уже схвалені стереотипи поведінки, орієнтовані на соціокультурні цінності. А вже потім набуває власного досвіду, який допомагає індивідові адаптуватися в мікросередовищі. А. Маслоу стверджує, що формування особистості відбувається завдяки соціальному впливу – «інстинктивні схильності людини набагато слабкіше за сили цивілізації» (Павелків, 2011: 272).

У процесі становлення ціннісних орієнтацій особистості А. Кир'якова розмежує три фази:

- залучення особистості до світу цінностей;
- становлення свого «Я», через розуміння та осмислення самоцінності;
- формування власної ціннісної ієрархії.

Т. Мальковська виокремлює такі головні аспекти становлення ціннісних орієнтацій у юнацькому віці:

– формування розвиненої різнопланової ціннісної орієнтації, яка відповідає сучасному етапу суспільно-економічного розвитку соціального середовища;

– формування першочергової ціннісної орієнтації, що спрямовує свої дії на цінності суспільства, ідеали, на основі існуючих фундаментальних світоглядних принципів;

– формування цінних умінь соціального характеру, які спрямовані на опанування цінностей в різних видах діяльності, що здійснює шкільний заклад (Максименко, 1998: 3-15).

І. Кон підкреслює, що в ході самовизначення, спроб розібратися в навколишньому світі і в самому собі, особами юнацького віку здійснюється пошук сенсу життя взагалі і свого життя зокрема. В результаті у них формуються не тільки переконання і погляди, але й світогляд – погляд на світ в цілому, система переконань, що виражають відношення людини до світу і його головні ціннісні орієнтації.

Процес засвоєння цінностей життя і їх перетворення в змістовні елементи ціннісних уявлень виступає психологічною основою формування ціннісних орієнтацій особистості. Особливості протікання даного процесу умовно подають у вигляді трьох взаємопов'язаних етапів:

- на першому етапі відбувається переоцінка цінностей та ідеалів, якими керувалась особистість до цього. А тому власний досвід життєдіяльності виступає важливим джерелом ціннісних орієнтацій;

- на другому етапі засвоєння цінностей проходить не лише шляхом утворення цілісних функціональних одиниць емпіричних уявлень, а й комунікативних – через засоби масової інформації і пропаганди;

- необхідною умовою, основою третього етапу є діяльність, виражена в особистих внутрішніх відношеннях до об'єктивних умов свого буття (Павелків,

2011: 61).

Проблеми ціннісних орієнтацій юнацького віку торкається Н. Бондар при дослідженні формування особистісної репрезентації життєвого шляху. Вона вважає, що юнацький вік є порою життєвого, соціально-рольового, професійного, особистісного, морального самовизначення та індивідуалізації (усвідомлення власної неповторності) (Павелків, 2011: 62).

Саме в юності відбувається становлення людини як особистості, коли молода людина, пройшовши складний шлях онтогенетичної ідентифікації уподібнення до інших, набула від них соціально вагомих якостей особистості, здатність до співпереживання, до активного морального ставлення до людей, самої себе і природи та ін.

Перший – заснований на тривозі стримування, тобто соціально прийнятна поведінка, зумовлена страхом перед покаранням. Діти навчаються пов'язувати покарання, яке йде від батьків та інших людей, з неприйнятною поведінкою. У кінцевому результаті вони впораються зі страхом покарання, утримуючись від заборонених дій.

Що стосується другого шляху, то у міру того, як діти стають старші, вони навчаються заснованій на емпатії, турботі про інших. Ця моральна перспектива поєднує здатність людини поділяти почуття інших з когнітивною здатністю уявляти, що відчуває інший і як особиста поведінка може змінити внутрішній стан інших людей.

По-третє, моральний розвиток юнаків відбувається завдяки розвитку мислення на рівні формальних операцій, у процесі якого вони набувають досвіду перевірки гіпотез, переоцінки інформації та переформулювання понять. Переоцінка цінностей виступає чинником зміни ставлення до ризику, у зв'язку з чим деякі молоді люди беруть участь у багатьох ризикованих заходах (Головінський, 2003: 145).

Науковець В. Сластьон вказує, що на формування особистості впливають ціннісні орієнтації (ідеологічні установки, якості особистості, життєві цілі, релігійні переконання, матеріальне забезпечення тощо) (Помиткін, 2005: 98). У свідомості кожної людини особистісні цінності відображаються у формі соціальних, ціннісних орієнтацій, які образно називають «вісью свідомості», що забезпечує стійкість особистості. «Ціннісні орієнтації – найважливіші елементи внутрішньої структури особистості, закріплені життєвим досвідом індивіда всією сукупністю його переживань і обмежують значуще для цієї людини від незначущої, несуттєвого» (Вікова та педагогічна психологія, 2014: 72).

Серед всієї ієрархії цінностей можна виділити ті, котрі є загальнолюдськими, або глобальними, тобто притаманні максимальній кількості

людей, наприклад, воля, праця, творчість, гуманізм, солідарність, людяність, сім'я, нація, народ, діти тощо.

Досліджуючи механізми формування ціннісних орієнтацій (Л. Жиліна, С. Мукомел, О. Набока, С. Шандрук та ін.) науковці вважають, що основою їх формування є потреби і мотиви. Окрім цього дослідники виділяють ціннісні мотиви (мораль, робота, самостійність, ставлення до оточення, тощо), потреби постають основою інтересів, а їх змістом є ціннісні орієнтації.

Досліджуючи основні елементи ціннісних орієнтацій, Е. Казакова робить висновок, що це мотив і мета, виділяючи дві сфери спрямованості особистості – прогностичну і регуляційну.

Вивчаючи ціннісні орієнтації П. Ігнатенко стверджує, що вони скеровують особистість на суспільні цінності відповідно з її потребами. Дослідник вказує на те, що ціннісні орієнтації з'являються в учнів при наявності потреб в інтересах (наскільки цінність може задовольнити потребу), в мотивах (організують дії відносно цінностей), в цілях (конкретні цінності на які йде орієнтація) (Ігнатенко, 1997: 118-123).

Ми погоджуємося з твердження П. Ігнатенко про те, що «цінність виконує роль своєрідного орієнтира ..., особистість орієнтується на ті цінності, які їй найбільше потрібні в даний час і в перспективі, відповідають її інтересам і цілям, імпонують досвіду» (Ігнатенко, 1997: 122).

С. Рубінштейн стверджував, що в юності виробляються ціннісні орієнтації, в яких виявляється сама сутність людини, складається світогляд як система узагальнених уявлень про світ в цілому, навколишню дійсність, інших людей, самого себе і готовність керуватися ним в діяльності; формується усвідомлене, узагальнене, підсумкове ставлення до життя, яке дозволяє вийти на проблему сенсу життя людини (Романюк, 2004: 132).

Юнацькому віку притаманна наступна ієрархія груп ціннісних орієнтацій:

1) цінності особистого життя (здоров'я, любов, хороші та вірні друзі, щасливе сімейне життя тощо);

2) індивідуальні цінності (матеріальне забезпечення, самостійність, краса, високі домагання, сміливість, тверда воля, нетерпимість до недоліків, життєрадісність тощо);

3) етичні цінності (вихованість, чуйність, чесність, милосердя тощо);

4) цінності професійної спрямованості (цікава робота, суспільне визнання, впевненість у собі, освіченість, раціоналізм, самоконтроль, відповідальність, ефективність у справах тощо);

5) цінності розвитку і пізнання (розвиток, творчість, активне діяльне життя тощо).

Їх спрямованість може бути: індивідуальною, соціальною та професійною.

За теорією соціального навчіння вироблення власної системи ціннісних орієнтацій відбувається через процеси ідентифікації, інтерналізації і підкріплення (різних засобів громадського впливу, які поряд з впливом батьків сприяють засвоєнню певних цінностей).

Як було встановлено А. Бандурою та іншими дослідниками проблем психології, процес засвоєння моральних цінностей і правил поведінки проходить через стадії ідентифікації та моделювання. Спочатку діти спостерігають припустиму, з погляду суспільної моралі, поведінку дорослих і зазначають, що дорослим подобається, а що ні. Потім, будучи прекрасними імітаторами, вони намагаються чинити так само – більшою мірою через те, що батьки є взірцем для них, а також джерелом любові або ненависті, матеріального благополуччя або злиднів, спокою або страждання, безпеки або тривоги, задоволення і виконання таємних бажань. Крок за кроком діти стають соціально адаптованими особистостями і поведуться належним чином навіть за умови відсутності зовнішніх стимулів (Райс, 2003: 143).

Сучасне юне покоління людей – людей третього тисячоліття, живе в такому стрімкому темпі науково-технічного процесу, де кількість інформації кожні 3-5 років подвоюється. Темпи такого прогресу ставлять перед системою освіти принципово нове завдання: сформувати особистість, яка адекватно реагувала б на будь-які зміни навколишнього світу. Усе це пояснюється вченими таким чином, що в структурі ціннісних орієнтацій є два компоненти – когнітивний та емоційний. Перший охоплює сам процес прийняття цінностей суспільства, а другий – саме переживання індивіда щодо ставлення до цінностей.

Особливої уваги заслуговують дослідження Л. Кахле про реабілітаційний потенціал ціннісної сфери особистості. Дослідниця визначала цінності як когнітивні утворення, основне призначення яких полягає в оптимізації адаптації індивіда до соціального оточення, у забезпеченні такої переробки інформації із навколишнього світу, яка б не порушувала режим оптимального функціонування як окремого індивіда, так і соціального оточення в цілому.

Життєва орієнтація формується в залежності від того, носієм яких цінностей є те чи інше коло занять для людини, і якого значення набувають дані цінності в її свідомості. Як компонент юнацької свідомості, життєва орієнтація включає в себе всі характерні для ціннісних орієнтацій рівні:

– емоційний, що характеризується, в першу чергу, соціальними почуттями;

- когнітивний, що виражає свідому спрямованість на форми життєдіяльності;
- поведінковий, що виражає готовність зайнятися тією чи іншою діяльністю.

На думку Е. Еріксона, важливим завданням, що постає перед людиною в юності, є встановлення власної ідентичності у близьких стосунках з іншими людьми. Формування ідентичності – безперервний процес, оскільки має структурувати і перебудувати свою особисту, професійну і сімейну ідентичність у міру того, як змінюється їх внутрішній і зовнішній світ. Хоча багато граней дорослої ідентичності можуть сформуватися вже до початку дорослого життя, водночас, як іншим ще тільки передбачається сформуватися.

З формуванням ідентичності дійсно пов'язаний розвиток близькості з друзями, і в кінцевому результаті, з вірним чоловіком або дружиною. На бачення Е. Еріксона, розвиток близькості – це дуже важливе досягнення юності. Ті, хто не здатен сформувати близькі стосунки протягом цього критичного періоду, можуть відчувати великі труднощі в соціальній адаптації і страждати від почуття самотності й пригніченості.

Висновки та перспективи подальшого дослідження.

На основі аналізу наукового доробку проблеми ціннісних орієнтацій доцільне виокремлення таких провідних видів загальноцивілізаційних цінностей, які покладено в основу формування ціннісних орієнтацій юнацтва: абсолютні, вічні, громадянські, сімейні, цінності розвитку. Юнацький вік є періодом інтенсивного формування системи особистих цінностей, яка впливає на становлення характеру і особистості в цілому. Це пов'язано з виникненням на даному віковому етапі необхідних для формування ціннісних орієнтацій передумов: оволодінням понятійним мисленням, накопиченням достатнього морального досвіду, заняттям певного соціального положення. Процес формування системи ціннісних орієнтацій стимулюється значним розширенням спілкування, засвоєнням і перетворенням досвіду минулих поколінь, зіткненням з різноманітним форм поведінки, поглядів, ідеалів.

Перспективними напрямами подальших наукових досліджень можуть стати: поглиблення теоретичних та емпіричних даних з даної проблематики, розробка корекційної програми, спрямованої на формування системи ціннісних орієнтацій особистості та розвиток її реабілітаційного потенціалу.

Література

1. Вікова та педагогічна психологія. О. Скрипниченко [та ін.]; Націонал. педагог. ун-т ім. М. П. Драгоманова. 4-е вид., випр. і доп. К.: Каравела, 2014. 399 с.

2. Головінський І. Педагогічна психологія. К. : Аконіт, 2003. 287 с.
3. Зінченко С.В. Роль “Я-концепцій” в особистісному самовизначенні дорослих. Європейський Союз – Україна: освіта дорослих: збірник матеріалів форуму до Міжнародних днів освіти дорослих в Україні. К.-Ніжин, 2015. С. 131-135.
4. Ильин В. В. Аксиология. М.: МГУ, 2005. 216 с.
5. Ігнатенко П. Р. Аксиологія виховання: від термінології до постановки проблем. Педагогіка і психологія. 1997. № 1. С. 118-123.
6. Коберник Л. О. Ціннісні орієнтації як чинник виникнення та подолання конфліктних форм поведінки в юнацькому віці. автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». К., 2010. 22 с.
7. Кон И. С. Психология юношеского возраста: (проблемы формирования личности). М. : Просвещение, 1979. 174 с.
8. Максименко С. Д. Психологія в соціальній та педагогічній практиці: методологія, методи, програми, процедури. К. : Наук. думка, 1998. 216 с.
9. Маноха І. П. Человек и потенциал его бытия. К. : Стимул, 1995. 256 с.
10. Настільна книга шкільного психолога / [Авт.-уклад. О. Є. Марінушкіна]. Х. : Вид. Ранок, 2010. 288с.
11. Павелків Р. В. Вікова психологія. К. : Кондор, 2011. 468 с.
12. Помиткін Е.О. Психологія духовного розвитку особистості: Монографія. К.: Наш час, 2005. 280 с.
13. Психология личности / [ред.-уклад. Д. Я. Райгородський]. Самара: Издательский дом «Бахрах – М», Т.2. 2008. 544 с.
14. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. СПб.: Питер, 2000. 624 с.
15. Романюк Л. В. Ціннісні орієнтації: сутність, структура і психологічні механізми розвитку. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. 188 с.
16. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. СПб. : Питер, 2001. 720 с.

References

1. Vikova ta pedagogichna psihologija. O. Skripnichenko [ta in.]; Nacional. pedagog. un-t im. M. P. Dragomanova. 4-e vid., vipr. i dop. K.: Karavela, 2014. 399 s. [in Ukrainian].
2. Golovins'kij I. Pedagogichna psihologija. K. : Akonit, 2003. 287 s. [in Ukrainian].
3. Zinchenko S.V. Rol' “Ja-koncepcij” v osobistisnomu samoviznachenni doroslih. Evropejs'kij Sojuz – Ukraïna: osvita doroslih: zbirnik materialiv forumu do

Mizhnarodnih dnev osviti doroslih v Ukraïni. K.-Nizhin, 2015. S. 131-135. [in Ukrainian].

4. Il'in V. V. Aksiologija. M.: MGU, 2005. 216 s. [in Russian].

5. Ignatenko P. R. Aksiologija vihovannja: vid terminologii do postanovki problem. Pedagogika i psihologija. 1997. № 1. S. 118-123. [in Ukrainian].

6. Kobernik L. O. Cinnisni orientacii jak chinnik viniknennja ta podolannja konfliktnih form povedinki v junac'komu vici. avtoref. dis. na zdobuttja nauk. stupenja kand. psihol. nauk: spec. 19.00.07 «Pedagogichna ta vikova psihologija». K., 2010. 22 s. [in Ukrainian].

7. Kon I. S. Psihologija junosheskogo vozrasta: (problemy formirovanija lichnosti). M. : Prosveshhenie, 1979. 174 s. [in Russian].

8. Maksimenko S. D. Psihologija v social'nij ta pedagogichnij praktici: metodologija, metodi, programi, proceduri. K. : Nauk. dumka, 1998. 216 s. [in Ukrainian].

9. Manoha I. P. Chelovek i potencial ego bytija. K. : Ctumul, 1995. 256 s. [in Russian].

10. Nastil'na kniga shkil'nogo psihologa / [Avt.-uklad. O. C. Marinushkina]. X. : Vid. Ranok, 2010. 288 s. [in Ukrainian].

11. Pavelkiv R. V. Vikova psihologija. K. : Kondor, 2011. 468 s. [in Ukrainian].

12. Pomitkin E.O. Psihologija duhovnogo rozvitku osobistosti: Monografija. K.: Nash chas, 2005. 280 s. [in Ukrainian].

13. Psihologija lichnosti / [red.-uklad. D. Ja. Rajgorods'kij]. Samara: Izdatel'skij dom «Bahrah – M», T.2. 2008. 544 s. [in Russian].

14. Rajs F. Psihologija podrostkovogo i junosheskogo vozrasta. SPb.: Piter, 2000. 624 s. [in Russian].

15. Romanjuk L. V. Cinnisni orientacii: sutnist', struktura i psihologichni mehanizmi rozvtku. Kamjanec'-Podil'skij: Abetka-NOVA, 2004. 188 s. [in Ukrainian].

16. Rubinshtejn S. L. Osnovy obshhej psihologii. SPb.: Piter, 2001. 720 s. [in Russian].

Mykhailyshyn U.B., Zavatska N.E., Toba M.V., Smyrnova O.O., Gorobets A.I.

THE INFLUENCE OF VALUE ORIENTATIONS ON PERSONALITY FORMATION AND DEVELOPMENT OF ITS REHABILITATION POTENTIAL

The psychological features of the influence of value orientations on the formation of personality and the development of its rehabilitation potential are

considered in the article. The process of assimilation of the values of life and their transformation into meaningful elements of value ideas is the psychological basis for the formation of value orientations of the individual. The peculiarities of this process are conditionally presented in the form of three interrelated stages: at the first stage there is a reassessment of values and ideals, which guided the individual before. Therefore, one's own life experience is an important source of value orientations; at the second stage the assimilation of values takes place not only through the formation of integral functional units of empirical ideas, but also communicative - through the media and propaganda; a necessary condition, the basis of the third stage is the activity expressed in personal internal relations to the objective conditions of their existence. Psychological mechanisms of formation and development of value orientations are individual psychological features of mental processes and, above all - thinking, memory, emotions and will, exist in the form of internalization, identification and internalization of social values.

Key words: *personality, values, value orientations, rehabilitation potential.*

Михайлишин Уляна Богданівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Ужгородського національного університету;

Завацька Наталія Євгенівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк;

Тоба Маріанна Василівна – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк;

Смирнова Олена Олександрівна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк;

Горобець Аліса Ігорівна – старший викладач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк.

**ТЕОРЕТИЧНІ І ПРИКЛАДНІ
ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ**

Збірник наукових праць

№ 3(56) 2021

Том 2

Відповідальний секретар випуску

Ю.А. Завацький

Підписано до друку 28.05.2021 р.

Видавництво Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля

Формат 70x108¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура Times.

Умов. друк. арк. 21,5. Обл. вид. арк. 22,7.

Наклад 300 прим. Вид. №. Замов. №. Ціна вільна.